

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی
مرکز علمی و تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی
دوره اول، شماره ۲، اردیبهشت ۱۳۹۹

ویژه نامه
پیامدهای شیوع ویروس کرونا - کووید ۱۹

فصلنامه علمی - تخصصی

ارزیابی تأثیرات اجتماعی

علت‌ها و پیامدهای همه‌گیری و عالم‌گیری ویروس کرونا - کووید ۱۹ / خلیل میرزایی

برساخت اجتماعی کرونا و سیاست‌های مقابله با آن / عادل عبدالمهدی و علی رحیمی

ارزیابی پیامدهای ویروس کرونا بر سبک زندگی / غلامرضا اسکندریان

پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در جامعه ایران / حسین ایمانی جاجرمی

پیامدهای اجتماعی و فرهنگی ویروس کرونا در زیست جهان‌های دینی / سید محمود نجاتی حسینی

کرونا و دینداری: چالش‌ها و تحلیل‌ها / محمدجواد چیت‌ساز

بررسی اثرات ویروس کرونا - کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی / حسین منتی

تأثیر پاندمی کرونا - کووید ۱۹ بر پیش‌بینی رشد تولید ملی سال ۱۳۹۹ / سید محمد موسوی مطلبی

پیامدهای روان‌شناختی شیوع ویروس کرونا در جامعه / مهرداد فراهتی

پیامدهای کرونا بر شهر و شهرسازی آینده / ایرج قاسمی

اقدامات محلی در بحران‌های جهانی؛ حق بر شهر و نقش مراکز حمایت اجتماعی و مدیریت بحران محلات در مقابله با شیوع بیماری کرونا / وحید حائری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی
مرکز علمی و تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فصلنامه علمی - تخصصی

ارزیابی تأثیرات اجتماعی

شماره دوم، ویژه نامه پیامدهای شیوع ویروس کرونا - کووید ۱۹، اردیبهشت ۱۳۹۹

صاحب امتیاز:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

غلامرضا اسکندریان
عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
حسین ایمانی جاجرمی
دکترای جامعه‌شناسی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

هادی برغمندی
دکترای جامعه‌شناسی؛ مدیر مرکز علمی و تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی جهاد دانشگاهی

سلیمان پاک سرشت
دکترای جامعه‌شناسی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه بوعلی سینا همدان

محمدجواد چیت‌ساز
عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

فردین علیخواه
دکترای جامعه‌شناسی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه گیلان

محمد فاضلی
دکترای جامعه‌شناسی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی

ایرج فیضی
دکترای جامعه‌شناسی؛ عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

ایرج قاسمی
دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری؛ عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

مدیر مسئول
سردبیر
ویراستار ادبی
مترجم
مدیر اجرایی
طراح و حروف‌چین

ایرج فیضی
هادی برغمندی
وحید تقی‌نژاد
فرید ناهید
مریم پایه
منصور ندیری

این نشریه به استناد مجوز ۱۹۰۹۱ مورخ ۱۳۹۸/۴/۳ امور مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی دارای درجه علمی تخصصی است.

این فصلنامه در پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (www.sid.ir)، بانک اطلاعات نشریات کشور (www.magiran.com)، بانک اطلاعات نشریات سیویلیکا (www.civilica.com)، پایگاه مجلات تخصصی نور (www.noormags.com) و برخی پایگاه‌های دیگر نمایه می‌شود.

نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان ابوریحان، خیابان شهید وحید نظری، شماره ۴۷
صندوق پستی: ۱۳۱۶-۱۳۱۴۵
کد پستی: ۱۳۱۵۶۸۱۵۱
تلفن: ۶۶۴۹۷۵۶۱۲-۲
نمابر: ۶۶۴۹۲۱۲۹
پایگاه اینترنتی:
رایانامه:

sia.ihss.ac.ir
sia.ihss.acecr@gmail.com

فرایند چاپ: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
قیمت: ۱۵۰,۰۰۰ ریال

داوران این شماره (به ترتیب حروف الفبا)

مقدمه

محمد رضا پویافر

(دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه علوم انتظامی امین)

فرزنده جعفرزاده پور

(دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی)

اسماعیل جهانی دولت آباد

(دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه محقق اردبیلی)

حسین حیدری

(دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی)

علی رنجبر کی

(دکترای اقتصاد و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی)

زهرا زارع

(دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شرق)

علی اکبر سلیمانی

(دکترای روان‌شناسی و دانشیار جهاد دانشگاهی)

تهمینه شاوردی

(دکترای جامعه‌شناسی و دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی)

مرتضی قلیچ

(دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه امام خمینی)

پایان

فصلنامه علمی و تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی به عنوان تنها نشریه فعال حال حاضر در زمینه **مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی** در کشور وابسته به **پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی** (مرکز علمی و تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی) با هدف کمک به ارتقاء سطح علمی فعالان این حوزه، انتقال دانش موجود و حرکت در راستای مدیریت دانش در حوزه ارزیابی تأثیرات اجتماعی، ایجاد ارتباط علمی میان پژوهشگران و متخصصان ارزیابی تأثیرات اجتماعی، ایجاد تعامل بین رشته‌ای به عنوان یکی از ضرورت‌های مطالعات ارزیابی تأثیرات، ایجاد تعامل بین فعالیت‌های علمی و فعالیت‌های کاربری (پیوند علم و صنعت)، ایجاد شبکه اجتماعی میان پژوهشگران، متخصصان و علاقه‌مندان به ارزیابی تأثیرات اجتماعی، آمادگی خود را جهت دریافت و چاپ مقالات در حوزه ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و پروژه‌ها اعلام نموده و از پژوهشگران، متخصصان، کارشناسان و علاقه‌مندان دعوت می‌نماید مقالات خود را در قالب شرایط بیان شده تدوین و برای این فصلنامه به رایانامه sia.ihss.acecr@gmail.com ارسال نمایند.

راهنمای تدوین مقالات فصلنامه علمی - تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی

مطالب مورد پذیرش در فصلنامه را می توان به چند دسته تقسیم نمود.

۱. مقالات علمی حاصل از پژوهش

این دست از مقالات می تواند حاصل یک طرح پژوهشی در حوزه ارزیابی تأثیرات اجتماعی باشد که به ارزیابی تأثیرات اجتماعی یک سیاست، برنامه، طرح یا پروژه اقدام نموده است. در این نوع از مقالات ساختار کلی شباهت فراوانی به مقالات علمی (پژوهشی و یا ترویجی) داشته و بنابراین بر اساس شرایط زیر باید تدوین گردد:

شرایط ارسال مقاله:

- * مقاله به زبان فارسی بوده و قبلا در نشریه دیگری پذیرش یا چاپ نشده باشد.
- * مقالاتی که بیش از یک نویسنده دارد، نویسنده مسئول مشخص و ترتیب همکاری نویسندگان تعیین شود.
- * مسئولیت صحت مندرجات مقاله به عهده نویسنده یا نویسندگان به طور عموم و نویسنده مسئول به طور خاص است.
- * مرکز نشریات پژوهشگاه در ویرایش مقالات آزاد است.

نحوه ارائه مقاله:

- * مقاله علمی تخصصی شامل عنوان، چکیده مقاله، واژه های کلیدی، مقدمه، ادبیات نظری، روش پژوهش، یافته ها، نتیجه گیری، منابع و چکیده انگلیسی است.
- * چکیده مقاله شرح مختصر و جامعی از محتوای مقاله شامل بیان مسئله، هدف، ماهیت و چگونگی پژوهش، یافته های مهم، نتیجه و بحث است. تعداد کلمات چکیده بین ۱۵۰-۲۵۰ و واژه های کلیدی (۵ واژه) از کلی به جزئی مرتب شوند.
- * مقدمه مقاله بیانگر مسئله پژوهش، اهمیت و ضرورت و هدف های پژوهش است.
- * ادبیات نظری می تواند شامل پیشینه پژوهش، بسط مفاهیم مرتبط و بیان نظریه های مرتبط و به کار رفته در مقاله باشد.
- * روش پژوهش بیانگر چگونگی و فرایند انجام کار است. رویکرد پژوهش، روش های گردآوری اطلاعات، جامعه آماری و روش های نمونه گیری ...
- * داده ها و نتیجه های به دست آمده به گونه ای منطقی و مفید ارائه شود و به این منظور می توان از دیگر راه های ارائه مانند جدول، نمودار و تصویر به صورت سیاه و سفید و در ابعاد مناسب نشریه استفاده نمود.
- * فهرست منابع به ترتیب الفبایی نام افراد تنظیم شود. ابتدا منابع فارسی و سپس منابع غیرفارسی درج گردد.
- * فایل های مقاله در دو قالب Word و PDF تهیه و ارسال شود.
- * قلم مطالب B Nazanin و اندازه آن ۱۳ باشد.

نحوه تنظیم فایل های ارسالی مقاله:

- * مقالات ارسالی بین ۶۰۰۰ تا ۸۰۰۰ واژه باشد.
- * در ترکیبات، فعل ها یا کلمات چندجزئی فاصله بین حروف با نیم فاصله باشد.
- * قبل از علائم نگارشی مانند نقطه، ویرگول و... از فاصله استفاده نشود. پس از علائم مذکور یک فاصله مورد نیاز است.
- * در متن مقالات تنها معادل انگلیسی اصطلاحات در پاورقی درج و نکات توضیحی دیگر در پی نوشت انتهای مقاله آورده شود.
- * منحنی ها، شکل ها و جدول ها همراه با عناوین آن وسط چین و به ترتیب شماره گذاری شود.
- * عنوان منحنی ها، شکل ها و جدول ها در بالای آن و مآخذ آن ها در پایین آن ها ذکر شود.
- * ارجاعات متن مقاله داخل کمان و به این شیوه تهیه شود: (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۳۵). شیوه ارجاع به منابعی که بیش از دو نفر نویسنده دارند نیز به این صورت خواهد بود: (زرین کوب و ناصری، ۱۳۹۳: ۲۵). در منابع انگلیسی نیز اینگونه بیاید (Jacson, 2019: 31).
- * در فهرست منابع پایان مقاله به شیوه زیر عمل شود:
- مقاله: نام خانوادگی، نام (سال انتشار). نام مقاله. نام مترجم. نام نشریه، دوره یا سال، شماره، صفحه شروع و پایان مقاله در نشریه.
- کتاب: نام خانوادگی، نام (سال انتشار). **عنوان کتاب**. نام مترجم. شماره مجلد. محل انتشار: نام ناشر، نوبت چاپ.
- ارجاع اینترنتی: نام خانوادگی، نام (ماه و سال برداشت از اینترنت). عنوان سند. **نام پایگاه اینترنتی**. تاریخ سند. نشانی اینترنتی.

۲. ملاحظات نظری و روشی

این نوع از مقالات می تواند حاصل مطالعات اسنادی، تحلیل و یا کشف روش ها، فنون و ابتکاراتی باشد که یک پژوهشگر در فرآیند انجام مطالعات مربوط به ارزیابی تاثیرات به آن ها رسیده است و به اشتراک گذاری آن با سایر پژوهشگران و علاقه مندان به این حوزه می تواند بر دانش آن ها بیفزاید و یا در موارد مشابه به آن ها کمک نماید. در این نوع مقالات محدودیت تعداد صفحه وجود نداشته و تنها رعایت نکات صوری (قلم و اندازه و...) کفایت خواهد نمود.

۳. ترجمه

با توجه به آنکه یکی از هدف های اصلی فصلنامه ترویج مفاهیم مرتبط با ارزیابی تاثیرات اجتماعی و آشنایی با آخرین روش ها و ملاحظات نظری این حوزه از علوم اجتماعی است، نشریه آمادگی دارد تا ترجمه های صورت گرفته از مقالات مرتبط با حوزه ارزیابی تاثیرات اجتماعی را نیز در فصلنامه به چاپ برساند. مترجمان گرامی علاوه بر ارسال ترجمه، اصل مقاله را نیز باید برای فصلنامه ارسال نمایند.

صفحه	عنوان
۷	سخن سردبیر
۱۳	علت‌ها و پیامدهای همه‌گیری و عالم‌گیری ویروس کرونا - کووید ۱۹ خلیل میرزایی
۴۳	برساخت اجتماعی کرونا و سیاست‌های مقابله با آن عادل عبدالهی و علی رحیمی
۶۵	ارزیابی پیامدهای ویروس کرونا بر سبک زندگی غلامرضا اسکندریان
۸۷	پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در جامعه ایران حسین ایمانی جاجرمی
۱۰۵	پیامدهای اجتماعی و فرهنگی ویروس کرونا در زیست جهان‌های دینی سید محمود نجاتی حسینی [خراسانی]
۱۵۱	کرونا و دینداری: چالش‌ها و تحلیل‌ها محمدجواد چیت‌ساز
۱۶۳	بررسی اثرات ویروس کرونا - کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی حسین متی
۱۸۳	تاثیر پاندمی کرونا - کووید ۱۹ بر پیش‌بینی رشد تولید ملی سال ۱۳۹۹ سید محمد موسوی مطلبی
۲۰۷	پیامدهای روان‌شناختی شیوع ویروس کرونا در جامعه مهرزاد فراهتی
۲۲۷	پیامدهای کرونا بر شهر و شهرسازی آینده ایرج قاسمی
۲۵۵	اقدامات محلی در بحران‌های جهانی؛ حق بر شهر و نقش مراکز حمایت اجتماعی و مدیریت بحران محلات در مقابله با شیوع بیماری کرونا وحید حائری

ویروس کرونا (کووید ۱۹) برای اولین بار در دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان استان هوبئی کشور چین شناسایی و به واسطه قابلیت بالای انتقال، در مدت کوتاهی توانست به یک بیماری همه‌گیر در جهان تبدیل گشته و در حال حاضر تمامی کشورها و سرزمین‌های این کره خاکی را به خود آلوده ساخته است. هرچند پیامدهای اولیه شیوع این بیماری پیش از ورود به ایران نیز پیش بینی شده بود اما پس از تأیید رسمی ورود کرونا به ایران در آخرین روزهای بهمن‌ماه از سوی وزارت بهداشت، تأثیرات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، روانی و... این بیماری بیش از پیش نمایان شده است. اگر چه این پدیده پیامدهای طولانی مدتی نیز خواهد داشت که با گذشت زمان آشکار خواهد شد.

مسئولان داخلی، نخست با بی‌اعتنایی و یا کم اهمیت جلوه دادن موضوع تلاش کردند بر التهاب پیش آمده در جامعه غلبه کرده اما پس از رشد ناگهانی و تصاعدی تعداد بیماران در کشور به ناچار با اعلام وضعیت بحرانی تلاش کردند با اجرای اقداماتی از جمله محدودیت‌های رفت و آمد، تعطیلی برخی از مراکز و سازمان‌ها، کاهش زمان حضور کارمندان و شاغلان در محیط‌های کاری، تعطیلی مراکز آموزشی و... بحران پیش آمده را تحت کنترل درآورند.

آنچه در طول مدت سپری شده از زمان شیوع این بیماری قابل مشاهده است، توسعه نیافته بودن حوزه بهداشت و پیشگیری نسبت به نظام سلامت کشور

است. به این معنا که هرچند سرانه‌های بهداشتی (پزشک، تخت بیمارستانی، دستگاه‌ها و وسایل درمانی و...) نسبت به بسیاری از کشورهای در حال توسعه جهان در وضع نسبتاً مناسبی است، اما شبکه درمانی به ویژه در حوزه بهداشت و مسائل مربوط به پیشگیری از چابکی و توانمندی لازم برخوردار نیست.

علاوه بر این، نگاه تک‌بعدی و نگرستن به این موضوع تنها از بعد پزشکی و تقلیل آن به سطحی خرد و تاکید صرف بر رعایت اصول بهداشتی (شاهدی بر این مدعا، تعلل و تأخیر در ایجاد کمیته اجتماعی - انتظامی در ستاد ملی مبارزه با کرونا و تصمیم‌های غالباً انتظامی در این کمیته است)، دلیل مهمی بوده است تا این بیماری با شدت و سرعت بیشتری گسترش یابد. ابعاد اجتماعی پدیده کرونا انکارناپذیر است، زیرا در شبکه‌ای از روابط اجتماعی ظهور و بروز و گسترش یافته است. بر همین اساس مدیریت پیامدهای حاصل از آن نیز ماهیتی اجتماعی دارد. از سوی دیگر عملکرد نامناسب نهادهای رسمی در بحران‌های فراوان پیش آمده در سال ۱۳۹۸ همچون زلزله کرمانشاه، سیل‌های روزهای نخست سال، اعتراض‌های آبان ماه، سقوط هواپیمای اوکراینی و... موجب شد که در بحران فعلی نیز شهروندان با نگاهی توأم با شک و تردید به آمارها و اقدامات اجرا شده از سوی دولت و نهادهای رسمی بنگرند. تا جایی که برخی از مطالعات انجام شده در این دوره^۱ نشان از آن دارد که حدود دو سوم شهروندان از عملکرد دولت و نهادهای دولتی ناراضی و به همین میزان (۶۶ درصد) نیز به آمارهای ارائه شده از مراجع رسمی بی‌اعتماد هستند.

همچنین انتشار اخباری از انجام برخی اقدامات از سوی نهادهای حاکمیتی در شبکه‌های مجازی (چون برگزاری مراسم تشییع پیکر یکی از جانبازان والامقام جنگ در ایام اوج‌گیری بیماری و یا مقاومت برای بسته شدن اماکن مذهبی و زیارتی و...) که آشکارا در تناقض با اطلاعیه‌های صادر شده از سوی ستاد ملی مبارزه با کرونا بوده است نیز بر بی‌اعتمادی و سوء ظن شهروندان تأثیرگذار بوده و در ادامه منجر به برخی از نافرمانی‌های مدنی از سوی آن‌ها شده است.

بحران بی‌اعتمادی زمانی بیش از پیش خود را نشان می‌دهد که نیمی از افراد جامعه^۲ ترجیح می‌دهند اخبار مربوط به کرونا را از

۱- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (اسفند ۱۳۹۸). نظرسنجی از مردم تهران در مورد کرونا (موج اول و دوم)؛ محمد فاضلی (اسفند ۱۳۹۸). پژوهشی سریع درباره ابعاد اجتماعی بحران کرونا (۱۳۹۸/۱۲/۷).

۲- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (اسفند ۱۳۹۸). نظرسنجی از مردم تهران در مورد اپیدمی کرونا (موج اول و دوم).

شبکه‌های اجتماعی مجازی و شبکه‌های ماهواره‌ای دریافت کنند. در نبود اعتماد اجتماعی در بین شهروندان، انتظار وجود همبستگی و به دنبال آن مشارکت اجتماعی برای مقابله با گسترش این بیماری نیز چندان پدیده مورد انتظاری نخواهد بود. آگاهی، اعتماد، همبستگی و مشارکت (با وجود تعاملات چندبعدی) در پیوندی متوالی و خطی می‌توانند سرمایه اجتماعی را در جامعه ایجاد و از این طریق با اقدامات اجتماعی (چون اجرای خودخواسته قرنطینه خانگی، مشارکت در طرح غربالگری، مشارکت در چالش‌ها و اقدامات داوطلبانه برای مهار شیوع بیماری، همیاری و همکاری با افراد نیازمند و...) به کاهش شیوع این بیماری کمک نمایند.

پرداختن به پدیده شیوع کرونا، ماهیتی بین رشته‌ای داشته و به همین دلیل نیازمند نگاهی همه‌جانبه و توأمان در بخش‌های مختلف است. بنابراین هر یک از گروه‌های اجتماعی همچون پزشکان، پرستاران، جامعه‌شناسان، روان‌شناسان، خبرنگاران و... باید نقشی در این نظم ارگانیک داشته و از این طریق نخست به شناسایی ابعاد مختلف پرداخته و در ادامه تلاش کنند تا به کاهش پیامدهای ناشی از شیوع این بیماری کمک نمایند. پیوستگی و همه‌جانبه بودن این پدیده را می‌توان به‌طور مثال در پیش‌بینی رشد اقتصادی منفی برای سال ۱۳۹۹ و کاهش سطح اشتغال در کشور و برآوردی حدود پنج میلیون نفری از مشاغل آسیب‌پذیر به دلیل شیوع کرونا^۱ مشاهده نمود. آسیب‌دیدن این تعداد افراد (۴۷۸۰۰۰/۰۰۰ نفر) با بعد تقریبی ۳ نفر برای هر خانوار نشان از آن دارد که به‌طور مستقیم شیوع این بیماری بر ۱۵ میلیون نفر تأثیر خواهد داشت (فعالان حوزه حمل و نقل، تأمین‌جا، غذا و پوشاک و...).

بیکاری این تعداد از شاغلان کشور (با نرخ بیکاری ۱۰/۶ برای پاییز سال ۱۳۹۸) روزهای سختی در سال ۱۳۹۹ را برای مردم و دولت رقم خواهد زد. در حال حاضر بخش دولتی ۹۵۸ میلیارد ریال، دولت به‌طور مستقیم ۷۳۱ میلیارد ریال و شرکت‌ها و مؤسسات دولتی نیز ۲۲۷ هزار میلیارد ریال به بانک مرکزی بدهی دارند که اگر برخی از هزینه‌های تحمیل شده در روزهای گذشته همچون هزینه‌های درمان بیماران مبتلا به کرونا، کاهش درآمدهای مالیاتی در سال ۱۳۹۹، افزایش مصرف آب و برق و اینترنت توسط شهروندان، از بین رفتن فرصت ایجاد شده برای حوزه گردشگری با حذف روایید برای گردشگران چینی و برآورد ۳۸ برابر شدن آن‌ها طی ۵ سال

۱- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (اسفند ۱۳۹۸). درآمدی بر آثار شیوع ویروس کرونا بر اقتصاد ایران.

و...^۱ را برآن بیفزاییم شرایط به مراتب دشوارتر خواهد بود. البته این مسائل یک جنبه از پیامدهای شیوع ویروس کرونا است. وجه دیگر آن پیامدهای سطح کلان این همه‌گیری است. کاهش فروش نفت ایران به عنوان یکی از اصلی‌ترین منابع درآمدی به دلیل تحریم در این دوران با کاهش بیشتری نیز مواجه شده است. از جمله دلایل آن کاهش تولید کالا در سطح جهانی و به دنبال آن کاهش درخواست نفت است. این مهم زمانی پررنگ‌تر می‌شود که کشور چین به عنوان شریک تجاری نخست ایران و خریدار اصلی نفت ایران در کانون بحران کرونا قرار داشته و این موضوع بر حجم خرید نفت و همین‌طور واردات و صادرات سایر کالاهای اساسی بین دو کشور نیز تأثیرگذار است. از سوی دیگر با بسته شدن مرزهای زمینی بین ایران و کشورهای همسایه نیز بسیاری از مبادلات اقتصادی از بین رفته و یا کاهش چشمگیری داشته است که این عوامل نیز علاوه بر تأثیرات کوتاه‌مدت در درازمدت و با کاهش درآمدهای دولت می‌تواند منجر به بیکاری وسیع‌تری در جامعه شده و بیکاری پیش‌آمده و بحران‌های مالی برای بنگاه‌های اقتصادی می‌تواند پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و... فراوان دیگری را در پی داشته باشد.

تغییرات پیش‌آمده در بازارهای اقتصادی بین‌المللی همچون طلا، بورس و... نیز از جمله پیامدهای بین‌المللی این بحران و به دنبال آن تأثیراتی است که بر این بازارها به علاوه بازار مسکن و ارز در ایران خواهد داشت. علاوه بر این مسائل شکل‌گیری نظام روابط بین‌الملل به شکلی نوین و در دوران پسا‌کرونا با توجه به برخی مشکلات سیاسی ایجادشده بین آمریکا و کشورهای اروپایی و همچنین در داخل اتحادیه‌ی اروپا می‌تواند با هوشیاری سیاست‌مداران ایرانی به عنوان فرصتی برای تغییر معادلات بین‌المللی مورد استفاده قرار گیرد.

پیچیدگی و در هم تنیدگی پدیده‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و... در جامعه لزوم بررسی همه‌جانبه و کلان به مسائل پیش‌آمده در شرایط فعلی را نشان داده و از همین روی مرکز ارزیابی تأثیرات اجتماعی جهاد دانشگاهی در این شماره از فصلنامه در قالب ویژه‌نامه‌ای تلاش نموده است با بهره‌گیری از نظرات متخصصان حوزه‌های مختلف علوم انسانی و مطالعات اجتماعی به بررسی برخی از آثار و پیامدهای شیوع این بیماری بر نظام جهانی و مهمتر از آن بر نظام اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... ایران بپردازد.

در پایان، بیان چند نکته در خصوص انتشار این شماره از فصلنامه ضروری به نظر می‌رسد: نخست آنکه غالب مقالات منتشر شده در این ویژه‌نامه در روزهای پایانی فروردین ماه سال ۱۳۹۹ تدوین شده است. باتوجه به متغیر بودن اعداد، ارقام و حتی تاثیرات این بیماری بر حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... نگارش مطلبی در این خصوص نیازمند به‌روز کردن داده‌ها و اطلاعات به شکلی متوالی بوده که به ناچار برای انتشار نشریه، این اقدام امکان‌پذیر نبوده و پایان فروردین زمانی بوده است که، نویسندگان محترم مقالات دست به توقف به‌روزرسانی داده‌های خود نموده‌اند. این موضوع ممکن است در توصیف شرایط موجود در برخی از مقالات نمایان باشد که موضوعی است اجتناب‌ناپذیر.

نکته‌ی دوم، ارتباط فصلنامه با موضوع انتخاب شده برای این ویژه‌نامه است. هرچند ارزیابی تاثیرات اجتماعی به‌طور خاص برای برآورد پیامدهای یک سیاست، برنامه، طرح و یا پروژه‌ای از پیش طراحی شده مورد استفاده قرار می‌گیرد، اما از آن جهت که فرآیند، روش‌ها و فنون مورد استفاده در این حوزه مطالعاتی می‌تواند به شناسایی و برآورد پیامدهای پدیده‌هایی همچون ویروس کرونا نیز بپردازد و می‌توان با بهره‌گیری از این دانش به ترسیم جامعه‌پسا‌کرونا اقدام نمود، مسئولان فصلنامه تصمیم بر انتشار این شماره از نشریه در این بازه زمانی نمودند.

علاوه بر این دو نکته، ایفای نقش و انجام مسئولیت اجتماعی توسط پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی به‌عنوان یکی از مراکز پژوهشی که در تلاش است در مورد مسائل روز جامعه منفعل نبوده و فعالیت‌هایی پژوهشی و آموزشی را انجام دهد، موجب شد تصمیم بر انتشار این ویژه‌نامه گرفته و با همکاری شبانه‌روزی نویسندگان، داوران و همکاران اداری و امور نشریات، این شماره در زمانی اندک منتشر گردد، که بر خود لازم می‌دانم از همراهی و همکاری تمامی این دوستان سپاسگزاری کرده و امیدوار باشم مطالب ارائه شده در این ویژه‌نامه بتواند به برنامه‌ریزی‌های آتی در کشور برای کاهش پیامدهای منفی همه‌گیری این ویروس کمک نموده، و از سویی دیگر بر افزایش دانش عمومی جامعه در خصوص تاثیرات و پیامدهای شیوع این بیماری بر عرصه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... نیز تاثیرگذار باشد.

هادی برغم‌دی

اردیبهشت ۱۳۹۹

علت‌ها و پیامدهای همه‌گیری و عالم‌گیری ویروس کرونا – کووید ۱۹

خلیل میرزایی

دکترای جامعه‌شناسی و دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن
mirzaeikhalilr@yahoo.com

چکیده

با همه‌گیری و عالم‌گیری ویروس کرونا (کووید-۱۹)، جهان با چالشی مواجه شده است که بسیاری، از جمله دبیر کل سازمان ملل متحد، آن را بسیار بزرگ‌تر و تأثیرگذارتر از جنگ جهانی دوم ارزیابی می‌کنند. این بیماری امروزه در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی تأثیر زیادی گذاشته است و پیش‌بینی می‌شود در جهان، موج پنجمی را با نام دوران پساکرونایی ایجاد نماید که روند و مناسبات بین‌المللی، ملی و محلی را تغییر خواهد داد. بنابراین لازم بود به علت‌ها و پیامدهای این ویروس پرداخته شود که در این مقاله مدنظر قرار گرفته است. روش مطالعه در این پژوهش از نظر هدف، بنیادی نظری و مبتنی بر استدلال عقلانی منطقی و از نظر اجرا، اسنادی و مبتنی بر مبانی نظری بوده است. یافته‌ها و استدلال‌های این مقاله حاکی از این است که شیوع این بیماری در نتیجه تعامل‌های نامناسب انسان با طبیعت بوده است که به واسطه تماس‌های حاصل از مدرنیته به‌ویژه حمل‌ونقل در جهان گسترش یافته است و احتمال طراحی و شیوع آن در آزمایشگاه‌های انسانی، ضعیف یا حتی بعید است. این ویروس احتمالاً تغییرات بنیادینی را در سطح جهانی، ملی و محلی در حوزه‌های گوناگونی موجب خواهد شد و احتمالاً به یک تغییر انگاره‌ای منتج خواهد شد که در آن، انگاره علمی نقطه ارجاع خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: کرونا (کووید-۱۹)، همه‌گیری، عالم‌گیری، زیست - پزشکی،

زیست - سرمایه، زیست - قدرت، حکومت و دولت استثنا و تغییر انگاره‌ای.

مقدمه

ویروس کرونا^۱ (کووید-۱۹)^۲ تقریباً در تمام کشورهای جهان جنبه فراگیری و عالم‌گیری به خود گرفته است و تمام ملت‌های جهان را تحت تأثیر خود قرار داده، میلیون‌ها نفر را مبتلا کرده، جان صدها هزار نفر را گرفته است و تقریباً اقتصاد جهان را مختل نموده و کشورها و ملت‌ها را از نظر سیاسی - اجتماعی به چالش کشیده است و به اصطلاح در حوزه اثرگذاری خود عدالت را رعایت کرده و همه کشورها و ملت‌ها را بدون توجه به نوع، غنا، جنسیت و سایر امور تبعیض‌آلود تحت تأثیر قرار داده است. اما به نظر می‌رسد پیامدهای این ویروس به‌ویژه در میان‌مدت و بلندمدت یکسان و همراه با عدالت نخواهد بود و اثرات منفی آن بیشتر متوجه کشورهای و ملت‌های فقیر و طبقات پایین خواهد بود و اثرات مثبت و پیامدهای مثبتی به‌ویژه در زمینه اقتصادی برای کشورها و ملت‌های غنی به همراه خواهد آورد و شکاف میان کشورها و طبقات اجتماعی را گسترده‌تر خواهد کرد؛ هر چند شاید در حوزه اثرگذاری بلندمدت خود، جامعه جهانی را به سمت دموکراسی رهنمون شود.

هر چند گفته می‌شود کووید-۱۹ از هشتم دسامبر ۲۰۱۹ در چین آغاز شده و بعد از آن به سرعت و با شدت به سایر کشورهای جهان از جمله به کشورهای غنی‌ای نظیر ایالات متحده، انگلستان، آلمان، فرانسه، ایتالیا و یا کشورهای در حال توسعه‌ای نظیر کره جنوبی، هند، ایران و... گسترش یافته است، بررسی‌ها نشان می‌دهد که شیوع این بیماری زودتر اتفاق افتاده است و کوتاهی برخی از کشورها و نهادها یا سازمان‌های بین‌المللی در شیوع و عالم‌گیری آن، نقش بسزایی داشته است. به نظر می‌رسد همین رخداد به تنهایی بتواند در رابطه کشورها با همدیگر و حتی در رابطه با اعضای اتحادیه‌هایی نظیر اتحادیه اروپا تأثیرگذار باشد و مرزها و روابط ملی و بین‌المللی را تحت تأثیر خود قرار دهد. «این نوع بیماری‌های همه‌گیر نظیر طاعون، آنفولانزای پرندگان، آنفولانزای خوکی و غیره در سال‌های گذشته مشاهده شده است، اما کووید-۱۹ برای کل جامعه، بسیار قوی‌تر و خطرناک‌تر بوده است» (Majhi, 2020: 210) و به نظر می‌رسد جهان را با مدل یا مدل‌های جدیدی از مناسبات و ارتباطات اجتماعی در حوزه‌های داخلی و بین‌المللی مواجه کرده و خواهد کرد. «جهان به مدل(های) ارتباطاتی جدیدی نیاز دارد که عملکردهای اقتصادی همکارانه و مشترکی را در رابطه با مدیریت تهدیدهای انسانی مشترک تقویت نماید» (Buheji & Ahmed, 2020: 97).

1- Corona virus
2- Covid-19

وقتی ویروس کرونا (کووید-۱۹) در جهان پدیدار گشت و به صورت عمدی یا سهوی وارد ایران شد و به سرعت جنبه فراگیری و همه‌گیری به خود گرفت، دیدگاه عمومی و رایج و عمدتاً سیاسی شکل گرفت:

۱. این ویروس توسط دشمنان به‌ویژه نظام سرمایه‌داری و استکباری ساخته و پرداخته شده است و هدف از آن، کسب سود و مقابله با کشورهای چین (خاستگاه ویروس) و ایران بوده است و مبتنی بر ژنوم مردمان این کشورها برنامه‌ریزی شده است. بنابراین امکان گسترش و تلفات در این کشورها بیشتر است.

۲. این ویروس در آزمایشگاه‌های چین ساخته و پرداخته شده است و با هدف اقتصادی و در راستای مقابله با نظام سرمایه‌داری و اخراج یا تضعیف شرکت‌های متعلق به کشورهای سرمایه‌دار به‌ویژه آمریکای شمالی و اروپای غربی برنامه‌ریزی شده است، تا به این طریق به صورت موقت بازارهای سرمایه‌ای - مالی چین تضعیف گردد و دولت چین بتواند شرکت‌های فوق را خریداری کند و زمینه تقویت بلندمدت سرمایه‌داری بومی چینی قوت گیرد.

۳. این ویروس جنبه طبیعی دارد و با فعل و انفعالات طبیعی اعم از محیطی یا انسانی شکل گرفته و طی گذر زمان و در برخورد با شرایط گوناگون و به‌ویژه ترکیب‌های حیوانی - انسانی قوت گرفته است. بنابراین طبیعت، کارکرد طبیعی خود را بر زندگی انسان‌ها دیکته کرده است.

البته لازم به ذکر است که دیدگاه چهارمی نیز وجود دارد که در آن فارغ از اینکه این ویروس چگونه ساخته شده است، به پیامدهایی که می‌تواند داشته باشد معطوف می‌شود. در این دیدگاه، فرض بر این است که چه این ویروس ساخته یا مصنوع دست بشر و دستکاری‌های آزمایشگاهی او باشد و چه ساخته و مصنوع فعل و انفعالات طبیعی و تعاملی انسان و طبیعت، می‌تواند پیامدهای معینی را نیز به همراه داشته باشد که می‌تواند برای زندگی انسان‌ها، محیط، نظام سرمایه‌داری، نظام قدرت و سلطه و به طور کلی کنشگران انسانی هم مثبت و هم منفی ارزیابی شود.

بنابراین در این مقاله، ضمن بررسی سه دیدگاه یادشده درباره شکل‌گیری ویروس کرونا (کووید-۱۹)، روی پیامدهای این ویروس تمرکز خواهد شد و تلاش خواهد شد با توجه به رویکردهای زیست - پزشکی، زیست - سرمایه، زیست - سیاست و زیست - قدرت، ارزیابی دقیقی در این باره صورت گیرد و در نهایت به تغییر انگاره‌ای پرداخته شود که می‌تواند حاصل همه‌گیری این ویروس باشد.

تعریف مفهوم‌ها و مبانی نظری

از آنجا که این مقاله مبتنی بر چهار مفهوم زیست - پزشکی، زیست - سرمایه، زیست - سیاست و زیست - قدرت و تغییر انگاره‌ای متمرکز است، در اینجا به تعریف این مفهوم‌ها پرداخته می‌شود.

الف) زیست - پزشکی

زیست - پزشکی، شاخه‌ای از دانش پزشکی است که در آن تلاش می‌شود از طریق تلفیق اصول زیست‌شناختی و فیزیولوژیکی به درمان بیماری‌ها پرداخته شود. زیست - پزشکی به درمان معیار شده مبتنی بر شواهدی تأکید دارد که از طریق پژوهش‌های زیست‌شناختی به دست می‌آید و اعتبار می‌یابد و از طریق کادر پزشکی به اجرا گذاشته می‌شود. زیست - پزشکی می‌تواند به بسیاری از مقوله‌های مرتبط با سلامت و بهداشت و حوزه‌های مرتبط با امور زیست‌شناختی متمرکز داشته باشد. بنابراین زیست - پزشکی شامل هر حوزه‌ای می‌شود که از ترکیب پیشوند زیست و نیازهای تشخیصی و درمانی پزشکی ایجاد می‌شود. در واقع زیست - پزشکی، شاخه‌ای از علم پزشکی است که از اصول و رویه‌های زیست‌شناختی و فیزیولوژیکی در عملکردهای بالینی استفاده می‌کند (The free Dictionary, 2013) و با بسیاری از زمینه‌های مرتبط با زیست‌شناسی و سلامت در ارتباط است و شامل مواردی نظیر زیست‌شناسی مولکولی، زیست - شیمی، زیست‌شناسی سلولی، جنین‌شناسی، زیست - فن‌آوری، فن‌آوری زیستی نانو، مهندسی زیست‌شناختی، زیست‌شناسی پزشکی آزمایشگاهی، سیتورژنتیک، ژنتیک، ژن‌درمانی، اطلاعات زیستی، آمار زیستی، میکروبی‌شناسی، ویروس‌شناسی، ایمنی‌شناسی، سم‌شناسی، انگل‌شناسی و... می‌شود.

در جامعه‌شناسی، معمولاً زیست - پزشکی با زیست - سرمایه و دسیسه‌های سرمایه‌دارانه همراه است و به تلاش‌ها و اقدام‌های نظام سرمایه‌داری و نولیبرالی برای کسب سود از طریق نظام سلامت و بهداشت و به‌ویژه بدن - زیستی دلالت دارد.

زیست - پزشکی، بخش رو به رشدی است که با درمان و مدیریت سلامت و بهزیستی زیستی سروکار دارد، و یکی از صنایع از نظر فنی والاست که با دسیسه‌های سرمایه‌داری مرتبط است. زیست - پزشکی، زیست - سرمایه را به وجود می‌آورد. زیست - سرمایه، ارزشی - ثروت اقتصادی - است که از طریق شناخت و دانش درباره بدن‌ها و قابلیت‌های عاطفی آنها ایجاد می‌شود. از یکسو نعت زیست - پزشکی از فروش فن‌آوری‌های زیست - پزشکی - برای نمونه داروها - سود می‌برد. کلاف با ارجاع به نوشته‌های ایوژن

تا کر (۲۰۰۵)، شیوه‌های دیگر تولید ارزش به کمک زیست‌پزشکی را اینگونه توصیف می‌کند: «از سوی دیگر، آنچه بیشتر از فروش دارو سودمند است، «صنعت بمباران تست‌های تشخیصی» و تولید پایگاه‌های داده‌هاست. سود اقتصادی‌ای در زمینه حفظ گردش مجدد تولیدات (قرص‌ها و فن‌آوری‌های تست کردن) وجود دارد که به اطلاعات (پایگاه‌های داده‌ها، نتایج تست‌ها، بازاریابی و جنجال رسانه‌ای) مربوط می‌شود» (Clough, 2008: 1).

همچون نظریه‌پردازان عاطفه، نعت زیست - پزشکی به این تشخیص رسیده است که بدن زیستی، پتانسیل‌های گسترده‌ای دارد. زیست - پزشکی تلاش می‌کند راه‌هایی را جهت مدیریت، کنترل و تحصیل این نیروهای عاطفی نامتعین و غیر قابل شناخت کامل بیابد. اینها از داده‌های شناختی و دانشی حاصل می‌شوند که قابلیت‌های گوناگون انواع مختلف بدن‌ها را توصیف می‌کنند. پرسش مطرح برای زیست - پزشکی معاصر این است: «بدن‌های ویژه، چه کاری می‌توانند انجام دهند و حتی چه کاری می‌توان برای بدن‌های ویژه جهت انجام مطرح کرد» (همان: ۵). صنعت زیست - پزشکی بر این فرض است که بدن‌های گوناگون دارای انواع گوناگونی از ساختمان ژنتیکی هستند و در نتیجه پتانسیل‌های منحصربه‌فردی دارند. برای نمونه، تصور بر این است که برخی از بدن‌ها دارای رازهای ژنتیکی‌ای هستند که می‌توانند به درمان بیماری (و کسب سودهایی که از درمان بیماری حاصل می‌شود) کمک کنند. چالش پیش روی زیست - پزشکی این است که راه‌هایی را طراحی نماید و بعد بیاید، تا این پتانسیل‌ها را به تسخیر درآورد (Ritzer & Stepnisky, 2018: 813-812).

ب) زیست - سرمایه

زیست - سرمایه به ارزش اقتصادی‌ای اطلاق می‌شود که از طریق شناخت و دانش و فن‌آوری‌های مرتبط با بدن به‌ویژه وضعیت‌های مرتبط با حفظ سلامتی و تناسب اندام و نیز درمان بیماری‌ها حاصل می‌شود. بنابراین سرمایه‌داری از طریق فروش فن‌آوری‌های زیست - پزشکی‌ای نظیر دارو یا ابزار تشخیصی پزشکی سود می‌برد و به انباشت سرمایه می‌رسد. در واقع با ظهور بیماری‌های جدیدی نظیر کرونا (کووید-۱۹)، نظام سرمایه‌داری با استفاده از رسانه‌های خود که به زیست - رسانه شهره هستند، اقدام به برجسته‌سازی آنها و اهمیت حفظ سلامت بدن در برابر آن می‌کند و افراد را

وادر می‌کند که برای پیشگیری، تشخیص و درمان، به مصرف کالاها و محصولات هایی پردازند که در نهایت سود نظام سرمایه‌داری را تضمین می‌کند.

از نظر پاتریشیا کلایف (۲۰۰۸)، بدن‌ها در دوره‌های تاریخی مختلف به صورت مختلفی سازمان می‌یابند. او بین بدن به عنوان موجود زنده قرن نوزدهم و بدن زیست - رسانه‌ای شده زمان حاضر، تمایز قایل می‌شود و بدن به عنوان یک موجود زنده را بدنی می‌داند که از طریق عملکردهای کار و مصرف، خلق و بازتولید می‌شود. اما بدن رسانه‌ای شده، نوعی بدن است که در برابر جریان‌ها و حرکت‌های نظام سرمایه‌داری باز است و زیست - رسانه به درگیری‌های بدن زیستی کمک می‌کند. نظام سرمایه‌داری می‌تواند با استفاده از جریان رسانه‌ای، نوعی زندگی خاصی را تولید و بازتولید کند که در واقع مبتنی بر سلامتی بدن فیزیکی شکل گیرد و افراد را وادار نماید از طریق مصرف کالاهای مرتبط با زیست - سلامت جسمانی خود، سود مضاعف به آن برسانند. در واقع نه تنها سرمایه‌داری را دشمن دیرپای خود به حساب نیاورند، بلکه آن را به عنوان خادمی در نظر بگیرند که همواره در اندیشه سلامت آنهاست و آنها نیز برای اینکه بتوانند ادامه حیات دهند، باید تا حد ممکن برای حفظ و ارتقای بدن زیستی خود تلاش و هزینه نمایند.

کاشیک ساندر راجان^۱ (۲۰۰۶) با بررسی وضعیت پژوهش‌های ژنومی و وضعیت بازارهای دارویی در ایالات متحده و هندوستان استدلال می‌کند که فن‌آوری‌های زیستی معاصر نظیر ژنوم‌شناسی (نقشه‌های ژنی) را فقط می‌توان در رابطه با بازارهای اقتصادی‌ای که در آنها پدیدار می‌شوند، درک کرد. در واقع راجان تلاش می‌کند که نشان دهد چگونه جهان معاصر از طریق پیوند فن‌آوری زیستی و نیروهای بازاری، توسط آنچه او آن را سرمایه‌داری علمی - فن‌آورانه می‌نامد، شکل می‌گیرد. او از طریق وارد کردن نظریه‌های مرتبط به ارزش مارکس به مفهوم زیست - سیاست فوکو، تلاش می‌کند نشان دهد که چگونه علوم مربوط به زندگی در راستای تولید ارزش اقتصادی و معرفتی وارد شده‌اند.

ج) زیست - سیاست و زیست - قدرت

زیست - قدرت، اصطلاحی است که دانش‌پژوه، تاریخ‌دان و نظریه‌پرداز اجتماعی فرانسوی، میشل فوکو^۲ ابداع کرد. این اصطلاح با عملکرد دولت - ملت‌های نوین و سامان‌دهی آزمودنی‌هایشان [سوژه‌ها] از طریق استفاده از انبوهی از فنون گوناگون و بی‌شمار، جهت به انقیاد درآوردن بدن‌های آنان و کنترل جمعیت مرتبط است.

1- Rajan, K. S.

2- Foucault, M.

فوکو برای نخستین بار این اصطلاح را در سخنرانی خود در کولج دو فرانس به کار برد، اما شکل مکتوب آن در بخش تمایل به شناخت در جلد اول کتاب «تاریخچه گرایش جنسی فوکو» مطرح شد. در کار فوکو، زیست - قدرت برای اطلاق به عملکردهای بهداشت عمومی، سامان‌دهی توارث و تنظیم خطرپذیری به کار رفته است. بنابراین از نظر فوکو، زیست - قدرت نوعی فن‌آوری قدرت است که از طریق آن، مردم مدیریت و کنترل می‌شوند (میرزایی، ۱۳۹۴: ۶۳۲).

آگامبن (۱۹۹۸)، زیست - سیاست را به عنوان مراقبت، کنترل و استفاده از «زندگی عریان» تعریف می‌کند. او به تاسی از کار میشل فوکو و کارهای مؤثر او در این زمینه، زیست - سیاست را شامل «فضاها و فرد به مثابه موجود زنده ساده‌ای که در حال تبدیل شدن به آن چیزی است که در خطر راهبردهای یک جامعه قرار دارد» می‌داند.

از نظر آگامبن، واقعیت قطعی این است که همراه با فرآیندی که توسط آن استثنا در هر جایی قائده می‌شود، قلمرو و زندگی عریان - که اساساً در حاشیه‌های نظم سیاستی قرار دارد - به تدریج با قلمرو سیاسی همپوش می‌شود و استثنا و گنجیدگی، برون و درون، بدن‌های سیاسی^۱ و بدن‌های زیستی^۲، درست و واقعیت، وارد منطقه نامتمایز تقلیل‌ناپذیر می‌شوند. در زمان استثنا نمودن زندگی عریان از دولت استثنا و قرار دادن آن در قالب نظم سیاسی، دولت استثنا در واقع در حالت جدایش‌ناپذیرش خود بنیان‌گذاری شد؛ یعنی در بنیان‌های پنهانی که بر اساس آنها، کل نظام سیاسی قرار دارد... زندگی عریان... تبدیل می‌شود به... یک مکانی برای سازمان قدرت و رهایی از آن (Agamben, 1998: 9).

هر چند فوکو و آگامبن در کاربرد اصطلاح زیست - سیاست با هم اشتراک دارند، فوکو به صورت خوش‌بینانه پدیدآیی یک اقتصاد متفاوت بدن‌ها و رهاسازی را مطرح می‌کند، اما آگامبن، آینده احتمالی‌ای را می‌بیند که در آن تمایز بین بدن‌های سیاسی و بدن‌های زیستی از میان برداشته می‌شود. البته باید توجه داشت که آگامبن از دولت استثنا و زور قانون بدون قانونی صحبت می‌کند و دولت استثنا را یک منطقه مکان‌شناختی یا یک «فضای بدون قانون» (Agamben, 2005: 51) در نظر می‌گیرد که در آن قدرت حاکم می‌تواند از خودش تصمیم بگیرد که چه کسی را می‌تواند بکشد و خواهد کشت.

دولت استثنا نه تنها در زمینه مرگ، بلکه امروزه حتی مهم‌تر اینکه در زمینه زندگی منحصر به فرد است. بنابراین امروزه شخص

کاملاً به کما رفته، در دستگاه زیست‌مایه زندگی در یک منطقه استثنا قرار دارد که در آن می‌توان تصمیم گرفت که آیا شخص باید زندگی کند (روشن نگاه داشتن دستگاه) یا بمیرد (خاموش کردن دستگاه و عدم ارتکاب قتل با این کار). دومی برای آگامبن بسیار مهم است، چون مؤید این حقیقت است که نه تنها مرگ، بلکه زندگی نیز اکنون در دولت استثناست و این به قدرتمندان اقتدارگرا، این قدرت را می‌دهد که نه تنها به مرگ، بلکه به طور روزافزون به زندگی پایان دهند.

هر چند دولت استثنا خارج از قانون است، برای قانون مهم و ضروری است. قانون می‌تواند با ارجاع به آن چیزی که در خارج از حیطه‌اش قرار دارد، خود را تعریف کند و اعتبار خود را امکان‌پذیر سازد. همچنین این ویژگی منطقه استثناست که در آن انجام کارهایی امکان‌پذیر است که در جای دیگری از قلمرو سیاسی امکان‌ناپذیر است؛ یعنی اینجا جایی است که «تمایز میان قدرت‌های مشروع، اجرایی و حقوقی ملغاً می‌گردد» (Agamben, 2002/2007: 7). این‌ها نیز به نوبه خود به کارگزار یا مدیر (نظیر هیتلر به عنوان پیشوای آلمان) کمک می‌کند که بر بخش‌های دیگر حکومت کنترل یابد و قانون مطلق - گرابانه یا استبدادی را وضع کند. علاوه بر این منطقه استثنای این حیث و ویژگی بسیاری از جنبه‌های دیگر اندیشه آگامبن را دارد که هم در درون و هم در بیرون قانون قرار دارد و صرفاً از این منظر مشمول قانون است که قانون آن را استثنا می‌کند. آگامبن آن را اینگونه مطرح می‌کند: «استثنا نوعی طرد یا ناگنجیدگی است... اما... آنچه در آن گنجانده نمی‌شود، به دلیل گنجانده نشدن کاملاً بی‌ربط به قانده نیست. قانده در خصوص استثنا به کار می‌رود که بدون خروج از آن دیگر کاربردی ندارد (Agamben, 1995/1998: 17-18؛ Ritzer & Stepnisky, 2018: 750-749).

باید توجه داشت که حکومت‌های اقتدارگرا معمولاً از شرایط استثنایی مانند جنگ، بحران و به‌ویژه بیماری‌های واگیر یا همه‌گیر بهره می‌برند تا خود را به حکومت استثنا تبدیل کنند و روی به قانون زور بیاورند و از این طریق مردم را مدیریت و کنترل نمایند. این زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که این حکومت‌ها، مشروعیت خود را از دست رفته می‌بینند. بنابراین کرونا (کووید-۱۹) می‌تواند در قالب زیست - سیاست و زیست - قدرت مانند تیغ دولبه‌ای عمل نماید که از

یکسو شرایط دشوار را دشوارتر می‌کند، اما از سوی دیگر امکان سرکوب و حتی پنهان‌داشت موقت مسئله مشروعیت را تحت الشعاع خود قرار دهد.

د) انگاره و تغییر انگاره‌ای

انگاره، یک چهارچوب اندیشه‌ای یا الگومندانانه جهت درک و سازمان‌دهی پدیده‌های طبیعی یا اجتماعی و متشکل از مجموعه‌ای از اندیشه‌ها، نظریه‌ها، مکتب‌ها و... است که به ما این امکان را می‌دهد که نظام‌های فکری، نظریه‌ای، الگویی و... را در قالب آن قالب‌بندی نماییم (میرزایی، ۱۳۹۴: ۱۶۱). توماس کوهن، انگاره را به عنوان ابزاری برای شناسایی الگوها مطرح کرد و آن را به عنوان «مجموعه‌ای از ارزش‌ها و فن‌هایی که میان اعضای اجتماع علمی مشترکند و به عنوان راهنما یا نقشه‌ای عمل می‌کند که انواع مسئله‌هایی را مطرح می‌کند که دانشمندان می‌بایست به آنها پردازند و انواع تبیین‌هایی که برای آنها قابل قبولند» (Kuhn, 1970: 175) تعریف می‌کند. در معنا و تعریفی ساده‌تر، انگاره مجموعه‌ای از گزاره‌هاست که نحوه ادراک از جهان را تبیین می‌کند و آن شامل یک جهان‌بینی است؛ یعنی نحوه تجزیه پیچیدگی جهان واقعی، طرح کلی این امر برای پژوهشگران و دانشمندان اجتماعی که چه چیزی مهم است، چه چیز مشروع است و چه چیزی عقلانی است (ر.ک: Patton: 1990, Sarantakos: 2002).

انگاره‌های زیادی وجود دارد که ما از آنها برای هدایت کنش‌هایمان استفاده می‌کنیم: انگاره‌ها با گونه که نظام قضایی را هدایت می‌کنند؛ انگاره قضائیتی که انتخاب برندگان المپیک را هدایت می‌کنند؛ انگاره‌های دینی که زندگی معنوی و اخلاقی را هدایت می‌کنند... [و] آنهایی که بررسی نظام‌دار را هدایت می‌کنند (Guba, 1990: 1).

بنابراین انگاره، یک نظام اندیشه‌ای حاکم بر یک علم، یک دوره یا کنش است که بر اساس آن، نظریه‌ها، روش‌شناسی و مفروضه‌های موجود شکل می‌گیرد و حاکم می‌شود. در این مفهوم، انگاره نظام الگویی هر جهان‌بینی‌ای است که بر آن اساس رخدادها، پدیده‌ها و به طور کلی مسئله‌ها برداشت، درک، تفسیر، تبیین و الگوبندی می‌شوند و جریان امور و فرآیندها هدایت می‌شوند. کانوی^۱ (۱۹۸۹) اعتقاد دارد وقتی فردی به جهان از دیدگاه‌های مختلف نگاه می‌کند، او دچار تغییر انگاره‌ای می‌شود. بنابراین هرگونه تغییر در روش یا راهبرد پژوهش [فردی یا جمعی و حتی ملی یا بین‌المللی] می‌تواند از یک تغییر انگاره‌های ناشی شود (میرزایی، ۱۳۹۵: ۹۴).

عوامل زیادی در طول تاریخ موجب تغییر انگاره‌ای شده‌اند که آن را می‌توان ناشی از تحول‌های تاریخی‌ای نظیر یکجانشینی، انقلاب صنعتی، انقلاب دیجیتال و شاید بتوان گفت ویروس کرونا (کووید-۱۹) دانست. این تحول‌ها می‌توانند معطوف به مکان و زمان نیز باشند. «همه جوامع و افراد درون آنها ممکن است فرض‌های نسبتاً ثابتی درباره نحوه درک و تفسیر جهان داشته باشند، اما تغییر و تفاوت زیادی در این فرض‌ها از یک مکان به مکان دیگر و از یک زمان به زمان دیگر وجود دارد. برای نمونه طی قرن‌های زیادی، پدیده‌های طبیعی نظیر خورشیدگرفتگی، رعد و برق، سیل، با الگوی افسانه و اعتقاد مذهبی تبیین می‌شوند، اما امروزه با الگوی علم تبیین می‌شوند» (میرزایی، ۱۳۹۵: ۹۲). به نظر می‌رسد کرونا (کووید-۱۹) یا بحران‌هایی از این نوع نیز موجب تغییر جهانی و نحوه کنش انسان‌ها در جهان شود و انگاره‌های خرافه‌ای و آن جهانی دچار افت و محدودیت شوند و آنچه در رسیدگی به این بحران‌ها موفق و کارآمد بوده است - در اینجا علم و شناخت و به طور کلی انگاره علمی - با اقبال بیشتری مواجه شود.

پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه بحث مربوط به ویروس کرونا (کووید-۱۹) بسیار تازگی دارد، تقریباً هیچ پژوهش در دسترسی درباره علت‌ها و پیامدهای اجتماعی - فرهنگی، سیاسی و اقتصادی آن به صورت تجربی انجام نگرفته است و بیشتر بحث‌ها در قالب‌های ژورنالیستی انجام گرفته است. از این رو در این مقاله کمتر مدنظر قرار گرفته‌اند. با این حال چند مقاله در سطح بین‌المللی در نشریه‌های علمی به چاپ رسیده است که در اینجا به اختصار به آنها می‌پردازیم.

- محمد بوهیجی و احمد (۲۰۲۰) در مقاله‌ای با عنوان «آینده‌نگری فرصت‌های ویروس کرونا (کووید-۱۹) برای یک جهان بهتر» از طریق مرور ادبیات پژوهش به فرصت‌های گوناگونی که این ویروس و عفونت‌های مشابه جدیدی نظیر سارس در زندگی انسان‌ها ایجاد می‌کند می‌پردازند و تلاش می‌کنند به گذرگاه‌های اقتصادی‌ای اشاره نمایند که در جریان توسعه نادیده گرفته شده‌اند. آنها بر این باور هستند که «تلفیق آینده‌نگری با تلاش‌ها جهت حل مسئله، نسل‌های آینده‌محورتری را برای ما ایجاد خواهد کرد، به گونه‌ای که آنها کنش‌های مشارکتی‌ای را نسبت به چالش‌های پیچیده انسانی با آمادگی و دسترسی‌پذیری بالا به نمایش می‌گذارند» (Buheji & Ahmed, 2020: 97). آنها در این مقاله تلاش می‌کنند چارچوبی را مطرح کنند که در آن ضمن تسکین خطرات چنین بحران‌هایی، از فرصت‌های آنها نیز بهره‌برداری شود.

- نیرانجان ماجهی (۲۰۲۰) در یک مقاله مروری با عنوان «جامعه‌شناسی عالم‌گیری کووید-۱۹» سعی می‌کند به امور گوناگون اجتماعی‌ای پردازد که این ویروس به همراه داشته است. هر چند او به امور نظیر خانواده و انزوا، کار روزمره، کارگران مهاجر، جمعیت شهری، جمعیت روستایی، نخبگان، معنادان، پلیس، دکترها، بیمارستان‌ها، رسانه‌ها، واکسیناسیون و پزشکی، اثرات محیطی، اثرات اقتصادی، بخش کشاورزی، حیوانات خانگی، حمل و نقل و... می‌پردازد، مقاله فاقد قدرت تبیین‌کنندگی است و به نظر می‌رسد توصیفی از امور گوناگون باشد.

- اولانی ایوانز^۱ (۲۰۲۰) در مقاله‌ای با عنوان «اثرات اجتماعی - اقتصادی ویروس کرونا جدید: راه‌حل‌های خط‌مشی‌ای» سعی می‌کند به عالم‌گیری و پیامدهای ویروس کرونا جدید پردازد و بیان می‌دارد که این ویروس نه تنها اثرات مستقیمی داشته است، بلکه اثرات و هزینه‌های غیر مستقیمی نیز به همراه داشته است و ضمن بیان تأثیر تلویحات اقتصادی بر نظام‌های سلامت عمومی، به تأثیر آن بر تجارت و مسافرت، صنایع غذایی و کشاورزی و بازارها می‌پردازد و پیشنهادهایی را در رابطه با راه‌حل‌های خط‌مشی‌ای مطرح می‌کند که از آن جمله می‌توان به رویکردهای مدیریتی پیش کارگر، چارچوب‌های خط‌مشی بهداشتی مرتبط با سلامت، آموزش و پرورش و سواد بهداشتی، تغییرات ملی و بین‌المللی در زمینه سرمایه‌گذاری، مشارکت عمومی و خصوصی درباره ویروس کرونا پرداخته است.

- فوکویاما^۲ (۲۰۲۰) در مطلبی در آتلانتیک به بررسی نوع واکنش‌های نظام‌های اقتدارگرا و دموکراتیک به چگونگی مواجهه با ویروس کرونا پرداخته است و معتقد است که چین به عنوان نماد یک کشور اقتدارگرا، ابتدا با جریان آزاد اطلاعات مقابله کرد و موجب تأخیر در واکنش به بیماری و تشدید آن شد. با این حال او واکنش دولت‌های دموکراتیک را نیز مناسب ارزیابی نمی‌کند. او در عین حال بر دوران پساکرونا تمرکز می‌کند و معتقد است که عامل اصلی در کارکرد دولت‌ها، نوع رژیم آنها نیست، بلکه توانایی و ظرفیت آنها درباره اعتماد عمومی است و بر این باور است که ایجاد موازنه بین قدرت نهاد دولت و نهادهای محدودکننده‌ای نظیر قانون و پاسخگویی دموکراتیک، همان چیزی است که لیبرال دموکراسی را از اقتدارگرایی متمایز می‌گرداند. فوکویاما معتقد است که در دوران پساکرونا اعتماد متقابل دولت - ملت بسیار مهم است و اعتماد متقابل در نظام‌های دموکراتیک، قوی‌تر از نظام‌های اقتدارگراست. از این رو نظم پساکرونایی همچنان یک نظم لیبرال مبتنی بر ارزش‌های لیبرال با تأکید بر اعتماد متقابل بین دولت و

1- Olaniyi, E.

2- Fukuyama, F.

ملت است و بزرگ‌ترین تهدید در نظام پساکروناوی، فقدان این اعتماد است که مبنای تمام تهدیدها خواهد بود.

- جودیو باتلر^۱ (۲۰۲۰) نیز در نقدی درباره شیوع کرونا در آمریکا و واکنش نظام سرمایه‌داری به آن، به نابرابری حاکم در جوامع می‌پردازد و بر اهمیت چگونگی دسترسی به خدمات بهداشتی در سطح عمومی، مبارزه با فقر و تأمین اجتماعی تأکید می‌کند و معتقد است که امروز ما با ویروسی روبه‌رو هستیم که به سرعت از مرزها عبور می‌کند و ایده‌سرزمین ملی را به فراموشی می‌کشاند. باتلر در ادامه بحث خود به نظم پساکروناوی می‌پردازد و آموزه‌های مشرب فکری پس‌ساختارگرا را تعیین‌کننده در نظر می‌گیرد و معتقد است که در این نظم، دیدگاه‌های سرمایه‌داری باید به کنار گذاشته شود و بر مسئله‌هایی نظیر برابری اجتماعی، لزوم تخصیص برابر در زمینه بهداشت، تمرکز بر فقرزدایی و... تأکید شود.

روش تحقیق

روش مورد مطالعه در این پژوهش از نظر هدف، روش بنیادی نظری و از نظر اجرا، اسنادی بوده است. «پژوهش‌های بنیادی نظری مبتنی بر روش‌های استدلال عقلانی - قیاسی است و در این راستا تلاش می‌کند با استفاده از گزاره - پردازی به طرح کلی برسد و در این راستا گزاره‌های از نظر منطقی و عقلانی درست و همخوان و مکمل را به خود می‌گیرد تا به نتیجه عقلانی دست یابد. این روش از نظر اجرا مبتنی بر یک روش اسنادی است و از سنجه‌های غیر واکنش سود می‌جوید و معمولاً در راستای نیل به نظریه یا مدل خود، مبانی نظری موجود را بررسی و نقد می‌کند و در نهایت اصول استدلالی - عقلانی خود را طرح و نتیجه‌گیری می‌کند» (میرزایی، در دست چاپ).

نتایج و بحث‌های استدلالی

همان‌گونه که در مقدمه مطرح شد، چهار دیدگاه درباره پیدایش و پیامدهای کرونا (کووید-۱۹) وجود دارد که سه دیدگاه اول به علت‌های احتمالی پیدایش این ویروس و حتی سایر بحران‌های خاص به‌ویژه در حوزه سلامت زیستی مربوط می‌شود و دیدگاه آخر معطوف به پیامدهای آن است. بنابراین بحث و نتایج در اینجا نیز متمرکز بر این چهار دیدگاه خواهد بود و هر کدام از آنها به صورت مستقل بررسی می‌شود. در نهایت نتیجه‌گیری کلی مطرح می‌گردد.

1- Butler, j.

الف) طراحی و پخش ویروس کرونا (کووید-۱۹) توسط نظام سرمایه‌داری

جهت کسب سود بیشتر و در راستای مقابله با کشورهای چین و ایران

برخی از سیاست‌مداران و دانش‌پژوهانی که گرایش زیادی به نظریه توطئه یا «توهم توطئه» دارند، با طرح این مسئله که برخی از کشورهای جهان در راستای اهداف نظامی خود و گاهی در راستای اهداف اقتصادی خود از طریق زیست - پزشکی و زیست - سرمایه، اقدام به ساخت سلاح‌های نژادی و تروریستی می‌کنند و ویروس کرونا (کووید-۱۹) نیز به صورت اخص ساخته یا مصنوع کشورهای سرمایه‌داری به‌ویژه آمریکا است، این برداشت را القا کرده‌اند که برخی از کشورها، ملت‌ها، یا نژادها از طریق ویروس کرونا (کووید-۱۹) مورد حمله قرار گرفته‌اند و این ویروس در راستای یک جنگ زیستی با کشورهای چین و ایران طراحی شده است. این نظریه به‌ویژه زمانی قوت گرفت که این ویروس در کشورهای چین و ایران شایع شد. بر اساس این دیدگاه، آزمایشگاه‌های مطالعاتی و نظامی برخی از کشورها از جمله آمریکا، ژنوم یا نقشه ژنتیکی ملت‌های جهان از جمله ایرانی‌ها و چینی‌ها را به دست آورده‌اند و ویروس را بر آن اساس طراحی کرده‌اند و وقتی این ویروس در کشور ایتالیا متداول شد، نزدیکی نقشه ژنتیکی مردم ایتالیا و ایرانی‌ها را مطرح کردند و آن را گواه بر ادعای خود قرار دادند. در این باره چند استدلال قابل طرح خواهد بود:

- ۱- همه موجودات زنده، یک ژنوم یا نقشه ژنتیکی منحصر به فرد دارند. ژنوم منحصر به فرد، مجموعه کاملی از دستورالعمل‌های ژنتیکی یک موجود است. ژنوم انسان از سه میلیارد و دویست میلیون جفت DNA تشکیل شده است، در حالی که ژنوم سایر موجودات، اندازه متفاوتی دارد. ژنوم‌ها در هسته ساختاری هر سلول وجود دارند و کنترل سلول را بر عهده دارند. در میان کروموزوم‌های موجود زنده، قسمت‌هایی از DNA به نام شکل ژنوم وجود دارد که اطلاعات را برای ساخت مولکول‌ها حمل می‌کنند. این اطلاعات متشکل از دستورالعمل‌هایی برای مشخصات هر فرد هستند که به صورت سنتی، نژاد را می‌سازند؛ اما در ادبیات مدرن، نژاد یک امر اجتماعی - سیاسی است که با تعریف کلاسیک آن متفاوت است. در ادبیات کلاسیک، نژاد «به طبقه‌بندی انسان‌ها به مقوله‌های مختلف بر اساس ویژگی‌های زیست‌شناختی آنها دلالت دارد. طرح‌های گوناگونی برای طبقه‌بندی نژادی بر اساس ویژگی‌های جسمانی‌ای نظیر رنگ پوست، شکل سر، رنگ و شکل چشم، اندازه و شکل بینی و... وجود داشته است. یک نظام طبقه‌بندی متداول از چهار گروه عمده استفاده می‌کند: قفقازی، مغولی، زنگی و استرالیایی»

(Dictionary of the Social Sciences, 2003) که در اینجا مدنظر است. اما در ادبیات مدرن جامعه‌شناختی، نژاد یک شیرازه زمینه‌ای است و نه زیست‌شناختی. امیربایر و دیسموند می‌گویند که نژاد، یک شیرازه زیست‌شناختی نیست، بلکه تأثیرات زمینه‌ای است: «آنچه وجود دارد، نژادها نیستند، بلکه زمینه‌های نژادی هستند... زمینه نژادی، بسیاری از هویت‌های نژادی را نقشه‌ریزی می‌کند که در یک جامعه مفروض وجود دارد، اما شیوه قرار گرفتن این هویت‌ها در رابطه با یکدیگر را نیز آشکار می‌نماید. ما بر این گفته هستیم که هویت‌ها با توجه به رابطه با یکدیگر در یک زمینه نژادی، نژاد زده می‌شود» (Emirbayer & Desmond, 2015: 89). آنها می‌گویند که «زمینه‌های نژادی... بر حسب ساختار انواع مختلف سرمایه یا دارایی‌ها سازمان می‌یابند که مهم‌ترین آنها، سرمایه نژادی است» (همان: ۸۸). آنان می‌گویند که سرمایه نژادی هستند، می‌توانند زمینه نژادی را تعریف کنند (Ritzer & Stepnisky, 2018: 660-661).

هر چند در اینجا نژاد از نظر زیستی مدنظر است، باید توجه داشت که طبقه‌بندی زیستی نژادها به مقوله‌های معین، اکنون دیگر غیر علمی است؛ چون انسان‌ها می‌توانند با همه نژادها جفت‌گیری کنند و در طول تاریخ این عمل صورت گرفته و تنوع بی‌شماری از وراثت‌های ژنتیکی و ژنوم انسانی را به وجود آورده است. این قائده به‌ویژه درباره ایران با تنوع زیستی گوناگون صادق است؛ زیرا ایران حاصل جمع تنوع‌های قومی - نژادی گوناگونی است که به واسطه تماس‌های گوناگون از جمله حمله مغول‌ها، اعراب و سایر کشورها و هم‌آمیزی نژادی تاحد زیادی از خلوص نژادی فاصله گرفته است و به راحتی می‌توان ادعا کرد که اکنون پدیده‌ای به نام ژنوم یا نقشه ژنتیکی ایرانی قابل ردیابی نیست. در عین حال باید توجه داشت که هر فردی، ژنوم یا نقشه ژنتیکی خاص خودش را دارد. بنابراین هر نوع دستکاری می‌تواند مقید و محدود به فرد شود و اگر قرار باشد منحصر به گروه‌های ملی یا قومی خاصی باشد، باید اعضای ژنوم یا نقشه ژنتیکی کاملاً مشابه‌ای داشته باشند و یا دست کم وضعیت ژنی آنها به گونه‌ای باشد که آنها را از سایر ملت‌های جهان متمایز گرداند.

اما از آنجا که گفته شده است شرایط محیطی می‌تواند ژن‌ها را دچار تغییر کند و در عین حال ایرانی‌ها از قومیت‌ها و نژادهای گوناگونی شکل می‌گیرند، به نظر می‌رسد ارسال ویروس برای کل مردم ایران از طریق پروژة نقشه ژنتیکی امکان‌پذیر نیست و

اگر گروه یا ملت خاصی هدف باشد، پرسش اصلی‌ای که پیش می‌آید این است که چرا بیماری در ایران، جنبه همه‌گیری یافته و در همه مناطق متداول شده است و در عین حال چرا همه ملت‌های جهان از جمله کشورهای مورد ادعا برای دستکاری یا ساخت این ویروس نیز بدون استثنا گرفتار شده‌اند؟ بنابراین به نظر می‌رسد طرح این قضیه بیشتر مسئله‌ای مربوط به نظریه «توهم توطئه» باشد تا واقعیت قابل اجرا. در عین حال به نظر می‌رسد که دانشمندان در زمینه ساخت آزمایشگاهی کرونا (کووید-۱۹) بر اساس ژنوم و نقشه ژنتیکی خاصی نه تنها نظر مثبت ندارند، بلکه تاحدودی آن را با توجه به نحوه شیوع ویروس، غیر ممکن و ناصواب ارزیابی می‌کنند.

۲- نظام سرمایه‌داری در راستای اهداف زیست - سرمایه‌ای خود نه تنها این ویروس را ساخته یا تقویت کرده است، بلکه از طریق رسانه‌های خود به ویژه زیست - رسانه خود، آن را برجسته‌سازی می‌نماید تا از طریق فروش شناخت و دانش و فن‌آوری‌های تشخیصی و درمانی مرتبط با آن به انباشت سرمایه برسد. هر چند همان‌گونه که در بخش قبل ذکر شد، امکان ساخت این ویروس در آزمایشگاه ضعیف است و با توجه به گستردگی و عالم‌گیری این ویروس، فرضیه ساخت آن بر اساس ژنوم گروهی خاص را مردود می‌نماید، اگر فرض کنیم این ویروس به صورت کلی برای کسب سود و افزایش انباشت زیست - سرمایه طراحی شده و زیست - رسانه اقدام به برجسته‌سازی می‌نماید، باید به دو نکته مهم توجه کنیم: الف) برخی از کشورهای پیشرفته سرمایه‌داری نظیر ایالات متحده، بریتانیا، فرانسه، آلمان و ایتالیا در رأس همه‌گیری این ویروس قرار داشته‌اند و هزاران میلیارد دلار برای مبارزه با این بیماری هزینه کرده و احتمالاً هزاران میلیارد دلار نیز از محل تعلیق تولید و فروش دچار ضرر خواهند شد. برای نمونه ایالات متحده ۲۲۰۰ میلیارد دلار، یا انگلستان ۵۸۰ میلیارد دلار برای مقابله با این ویروس اختصاص داده‌اند. بنابراین با توجه به این هزینه در اینجا این پرسش اساسی مطرح است که آیا سود حاصل از زیست - پزشکی بر این هزینه‌ها چربش دارد؟ ب) با توجه به حاکمیت ملت - دولت‌ها در این کشورها و وجود رقابت‌های سیاسی همراه با رسانه‌های آزاد، آیا امکان چنین کاری وجود دارد؟ با توجه به اینکه هنوز واکنش و داروی خاصی برای این بیماری به دست نیامده است و امکان ساخت آن توسط کشورهای دیگر نیز وجود دارد، تقریباً این امکان بسیار بعید به نظر می‌رسد. در عین حال رقابت‌های سیاسی - اقتصادی در کشورهای به اصطلاح شمال یا سرمایه‌داری وجود رسانه‌های آزاد و در عین حال پاسخگو بودن دولت‌ها در مقابل ملت‌های خود، این امکان نیز بعید به نظر می‌رسد.

۳- برخی بر این باورند که این ویروس قرار بوده است با محدودیت و شرایط معینی طراحی گردد، اما همچون گردونه خردکننده مدرنیته‌ای که گیدنز (۱۹۹۰) مطرح می‌کند، کنترل آن از دست طراحان آن خارج شده است و جنبه عالم‌گیری به خود گرفته است. گیدنز، گردونه خردکننده مدرنیته خود را اینگونه توصیف می‌کند:

لوکوموتیو افسارگسیخته و بسیار پر قدرتی که ما انسان‌ها، مجموعاً به عنوان نوع بشر می‌توانیم تا اندازه‌ای پشت فرمانش بنشینیم، اما هر لحظه ممکن است کنترلش از دست ما خارج شده، واژگون گردد. این گردونه خردکننده، آنهایی را که جلویش می‌ایستند، زیر می‌گیرد و هر چند گاه به نظر می‌رسد که مسیر ثابتی را در پیش گرفته است، بارها تغییر مسیر داده و در جهت‌هایی سرگردان می‌شود که ما نمی‌توانیم پیش‌بینی کنیم. این سواری به هیچ وجه یکسره نامطبوع یا ناخوشایند نیست و اغلب می‌تواند وجدآور و سرشار از بشارت‌های امیدوارکننده باشد. اما تا زمانی که نهادهای مدرنیته پابرجا هستند، ما هرگز نخواهیم توانست مسیر یا سرعت این گردونه خردکننده را به طور کامل کنترل نماییم. همچنین تا این گردونه خردکننده در حرکت است، هرگز احساس امنیت کامل نخواهیم داشت؛ زیرا مسیر حرکت آن سرشار از مخاطرات فاجعه‌آمیز است (Giddens, 1990: 139).

از نظر گیدنز، «مدرنیته، دنیای افسارگسیخته‌ای است که از نظر سرعت، دامنه و عمق دگرگونی بر نظام‌های قبلی پیشی گرفته است» (Giddens, 1991: 16). هر چند کنترل ویروس کرونا (کووید-۱۹) همچون یک گردونه افسارگسیخته از دست انسان‌ها خارج شده است و تقریباً تمام نقاط جهان را فرا گرفته است، این به معنای طراحی و اشاعه ویروس نیست و آن را می‌توان نتیجه تعامل نادرست انسان و طبیعت قلمداد کرد که در اثر تعامل‌های انسانی به ویژه گردشگری و تحرک‌های حمل و نقلی‌ای نظیر پروازهای بی‌قاعده هواپیمایی ایران و... گسترش و شیوع عالم‌گیری پیدا کرده است.

ب) طراحی و پخش ویروس کرونا (کووید-۱۹) در کشور چین، با هدف اقتصادی در راستای مقابله با نظام سرمایه‌داری غربی

برخی از سیاستمداران و تحلیلگران با طرح وضعیت بازارهای بورس چین و سرمایه‌گذاری‌های سنگین کشورهای غربی در چین و وابستگی این کشور به شرکت‌های بزرگ خارجی بر این باور هستند که حکومت چین به صورت

عمدی، ویروسی قابل کنترل برای خود را طراحی کرده است، تا بتواند سهام این شرکت‌ها را کاهش دهد و با خرید آنها تاحد زیادی به استقلال خود و افزایش سرمایه خود کمک کند و آن را شتاب بخشد و در عین حال کشورهای سرمایه‌داری دیگر را نیز تضعیف نماید.

در این استدلال فرض بر این است که به رغم وجود مسافت کم بین ووهان به عنوان سرمنشأ ویروس کرونا (کووید-۱۹) با شهر پکن به عنوان پایتخت سیاسی چین (۱۰۵۲ کیلومتر) و با شانگهای به عنوان پایتخت اقتصادی چین (۶۲۹ کیلومتر)، این شهرها و بسیاری از نقاط دیگر چین از همه‌گیری ویروس کرونا (کوئید-۱۹) تقریباً مصون مانده‌اند؛ اما این ویروس مسیرهای بسیار طولانی‌تری نظیر نیویورک با ۱۲۰۰۰ کیلومتر یا اروپا با ۸۰۰۰ کیلومتر و حتی آسیای میانه با بیش از ۶۰۰۰ کیلومتر را طی کرده و تقریباً تمام نقاط جهان را تحت تأثیر قرار داده است! در عین حال در این استدلال، فرض بر این بوده است که اگر ژنوم یا نقشه ژنتیکی گروه‌ها یا ملت‌ها در زمینه شیوع ویروس کرونا (کووید-۱۹) نیز مدنظر قرار گیرد، باید احتمال ابتلای مردم چین نسبت به مردم دیگر نقاط جهان بیشتر بوده باشد؛ زیرا اشتراک نقشه ژنتیکی چینی‌ها از مردمان سایر نقاط جهان بیشتر است! افزون بر این بسیاری از فعالان بازارهای نفت و کالاهای زیست - پزشکی بر این ادعا هستند که چین به عنوان بزرگ‌ترین مصرف‌کننده سوخت فسیلی جهان (نفت) و یکی از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان کالاهای زیست - پزشکی (تشخیصی و دارویی)، بیشترین سود را از محل عالم‌گیری کرونا (کووید-۱۹) برده است.

در این باره ذکر چند مسئله ضروری به نظر می‌رسد:

۱. اگر قرار بود چین از طریق این ویروس از شر شرکت‌های خارجی به‌ویژه شرکت‌های آمریکایی و اروپایی و حتی ژاپنی خلاص شود، این ویروس باید به گونه‌ای طراحی می‌شد که فقط چین را تحت تأثیر قرار دهد و بازارهای سهام در این کشور به صورت کنترل شده دچار افت قیمت شوند؛ اما واقعیت نشان داد که کل جهان و بازارهای سهام در تمام نقاط جهان تحت تأثیر قرار گرفته است.
۲. هر چند قیمت نفت تاحد زیادی کاهش پیدا کرد و در مواردی به زیر بشکه‌ای ۲۵ دلار نیز رسید، این تقلیل قیمت بیشتر به دلیل نبود موازنه بین تولید و مصرف در سطح جهان بوده است و تعلیق مصرف چین، تأثیر زیادی بر این افت قیمت داشته است. کشور چین نیز از این افت قیمت سود چندانی نبرده است، زیرا صنایع چین نیز به تاسی از همه‌گیری ویروس کرونا (کووید-۱۹) به تعلیق درآمد بودند. بنابراین این فرضیه زمانی می‌توانسته صادق باشد که چین به خریدار عمده

نفت ارزان تبدیل شود و خرید خود را افزایش دهد، در حالی که عدم مصرف در چین، یکی از دلایل عمده این افت قیمت بوده است.

۳. یکی از دلایل اصلی گسترش نیافتن ویروس کرونا (کووید-۱۹) به سراسر چین به نوع حکومت این کشور برمی‌گردد. حکومت اقتدارگرای چین با شکل‌گیری حکومت یا دولت استثنا در کل چین به‌ویژه در استان هوبی و شهر ووهان و اعمال کنترل‌های قهری فراوان که در آنها آزادی عمل مردم به صورت بسیار زیادی نادیده گرفته می‌شود، توانست از گسترش این ویروس به کل چین تاحد زیادی جلوگیری کند؛ در حالی که اجرای اینگونه نظارت‌ها و اقدام‌ها در حوزه دولت‌های مردم‌سالار و رفاه، تاحدودی غیر ممکن به نظر می‌رسد.

۴. یکی از دلایل اصلی کنترل بیماری در جنوب شرق چین، تأثیر تمدن سینک به‌ویژه جنبه‌های برتری فرهنگ جمع‌گرایانه آن در برابر فردگرایی‌ای است که بر غرب و برخی دیگر از نقاط جهان مسلط است. در فرهنگ‌های جمع‌گرا معمولاً منافع جمع بر منافع فرد اولویت دارد و افراد، منافع خود را در جمع جست‌وجو می‌کنند. در این مورد نیز رعایت اصول بهداشتی و قرنطینه‌ای در شرق آسیا در راستای منفعت جمعی می‌تواند بسیار مهم ارزیابی شود.

۵. از آنجا که نظام اقتصادی سرمایه‌داری به‌ویژه سرمایه‌داری غربی مبتنی بر عقلانیت است، انتظار می‌رود نخبگان اقتصادی این کشورها نیز مبتنی بر عقلانیت عمل نمایند و عدم عقلانیت عقلانیت در این زمینه بعید به نظر می‌رسد. به احتمال زیاد این نخبگان می‌توانند پیش‌بینی نمایند که دوره ویروس گذراست و آنها نباید سرمایه خود را در بحران‌های گذرا از دست بدهند و چه بسا خود آنها نیز خریدار سهام ارزان شده باشند. بنابراین تا زمانی که آمار دقیقی در این زمینه وجود نداشته باشد، در این زمینه نمی‌توان با اطمینان صحبت کرد. ضمن اینکه امروزه کشورهای جهان از سرمایه‌گذاری خارجی نه تنها استقبال می‌کنند، بلکه مشوق‌هایی را نیز برای جذب آن در نظر می‌گیرند و حکومت چین نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ زیرا سرمایه‌گذاری خارجی هم در زمینه اشتغال، افزایش بهره‌وری، کسب مالیات و... به صورت مستقیم و افزایش رفاه و قابلیت‌چانه‌زنی و توسعه هر کشوری مفید و سودمند ارزیابی می‌شود.

ج) جنبه طبیعی داشتن ویروس کرونا (کووید-۱۹) و ساخته و تقویت شدن آن با فعل و انفعال‌های طبیعی و غیر طبیعی انسان و طبیعت

بررسی‌های دانشمندان حاکی از این است که ویروس کرونا (کووید-۱۹) همیشه میان حیوانات در گردش بوده است، اما در اثر تعامل انسان‌ها با حیوانات، این

ویروس وارد بدن انسان شده و در فرآیند فعل و انفعالی خود با انسان تکامل یافته و توانسته خود را با انسان سازگار نماید و موجب بیماری شده است. گراهام ریدفیرن در مقاله‌ای در گاردین (۱۲ آوریل ۲۰۲۰) به بررسی منشأ این بیماری پرداخته است:

در اذهان عمومی، داستان خاستگاه ویروس کرونا (کووید-۱۹) ثابت به نظر می‌رسد. در اواخر ۲۰۱۹، فردی در بازار غذاهای دریایی هوانان در ووهان از یک حیوان به این ویروس آلوده شد و از آنجا این ویروس عالم‌گیر (پاندمی) شد. پانگولین که حیوانی شبیه مورچه‌خوار است، در گسترش آن به انسان نقش داشت. اما درباره چند جنبه از داستان خاستگاه کووید-۱۹ اطمینان وجود ندارد و دانشمندان به سختی تلاش می‌کنند که آن را مشخص نمایند و روشن سازند که کدام گونه‌ها، آن را به انسان منتقل کرده‌اند. پروفیسور استفان ترنر، رئیس بخش میکروبیولوژی دانشگاه موناش ملبورن بر این گفته است که به احتمال زیاد خاستگاه این ویروس خفاش است، اما او درباره این فرضیه که بازار حیوانات زنده ووهان، خاستگاه این ویروس بوده و آن از تعامل بین حیوان و انسان پدید آمده است، می‌گوید: «من به هیچ وجه فکر نمی‌کنم این قطعیت داشته باشد». و در ادامه می‌افزاید که ویروس‌هایی از این نوع همیشه در قلمرو حیوانی در گردش هستند. او با اشاره به این حقیقت که این ویروس یک ببر را در باغ وحش نیویورک مبتلا کرده است و این نشان می‌دهد که چگونه ویروس‌ها می‌توانند بین گونه‌ها در حرکت باشند، بیان می‌دارد که «درک گستره توانایی تأثیرگذاری این ویروس در گونه‌ها می‌تواند ما را به منشأ آن برساند» (Readfearn, 2020).

دانشمندان بر این گفته‌اند که به احتمال زیاد این ویروس از خفاش‌هاست، اما همچون سایر گونه‌های ویروس کرونا (کووید-۱۹) از طریق یک حیوان میانجی به انسان‌ها منتقل شده است. پانگولین، حیوانی است که تصور می‌شود میزبان میانجی بین خفاش‌ها و انسان‌ها بوده است. همان‌گونه که نیچر^۱ گزارش می‌دهد، پانگولین جزء اقلامی نیست که در ووهان به فروش می‌رسد. ترنر می‌گوید: «اینکه پانگولین، گونه‌ای است که ویروس را حمل کرده است، روشن نیست و مشخص نیست که با چیز دیگری ترکیب شده است؛

در پانگولین ترکیب شده، یا در انسان‌ها جهش و تکامل یافته است»
(Readfearn, 2020).

برخی از اندیشمندان معتقدند که با توجه به اینکه زنجیره اسید آمینه موجود در ویروس کووید-۱۹ موجود در انسان‌ها در پانگولین وجود ندارد و امکان فروش پانگولین در بازار ووهان ضعیف است، امکان دارد حیوانات دیگری نظیر گربه‌ها، کبوترها و... در زمینه انتقال این ویروس نقش داشته باشند. هر چند درباره ناقل میانجی این ویروس در میان جامعه علمی شک وجود دارد، آنچه مسلم به نظر می‌رسد این است که انسان‌ها تعامل مناسبی با طبیعت نداشته‌اند و طبیعت به شیوه‌های گوناگون نظیر سیل یا ویروس، پاسخ تجاوز آنها را می‌دهد. بنابراین به نظر می‌رسد انسان‌ها دست کم برای محافظت از خود باید نحوه تعامل خود با طبیعت را تغییر دهند و شاید از نظر جامعه‌شناختی بتوان برخی از ادعاهای دینی درباره حلال یا حرام بودن برخی از اقلام غذایی یا برخی رفتارها را از نظر سودمندی یا بیماری‌زایی تبیین کرد. به هر حال به نظر می‌رسد این عامل در زمینه ابتلا و شیوع ویروس کووید-۱۹ محتمل‌تر باشد.

هر چند شیوع این ویروس عالم‌گیر شده و خطرات زیادی را نیز به همراه دارد، به نظر می‌رسد رسانه‌های جمعی در حال حاضر به عنوان زیست - رسانه عمل می‌کنند و احتمالاً نه تنها در راستای هدف‌های زیست - پزشکی و در نهایت زیست - سرمایه، اقدام به برجسته‌سازی مضاعف این بیماری می‌کنند، بلکه احتمالاً بر پیامدهای آتی و بلندمدت این بیماری، تأثیر معنی‌داری خواهند گذاشت. احتمالاً تغییر انگاره‌ای، یکی از پیامدهای بلندمدتی است که می‌توان انتظار آن را داشت.

د) پیامدهای ویروس کرونا (کووید-۱۹)

عالم‌گیری و همه‌گیری شیوع ویروس کرونا (کووید-۱۹) علاوه بر شیوع بیماری و تأثیر شدید بر وضعیت مرگ و میر انسان‌ها، تأثیر روزافزونی بر وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و زیست‌محیطی انسان‌ها داشته است و احتمالاً انسان‌ها قادر خواهند بود بر این ویروس و اثرات بیماری‌زای آن غلبه یابند. اما به نظر می‌رسد این ویروس خود نقطه عطفی در تحول جهانی باشد و احتمالاً نوعی تغییر انگاره‌ای را موجب خواهد شد که نه تنها جهان‌بینی انسان‌ها را متحول خواهد کرد، بلکه بر شیوه‌های کنشی، رفتاری و کرداری انسان‌ها در سطح جهان تأثیر خواهد گذاشت.

آلویس تافلر^۱ (۱۹۷۰)، آینده‌پژوه مشهور آمریکایی در تبیین سیر جوامع بشری،

1- Toffler, A.

سه موج عظیم را مطرح می‌کند که نوع بشر با آنها مواجه بوده است:

۱. عصر کشاورزی که از هشتصد پیش از میلاد شروع و تا قرن هفدهم ادامه می‌یابد. این دوره که با یکجانشینی بشر آغاز می‌شود، نه تنها سبک زندگی بشر را تغییر می‌دهد، بلکه موجب شکل‌گیری اقامتگاه‌های انسانی، قدرت و مهم‌تر از همه قشربندی اجتماعی می‌شود و نظام دارا و ندار، قدرتمند و غیر قدرتمند و... را شکل می‌دهد که جوامع بشری را دچار فاصله طبقاتی می‌کند.

۲. موج دوم یا عصر صنعتی که از قرن هفدهم شروع و تا نیمه قرن بیستم ادامه می‌یابد و موجب تغییر اساسی در زمینه سبک زندگی، حکومت، برخوردهای نژادی و... می‌شود و شکاف شدیدی را در زمینه درآمد سرانه میان کشورهای غنی و فقیر ایجاد می‌کند و در عین حال وضعیت قدرت سیاسی - نظامی در جهان را متحول می‌نماید.

۳. موج سوم یا عصر فراصنعتی یا رایانه که گاهی از آن به عنوان انقلاب دیجیتال نیز یاد می‌شود، از ۱۹۵۰ شروع می‌شود و تا ۲۰۱۰ به طول می‌انجامد که از آن به عنوان عصر اطلاعاتی نیز یاد می‌شود. هر چند برخی بر این باورند که این موج همچنان ادامه دارد، برخی نیز بر این اعتقادند که جهان طی سال‌های اخیر دچار تغییر بنیادین شده است و عصر جدیدی در زندگی نوع بشر شکل گرفته است، به نام عصر جهان مجازی که با جهانی شدن ارتباطات و حذف موانع ارتباطی همراه است و جهان کوچک‌شده را بسیار کوچک‌تر نیز کرده است. در این دوران، شکاف طبقاتی عمیق‌تر شده است و شکاف بین غنی‌ترین و فقیرترین کشورها در زمینه درآمد سرانه به شدت افزایش یافته است.

UNDP در سال ۱۹۹۹، ارقامی را ارائه داد تا نشان دهد که شکاف بین غنی‌ترین و فقیرترین کشورها در زمینه درآمد سرانه از ۳ به ۱ طی وقوع انقلاب صنعتی در سال ۱۸۲۰، به ۱۱ به ۱ در اولین وقوع جهانی سازی در سال ۱۹۱۳ افزایش یافت. اخیراً این مقدار به ۳۵ به ۱ در سال ۱۹۵۰ و ۴۴ به ۱ در سال ۱۹۷۳ افزایش یافت. پس از دوره جدید جهانی سازی، این رقم به مقدار گیج‌کننده ۷۱ به ۱ رسیده است. همراه این شکاف رو به گسترش می‌توان به هزینه‌های سرسام‌آور سوء تغذیه، بیمارگونگی و مرگ و میر اشاره کرد (Murshed, 2000). بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که جهانی سازی علاوه بر ایجاد این امیدواری‌های بزرگ [آگاهی کشورها از چالش‌ها و تلاش برای مقابله با آنها از جمله بحران‌های زیستی‌ای نظیر ویروس کرونا (کووید-۱۹)]، مسئول نیروهای بی‌ثبات‌ساز جزئی‌ای است که با افزایش فقر، توسعه منفی اقتصادی، بیکاری انبوه و بی‌ثباتی در نرخ ارز و نرخ تورم دو رقمی رابطه داشته است (میرزایی، ۱۳۹۵: ۵۰۹).

در اینجا ذکر این نکته ضروری است که جهانی‌سازی، رفت و آمد را تسهیل کرده است و تماس‌ها را افزایش داده است. با توجه به اینکه گفته می‌شود علت اصلی گسترش ویروس کووید-۱۹ حمل و نقل بوده است، احتمالاً تغییر در نظام حمل و نقل عمومی، یکی از پیامدهایی خواهد بود که انتظار می‌رود از این ویروس ناشی شود. لازم به ذکر است که یکی از بحث‌های اساسی‌ای که هم‌اکنون مطرح است این می‌باشد که هر چند جهان با یک چالش بزرگ عمده جهانی به نام عالم‌گیری کرونا (کووید-۱۹) مواجه شده است و همدلی جهانی باید پیامد این امر باشد، با توجه به اینکه تجربه نشان داد که در بحران‌های این چنینی، هر کشور، هر منطقه و حتی هر فرد به‌ویژه در میان ملت‌های فردگرا و آزادمنش (لیبرال) به خود می‌اندیشد و در راستای حفظ و تأمین خود عمل می‌نماید، شاید بتوان گفت که یکی از مهم‌ترین پیامدهای این ویروس این باشد که مرزهای ملی تقویت گردد و اتحادیه‌هایی نظیر اتحادیه اروپا تضعیف گردد و مراقبت‌های ملی - محلی تشدید گردد.

به هر حال برخی بر این باورند که از سال ۲۰۱۰، جامعه بشری وارد موج چهارم یا عصر مجازی شده است که مصداق کامل آن فراگیری اینترنت و فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی است که روزه‌روز بر دامنه کاربرد آنها افزوده می‌شود و همین امر موجب شده است که ملت‌ها در زمینه دریافت و ارسال اطلاعات از حکومت‌ها پیشی بگیرند و شاید طولی نکشد که تولیدکنندگان قدرت و ثروت مدار در برابر تولید - مصرف‌گران کلی جهان سر تسلیم خم نمایند. لازم به ذکر است که امروزه نظریه‌های جامعه‌شناختی از نظریه‌های کلاسیک مبتنی بر تولید (برای نمونه مارکس) و نظریه‌های مدرن‌تر مبتنی بر مصرف (برای نمونه ویلن) به سمت نظریه‌های اخیرتر مبتنی بر تولید - مصرف^۱ حرکت کرده‌اند. در اینجا فرض بر این است که مردم در فضاهای مجازی خود، هم تولیدکنندگان و هم مصرف‌کنندگان اطلاعات هستند. بنابراین این قابلیت را دارند که تولیدکنندگان سنتی اطلاعات - دارندگان قدرت و ثروت - را به حاشیه برانند.

ویروس کرونا (کووید-۱۹) به راحتی توانسته است کل جهان را از هر جنبه‌ای تحت تأثیر قرار دهد و به همین دلیل برخی بر این باورند که کرونا (کووید-۱۹) موج پنجمی است که تمام معادلات جهانی را به چالش کشیده است؛ به گونه‌ای که دبیر کل سازمان ملل متحد، آنتونیو گوترش از آن به عنوان چالش یاد می‌کند که فراتر از جنگ جهانی دوم بوده است. بدین سان می‌توان گفت شاید بتوان از

کرونا (کووید-۱۹) به عنوان ابرچالشی یاد کرد که جهان را به دو بخش - پیش از کرونا و پس از کرونا - تقسیم خواهد کرد.

کرونا (کووید-۱۹) در حوزه اقتصادی بر نوع و نحوه کالاهای مصرفی، سرگرمی‌ها، وضعیت پس‌انداز دولت‌ها و مردم، وضعیت شغلی کارگران موقتی و فصلی و حتی وضعیت شغلی بسیاری از کارگران دائمی، وضعیت کسب-وکارها، قیمت‌ها، گردشگری و جابه‌جایی مسافران، تأثیر معنی‌داری گذاشته است؛ به گونه‌ای که برخی از حکومت‌ها تلاش کرده‌اند وضعیت سلامتی و حتی حفظ جان انسان‌ها را هم‌تراز با وضعیت اقتصادی در نظر بگیرند و حتی برخی بر این باورند که آسیب‌های ناشی از بحران اقتصادی به مراتب بیشتر از بحران بهداشتی - سلامتی خواهد بود و باید شرایط اقتصادی تقویت و تثبیت شود.

با توجه به اینکه تولید ناخالص داخلی ایران (GDP) حدود ۴۶۰ میلیارد دلار برآورده شده است و گفته می‌شود که اگر صنایع بزرگ و حوزه‌های اقتصادی فعال یا نیمه‌فعال را کنار بگذاریم، حدود ۴۰٪ از کسب‌وکارهای ایران به صورت مستقیم متأثر از کرونا (کووید-۱۹) هستند، بنابراین حدود ۱۵/۳۳ میلیارد دلار در ماه در اثر ویروس کرونا (کووید-۱۹) متضرر می‌شوند. این آسیب اقتصادی بیشتر متوجه دهک‌های درآمدی پایین، کارگران فصلی و موقتی و کاسبان خرده‌پاست. بنابراین می‌توان گفت که هر چند کرونا (کووید-۱۹) در زمینه شیوع بیماری عادلانه عمل می‌کند، در زمینه پیامدها عدالت ندارد و آسیب‌ها بیشتر متوجه قشرهای پایین جامعه می‌شود و شکاف طبقاتی روز-به-روز بیشتر می‌شود. بنابراین وقوع انقلاب‌های سیاسی - اجتماعی و یا شورش‌های خیابانی قابل پیش‌بینی خواهد بود.

با توجه به تأثیر شدید کرونا (کووید-۱۹) بر سلامت و تأثیر مستقیم آن بر وضعیت اقتصادی، احتمالاً در دوران پساکرونا، جهان شاهد تغییراتی در زمینه تولید و مصرف خواهد شد و احتمالاً مشاغل و حرفه‌هایی حذف می‌شود و مشاغل و حرفه‌های جدیدی ظهور خواهد کرد. شاید یکی از مهم‌ترین پیامدهای کرونا (کووید-۱۹)، تخصصی شدن تولید با تمرکز بر بدن و سلامت و توجه بیشتر به زیست - پزشکی و زیست - سرمایه خواهد بود. در عین حال به نظر می‌رسد که در آینده‌ای نه چندان دور شاید تغییر سبک زندگی و تمرکز بیشتر به شبکه‌های اجتماعی، دورکاری و تغییرات گسترده در زمینه تولید و مصرف و به‌ویژه تولید - مصرف و حتی تغییر در صنایع توزیعی و خدماتی در سطح جهان و در نتیجه در ایران نیز خواهیم بود.

احتمالاً دوران پسا‌کروناپی شاهد تحول‌های اساسی در حوزه سیاسی خواهد بود. به نظر می‌رسد در دوران عالم‌گیری کرونا (کووید-۱۹)، حکومت‌های اقتدارگرا با افزایش قدرت اقتداری خود و به اصطلاح در راستای منفعت جمعی و سلامت عمومی خود، کنترل‌های خود را بیشتر کرده‌اند و بسیاری از حکومت‌ها یا دولت‌های رفاه یا به اصطلاح ملت - دولت‌ها روی به کنترل آسیب‌ها و پیامدهای این ویروس از طریق تشکیل حکومت یا دولت استثنا کرده‌اند و منافع جمعی موقتی را بر قانون ترجیح داده، در مواقعی از قانون زور در راستای کنترل بیماری و خواست‌ها و آزادی‌های فردی و جمعی عمل کرده‌اند. در عین حال برخی از حکومت‌های مطلق‌گرایی که عدم مشروعیت یا مشروعیت پایین آنها از طریق اعتراض‌های خیابانی، اعتصاب‌ها و حتی انتخاب‌های صوری مشخص شده بود، به خوبی توانسته‌اند در پشت ویروس کرونا (کووید-۱۹) و همه‌گیری و عالم‌گیری آن پنهان شوند و حتی تداوم حضور این ویروس را نه تنها برای حاکمیت خود کژکار کردی نمی‌دانند، بلکه آن را کارکردی ضروری به حساب می‌آورند و به صورت غیر مستقیم بر ماندگاری آن اصرار دارند، تا در زمان‌های مناسب بتوانند مشروعیت از دست رفته را جبران نمایند و یا اینکه مخالفان خود را سرکوب نمایند. بنابراین به طور کلی می‌توان گفت که در دوران پسا‌کروناپی، احیا یا ارتقای اعتماد عمومی و سرمایه اجتماعی در اولویت دولت‌های رفاه یا ملت - دولت‌ها و حتی در صورت امکان حکومت‌های اقتدارگرا و مطلق‌گرا خواهد بود.

فوکویاما (۲۰۲۰) در بحث مربوط به شیوع ویروس کرونا (کووید-۱۹) با تمرکز بر دوران پسا‌کروناپی، درباره پایان دوگانه‌سازی‌های آسان دموکراسی / اقتدارگرایی ابراز تردید می‌کند و در مصاحبه خود بیان می‌دارد که «وقتی این بیماری پایان یابد، تردید دارم که دوگانه‌سازی‌های آسان دموکراسی / اقتدارگرایی کنار گذاشته شود. بحث من در اینجا این است که عامل تعیین‌کننده اصلی در کارکرد دولت‌ها، نه نوع رژیم سیاسی آنان، بلکه توانایی و ظرفیت دولت و بالاتر از همه اعتماد عمومی به دولت است». از نظر فوکویاما، آنچه لیبرال دموکراسی را از اقتدارگرایی متمایز می‌گرداند، ایجاد موازنه بین قدرت نهاد دولت و نهادهای محدودکننده آن از جمله حاکمیت قانون و پاسخگویی دموکراتیک آن است. هر چند برخی از کشورهای اقتدارگرا در کنترل یا مهار این بیماری موفق بوده‌اند، برخی از دموکراسی‌ها نیز در این زمینه موفق بوده‌اند؛ اما به نظر می‌رسد میزان اعتماد عمومی و در نتیجه سرمایه اجتماعی در حکومت‌های دموکراتیک در دوران پسا‌کروناپی بیشتر خواهد بود و جهان همچنان شاهد افزایش حکومت‌های

دموکراتیک خواهد بود و با توجه به تأثیرات این ویروس در حوزه‌های اجتماعی - اقتصادی، امکان قطبی شدن افزایش می‌یابد و احتمال انقلاب‌های مردمی یا شورش‌های خیابانی در برابر حکومت‌های اقتدارگرا و مطلق‌گرا بیشتر خواهد بود. با این حال باید توجه داشت که این نوع حکومت‌ها نیز از دوران کرونایی، درس‌های خوبی در راستای ایجاد حکومت استثنا، رفتارهای فراقانونی و اعمال نظارت بر مردم گرفته‌اند و احتمالاً در راستای حفظ خود بیشتر به آنها پایبند خواهند بود. با این حال بسیاری از اندیشمندان بر این باورند که نظام‌های اقتدارگرا یا مطلق‌گرا و حتی نظام‌های دموکراتیک لیبرال و نولیبرال مبتنی بر سرمایه‌داری باید سیاست‌های خود را در راستای توجه به زیست - پزشکی، بهداشت و سلامتی، فقرزدایی و برابری اجتماعی تعدیل نمایند. در غیر این صورت، احتمال براندازی از طریق شیوه‌های خشونت‌آمیزی نظیر انقلاب یا شورش‌های خیابانی و غیر خشونت‌آمیزی نظیر اعتصاب‌ها یا انتخابات‌ها افزایش خواهد یافت.

باتلر (۲۰۲۰) در نظم پساکرونایی آموزه‌های مشرب فکری پس‌ساختارگرا را تعیین‌کننده می‌داند و اعتقاد دارد که در نظم جدید باید دیدگاه‌های سرمایه‌داری به کنار گذاشته شود و بر مسئله‌هایی نظیر برابری اجتماعی، لزوم تخصیص برابر در زمینه بهداشت، تمرکز بر فقرزدایی و... تأکید شود. یووال نوح هراری^۱ (۲۰۲۰)، نویسنده کتاب‌های «انسان خردمند» و «انسان خداگونه» نیز بر این باور است که جهان پساکرونایی به سوی دو انتخاب اساسی پیش می‌رود: ۱) نظارت‌تمامیت‌گرا و قدرت‌یافتن شهروندی؛ ۲) انزوای ملی‌گرایانه و همدلی جهانی. هراری درباره حرکتی خطرناک از نظارت بیرونی به نظارت درونی هشدار می‌دهد و برای نمونه بیان می‌دارد که دولت‌ها می‌توانند از طریق کنترل شدید افراد به وسیله دستبند‌های زیست‌سنج (بیومتریک)، تمام حالات آنها را زیر نظر بگیرند. اما به نظر می‌رسد که در جنگ بین ملت‌های آزاد و آزادمنش و حکومت‌های اقتدارگرا و مطلق‌گرا، سرانجام جهان به دموکراسی روی خوش نشان خواهد داد و شکل‌گیری دولت استثنا فقط متعلق به زمان‌های بحران و استثنا باقی خواهد ماند.

شاید به درستی بتوان پیش‌بینی کرد که ویروس کرونا (کووید-۱۹)، تأثیر کوتاه‌مدت، میان‌مدت و حتی بلندمدت زیادی در حوزه‌های اجتماعی - فرهنگی خواهد گذاشت. با توجه به اینکه بسیاری از مردم و حتی نخبگان دینی و سیاسی به این باور رسیده‌اند که انگاره علمی تنها انگاره‌ای است که با فروتنی کامل خطاهای خود را می‌پذیرد و همواره در راستای بهبود امور گام برمی‌دارد و در دوران

کرونا (کووید-۱۹) همین انگاره و تلاش‌های علمی توانست بیشترین کمک را به مردم بنماید و سایر انگاره‌ها که بیشتر بنیان‌های درک متعارفی، خرافی و گاهی آن‌جهانی دارند تا حد زیادی در ادعاهای خود ناکام بودند، به احتمال زیاد اقبال این انگاره افزایش خواهد یافت و حتی می‌توان گفت که ادیانی که از طریق افزایش‌ها و کاهش‌های منفعت‌جویانه دچار فربهی یا لاغری شده‌اند، مجبور شوند در باورها و مناسک خود تجدیدنظر نمایند و در راستای تبیین اصول و قواعد خود بیشتر به انگاره علمی متوسل شوند و یا شاید مجبور شوند در برابر این انگاره تسلیم شوند. اما به طور قطع دینی که خود را تلطیف نماید و همچنان در تنظیم اخلاق جامعه موفق باشد، با قوت به کار خود ادامه خواهد داد؛ ولی اگر با تجاوز به سایر حوزه‌ها بخواهد دامنه نفوذ خود را گسترش دهد، از انجام وظیفه اصلی خود نیز باز خواهد ماند و احتمالاً با اقبال کمتری مواجه خواهد شد.

در حوزه‌های اجتماعی - فرهنگی، تأثیر ویروس کرونا (کووید-۱۹) را می‌توان هم مثبت ارزیابی کرد و هم منفی. از تأثیرات منفی می‌توان به ایجاد گسست اجتماعی و افزایش فردگرایی و انزوای اجتماعی به‌ویژه بر خورددها، تماس‌ها و ارتباط‌های کنترل‌شده و هدف‌محور و حسابگرانه و تا حد زیادی غیر عاطفی؛ تقلیل شیوه‌های ارتباط انسانی چهره به چهره و افزایش ارتباطات مجازی بنیاد؛ کاهش سرمایه اجتماعی به‌ویژه اعتماد اجتماعی و در نظر گرفتن احتمال وجود خطر در هر حوزه‌ای؛ کاهش سلامت اجتماعی؛ ایجاد و افزایش پیامدهای روانی - اجتماعی‌ای نظیر هراس، ترس، اضطراب، استرس، و سواس‌های فکری و علمی نام‌برد. همچنین می‌توان به ارتقای فرهنگ نظافت شخصی و اجتماعی - محیطی؛ توجه بیشتر به فضاهای زیستی و احترام متقابل به محیط زیست و شریک دانستن سایر موجودات کره زمین در این زیست‌بوم؛ ترویج و ارتقای فرهنگ سرگرمی‌های درون خانوادگی؛ تقلیل سکس‌های خطرناک و افزایش آن به حوزه‌های محدود شده‌ای نظیر همسر یا همبستر خاص و افزایش انسجام درون خانوادگی اشاره کرد.

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با در نظر گرفتن چهار دیدگاه درباره ویروس کرونا (کووید-۱۹) نگاشته شده است که سه دیدگاه آن معطوف به علت‌ها و یک دیدگاه معطوف به پیامدها بود. در دو دیدگاه نخستین، علت بیماری کووید-۱۹ به تروریسم زیستی نسبت داده می‌شود و وجود دو پیکره سیاسی - اقتصادی را هدف قرار می‌دهد که در آن از یکسو کشورهای غربی - شمالی، متهم به ساخت و گسترش این ویروس

هستند و از سوی دیگر چین به عنوان خاستگاه این ویروس، متهم به ساخت و گسترش این ویروس در راستای هدف‌های سیاسی - اقتصادی می‌شود که با توجه به شواهد و استدلال‌های موجود، این دو دیدگاه تا حدود زیادی رد می‌گردد. دیدگاه سوم، علت را ناشی از روابط و تعامل‌های نامناسب انسان و طبیعت می‌داند و شیوع این ویروس را ناشی از پاسخ درخور طبیعت به تجاوز انسان می‌داند که با توجه به استدلال‌ها و شواهد موجود، این امکان‌پذیرترین دیدگاه درباره علت شکل‌گیری و شیوع این ویروس در نظر گرفته می‌شود.

دیدگاه چهارم معطوف به پیامدهاست که مشخص شد علاوه بر تأثیر این ویروس در حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی - فرهنگی، انتظار یک تغییر انگاره‌ای حاصل از ویروس کرونا (کووید-۱۹) دور از دسترس نخواهد بود و احتمالاً جهان شاهد یک گردش کلی و قوی به سمت انگاره علمی و فاصله‌گیری از انگاره‌های درک متعارفی، خرافی و شبه‌دینی خواهد بود. حتی می‌توان گفت تغییر در نظام‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی در سطح جهان قابل انتظار خواهد بود و احتمالاً کشورهای مطلق‌گرا و اقتدارگرا به تشکیل حکومت یا دولت استثنا به‌ویژه در زمان‌های بحران روی خواهند آورد؛ اما دولت‌های دموکرات و رفاه در قالب ملت - دولت تلاش خواهند کرد اعتماد اجتماعی و عمومی را تقویت نمایند، تا ماندگاری خود را تضمین نمایند.

در عین حال با توجه به افزایش شکاف طبقاتی و آسیب‌پذیر شدن قشرهای پایین جامعه و ناتوانی و کم‌توانی حکومت‌های اقتدارگرا، احتمال افزایش اعتراض‌های خیابانی، انقلاب‌ها و اعتصاب‌ها و گرایش به تغییر حکومت‌ها و تبدیل آنها به دولت‌های رفاه افزایش خواهد یافت. به طور کلی با توجه به تغییر انگاره‌ای که پیش‌بینی می‌شود در جهان صورت بگیرد، می‌توان پیش‌بینی کرد که:

- آهنگ رشد مدرنیته تندتر شود.

- فن‌آوری‌های دیجیتالی و ارتباطات مجازی، پیشرفته‌تر و گسترده‌تر شوند و اقتصاد و مناسبات اجتماعی بیشتر به سمت مجازی بنیاد بودن سوق یابد.

- انگاره علمی و نظام کارشناسی، برجسته‌تر شود و علم، چیرگی و نفوذ خود را به شبه‌دین‌ها و خرافات افزایش دهد.

- احساس ناایمنی به‌ویژه در حوزه سلامت افزایش یابد و جهان سرمایه‌داری بر زیست - پزشکی و زیست - سرمایه تأکید بیشتری نماید. در نتیجه دولت‌های رفاه بیشتر به اقدامات رفاهی و سلامتی بها بدهند.

منابع

۱. میرزایی، خلیل (۱۳۹۴). فرهنگ توصیفی علوم اجتماعی. تهران: فوژان.
۲. میرزایی، خلیل (۱۳۹۵). فن آوری اطلاعات و ارتباطات و اثرات جهانی سازی - بردگی دیجیتال اندیشه‌ای. مطالعات جامعه‌شناختی. دوره بیست و سوم، شماره ۲، صص ۴۸۳-۵۱۴.
۳. میرزایی، خلیل (۱۳۹۵). کیفی پژوهی: پژوهش، پژوهشگری و پژوهش‌نامه‌نویسی. تهران: فوژان.
۴. میرزایی، خلیل (در دست چاپ). روش‌های پیشرفته کمی بنیان: پژوهش، پژوهشگری و پژوهش‌نامه‌نویسی.
5. Agamben, G. (1995/1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press.
6. Agamben, G. (2002). *Remnants of Auschwitz: The Witness and Archive*. New York: Zone Book.
7. Agamben, G. (2005). *State of Exception*, The University of Chicago Press.
8. Buheji, M. & Ahmed, D. (2020). Foresight of Coronavirus (COVID-19) Opportunities for a Better World. *American Journal of Economics*, 10(2): 97-108.
9. Butler, j. (2020). on à Covid-19: «O capitalismo tem seuss limits». redebrasilatual <https://www.redebrasilatual.com>
10. Clough, P. T (2008). The Affective Turn: Political Economy, Biomedica and Bodies. *Theory, Culture & Society*, 25(1):1-22.
11. Convey, S. R. (1989). *The seven habits of highly effective people*. New York: Fireside.
12. *Dictionary of the Social Sciences* (2003). Unique Genome. <https://www.oxfordreference.com>
13. Emirbayer, M., Desmond, M. (2015). *The Racial Order*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
14. Fukuyama, F. (2020). Totalitarianism as a Mindset Can Be Anywhere. *The American Interest*. <https://www.the-american-interest.com>
15. Giddens, A. (1990). *Sociology, A brief but critical introduction*. 2th edition, by Macmillan.
16. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
17. Guba, E. G. (1990). *The paradigm dialog*. Newbury Park, CA: Sage.
18. Harari, Y. N. (2020). The world after coronavirus. *FINANCIAL TIMES*. <https://www.ft.com>
19. Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions*, (2nd ed.). Chicago University of Chicago Press.
20. Majhi, N. (2020). The Sociology of COVID-19 Pandemic. *Tathapi (UGC Care Journal)*, 19: 210-216.
21. Murshed, S. M. (2000). *Globalization, Marginalization and Development*. A UNU Working Paper. No. -175..
22. Olaniyi, E. (2020). Socio-economic impacts of novel coronavirus: The policy solutions. *ResearchGate*, V 7, p:3-12.
23. Patton, M. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Beverly Hills, CA: Sage.

منابع

24. Rajan, K. S. (2006). Biocapital: The Constitution of Postgenomic Life. Duke University Press.
25. Redfearn, G. (2020). Coronavirus outbreak, The Guardian, <https://www.theguardian.com>
26. Ritzer, G., Stepnisky, J. N. (2018). Sociological Theory, SAGE Publications, Inc; Tenth edition (February 15, 2017)
27. Sarantakos, S. (2002). Beyond domestic patriarchy: marital power in Australia. Nuance, 4, 12-34.
28. Thacher, E. (2005). The Global Genome, Biotechnology, Politics and Culture. Cambridge, MA MIT Press.
29. The free Dictionary (2013). Biomedicine. <https://www.thefreedictionary.com>
30. Toffler, A. (1970). Future Shock. New York: Bantam Book.

برساخت اجتماعی کرونا و سیاست‌های مقابله با آن مطالعه موردی: کاربران فضای مجازی

عادل عبدالمی

دکترای جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه و استادیار مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور
abdolahi1980@gmail.com

علی رحیمی

دانشجوی دکترای جمعیت‌شناسی و کارشناس پژوهشی مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع
و تخصصی جمعیت کشور
a_rahimi77@yahoo.com

چکیده

زمانی که مسئله‌ای در سطح کلان، اکثریت افراد یک جامعه را به طور مستقیم یا غیر مستقیم تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، احتمال بروز رفتارها و نگرش‌هایی که نشان‌دهنده نگرش عمومی جامعه هستند، بیشتر می‌شود. در این شرایط، محققان می‌توانند با شناسایی و مطالعه نگرش‌ها و رفتارهای جمعی در حوزه‌های مختلف، به نهادهای سیاست‌گذار، پیشنهادها و سیاست‌های ارائه دهند. همه‌گیر شدن بیماری کرونا، از جمله مواردی است که برساخت اجتماعی آن می‌تواند در راستای سیاست‌گذاری در حوزه‌های مختلف مؤثر باشد. هدف این مطالعه، برساخت اجتماعی اپیدمی^۱ کرونا در کشور و سیاست‌های مقابله با آن در بین کاربران اینترنتی، در یک بازه زمانی پنجاه روزه (از ابتدای اسفند ۱۳۹۸ تا ۲۰ فروردین ۱۳۹۹) است. روش تحقیق این مطالعه کیفی است و از روش تحلیل تماتیک برای تحلیل داده‌های گردآوری شده استفاده شد. نتایج مطالعه در قالب سه مقوله اصلی شامل «زمینه‌های تشدید همه‌گیری»، «تعامل دولت و مردم در مواجهه با همه‌گیری» و «راهکارهای مقابله با بیماری» و زیرمقوله‌ها و مفاهیم متعدد آمده است. نتایج این مطالعه نشان‌دهنده نگرش نسبتاً انتقادی کاربران نسبت به عملکرد دولت و مردم در مقابله با همه‌گیری کروناست. رعایت نکات بهداشتی و محدودیت در تردهای شهری و بین‌شهری، بیش از سایر راهکارها مورد توجه کاربران است. این مطالعه، لزوم استفاده از ظرفیت‌های مردمی در مقابله با همه‌گیری کرونا را نشان می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: اپیدمی کرونا، برساخت اجتماعی، دولت، مردم و کاربران اینترنتی.

۱- در زمان تدوین مقاله هنوز از سوی سازمان بهداشت جهانی شیوع ویروس کرونا به عنوان یک پاندمی اعلام نشده بوده و بنابراین در این مقاله از اصطلاح اپیدمی استفاده شده است (توضیح سردبیر).

مقدمه

وقتی مسئله‌ای در سطح کلان، اکثریت افراد یک جامعه را مستقیم یا غیر مستقیم تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، احتمال بروز رفتارها و نگرش‌هایی که نشان‌دهنده نگرش عمومی جامعه هستند، بیشتر می‌شود. پیش آمدن چنین شرایطی برای پژوهشگران حوزه علوم اجتماعی حائز اهمیت است؛ به گونه‌ای که امکان شناسایی و مطالعهٔ خلیات و رفتارهای جمعی را پیدا می‌کنند و از این طریق می‌توانند در عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، به نهادهای سیاست‌گذار، پیشنهادهای سیاستی ارائه دهند. همه‌گیر شدن ویروس کرونا از جمله مواردی است که می‌توان گفت پیامدهای منفی آن در سطح کلان و خرد، نه تنها جامعه ایران، که جامعه جهانی را به طرز چشمگیری تحت تأثیر قرار داده است. کمیت و کیفیت پیامدهای منفی این اپیدمی به گونه‌ای است که می‌توان از این شرایط با عنوان گرفتار شدن جامعه به یک بحران و مصیبت همه‌گیر یاد کرد. در همین رابطه، نتایج نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران درباره نگرش مردم نسبت به ابعاد شیوع ویروس کرونا، بیانگر آن است که ۷۵/۲ درصد پاسخگویان به میزان زیاد و خیلی زیاد، نگران ابتلای خود یا اعضای خانواده‌شان به ویروس کرونا هستند. ۵/۱ درصد تاحدودی نگرانی دارند و ۱۹/۶ درصد نیز نگرانی کم و خیلی کمی دارند (ایسپا، فروردین ۱۳۹۹). به باور بارکان، «مصیبت، وقفهٔ جدی نسبتاً ناگهانی و غالباً غیر منتظره در ترتیبات طبیعی نظام اجتماعی و یا اجزای آن است که در نتیجه نیرویی طبیعی یا اجتماعی، درون‌سیستمی یا برون‌سیستمی به وقوع می‌پیوندد و نظام اجتماعی، کنترلی بر آن ندارد» (بارکان به نقل از پیران، ۱۳۸۲: ۲۰).

با نگاهی گذرا به وضعیت اقتصادی، اجتماعی و روانی حاکم بر جامعه کنونی ایران، می‌توان مصادیق زیادی را در تأیید تعریف بالا و نحوهٔ مختل شدن زندگی مردم مشاهده کرد و از آنجا که گسترهٔ پیامدهای اجتماعی و اقتصادی این مسأله می‌تواند شدت بالایی داشته باشد، شناسایی و تحلیل این پیامدها حائز اهمیت است. ضرورت شناسایی پیامدهای چنین بحران‌هایی در جامعه‌ای که به گواه منابع تاریخی، مشکلات و بلایای طبیعی و غیر طبیعی فراوانی را تجربه نموده است، بیشتر آشکار می‌شود. به عبارتی دیگر، بحران‌زدگی از ویژگی‌های اجتناب‌ناپذیر تجربهٔ تاریخی ایرانیان است و حافظهٔ فرهنگی ایرانیان مملو از انواع مصیبت‌های جمعی است. در فرهنگ ایرانی، مصیبت در مقابل عافیت قرار دارد و وقوع آن سبب درک و اهمیت عافیت می‌شود. تقابل عافیت و مصیبت در ذهن پرآشوب ایرانی، صحت و سلامتی، بیماری و بدحوالی، زندگی و مرگ را می‌رساند. ایرانی‌نگران، به سبب زندگی در

حاشیه کویر، معنای مصیبت را با گوشت و پوست خود لمس کرده و قدر عافیت را - متأسفانه گاه به هر قیمتی - می‌داند و همواره به او اندرز داده شده است که جریده رود، زیرا گذرگاه عافیت تنگ است (پیران، ۱۳۸۲: ۱۸). در بستر چنین تجربه تاریخی است که شاعران ایرانی با استفاده از ابیاتی چون «رسید مژده که ایام غم نخواهد نماند/ چنان نماند و چنین نیز هم نخواهد ماند»، مردم را به پیشه کردن صبر و شکیبایی ترغیب نموده‌اند و مردم نیز در طول تاریخ از این ادبیات، به عنوان مکانیسمی دفاعی در رویارویی با مصائب طبیعی و غیر طبیعی استفاده کرده‌اند.

در گذشته، اشاعه اخبار بحران‌های جمعی و ابعاد مختلف آنها، محدود به روابط چهره به چهره بود؛ در حالی که امروزه با گسترش رسانه‌های ارتباط جمعی، سرعت اشاعه اخبار مربوط به مسائل و مشکلات اجتماعی، به صورت لحظه‌ای است و درباره مشکلی مانند همه‌گیری کرونا که در مقیاسی جهانی، امنیت جانی و روانی افراد جامعه را تهدید می‌کند، سرعت انتشار و پیگیری اخبار کرونایی، دوچندان شده است. از سوی دیگر، خانه‌نشینی و رعایت فاصله فیزیکی و اجتماعی، به عنوان یکی از استراتژی‌های مؤثر در مبتلا نشدن به این ویروس، منجر به خانه‌نشینی شدن اکثریت جامعه و به تبع آن افزایش چشمگیر مصرف رسانه شده است. بدیهی است در چنین شرایطی، گفت‌وگو درباره مسائل روز و البته در اینجا گفت‌وگو درباره کرونا و ابعاد مختلف آن، در فضای مجازی روندی روزافزون به خود گرفته است. از این رو مطالعه بر ساخت اجتماعی کرونا در فضای مجازی و پاسخ به پرسش‌هایی از این دست می‌تواند به شناخت ابعاد مختلف آن کمک نماید^(۱).

۱. کنشگران فضای مجازی درباره ویروس کرونا و ابعاد مختلف آن چگونه داوری می‌کنند؟
۲. در چنین شرایطی، مهم‌ترین دغدغه‌های آنها چیست؟
۳. چگونه آنچه را برایشان اهمیت دارد، تشریح می‌کنند؟
۴. چه ابعادی از زندگی آنها تحت تأثیر این بحران قرار گرفته است؟
۵. از نظر آنها، راهکارهای مقابله با این بحران چیست؟

رویکرد نظری پژوهش

چارچوب نظری و مفهومی پژوهش حاضر بر پایه رویکردهای جامعه‌شناسی تفسیری و برساخت‌گرایی اجتماعی استوار است. ادغام و جوه اشتراک رویکردهای یادشده در قالب رویکردی تفسیری - برساختی باعث شده این رویکرد در تحقیقات اجتماعی، به عنوان رویکردی نظری و روشی، جایگاهی ویژه‌ای داشته باشد. رویکرد تفسیری - برساخت‌گرایی، ریشه در آرای اندیشمندانی چون کانت، دپلتای،

هایدگر، ماکس وبر، آلفرد شوٲس، مید، هربرت بلومر، برگر، لاکمن، وینچ و ویتگشتاین دارد. در بین رویکردهای رایج در علوم اجتماعی، رویکرد تفسیری - بساخت‌گرایی، مناسبٲ قابل توجهی برای تحلیل موضوعاتی دارد که به حوزهٲ عمومی جامعه کشیده می‌شود و افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی آن را تفسیر و بازخوانی می‌کنند. بر پایه ریشه‌های بساخت‌گرایانه این رویکرد، شکل‌گیری شناخت درباره واقعیت‌های اجتماعی از طریق کنش متقابل افراد جامعه با یکدیگر بساخته می‌شود و معنای ذهنی افراد درگیر در این کنش متقابل، می‌تواند بر نحوهٲ تعریف و تفسیر واقعیت اثرگذار شود (Adams, 2006). به عبارت دیگر رویکرد تفسیری - بساخت‌گرایی بر این نکته تأکید دارد که چگونه تعاملات اجتماعی منجر به شکل‌گیری معانی متفاوت و سرانجام واقعیت‌های اجتماعی مختلف می‌شود (Walker, 2015). موقعیت‌مند بودن تحلیل پدیده‌ها در رویکرد تفسیری - بساخت‌گرایی مورد تأکید جدی قرار دارد. در همین رابطه، مید بر نیاز همیشگی به در نظر داشتن موقعیت اجتماعی از دیدگاه کنشگران اجتماعی و استوار کردن تحلیل بر موقعیت اجتماعی تأکید دارد. مید نیز مانند وبر معتقد بود زمانی که به مفهوم معنی اشاره می‌شود، منظور همان معنای ذهنی است که کنشگران به کنش‌هایشان نسبت می‌دهند. مید با این کار بر آنچه زیمل «سفسطه جدایی» خوانده بود، یعنی در نظر گرفتن کنشگران بدون ارجاع به روابط متقابل و گوناگون‌نشان، نقطهٲ پایان گذاشت (کوزر، ۱۳۸۰: ۴۵۲).

مفهوم «ذهن مشترک» یا «میان‌ذهنیت» نیز که آلفرد شوٲز مطرح کرده است، به ما در درک نحوهٲ اثرپذیری معنای از تعاملات اجتماعی کمک می‌کند. به باور شوٲز، «میان‌ذهنیت» مبنای عمل اجتماعی است و در واقع وجه اشتراک خود پدیده‌ها در ذهنیت جامعه و در جهان زندگی است. ما از هر چیزی، تفسیری اجتماعی داریم و آن، چیزی است که همه به طور مشترک برداشت می‌کنیم و از تجربه‌های یکدیگر بهره می‌جوییم. ارتباط ذهنی، ما را در فهم مسائل به دید مشترکی می‌رساند و هر کس خود را با سایر نظر‌ها و برداشت‌ها، هماهنگ و سازگار می‌کند؛ زیرا اگر در موضع خود باقی بمانیم، نمی‌توانیم تمام جهات مسئله را درک کنیم. به همین دلیل ارتباطی، به نحوی قرار می‌گیریم که مسئله را به صورت همه‌جانبه و از جهات مختلف بفهمیم و در فهمی که دیگران از آن دارند، شرکت جوییم. این مبنای زندگی مشترک و شعور عامی است که بر جامعه حاکم است (توسلی، ۱۳۸۲: ۳۵۶-۳۵۷).

مفاهیم ارتباط ذهنی و شریک شدن در فهم دیگران، ارتباط معناداری با مفهوم

مورد نظر می‌داند یعنی «دیگرانِ مهم» دارد. به بیانی دیگر، مردم به تنهایی و به طور مستقل معنا را نمی‌سازند. آنها معنا را در جریان تعامل با محیط و دیگران می‌سازند و در جریان این تعاملات است که معنا بر ساخته می‌شود (نقیب‌زاد و خشک‌جان، ۱۳۹۲: ۱۳). بر این اساس می‌توان گفت که شرایط محیطی حاکم بر جامعه ایران با نحوه شکل‌گیری «ذهنیت مشترک» در فضای مجازی ارتباط دارد و شرایط یادشده بر نحوه داوری کنشگران فضای مجازی از ابعاد مختلف اپیدمی کرونا اثرگذار است. همچنین بر پایه توجه به اثرگذاری «دیگرانِ مهم» می‌توان گفت که کامنت‌های کاربران می‌تواند بر نحوه تفسیر شرایط موجود توسط دیگران تأثیرگذار باشد. بنابراین توجه به فرایندهای تعاملی که در بین کاربران ساری و جاری است، در تحلیل بر ساخت اجتماعی اپیدمی کرونا در فضای مجازی ضروری است.

روش تحقیق

همان‌طور که پیشتر گفته شد، هدف این مطالعه، بررسی چگونگی بر ساخت اجتماعی تعامل دولت و مردم در مقابله با همه‌گیری کرونا در کشور است. با توجه به اعمال سیاست‌هایی از قبیل به حداقل رسیدن حضور افراد در سطح جامعه، رعایت فواصل فیزیکی بین افراد و کاهش ارتباطات چهره به چهره، به عنوان راهکارهایی مهم و مؤثر در کنترل همه‌گیری کرونا در سطح کشور، حضور محقق و پرسشگر در میدان تحقیق و اقدام به مصاحبه عمیق با افراد وجود نداشت. از این رو تصمیم گرفته شد که هدف این تحقیق در بستر فضای مجازی دنبال شود.

به نظر می‌رسد که شرایط پیش آمده در کشور، زمینه‌های انتقال تعاملات و ارتباطات اجتماعی را از دنیای واقعی به دنیای مجازی فراهم نموده و بستر اینترنت را بیش از پیش به میدان کنشگری و گفت‌وگو درباره مباحث عمومی جامعه تبدیل کرده است (Bowler, 2010). در همین رابطه، وزیر ارتباطات و فناوری اطلاعات کشور اعلام نمود که از ابتدای اسفندماه ۱۳۹۸ (همزمان با شروع همه‌گیری کرونا) تا اواسط فروردین ماه (روزهای اوج همه‌گیری کرونا)، میزان مصرف اینترنت در کشور، حدود ۲/۵ برابر افزایش یافته است (ایسنا، ۱۳۹۹). به پیروی از فلیک می‌توان گفت که در این شرایط، بستر اینترنت و فضای مجازی به ابزاری برای مطالعه افرادی بدل می‌شود که با روشی دیگر به آنها دسترسی نداریم (فلیک، ۱۳۸۷: ۲۹۴).

بنابراین پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش کیفی، درصدد اینترنتی کردن این روش و اجرای مبانی فلسفی و پارادایمی حاکم بر آن در بستر اینترنت است و

برخلاف رویکرد رایج در روش‌های تحقیق کمی و کیفی، که جامعه مورد مطالعه آنها در دنیای واقعی و آفلاین مورد بررسی قرار می‌گیرد، جامعه مورد مطالعه این پژوهش در دنیای مجازی و به صورت آنلاین بررسی شده است. بر این اساس پژوهش حاضر به مطالعه کیفیِ بساخت اجتماعی همه‌گیر شدن ویروس کرونا در فضای مجازی می‌پردازد.

با بررسی‌هایی که در ابتدای تحقیق صورت گرفت، مشخص شد که بهترین بستر فضای مجازی برای بررسی موضوع، فضای خبری است که در ارتباط با همه‌گیری کرونا منتشر می‌شود و بسیاری از کاربران اقدام به درج نظرهای خود در زیر آن خبر نموده، به جوانب متعددی از موضوع خبر واکنش نشان می‌دهند. این فضا نیز در قالب نرم‌افزارهای متعدد خبری در دسترس کاربران اینترنت قرار دارد. در ادامه کاوش‌ها مشخص شد که در بین نرم‌افزارهای خبری متعددی که در دسترس کاربران قرار دارد، نرم‌افزار «آخرین خبر» برای اهداف تحقیق پیش رو مناسب است؛ به طوری که این نرم‌افزار روی دستگاه تلفن پیش از یک میلیون کاربر در سطح کشور نصب و استفاده می‌شود. بنابراین با بررسی دقیق این نرم‌افزار، اخبار مرتبط با همه‌گیری کرونا استخراج و بررسی شد.

با توجه به اینکه هدف اصلی این مطالعه، بررسی عملکرد و تعامل دولت و مردم در مقابله با همه‌گیری کرونا و همچنین راهکارهای مقابله‌ای با آن است، سعی شد اخباری مناسب برای این هدف انتخاب شود. با بررسی‌هایی که در این زمینه به عمل آمد، مشخص شد اخباری که با تیرهای خاص، بر جنبه خاصی از همه‌گیری متمرکز هستند، عموماً حاوی نظرهایی درباره همان تیر بوده، استخراج محتوای آنها می‌تواند نتایج تحقیق را به جهاتی خاص سوق دهد. با علم به این موضوع، اخباری انتخاب شد که به لحاظ تیر و محتوا، تا حد امکان بدون جهت بوده، به‌طور روزانه با ارائه آمارها، فقط به جدیدترین وضعیت بیماری در کشور پرداخته‌اند. در اینگونه اخبار، هر یک از کاربران با توجه به مهم‌ترین دغدغه‌ها و تأملات ذهنی خود، به جنبه‌های خاصی از همه‌گیری کرونا پرداخته‌اند. اخبار منتخب این مطالعه، شامل پنج خبر پربازدید است که جمعاً ۳۳۷۴ کاربر نسبت به آنها واکنش نشان داده و نظرهای خود را در زیر آن درج کرده بودند. با بررسی دقیق این اخبار، مفاهیم و مقوله‌های مختلف آنها درباره موضوع تحقیق استخراج و تحلیل شد. تیر این اخبار، تاریخ انتشار و تعداد نظرهای ارائه شده در هر یک از آنها در جدول ۱ آمده است:

جدول ۱- اخبار منتشر شده مورد بررسی، بر حسب تاریخ انتشار و تعداد نظرهای ارائه شده توسط کاربران

ردیف	عنوان خبر	تاریخ انتشار	تعداد نظرها
۱	مرگ دو مبتلا به کرونا در قم	۱۳۹۸/۱۱/۳۰	۷۲۴
۲	جدیدترین آمار مبتلایان کرونا در ایران؛ به ۱۵ هزار نفر رسیدیم	۱۳۹۸/۱۲/۲۶	۷۳۱
۳	ویروس نحس جان ۱۵۷ هموطن دیگر را گرفت؛ شناسایی ۲۳۰۰ مبتلای جدید	۱۳۹۹/۰۱/۰۷	۷۴۶
۴	آمار جدید کرونا در ایران؛ برای چهارمین روز تعداد مبتلایان روزانه ثابت ماند	۱۳۹۹/۰۱/۱۲	۶۱۵
۵	روند رشد کرونا در ایران ثابت ماند؛ آمار از ۵۰ هزار نفر گذشت	۱۳۹۹/۰۱/۱۴	۵۵۸

(وبسایت آخرین خبر، ۱۳۹۸-۱۳۹۹)

بررسی‌های انجام شده در ابتدای مطالعه حاکی از این بود که با گذر از روزهای همه‌گیری و با توجه به شرایط و سیاست‌های اتخاذی جدید از طرف دولت و مسئولان، برساخت اجتماعی موضوع این تحقیق، تغییراتی را به خود می‌گیرد و ابعاد متفاوتی نسبت به قبل پیدا می‌کند. از این رو در گام بعد تلاش شد تا اخبار شماره ۱، ۲ و ۵ که هر یک مصادف با مقطع زمانی مهمی از همه‌گیری کرونا در بازه زمانی انجام این مطالعه (۲۹ بهمن ۱۳۹۸ تا روز ۲۰ فروردین ۱۳۹۹) هستند، مورد بررسی دقیق‌تر قرار گرفته، در این رابطه نیز بررسی‌هایی صورت گیرد. لازم به ذکر است که خبر شماره ۱، با شناسایی دو بیمار مبتلا به کرونا در شهر قم، فوت آنها و در واقع شروع همه‌گیری در کشور همزمان است. خبر شماره ۲، با گسترش روزافزون تعداد مبتلایان و مرگ‌ومیرهای ناشی از همه‌گیری همزمان است. و در نهایت خبر شماره ۵ مصادف است با روزهای تثبیت تعداد مبتلایان جدید، محدودیت‌های شدید رفت و آمدهای داخل و بین شهری، افزایش همکاری مردم در پویش در خانه ماندن و همچنین افزایش شدید آمارهای شیوع همه‌گیری در برخی کشورهای اروپایی.

لازم به یادآوری است که این مطالعه فقط بازه زمانی ابتدای شیوع بیماری تا ۲۰ فروردین را در برمی‌گیرد. از این رو امکان دارد برخی نظرهای کاربران در روزهای آتی و متناسب با وضعیت کنترل و یا گسترش اپیدمی کرونا دچار تغییراتی شده و میزان سازگاری آنها با یافته‌های این مطالعه کم‌رنگ شود. همچنین به پیروی از مبانی فلسفی و پارادایمی روش کیفی، هدف مطالعه حاضر، تعمیم نتایج آن نیست و نتایج ارائه شده تنها در برگیرنده دیدگاه‌ها و رویکرد افراد مورد مطالعه، یعنی کاربران آخرین خبر است.

در این مطالعه از روش تحلیل تماتیک برای تحلیل داده‌های گردآوری شده استفاده شد. در بین طرح‌های مختلف روش تحلیل تماتیک، از طرح پنج مرحله‌ای استربرگ استفاده شد. از این رو مراحل مدیریت داده، درگیری با داده، ترسیم داده، توسعه تحلیل و سنخ‌شناسی داده‌ها در دستور کار قرار گرفت (محمدپور، ۱۳۸۸: ۱۳۷-۱۳۹). بر اساس طرح تحلیلی استربرگ، کدگذاری داده‌ها در مرحله سوم، یعنی مرحله درگیری با داده انجام شد. بدین منظور در این مرحله، فرایند سه مرحله‌ای کدبندی باز، توسعه تم‌ها و کدبندی متمرکز اجرا شد.

یافته‌های تحقیق

بر اساس بررسی‌هایی که از نظرهای ارائه شده کاربران در واکنش به اخبار منتشر شده به عمل آمد، شیوع و گسترش بیماری کرونا در کشور، در سه مقوله عمده و زیرمقوله‌ها و مفاهیم جزئی قابل دسته‌بندی است:

۱. زمینه‌های بروز و تشدید همه‌گیری

۲. تعاملات دولت و مردم در مواجهه با همه‌گیری

۳. راهکارهای مقابله‌ای با همه‌گیری

در ادامه این بخش از تحقیق، به هر یک از این مقوله‌های عمده، زیرمقوله‌ها و مفاهیم آنها پرداخته می‌شود.

۱- زمینه‌های بروز و تشدید همه‌گیری

طبق بررسی‌های به عمل آمده از نظرهای کاربران، زمینه‌های بروز و تشدید همه‌گیری کرونا در کشور، در دو حوزه اصلی مورد بحث و نقد کاربران فضای مجازی قرار گرفته است که عبارتند از: عملکرد دولت و عملکرد مردم.

بازنمایی و نقد عملکرد دولت: در ارتباط با نقد عملکرد دولت، دو مقوله اصلی استخراج شد: نقد ماهیت اطلاع‌رسانی و نقد ماهیت فعالیت‌های مقابله با بحران. در ادامه به هر یک از این موارد پرداخته می‌شود.

نقد ماهیت اطلاع‌رسانی: یکی از مهم‌ترین جنبه‌هایی که به عنوان زمینه‌ساز بروز و شیوع همه‌گیری کرونا مورد توجه و نقد حجم بالایی از کاربران قرار گرفته است، ماهیت اطلاع‌رسانی دولت و مسئولان درباره بیماری است. این مقوله در دو زیرمقوله قابل بازنمایی است:

الف) تأخیر در اطلاع‌رسانی شروع همه‌گیری: تأخیر در اطلاع‌رسانی شروع همه‌گیری از جمله مقوله‌هایی است که بارها در میان کاربران فضای مجازی بر ساخته شده و از آن به عنوان یکی از عوامل زمینه‌ساز شیوع و تشدید همه‌گیری نام برده شده است. یکی از

کاربران در این زمینه می گویند: «عدم اطلاع رسانی و آگاهی مردم از خطرناک بودن این ویروس و سرعت انتشار آن، مهم ترین دلیل سیر صعودی این ویروس است...». کاربری دیگر در روزهای تشدید و روند افزایشی روزافزون بیماری می گویند: «صدا و سیما هیچ چینی نمی گفت. خیلی وقته اومده».

ب) میزان شفافیت در اعلام آمار و ویژگی های بیماری: این مقوله به عنوان یکی از مقوله های پرتکرار در بین کاربران، دارای سه مفهوم مستخرج است: شفافیت در ارائه آمار مبتلایان و مرگ و میرها، عدم شفافیت در ارائه آمار مبتلایان و مرگ و میرها و عدم شفافیت در بیان ویژگی های بیماری. فضای گفتمانی این مقوله ها اغلب انتقادی است. بررسی نظرهای ارائه شده به تفکیک اخبار مختلف نشان داد که واکنش کاربران در این زمینه، به ویژه در اوایل همه گیری، بسیار انتقادی و بدبینانه است.

به عنوان مثال یکی از کاربران، انتشار اخبار ضد و نقیض در ابتدای همه گیری را مورد توجه قرار داده و اینگونه بیان می کند: «با آمارهای روز اول دروغ بوده یا آمار چند روز اخیر. مگه می شه یه هوی دو سه روز، آمار مبتلایان جدید بیش از دو برابر بشه...». اما کاربری دیگر به گونه ای غیر مستقیم معتقد است که زیر سؤال بردن آمار و ارقامی که از سوی مراجع رسمی منتشر می شود، بر پایه سند و مدرک نیست و فقط گمانه زنی است. او می گویند: «من نمی فهمم اینایی که ادعاشونم می شه از خونه بیرون نمیان، چه طور از این آمار دقیق خبر دارن که میگن آمارها بیشتر از این حرفاست. شما یه زحمت بکش خونه بمون؛ آنقدر نرو این بیمارستان و اون بیمارستان که آمار بگیرن!».

در ارتباط با «میزان شفافیت در بیان ویژگی های بیماری»، نقدهای گوناگونی با محوریت کوچک نمایی خطرهای بیماری و میزان کشندگی آن صورت گرفته است. در این رابطه، کاربری اینگونه واکنش نشان داده است: «مگه نمی گفتند تعداد مرگ، کمتر از دو درصد هست. پس چرا در ایران نزدیک هشت درصد شده؟». کاربری نیز اینگونه گفته است: «به قول خودتون فقط مثل یک سرماخوردگی سادست». کاربری دیگر می گویند: «... از بس که گفتین کرونا رو شکست می دیم، همه شدیم شوالیه و زدیم بیرون دنبال ویروس می گردیم تا شکستش بدیم. از اول اگه سفت و سخت برخوردار می شد، الان کاسه چه کنم چه کنم دستمون نبود». البته بخش بسیار اندکی از کاربران نیز نسبت به این موضوع، نظر متفاوتی داشته و به نوعی آن را یکی از راهبردهای اتخاذی دولت جهت کنترل بیماری می دانند. در این زمینه می توان به نظر کاربری اشاره کرد که معتقد است: «مثلاً [اگر] راستش را بگن، کرونا از بین می ره؟ جز اینکه مردم وحشت می کنن؟».

نقد ماهیت فعالیت‌های مقابله با بحران: نظرهای کاربران فضای مجازی درباره عملکرد دولت و مسئولان در مقابله با همه‌گیری کرونا، در قالب دو زیرمقاله شیوه تصمیم‌گیری و ماهیت تصمیم‌ها آمده است.

الف) شیوه تصمیم‌گیری: این مقاله نیز از جمله مقوله‌های پرتکرار در بین کاربران است که دارای سه مفهوم مستخرج است: سردرگمی در اتخاذ تصمیم، تأخیر در اتخاذ تصمیم و تطابق کم تصمیم‌ها با موازین پزشکی. بر ساخت این مقوله در بین کاربران کاملاً انتقادی است. کاربری در ارتباط با سردرگمی مسئولان در اتخاذ تصمیم‌ها می‌گوید: «چرا این قوانینی که امروز اعمال کردین، از اول فرودین اعمال نکردین؟ چرا همیشه ده پله عقین؟ چطور ما مردم عادی پیش‌بینی کردیم اول فرودین مسافرت شروع می‌شه و مردم رعایت نمی‌کنن!». برخی کاربران نیز به تأخیر مسئولان در اتخاذ تصمیم‌های مقابله‌ای با همه‌گیری معتقد بودند. کاربری می‌گوید: «همیشه تأخیر مسئولین داد می‌زنه». کاربری نیز معتقد است که تصمیم‌های اتخاذی مسئولان، تطابق لازم با معیارهای پزشکی ندارد: «... همه دیدند که آقای روحانی نزدیک به یک ماه در برابر همه کارشناسان و عاقلان ایستاد، نظر غلطش را به کرسی نشاند و کرونا گسترش یافت...». یا کاربر دیگری در این زمینه این‌طور بیان می‌کند: «فقط به خاطر بی‌تدبیری بعضی از مسئولین است. روز به روز آمار وحشتناک و عجیب می‌شنویم».

ب) ماهیت تصمیم‌ها: اما بخش مهمی از فضای گفت‌وگو کاربران در حوزه تصمیم‌گیری علیه همه‌گیری کرونا، با ماهیت تصمیم‌های اتخاذ شده دولت و مسئولان مرتبط است. در این زمینه، مفاهیم متعددی از نظرهای کاربران استخراج شد: ممانعت نکردن از ورود بیماری به کشور، شناسایی نشدن به موقع بیماری، جدی نبودن در مواجهه با بیماری، قرنطینه نکردن شهرهای پرخطر، قرنطینه نکردن سراسری کشور، تعطیل نکردن به موقع ادارات دولتی، تعطیل نکردن صنوف، کنترل نکردن عبور و مرور مردم، استفاده نکردن از ظرفیت‌های مردمی، تأمین نکردن امکانات بهداشتی و پیشگیری، ناتوانی در تأمین امکانات درمان، حمایت اقتصادی نکردن از مردم و دفاع از عملکرد دولت.

بخشی از کاربران، امکان ورود بیماری به کشور را در کانون توجه خود قرار داده، نسبت به آن انتقاد کرده‌اند. در این زمینه، یکی از کاربران می‌گوید: «ورود کرونا به کشور عزیزمان را خوشامد می‌گم و از مسئولان عزیز بابت دعوت این ویروس تشکر می‌کنم». اما در بین مفاهیم مستخرج نام‌برده در حوزه ماهیت تصمیم‌های دولت، دو مفهوم «جدی نبودن در مواجهه با بیماری» و «قرنطینه نکردن

شهرهای پرخطر»، بیش از سایر مفاهیم در کانون توجه و نقد کاربران اینترنتی قرار گرفته است. یکی از کاربران، انتقاد خود را اینگونه بیان کرده است: «پیش به سوی یک فاجعه تمام عیار. وقتی که گفتین قرنطینه دیگه منسوخ شده و... اینم نتیجه‌اش». کاربر دیگری نیز در این رابطه می‌گوید: «وقتی قم رو قرنطینه نکردند، همین می‌شه».

برخی کاربران نیز معتقدند که دولت و مسئولان ذی‌ربط می‌بایست هرچه زودتر راهکار محدودیت خروج مردم از منزل و عبور و مرور غیر ضروری در سطح شهر را با جدیت عملی می‌کرد. یکی از کاربران در این زمینه بیان کرده است: «... متأسفانه دولت با قاطعیت با عبور و مرورهای غیر ضرور در سطح شهرها و در خارج از شهر برخورد نکرد و نمی‌کند. به طوری که در سطح شهر مشاهده می‌کنیم مردم بدون استفاده از وسایل بهداشتی و رعایت فاصله قانونی حتی بدون اینکه کاری داشته باشند، در کنار هم قرار می‌گیرند و مشغول گپ و گفت و گو هستند...».

البته در کنار کاربران زیادی که به محدود نمودن عبور و مرور مردم و قرنطینه کردن شهرها اعتقاد داشتند، تعداد اندکی نیز از عدم نیاز به قرنطینه صحبت کرده، این اقدام را راهکار مناسبی ندانسته‌اند. کاربری در این زمینه چنین می‌گوید: «این همه می‌گیم اگه قم رو قرنطینه می‌کردند، کار به اینجا نمی‌کشید. الان همه کشورها قرنطینه کرده‌اند. ببینیم تموم شده؟! بدتر روز به روز داره بیشتر می‌شه. مردم باید رعایت کنند. رعایت نمی‌کنند...». کاربری نیز که قبل از تعطیل کردن ادارات دولتی نظر خود را ارائه داده است، می‌گوید: «ادارات را تعطیل کنید. خیلیا برای انجام امور اداری شون از اون طرف کشور میان این طرف».

در ارتباط با برساخت عملکرد دولت و مسئولان در مواجهه و مقابله با همه‌گیری کرونا، این نکته قابل ذکر است که با ورود به دهه چهارم همه‌گیری در کشور و ظهور نشانه‌هایی از کنترل پیشرفت روزافزون همه‌گیری، که با تدابیر دولت و همکاری بیشتر مردم رخ داد، در کنار برساخت انتقادی مسلط، نشانه‌هایی از ظهور برساخت مثبت و دفاع از عملکرد دولت نیز در حال شکل‌گیری است. ظهور این برساخت به صورت مستقیم و غیر مستقیم، در واکنش برخی کاربران قابل مشاهده است. در این رابطه، کاربری به شکل غیر مستقیم به این موضوع اشاره می‌کند: «من شما مسئولان را قسم می‌دم به هر دین و آیین که دارید... چی شد روزهای اول جلوگیری نکردید و...». این برساخت مثبت در روز ۱۳ فروردین، حتی با زبان تقدیر نیز مشاهده می‌شود: «دست ستاد مبارزه با کرونا درد نکنه. خدا قوت واقعاً. دارن زحمت می‌کشن تمام مسئولین».

بازنمایی و نقد عملکرد مردم: طبق یافته‌ها، واکنش بخش عمده کاربران که به عملکرد مردم در مواجهه با بیماری کرونا پرداخته‌اند، اغلب نقادانه و سرزنش گونه است. مفاهیم مستخرج از برساخت عملکرد مردم در بین کاربران عبارتند از: جدی نگرفتن بیماری، خروج غیر ضروری از منزل، اقدام به مسافرت، عدم تمکین از سیاست‌های دولت، تعامل دولت و ملت در روزهای همه‌گیری و نقد فعال بودن صنوف. نکته اینکه بخش عمده واکنش‌های انتقادی کاربران به سه مفهوم اول اشاره دارد.

یکی از کاربران، مقصر اصلی گسترش همه‌گیری را نه دولت، بلکه مردم دانسته و این‌طور بیان می‌کند: «به قرآن مردم مقصر اصلی هستند. هفتاد درصد از مردم جدی نگرفته‌اند... بیشتر مردم انگار نه انگار؛ الکی دارند توی شهر وول می‌خورند... واقعاً باید با زور و اسلحه قرنطینه بشیم. بعد هر ور می‌زیم دولت... دولت...». کاربری که شغل او پرستاری است، با انتقاد از کم‌اهمیتی مردم نسبت به همه‌گیری می‌گوید: «من یک پرستارم. از مردم خواهش می‌کنم یه مقداری به فکر ما باشن. ما هم خانواده داریم. عزیز کسی هستیم به خدا. ما هم آدمیم، رعایت کنید لطفاً. دلمون پر از غمه به خاطر از دست دادن هموطنانمون».

در شرایط اوج گرفتن همه‌گیری، یکی از کاربران با انتقاد از اقدام مردم به مسافرت می‌گوید: «... بشینن توی خونه‌هاتون. بمونید و بقیه را گرفتار نکنید. شهر من شهرستان لیکک با شصت هزار جمعیت، از یک ماه پیش با همت مردم به همت مردم و نیروهای امنیتی نداشتیم کسی بیاد و کسی خارج بشه و خدا رو شکر در حال حاضر شهری تمیز و بدون کرونا هستیم». اقدام گروه قابل توجهی از مردم به مسافرت طی روزهای اوج بیماری، از نظر برخی کاربران، اقدامی غیر عقلانی و نابخشودنی است. به عنوان مثال یکی از کاربران چنین می‌گوید: «کسایی که می‌رن مسافرت و بدون اینکه بفهمن ناقل هستند و دیگران رو مبتلا می‌کنند، یه جور قاتل محسوب می‌شن... بفهمین».

برخی کاربران نیز عقیده دارند که مسئولان باید از مسافرت مردم ممانعت کنند. یکی از کاربران، نسبت به مسافرت مردم به نقاط و استان‌هایی که کمتر درگیر همه‌گیری هستند، انتقاد کرده و معتقد است که برای جلوگیری از تبدیل شدن این نقاط به مقاصد مسافرتی، بهتر است آمار مبتلایان و مرگ‌ومیرها به تفکیک استان‌ها اعلام نشود. او خطاب به مسئولان می‌گوید: «خواهشاً آمار استان‌ها را اعلام نکنید. چون باعث می‌شه آگه جایی آمارش پایین باشه، مردم هجوم ببرند اونجا و اونجا رو هم آلوده کنند».

اما یکی از نکات مهم قابل مشاهده در واکنش نسبت به حجم بالای مسافرت‌های صورت گرفته در دهه سوم همه‌گیری، انگشت اتهام به سوی قشر

کارمند است. به نحوی که از کارمندان به عنوان قشری یاد شده که به محض ورود به ایام تعطیلات، اقدام به مسافرت می‌کنند. یکی از کاربران به طور غیر مستقیم، پرداخت حقوق کارمندان در دوره تعطیلی مشاغل را مشوقی برای مسافرت آنها دانسته و می‌گوید: «وقتی معلم و کارمندان حقوق بیکاری می‌گیرند، معلومه می‌روند دید و بازدید و مسافرت. هشتاد درصد مسافران، کارمندان دولت هستند که در هر وضعیت صفا صفا... برو حال».

تأثیر مسافرت‌ها بر آلوده شدن سایر نقاط غیر آلوده کشور، در حد نقد نظری کاربران باقی نمانده و برخی این تأثیر را مستند کرده‌اند. شخصی با نام عباس می‌گوید: «ما چه گناهی کردیم. شهر کوچک ما قبل اینکه از تهران بریزن اینجا، آمارش صفر بود. این کسانی که از تهران اومدند، شهر ما رو نابود کردند». البته همان‌طور که قبلاً به تعدیل واکنش‌های انتقادی کاربران نسبت به عملکرد دولت و مسئولان با گذشت زمان اشاره شد، چنین تعدیل واکنشی در قبال عملکرد مردم نیز به چشم می‌خورد؛ به نحوی که با کند شدن آمار روزافزون همه‌گیری و تثبیت نسبی تعداد مرگ‌ومیرها در اواسط ماه فروردین، برخی کاربران با زبان تمجید، نسبت به در خانه ماندن مردم و کاهش بسیار محسوس مسافرت‌ها واکنش نشان داده‌اند. به عنوان مثال کاربری که نظر خود را در روز ۱۲ فروردین ثبت نموده، چنین می‌گوید: «خداوندا شکر. واقعاً خیلی خیلی متشکرم از هموطنان عزیز و گرامی که واقعاً رعایت می‌کنن...».

۲- بر ساخت اجتماعی عملکرد دولت و مردم به تفکیک مقاطع مهم همه‌گیری (از واگرایی تا همگرایی)

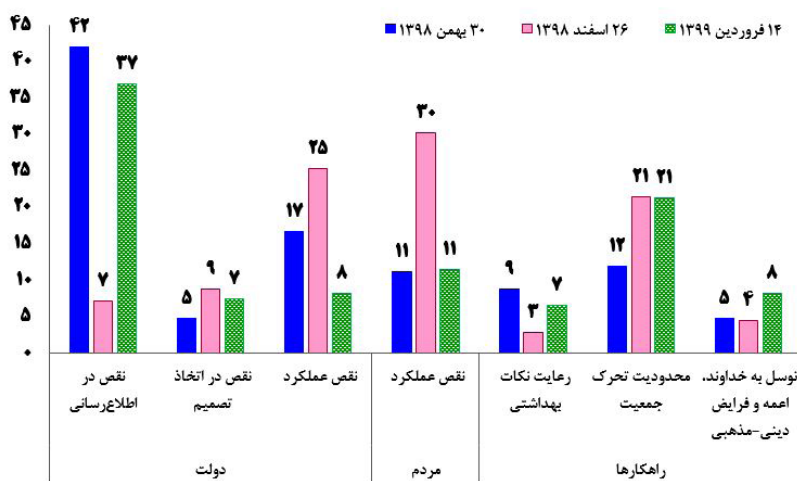
همان‌طور که در بخش روش‌شناسی تحقیق اشاره شد، در این مطالعه سعی شد تا به این پرسش نیز پاسخ داده شود که آیا با گذر از روزهای همه‌گیری و با توجه به شرایط و سیاست‌های اتخاذی جدید دولت، بر ساخت اجتماعی موضوع تحقیق نیز تغییر می‌کند؟ در راستای پاسخ به این پرسش، ضمن حذف برخی مفاهیم کم‌تکرار استخراج شده، آمار مفاهیمی که مربوط به یک حوزه بودند، تجمیع شد. به عنوان مثال در ارتباط با عملکرد دولت، چهار مفهوم «عدم شفافیت در بیان شروع بیماری»، «عدم شفافیت در ارائه آمار»، «شفافیت در ارائه آمار» و «عدم شفافیت در بیان ویژگی‌های بیماری» با یکدیگر تجمیع و زیر عنوان کلی «نقص در اطلاع‌رسانی توسط دولت» آورده شد. از این رو آمارهای مربوط به آنها نیز تجمیع شد. بررسی‌های صورت گرفته نشان داد که پاسخ پرسش مطرح شده در این بخش مثبت است و حجم مفاهیم اصلی مستخرج از نظرهای کاربران، در طول زمان مطالعه تغییر کرده

است. نتایج این یافته مهم، در شکل (۱) آمده است. این نمودار به دو نکته اساسی اشاره دارد: نخست اینکه در هر یک از مقاطع مهم همه‌گیری کرونا (۳۰ بهمن ۱۳۹۸، ۲۶ اسفند ۱۳۹۸ و ۱۴ فروردین ۱۳۹۹)، کدام یک از مفاهیم استخراج شده، بیشترین تکرار را در بین کاربران دارد. به عبارت دیگر در هر کدام از مقاطع سه‌گانه، هر مفهوم شامل چه سهمی از کل مفاهیم مستخرج است؟ دوم اینکه با گذر از مقطع اول به دوم و از مقطع دوم به سوم، میزان تکرار و تعدد هر مفهوم چگونه تغییر می‌کند؟ شکل ۱ به خوبی بیانگر این است که در مقطع زمانی ۳۰ بهمن ۱۳۹۸ که با شناسایی دو بیمار مبتلا به کرونا در شهر قم، فوت آنها و شروع همه‌گیری در کشور همزمان است، مفهوم «نقص در اطلاع‌رسانی از جوانب مختلف همه‌گیری» که متوجه دولت و مسئولان است، بیش از سایر مفاهیم مورد توجه و ارزیابی کاربران قرار گرفته و ۴۲ درصد کاربران، به اظهار نظر در این رابطه پرداخته‌اند. پس از این مفهوم، مفاهیم نقص عملکرد دولت (۱۷ درصد)، لزوم محدودیت تحرک جمعیت (۱۲ درصد)، نقص عملکرد مردم (۱۱ درصد)، لزوم رعایت نکات بهداشتی (۹ درصد)، نقص در اتخاذ تصمیم توسط دولت (۵ درصد) و لزوم توسل به خداوند، ائمه و فرایض دینی - مذهبی به عنوان راهکار غلبه بر همه‌گیری (۵ درصد) در رتبه‌های بعد قرار دارد. در مقطع زمانی ۲۶ اسفند ۱۳۹۸، که از یک طرف با گسترش روزافزون تعداد مبتلایان و مرگ‌ومیرهای ناشی از همه‌گیری همزمان بوده و از طرف دیگر نیز مسافرت‌های نوروزی گسترده مردم در حال وقوع است، بیشترین نقد کاربران به «نقص عملکرد مردم» در مواجهه با بیماری اختصاص دارد؛ به نحوی که ۳۰ درصد کاربران در این زمینه به اظهار نظرهای انتقادی پرداخته‌اند و قریب به اتفاق این انتقادات، نسبت به خروج غیر ضروری مردم از منزل و همچنین اقدام آنها به مسافرت‌های بین شهری و بین‌استانی صورت گرفته است. پس از آن، بیشترین واکنش‌های انتقادی در این مقطع زمانی، با مفاهیم نقص عملکرد دولت (۲۵ درصد)، لزوم محدودیت تحرک جمعیت به عنوان راهکار مقابله با همه‌گیری (۲۱ درصد)، نقص در اتخاذ تصمیم توسط دولت (۹ درصد) و سایر مفاهیم مرتبط است.

مقطع زمانی ۱۴ فروردین ۱۳۹۹ مصادف است با روزهای تثبیت تعداد مبتلایان جدید، محدودیت‌های شدید اعمال‌شده دولت در رفت‌وآمدهای داخل و بین شهری مردم، افزایش همکاری مردم در پویش ملی در خانه ماندن و همچنین افزایش شدید آمارهای شیوع همه‌گیری در برخی کشورهای اروپایی. به طور کلی در این مقطع زمانی، از تمرکز انتقادهای کاربران بر عملکرد دولت تا حد زیادی کاسته شده است. به نظر می‌رسد که موفقیت نسبی دولت در کنترل همه‌گیری

کرونا در کشور و همچنین گسترش پیش‌بینی‌ناپذیر آن در کشورهای اروپایی، در تلافیف شدن نگرش انتقادی مؤثر بوده است. علی‌رغم این، در این مقطع زمانی، نقص در اطلاع‌رسانی توسط دولت در ارتباط با همه‌گیری، بیشترین فضای انتقادی کاربران را شامل شده است (۳۷ درصد). در این مقطع، ۲۱ درصد از کاربران بر لزوم استمرار اعمال محدودیت بر تحرک جمعیت کشور تأکید دارند و ۱۱ درصد نیز همچنان نسبت به عملکرد مردم در مواجهه با بیماری، منتقد هستند.

شکل ۱- نمودار بر ساخت عملکرد دولت و مردم در همه‌گیری کرونا در میان کاربران، به تفکیک سه مقطع مهم همه‌گیری در بازه زمانی تحقیق

اما نکته بسیار مهمی که در شکل (۱) مشاهده می‌شود این است که بر ساخت اجتماعی عملکرد دولت و مردم در مقابله با همه‌گیری کرونا، در گذر زمان دچار تحول شده است. در واقع این نمودار بیانگر این موضوع است که تعریف و تفسیر یک واقعیت، بر اساس شرایطی که کنشگران در آن قرار می‌گیرند، بر ساخته می‌شود. مفهوم کلی «نقص در اطلاع‌رسانی دولت» در مقطع زمانی اول (۳۰ اسفند ۱۳۹۸)، عمده‌ترین مفهوم بر ساخته در بین کاربران است. این مفهوم در مقطع زمانی دوم همه‌گیری (۲۶ اسفند ۱۳۹۸) در سطح پایینی از مفاهیم بر ساختی قرار گرفته و در مقطع زمانی سوم، مجدداً به عمده‌ترین مفهوم بر ساختی تبدیل می‌شود. همان‌طور که مشاهده می‌شود، در مقطع زمانی دوم همه‌گیری و همزمان با روزهای اوج‌گیری همه‌گیری، مفاهیمی مانند «نقص عملکرد مردم»، «نقص عملکرد دولت» و «نقص در اتخاذ تصمیم توسط دولت»، عمده‌ترین مفاهیم بر ساختی در بین کاربران است. اما

این مفاهیم در مقطع سوم همه‌گیری و همزمان با موفقیت دولت و مردم در تثبیت آمارها و تاحدودی کنترل همه‌گیری، به کمترین مفاهیم برساختی بدل می‌شوند. در همین رابطه یکی دیگر از کاربران، موضع‌گیری خود را اینگونه بیان می‌کند: «سیزده به در را به خاطر تمام آن پرستارانی که در بیمارستان ماندند و تا آخر راست قامت برای مردم جنگیدند، در خانه می‌مانیم و به یاری خدا کرونا را شکست می‌دهیم».

۳- راه کارهای مقابله با همه‌گیری

در کنار واکنش‌های عمدتاً انتقادی کاربران نسبت به عملکرد دولت و مسئولان در مقابله با همه‌گیری کرونا، برخی نیز به ارائه راه کارهایی در جهت کنترل همه‌گیری پرداخته‌اند. عمده مفاهیم مستخرج از برساخت همه‌گیری کرونا در بین کاربران عبارتند از: پرهیز از اتهام‌زنی و اقدام مشارکتی دولت و ملت، رعایت نکات بهداشتی، محدودیت رفت‌وآمد در جامعه، قرنطینه شهرهای مبتلا، قرنطینه کشور، تعطیلی صنوف، تعطیلی ادارات، لزوم توجه به معیارهای علمی، حمایت اقتصادی دولت از مردم، تولید واکسن بیماری و توسل به خداوند، ائمه و فرایض دینی - مذهبی.

معدودی از کاربران در واکنش به فضای انتقادی حاکم بر نظرهای کاربران، معتقدند که این انتقادات کمکی به کنترل همه‌گیری نکرده و لازم است با اقدامات مشارکتی دولت و مردم، این همه‌گیری را کنترل نمود. یکی از کاربران چنین می‌گوید: «اینکه بگیم تقصیر مسئولین هست که چرا زودتر اعلان نکردند یا چرا قم رو قرنطینه نکردند یا تقصیر این شهر یا اون شهر هست که مسافرت رفتند، مشکلی رو حل نمی‌کنه. فقط بایستی هر کسی به سهم خودش توی خونه بمونه و به اتفاق خانواده، مسائل بهداشتی رو رعایت کنه و امیدوار باشیم که انشاءالله بقیه هموطنان هم رعایت کنند، بلکه هرچه زودتر از شر این ویروس خلاص بشیم». کاربر دیگری در این رابطه می‌گوید: «من نمی‌دونم چرا بعضی‌ها اصرار دارند که آمارها واقعی نیست! اولاً با کدام سند و مدرک این ادعا را دارند؟ استناد به ایران اینترنشنال و بی‌بی‌سی؟ ثانیاً با فرض درست نبودن آمار، اگر به جای ۱۴۰ فوتی بگویند ۱۴۰۰ و مبتلایان ۳۰۰۰۰ در روز، مایه خوشحالی است و سبب بهبود اوضاع؟ ثالثاً مگر بهبودی فقط دست دولته؟ در همه جای دنیا دارن می‌گن تنها راه مهار، قطع زنجیره شیوعه. تو که اتهام دروغ‌گویی می‌زنی، چقدر به قطع این زنجیره کمک کردی؟...». همچنین کاربر دیگری با ارائه نظری مشابه می‌گوید: «بعضیا میان می‌گن آمار دروغه. خوب باشه، دروغه؛ چه فرقی کرد؟ کرونا مهار می‌شه؟ نه... به جای فکر کردن به این چیزا رعایت کنید که آمار کمتر بشه». کاربری نیز نقش ورود مردم به حوزه مقابله با همه‌گیری را چنین بیان می‌کند: «... بشینین توی خونه‌هاتون. بمونید و

بقیه را گرفتار نکنید. شهر من شهرستان لیکک با ۶۰ هزار جمعیت، از یک ماه پیش با همت مردم به همت مردم و نیروهای امنیتی نداشتیم کسی بیاد و کسی خارج بشه و خدا رو شکر در حال حاضر شهری تمیز و بدون کرونا هستیم».

«لزوم محدودیت رفت و آمد مردم»، چه در سطح جامعه و چه به صورت مسافرت‌های بین شهری و بین استانی و همچنین «رعایت نکات و دستورالعمل‌های بهداشتی»، به عنوان دو راهکار مهم کنترل همه‌گیری، بارها توسط کاربران بیان شده است. برخی کاربران نیز به اقداماتی برای عملی شدن این راهکارها پرداخته‌اند. به طور مثال یکی از کاربران در این رابطه می‌گوید: «تنها راه ننگه داشتن اینها توی خونه، جرایم سنگین نقدیه که باید از سوی دولت برای این افراد در نظر گرفته بشه. اینها رو باید جریمه کرد و مبلغ جریمه رو به خانوارهای بی‌بضاعت پرداخت کرد». کاربر دیگری چنین می‌گوید: «تا وقتی که دولت تأمین مایحتاج اقشار ضعیف رو در نظر نگیرد و به اصنافی که به اجبار تعطیل کرده، بن کالا ندهد، زنجیره [انتقال بیماری] قطع نخواهد شد. برای کسی که نان شب ندارد، مردن با کرونا یا از گشنگی فرقی ندارد». در راستای عملی شدن رفت و آمدهای حداقلی مردم، بخشی از کاربران نیز از لزوم «حمایت اقتصادی دولت از مردم» سخن گفته‌اند. یکی از کاربران در این زمینه می‌گوید: «بنده فقیر یک پیک موتوری ساده هستم که چندین وقت است به خاطر ویروس کرونا در منزل مانده و بیکار شده‌ام. لطفاً به فکر من و امثال من که اسممان در هیچ کجا ثبت نشده است تا از معیشت و کمک دولت بهره ببریم هم باشید». کاربر دیگری با بیانی طنزگونه بیان می‌کند: «منو آگه ویروس کرونا نکشه، بیکاری و گرونی می‌کشه. خب من مسافرکش چه خاکی بر سر کنم».

اما در بین کاربران، برخی نیز «لزوم توسل به خداوند، ائمه و فرایض دینی - مذهبی» را گوشزد کرده‌اند. برخی کاربران چنین می‌گویند: «خدایا خودت به حق این ماه شعبان که تولد امام حسین و امام زمان در آن است، به همه رحم کن. این ویروس کرونا را از ایران عزیز بیرون کن. آمین». «خدایا به ما کمک کن. غیر از تو کسی را نداریم. به خوبی آدم‌ها هر چند اندک نگاه کن. ما رو از این بیماری نجات بده. آمین». «خواهشاً دعا بخونید. دعا همان انرژی مثبت است و بسیار قوی است در همه ادیان آمده و الان تمام جهان مشغول دعا هستند. انشالله بلا دور باشه». «بیاین با هم از این حرف‌های الکی نزنیم. همدیگه رو مقصر نکنیم. دست به دامن خدا شویم. توبه کنیم. دعا کنیم تمام شود. اگر خدا بخواد هر غیر ممکن، ممکن می‌شود انشالله». «خدایا به آبروی چهارده معصوم، خودت رحمی بر این ملت بکن. هر چند که ما شایسته شکرگزاری نعمت‌های تو نیستیم».

بحث و نتیجه‌گیری

تحلیل نوع کنشگری اجتماعی دربارهٔ اپیدمی کرونا، نحوهٔ رویارویی دولت و مردم با این اپیدمی و بر ساخت اجتماعی این شرایط در فضای مجازی بر اساس مبانی پارادایمیک حاکم بر روش کیفی، از اهداف پژوهش حاضر بود. محتوای کامنت‌های ارائه‌شده توسط کاربران و مفاهیم و مقوله‌های استخراج‌شده از آنها را می‌توان در سه بخش تحلیل کرد. در بخش اول که کاربران به توصیف شرایط پیش‌آمده می‌پرداختند، تاریخمندی و مکانمندی پدیده‌های اجتماعی، به عنوان یکی از مؤلفه‌های تحلیلی در رویکرد برساخت‌گرایی اجتماعی به وضوح قابل مشاهده است. پیشتر عنوان شد که حافظه و تجربهٔ تاریخی ایرانیان آکنده از تجربهٔ مشکلات و بلایای طبیعی و غیر طبیعی فراوانی است و همین تجربه زیسته، در نحوهٔ توصیف شرایط پیش‌آمده و توان دولت در کنترل آن تجلی یافته است؛ به طوری که بسیاری از کاربران با ابراز نگرانی شدید از شیوع ویروس کرونا، آینده‌ای مبهم و نامعلوم را برای جامعه متصور بودند. هر چند بخش عمده این احساس نگرانی برآمده از نگرانی جهانی درباره خطرات همه‌گیر شدن ویروس کروناست، مفاهیم و مقوله‌های استخراج‌شده از کامنت‌های کاربران بیانگر آن است که ترس از اینکه دولت نتواند شرایط را کنترل کند، مزیدی بر علت شده تا احساس ترس و نگرانی کاربران از شرایط پیش‌رو دوجندان شود و کاربران نتوانند با یادآوری گزاره‌های فرهنگی نظیر این گزاره که «عزای دسته‌جمعی، عروسیه» بر احساس ترس و نگرانی خود مسلط شوند.

بعد دوم از کامنت‌های کاربران، ناظر بر نحوهٔ رویارویی با شرایط پیش‌رو و میزان همگرایی دولت و مردم در کنترل بحران پیش‌آمده است. در اینجا کاربران، هم از نحوهٔ رویارویی دولت و اقدامات صورت‌گرفته برای کنترل بحران ناراضی بودند و هم از عدم همکاری و همراهی بخشی از جامعه. درباره نحوه عملکرد دولت، کاربران معتقد بودند که «تأخیر در اطلاع‌رسانی شروع بیماری»، «عدم شفافیت در ارائه آمار مبتلایان و فوت‌شده‌ها» و «کوچک‌نمایی ابعاد بحران» منجر به گسترش همه‌گیری ویروس کرونا و بدتر شدن اوضاع شده است. همچنین ارزیابی کاربران از ماهیت تصمیم‌های اتخاذشده، یک ارزیابی انتقادی است. آنها معتقدند که اقدام نکردن سریع و به‌موقع درباره «قرنطینه شهرهای پرخطر»، «قرنطینه سراسری کشور»، «تعطیلی ادارات دولتی»، «کنترل عبور و مرور مردم» و «استفاده از ظرفیت‌های مردمی» در گسترش ابعاد کمی و کیفی بحران، تأثیری قابل توجه داشته است. همسو با این یافته‌ها، نتایج نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران درباره نگرش مردم نسبت به قرنطینه کردن شهرها حکایت از آن دارد که ۸۹/۴ درصد از مردم ایران موافق قرنطینه شدن شهرهایی هستند که ویروس کرونا در آنها شیوع بیشتری دارد (ایسپا، فروردین ۱۳۹۹).

اتخاذ چنین رویکرد انتقادی و تشویق دولت نسبت به اجرای قوانین سخت‌گیرانه در کنترل بحران، حکایت از آن دارد که مردم آمادگی آن را دارند تا در مجموعه اقدامات لازم برای پیشگیری از بدتر شدن اوضاع، مشارکت و حضور فعال داشته باشند. بنابراین ضروری است با برنامه‌ریزی دقیق از چنین ظرفیتی در راستای مدیریت بحران استفاده شود و نباید به گونه‌ای باشد تا ناکارآمدی دولت در مدیریت بحران به یک باور عمومی و تعمیم یافته در جامعه تبدیل شود؛ زیرا از فضای حاکم بر کابینت‌های کاربران چنین برمی‌آید که پنداشت عمومی مردم درباره ناکارآمدی دولت در برخی از حوزه‌ها مثل اقتصاد، به حوزة بهداشت عمومی نیز گره زده شده است. این در حالی است که وضعیت بهداشت عمومی در ایران، وضعیت قابل قبول و نسبتاً مطلوبی دارد و در صورتی که پنداشت ناکارآمدی دولت در جامعه قوت بگیرد، شرایط لازم برای بسیج مردم در کنترل بحران و محقق شدن یک مدیریت مشارکتی فراهم نخواهد شد.

شاید بتوان گفت که همه‌گیر شدن ویروس کرونا، فرصتی ارزشمند برای مسئولان و کنشگران دولتی است تا با القای پیامدهای جمعی بودن این شرایط، زمینه‌های شکل‌گیری یک نظم اجتماعی جدید و نظارتی اجتماعی را فراهم کنند و از این شرایط به عنوان یک الگو و آزمون عملی در مشارکتی شدن رویارویی با مسائل و مشکلات اجتماعی بهره‌برداری کنند. امری که محققان توسعه بر اهمیت آن تأکید دارند و از شکل‌گیری چنین شرایطی به عنوان پیش‌زمینه نهادینه شدن افکار و رویکردهای توسعه‌محور یاد می‌کنند. نهادینه کردن این پنداشت و تصور که شرایط حال حاضر در ایران به مانند سرنشینان یک کشتی است و هرگونه سهل‌انگاری از طرف یکی از سرنشینان کشتی می‌تواند جان دیگران را با خطراتی مواجه کند، نیازمند تلاشی جدی و بی‌وقفه از سوی رسانه‌ها و سایر نهادهای فرهنگ‌ساز است. در این رابطه، بهره‌گیری از اشعاری چون «بنی آدم اعضای یک پیکرند/ که در آفرینش ز یک گوهرند// چو عضوی به درد آورد روزگار/ دگر عضوها را نماند قرار» به مثابه یک تفکر اجتماعی بومی و دارای پذیرش اجتماعی بالا می‌تواند در تقویت وجدان جمعی و به دنبال آن تقویت انسجام و نظارت اجتماعی راهگشا باشد. در چنین شرایطی است که نهادینه شدن احساس مسئولیت اجتماعی و مشارکت جمعی در الگوها و مدل‌های بومی مدیریت بحران قرار می‌گیرد.

بخشی دیگر از یافته‌های این مطالعه حکایت از نارضایتی عمده کاربران نسبت به عدم همراهی و همکاری لازم برخی از شهروندان در رعایت توصیه‌های وزارت بهداشت و حتی رفتن به مسافرت در تعطیلات نوروزی است. عدم همراهی و همدلی برخی از شهروندان می‌تواند خطر واگرایی جامعه و از بین رفتن منطق کنش جمعی را افزایش دهد و در چنین شرایطی، افرادی که خود را ملزم به

رعایت طرح فاصله اجتماعی و فیزیکی نموده‌اند، احساس کنند که بازنده این شرایط هستند و انگیزه کنشگران دوراندیش و دارای مسئولیت اجتماعی را به شدت تضعیف نماید. اشاعه این تصور که اراده مشترکی در جامعه برای مقابله با شرایط پیش آمده وجود ندارد، پیامدهای منفی جبران‌ناپذیری برای جامعه به دنبال دارد. ذکر این نکته ضروری است که برخی از افراد جامعه به خاطر تأمین نیازهای معیشتی و اولیه خود ناچار به ازسرگیری کار و فعالیت اقتصادی‌شان هستند. درباره چنین افرادی ضروری است تا نهادهای سیاست‌گذار با تعریف و ارائه سیاست‌های حمایتی، آنها را به اجرای طرح فاصله اجتماعی و ماندن در خانه تشویق کنند. آنچه مشخص است، نوع نگاه، برداشت و قضاوت جامعه از بیماری کرونا و به بیان دیگر، برساخت اجتماعی این بیماری به عملکرد مسئولان و کادر بهداشتی - درمانی و همچنین به نوع عملکرد خود مردم بستگی دارد. به نظر می‌رسد این تغییرات برساختی، علاوه بر اینکه تحت تأثیر آمارهای جدید مبتلایان و مرگ‌ومیرهای ناشی از آن قرار دارد، از مقایسه وضعیت ایران با سایر کشورهای جهان نیز متأثر می‌شود. به نظر می‌رسد که پیشی گرفتن برخی کشورهای پیشرفته از جمله ایتالیا، آمریکا، اسپانیا، فرانسه و... از ایران در ابتلای به بیماری کرونا و مرگ‌ومیر ناشی از آن، باعث شد که رویکرد انتقادی کاربران نسبت به دولت، کادر بهداشتی و درمانی و خود مردم، به مرور تعدیل شده، حتی ابعادی قضا و قدری به خود گیرد.

چنین تغییرات نگرشی همسو با رویکرد تفسیرگرایی و برساخت‌گرایی اجتماعی است، یعنی تعریف و تفسیر واقعیت بر اساس شرایطی که کنشگران در آن قرار می‌گیرند و اینکه واقعیت از طریق کنش متقابل افراد جامعه با یکدیگر برساخته می‌شود. به همین منوال تغییرات نگرشی، که مصادیق آن در نمودار ۱ نشان داده شد، بیانگر کاربرد تحلیلی توجه به موقعیت‌مند بودن تحلیل پدیده‌ها در رویکرد تفسیری - برساخت‌گرایی است. در چنین شرایطی ضروری است که کنشگران دولتی از کمرنگ شدن رویکرد انتقادی در سطح جامعه بهره‌برداری لازم را داشته باشند و با بسیج کردن مردم برای رویارویی با شرایط پیش رو، زمینه‌های ظهور نوع جدیدی از نظارت‌ها و کنترل‌های اجتماعی را فراهم نموده، از ظرفیت‌های مردمی و محلی استفاده لازم را ببرند.

پی‌نوشت

۱. لازم به ذکر است که محققان این مطالعه، قصد نقد وضعیت همه‌گیری کرونا در کشور و ارزیابی عملکرد مسئولان و مردم در این رابطه را ندارند و تنها تلاش دارند برساخت اجتماعی جنبه‌های مختلف این همه‌گیری را نشان دهند.

منابع

۱. آخرین خبر (۱۳۹۸). جدیدترین آمار مبتلایان کرونا در ایران؛ به پانزده هزار نفر رسیدیم، ۱۳۹۸/۱۲/۲۶، قابل دسترسی در:
<http://akharinkhabar.ir/social/6160475>
۲. آخرین خبر (۱۳۹۸). مرگ دو مبتلا به کرونا در قم، ۱۳۹۸/۱۱/۳۰، قابل دسترسی در:
<http://akharinkhabar.ir/social/6082003>
۳. آخرین خبر (۱۳۹۹). آمار جدید کرونا در ایران؛ برای چهارمین روز تعداد مبتلایان روزانه ثابت ماند، ۱۳۹۹/۰۱/۱۲، قابل دسترسی در:
<http://akharinkhabar.ir/social/6206781>
۴. آخرین خبر (۱۳۹۹). روند رشد کرونا در ایران ثابت ماند؛ آمار از پنجاه هزار نفر گذشت، ۱۳۹۹/۰۱/۱۴، قابل دسترسی در:
<http://akharinkhabar.ir/social/6212613>
۵. آخرین خبر (۱۳۹۹). ویروس نحس جان ۱۵۷ هموطن دیگر را گرفت؛ شناسایی ۲۳۰۰ مبتلای جدید، ۱۳۹۹/۰۱/۰۷، قابل دسترسی در:
<http://akharinkhabar.ir/social/6191901>
۶. ایسپا (مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران) (۱۳۹۹). گزارش نظرسنجی نگرش مردم نسبت به ابعاد شیوع ویروس کرونا، قابل دسترسی در:
<https://www.ispa.ir>
۷. ایسنا (خبرگزاری دانشجویان ایران) (۱۳۹۹). افزایش ۲/۵ برابری مصرف اینترنت، قابل دسترسی در:
<https://www.isna.ir/news/99011306681>
۸. پیران، پرویز (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی مصائب جمعی و نقش آن در مدیریت بحران ناشی از حادثه، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۱۱، صص ۳۸-۱۱.
۹. توسلی، غلام عباس (۱۳۸۲). نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران: سمت.
۱۰. فلیک، اووه (۱۳۸۷). درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی خلیلی. تهران: نی.
۱۱. کوزر، لوئیس (۱۳۸۰). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علمی.
۱۲. محمدپور، احمد (۱۳۸۸). تحلیل داده‌های کیفی: رویه‌ها و مدل‌ها. مجله انسان‌شناسی، شماره ۲ (۱۰)، صص ۱۲۷-۱۶۰.
۱۳. نقیب‌زاده، احمد و زهرا خشک‌جان (۱۳۹۲). کنش اجتماعی از منظر معنا و برساخت‌گرایی اجتماعی، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، شماره ۱ (۷)، صص ۴۳-۹.
14. Adams, P. (2006). Exploring social constructivism: Theories and practicalities. *Education*, 34(3), 243-257.
15. Bowler Jr, G. M. (2010). Netnography: A method specifically designed to study cultures and communities online. *The Qualitative Report*, 15(5), 1270.
16. Walker, C. A. (2015). Social constructionism and qualitative research. *Journal of Theory Construction and Testing*, 19(2), 37.

ارزیابی پیامدهای ویروس کرونا بر سبک زندگی (با تأکید بر الگوی مصرف فرهنگی)

غلامرضا اسکندریان

دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی توسعه و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی
جهاد دانشگاهی
Eskandarian@ut.ac.ir

چکیده

ویروس کرونا، پدیده‌ای است که با توجه به سرعت انتشار و ویژگی مهارناپذیر خود، جهان را با بحران مواجه نموده است. این بحران هر چند در ظاهر ماهیتی صرفاً پزشکی و مرتبط با نظام سلامت دارد، پدیده‌ای چندبعدی است که آثار و پیامدهای آن در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی قابل رصد و رهگیری است. حوزه سبک زندگی، یکی از حوزه‌های متأثر از پیامدهای اجتماعی این بحران است. در این مقاله تلاش شده است تا پیامدهای بحران کرونا بر حوزه سبک زندگی با تأکید بر الگوهای مصرف فرهنگی ارزیابی شود. روش مورد استفاده برای نگارش این مقاله از نوع اسنادی است. مرور یافته‌ها و نتایج مطالعات سریعی که پس از شیوع ویروس در کشور انجام شده، مبنای نگارش این مقاله قرار گرفته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که بحران ویروس کرونا و شرایط قرنطینه، پیامدهای متعدد مثبت و منفی برای الگوی مصرف فرهنگی خانواده ایرانی به همراه داشته است. بحران کرونا و شرایط متعاقب آن موجب شده است که در حوزه مصرف کالاهای فرهنگی، الگوهای مصرف دیداری و شنیداری بسیار تقویت شود. الگوی مصرف مکتوب، تغییرات مثبتی داشته است، هر چند این الگو برخلاف انتظار، رشد چشمگیر نداشته است. در حوزه انجام فعالیت‌های فرهنگی، فعالیت‌های مبتنی بر روابط خارج از خانه با محدودیت‌های جدی مواجه شده و در مقابل تعامل و گپ و گفت با اعضای خانواده، به عنوان یک فرصت در کانون توجه قرار گرفته است. هر چند این فرصت، تهدیدهای جدی را نیز به همراه داشته است. الگوی مصرف مجازی با بروز قابلیت‌های بسیار، جایگاه ویژه‌ای در سبک مصرف فرهنگی یافته است؛ ضمن اینکه این الگو، ظرفیت‌های بالقوه دیگری برای پرمونودن خلأ ایجادشده در سایر الگوها دارد. یافته‌های این پژوهش در صورت استمرار شرایط بحران کرونا و ویروس، کارآمد بوده، برای شرایط احتمالی دوری از عرصه‌های عمومی در آینده، حاوی آموزه‌های مبتنی بر تجربه است.

واژه‌های کلیدی: بحران کرونا، ارزیابی پیامد، قرنطینه، سبک زندگی و الگوی مصرف فرهنگی.

مقدمه

ماه پایانی سال ۲۰۱۹، رویدادی را در خود پرورش داده است که امروز، تبدیل شدن آن به نقطه عطفی در تاریخ بشر، مورد توافق همگان است. در این زمان، شهر ووهان از استان هوبه کشور چین، میزبانی از میهمانی ناخوانده را بر عهده داشته است که اخبار آن با سرعتی فوق‌العاده در سراسر جهان مخابره شد. این میهمان ناخوانده که کروناویروس^۱ نام گرفت، با سرعتی سرسام‌آورتر از سرعت مخابره اخبار مربوط به خود، مرزهای کشورهای مختلف را یکی پس از دیگری درنوردید و امروز میزبانی خود را بر تمامی مردم کره خاکی تحمیل نموده است.

شیوع ویروس کرونا و همه‌گیری بیماری کووید ۱۹^۲، همان رویدادی است که از آن به عنوان نقطه عطفی در تاریخ بشر یاد شد و انتظار می‌رود که از این پس به تبع آن در بسیاری از نوشته‌ها، مطالعات، سخنرانی‌ها و...، جهان را به دو دوره جهان پیش از کرونا و جهان پساکرونا تقسیم نماید. شیوع سریع و غیر قابل کنترل (البته با راهکارهای مرسوم و ساده)، از ویژگی‌های بارز این پدیده است که آن را به یک بحران برای تمام جهان تبدیل نموده است و پس از تلاش و تجربه سیاست‌های مختلف برای مهار و کنترل آن، بسیاری از محققان و دانشمندان (به‌ویژه محققان حوزه سلامت) را به این باور رسانده است که جهان می‌بایست به تدریج، همزیستی با این ویروس را بیاموزد و در تجربه زندگی روزمره خود، جایی را برای آن لحاظ نماید.

این پدیده در نگاه اول، صرفاً در ارتباط با امور بهداشت و سلامت جوامع، قابل تحلیل است. اما از آنجا که بستر تعاملات اجتماعی و همچنین برخی آداب و رسوم (فرهنگ) کنشگران اجتماعی، به عنوان زمینه تسهیلگر شیوع و تکثیر این ویروس تشخیص داده شده است، ماهیتی اجتماعی و فرهنگی به آن بخشیده است. ضمن اینکه باید توجه داشت اموری که اینگونه تمام عرصه‌ها و ارکان کشور (و حتی جهان) را درگیر می‌نمایند، اموری چندوجهی است و پیامدهای آن در حوزه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، قابل رصد و رهگیری است.

به عبارت دیگر باید پذیرفت که اپیدمی کووید ۱۹، ماهیتی پیچیده و چندگانه دارد و بی‌تردید، پیامدهایی فراگیر در حوزه‌های مختلف خواهد داشت. البته این نکته بدین معنی نیست که این ویروس صرفاً یک تهدید قلمداد شده و پیامدهای آن نیز سراسر منفی و نامطلوب خواهد بود. این پدیده علی‌رغم تمامی تهدیدها، با فرصت‌هایی نیز همراه است و علی‌رغم تمامی پیامدهای مخرب و منفی، حتماً

1- Coronavirus

2- COVID-19

پیامدهای مثبت و مطلوبی نیز به ارمغان خواهد آورد. همچنان که با گذشت مدت زمان محدودی از زمان انتشار این ویروس و شیوع آن در جهان، پژوهشگران و اندیشمندان نسبت به بررسی آثار و پیامدهای مثبت و منفی آن در حوزه‌های مختلف اقدام نموده‌اند.

ایران نیز به طور رسمی از ابتدای اسفند سال ۹۸، آلوده شدن به این ویروس را گزارش نمود، تا در کنار سایر کشورهای جهان، دست و پنجه نرم کردن با بحران ناشی از این پدیده را تجربه نماید. تلاش برای انکار و یا نادیده‌انگاری این ویروس و بحران ناشی از آن از یکسو و ایجاد بیم و هراس ناشی از ابعاد گسترده این ویروس برای مخاطبان از سوی دیگر، دو سوی سیاست‌ها و رویکردهای مختلف اتخاذ شده از سوی متولیان و رسانه‌های رسمی و غیر رسمی کشور بوده است که ایرانیان در این دوره کوتاه تجربه نموده‌اند. اما در نهایت پذیرش مخاطرات گسترده این ویروس و تلاش برای مهار و کنترل آن در اولویت اول و مدیریت آثار و پیامدهای آن در اولویت بعدی، در دستور کار گروه‌های مختلف اعم از متولیان و مسئولان حاکمیتی و حکومتی، گروه‌ها و تشکل‌های تخصصی و غیر تخصصی، گروه‌های خودجوش مردمی در فضای واقعی و مجازی و... قرار گرفت و همگان با شدت و ضعف‌های مختلف، در مسیر تحقق این دو اولویت گام برداشته‌اند.

همان‌طور که گفته شد، پیامدهای این پدیده در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی تبلور یافته و بدیهی است که مدیریت و کنترل آن، نیاز به داشتن اطلاع و شناختی دقیق از این آثار و پیامدهاست. یکی از حوزه‌های اجتماعی متأثر از این پدیده، سبک زندگی کنشگران اجتماعی، به ویژه بعد الگوی مصرف فرهنگی ایشان است. سبک زندگی در کشور، تأثیرات متنوع و متعددی را از این ویروس دریافت کرده و همچنان دریافت خواهد کرد. بحران کرونا توانسته است در این مدت زمان کوتاه، بسیاری از رفتارها، نگرش‌ها و حتی ارزش‌ها را دچار تغییر نماید.

تغییرات ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارها و به تبع آن تغییرات و گونه‌گون شدن سریع شیوه‌های زندگی، خود به دغدغه‌نویسی در جامعه امروز تبدیل شده است که از ابعاد مختلف قابلیت بحث و بررسی دارد. تغییرات توأم با سرعت، عرصه را برای تأمل، ارزیابی و بازاندیشی، بسیار محدود می‌نماید. فرصت‌ها را برای لذت بردن از زندگی و تبدیل شدن آن به خاطره، به مخاطره می‌اندازد. می‌تواند ریشه‌ها، ارزش‌ها و سنت‌ها را سست و دچار تزلزل نماید، تا جایی که ممکن است در این شرایط، فرد را از هویت اصیل و بومی خود فاصله داده، زمینه را برای

بی‌ریشگی فراهم آورد و یا بالعکس. گیدنز با ارائه تعریفی از سبک زندگی، آورده است: «سبک‌های زندگی، رفتارهای عادی روزمره هستند که در قالب عادات لباس پوشیدن، خوردن، محیط‌های مورد پسند برای تعامل با دیگران، حتی فرزندآوری و نگرش به آن، خود را نشان می‌دهد. اما این رفتارهای عادی روزمره در پرتو ماهیت متغیر «تشخص» در معرض تغییر هستند».

صاحب‌نظران معتقدند که افراد برای ایجاد «تمایز» با دیگران و ایجاد منزلت و تشخص در جامعه از ابزار «مصرف» بهره می‌گیرند. بنابراین امروزه این «مصرف» است که موقعیت فرد را در نردبان اجتماعی تعیین می‌کند. با توجه به این مهم، افراد با چگونگی مصرف اعم از مصارف اقتصادی، فراغتی و فرهنگی و... به ایجاد «تمایز» بین خود و دیگران اقدام می‌کنند. «انتخاب» برای چگونگی «مصرف» از ویژگی‌های جامعه مدرن است.

جایگاه مفهوم «مصرف» در دنیای مدرن در حدی است که برخلاف جوامع سنتی که در آن، موقعیت اجتماعی - اقتصادی افراد مبین پایگاه و طبقه اجتماعی آنان بود، امروزه افراد با مصرف و چگونگی آن، پایگاه اجتماعی جدیدی را برای خود تعریف می‌نمایند. بر همین اساس است که «مصرف» به دلیل اهمیتش در جامعه مدرن، شاخص استقرار و حاکمیت سبک زندگی جدید (در مقابل یا ادامه سبک زندگی سنتی) تلقی شده و محل بررسی و مطالعه جامعه‌شناسان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف علوم انسانی قرار گرفته است.

با توجه به مطالب مطرح شده، استنباط می‌شود که سبک زندگی متشکل از ابعاد مختلفی است که یکی از مهم‌ترین آنها، الگوی مصرف فرهنگی است. این الگو تحت تأثیر بحران کرونا دچار تغییراتی شده و پیامدهایی را شاهد بوده است. مدیریت و کنترل این پیامدها، خواه مثبت و خواه منفی، در گرو شناخت این تغییرات خواهد بود. در این مقاله سعی داریم تا تغییرات و تحولات احتمالی الگوی سبک زندگی با تأکید بر مصرف فرهنگی را در دوران شیوع ویروس کرونا بررسی کنیم.

پیشینه پژوهش

سرعت شیوع ویروس کرونا و تبدیل شدن آن به بحران، هنوز فرصت کافی برای انجام مطالعات و طرح‌های پژوهشی منسجم در این زمینه را فراهم نیاورده است. اما تعدادی از مراکز و افراد تلاش کردند در همین زمان محدود، داده‌هایی را برای استفاده در فضای تحلیلی و یا فضای سیاست‌گذاری فراهم آورند. در این بخش به صورت مختصر به این مطالعات اشاره می‌شود.

مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)، به سفارش مرکز مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران در این مدت زمان کوتاه، تعداد سه موج از «نظرسنجی از مردم تهران درباره اپیدمی کرونا» را به اجرا درآورده است. این نظرسنجی به صورت تلفنی و در سطح شهر تهران انجام شده است. در موج اول این مطالعه، محورهای همچون مهم‌ترین منابع کسب اخبار کرونا، ارزیابی تبلیغات و اطلاع‌رسانی محیطی در ارتباط با شیوع بیماری، ارزیابی عکس‌العمل‌های احتمالی مردم در صورت مشاهده علائم کرونا، میزان نگرانی شهروندان در ارتباط با بیماری، دسترسی به ارقام بهداشتی، ارزیابی عادلانه بودن خدمات درمانی و میزان رضایت از عملکرد دولت و نهادهای عمومی بررسی شده‌اند. در موج‌های دوم و سوم، علاوه بر محورهای یادشده، میزان تأثیر بحران کرونا بر سطح درآمد پاسخگویان، میزان ترس از شیوع بیماری، برنامه‌های سفر پاسخگویان، میزان پایبندی به دستورالعمل‌های بهداشتی و میزان اعتماد به آمارهای رسمی مرتبط با کرونا، به مطالعه افزوده شده است. در این دو موج با توجه به نیازهای کارفرمای طرح، میزان اطلاع پاسخگویان از اقدامات شهرداری تهران در زمان شیوع بیماری و رضایت از عملکرد این مجموعه، به صورت ویژه بررسی شده است.

محمد فاضلی از جمله پژوهشگرانی است که برای فراهم کردن داده‌های مورد نیاز فضای سیاست‌گذاری کشور، با تکیه بر سرمایه اجتماعی خود، اقدام به نظرخواهی از مخاطبان در فضای مجازی نموده و نتایج آن را در دو مقطع در قالب گزارش «پژوهشی سریع درباره ابعاد اجتماعی کرونا» در اسفند ۹۸ و گزارش «پیمایش ابعاد اجتماعی ویروس کرونا» در فروردین ۹۹ منتشر نموده است. هر دو گزارش مبتنی بر داده‌هایی است که در شبکه‌های اجتماعی مجازی (تلگرام) گردآوری شده است. هر چند محقق در گزارش‌های ارائه‌شده به تورش یافته‌ها، ناشی از نحوه اخذ نمونه‌ها اشاره می‌کند، مقایسه یافته‌ها با سایر داده‌های گردآوری شده، نتایج این مطالعه را دور از واقعیت نشان نمی‌دهد. در گزارش نخست که مبتنی بر داده‌های محدودتری است، ارزیابی مردم از خطر بحران کرونا، برآورد ایشان از طول مدت درگیری با بیماری و ارزیابی از عملکرد دولت در این حوزه، مورد پرسش قرار گرفته است. بخشی از گزارش نیز به میزان پایبندی پاسخگویان به رعایت دستورالعمل‌های پزشکی پرداخته است، اما بخش اصلی گزارش به اقدام پاسخگویان در ارتباط با سفر پرداخته است. تجربه سفر، چرایی سفر، مکان اقامت در طول سفر و تجربه غربالگری در طول سفر، از جمله موارد گزارش شده است. گزارش دوم که محتوای تفصیلی‌تری را در اختیار قرار می‌دهد، متکی است بر تعداد بیش از ۲۴۰۰۰ پرسشنامه

تکمیل شده در فضای مجازی. در این گزارش علاوه بر محورهای مورد بررسی در گزارش نخست، به فعالیت‌های اجتماعی پاسخگویان در ایام قرنطینه داوطلبانه پرداخته شده و این موضوع به تفصیل بررسی شده است. مقایسه عملکرد دولت ایران در مقایسه با عملکرد سایر دولت‌ها، ارزیابی میزان تاب‌آوری اقتصادی جامعه، تحلیل میزان نیازمندی جامعه به حمایت اقتصادی و... از دیگر موارد مورد سنجش در این گزارش بوده است.

دقت مطالعات فرهنگی جهاد دانشگاهی، مجموعه‌ای از دست‌نوشته‌ها را در اسفندماه ۹۸ با عنوان «جستارهایی در پیامدهای فرهنگی و اجتماعی شیوع ویروس کرونا در ایران» منتشر کرده است. در این مجموعه به چهار موضوع بر اساس چهار دست‌نوشته به شرح زیر پرداخته شده است:

۱. کرونا و موضوع الهیات امروزی
۲. بحران کرونا و خودآیینی جامعه در شرایط سیاست‌زدگی و فرسودگی سرمایه اجتماعی
۳. امتناع مراقبت، چارچوبی نظری بر مصیبت جمعی کرونا
۴. پیامدهای اجتماعی و فرهنگی بیماری کووید ۱۹

در یادداشت مرتبط با پیامدهای اجتماعی و فرهنگی ویروس کرونا، مواردی همچون جابه‌جایی در تقدم الگوهای درمان و پیشگیری، کاهش میزان اعتماد جامعه به اخبار و اطلاعات رسمی، شیوع افسردگی، اضطراب و استرس در پی شیوع بیماری، تشدید احساس ناعدالتی در جامعه در پی نابرابری در دسترسی به خدمات درمانی و بروز تناقضات رفتاری در رسانه‌ها با توجه به دو اصل ضرورت اطلاع‌رسانی صحیح به جامعه و سیاست‌های محدودکننده انتشار آمار و ارقام صحیح، به عنوان پیامدهای شیوع بیماری معرفی شده است.

مرکز افکارسنجی ناجا با استفاده از ظرفیت‌های مؤسسه فرهنگی و هنری سنجش افکار امین، از جمله مراکزی بوده است که برای تولید داده در دوران بحران کرونا اقدام نموده است. این مرکز، سه موج از طرح «افکارسنجی نگرش‌های عمومی درباره شیوع ویروس کرونا» را به اجرا درآورده است. داده‌های موج دوم در پایان اسفند ۹۸ (۲۵ تا ۲۸ اسفند) و داده‌های موج سوم در ابتدای سال ۹۹ (۱۲ تا ۱۴ فروردین) گردآوری شده‌اند. موج اول به صورت حضوری در یازده مرکز استان انجام شد؛ اما موج‌های دوم و سوم مطالعه، به صورت تلفنی اجرا شده و ۳۱ استان کشور را پوشش داده است. مهم‌ترین منابع کسب خبر در ارتباط با شیوع ویروس کرونا، میزان اعتماد به منابع کسب خبر، میزان و یا نوع دریافت مخاطبان از جدی بودن خطر ویروس

کرونا، میزان اعتماد به نظام پزشکی کشور برای فائق آمدن بر بحران ایجاد شده، میزان دسترسی به تجهیزات بهداشتی و پزشکی و نظریات جامعه در ارتباط با نحوه فعالیت دستگاه‌ها و نهادها در زمان شیوع ویروس، مهم‌ترین محورهای کسب داده در موج اول اجرای طرح بوده است. در موج دوم مطالعه، علاوه بر محورهای مورد اشاره در موج نخست، نگرش جامعه نسبت به سرانجام این ویروس در کشور و همچنین رضایت ایشان از عملکرد نهادهای مسئول نیز مورد سنجش و بررسی قرار گرفت. موج سوم مطالعه نسبت به دو موج پیشین تکمیل شد و ضمن پوشش تمامی محورهای قبل، محورهای جدیدی را نیز برای سنجش در نظر گرفت. در این موج، میزان موافقت با محدودیت‌های تردد و قرنطینه اجباری، میزان پایبندی به قرنطینه داوطلبانه و رضایت از عملکرد دولت در مقایسه با عملکرد مسئولان سایر کشورها در مواجهه با بحران کرونا بررسی شده است. نکته قابل توجه در موج سوم مطالعه، پرداختن آن به بخشی از پیامدهای ویروس کرونا برای جامعه بوده است. در این مطالعه مشخص شده است که مهم‌ترین پیامدهای بحران کرونا عبارتند از مشکلات شدید اقتصادی و معیشتی برای مردم، بالا رفتن نرخ جرم در جامعه و بالا رفتن میزان مشکلات روحی و روانی در جامعه.

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات در فروردین ماه ۹۹، گزارشی با عنوان «دیدگاه شهروندان در خصوص کرونا» منتشر کرده است. داده‌های این گزارش در روزهای ۲۵ تا ۲۸ فروردین به صورت تلفنی گردآوری شده است. جامعه نمونه این گزارش، ۱۲۵۹ نفر از افراد بزرگ‌تر از هجده سال کشور تعریف شده است. در این گزارش مواردی همچون منابع کسب خبر جامعه در ارتباط با بحران کرونا، میزان پایبندی جامعه به قرنطینه خانگی، میزان پایبندی به دستورالعمل‌های بهداشتی، میزان دسترسی به تجهیزات بهداشتی و پزشکی، ارزیابی عملکرد دولت در مواجهه با بحران کرونا، میزان اعتماد جامعه به عملکرد دولت، میزان موافقت یا مخالفت با تصمیم‌های اتخاذ شده از سوی نهادهای سیاست‌گذار، مهم‌ترین نگرانی‌ها و مشکلات جامعه در دوران کرونا و میزان درگیری مستقیم یا غیر مستقیم پاسخگویان با بیماری کرونا بررسی شده است. نحوه گذران اوقات فراغت در ایام قرنطینه و فعالیت‌هایی که پاسخگویان برای رسیدن به آرامش انجام می‌دهند، از دیگر محورهای مورد پرسش بوده است که برای مقاله حاضر، حائز اهمیت است.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، عموم تولید محتوای انجام شده به توصیف اتفاقات، اقدامات و تصمیم‌ها در زمان شیوع بیماری و نخستین واکنش‌های صادر شده از سوی جامعه پرداخته‌اند. اما این داده‌ها، این امکان را فراهم آورده‌اند تا قدری

عمیق‌تر بتوان نسبت به موضوع نگرینست و بر مبنای آن، تغییرات و پیامدهای احتمالی - در ابعاد مختلف - در آینده نزدیک را بررسی کرد.

برای انجام این مطالعه، از روش مطالعات اسنادی استفاده شده است. در این مقاله برآنیم تا بر مبنای مرور یافته‌ها و نتایج مطالعات سریعی که پس از شیوع ویروس کرونا انجام شده است، به بررسی این پرسش پرداخته شود که: الگوی مصرف فرهنگی ایرانیان در دوران درگیری با ویروس کرونا و احتمالاً دوران پساکرونا، چه تغییراتی خواهد داشت؟

چارچوب نظری

در جامعه امروز، سبک زندگی را می‌توان در تمامی کنش‌ها و رفتارهای فرد و در تعاملات و ارتباطات وی با خود، خداوند، دیگران و طبیعت یا به طور کلی محیط پیرامون که معمولاً قابل مشاهده، توصیف و اندازه‌گیری است، ملاحظه و مشاهده کرد. یکی از اشکال و قالب‌های مهم در شناسایی سبک زندگی، الگوی مصرف است. آزاد ارمکی (۱۳۸۶) بیان می‌دارد که مصرف به دلیل اهمیتش در جامعه مدرن، شاخص استقرار و حاکمیت سبک زندگی جدید (در مقابل و یا در ادامه سبک زندگی سنتی) تلقی می‌شود.

تا دهه ۱۹۵۰ به طور کلی مصرف، فقط در رابطه با تولید فهم می‌شد. متفکران با این تعبیر معتقد بودند که در جوامع مصرفی، مصرف‌کننده دائماً در معرض کنترل و هدایت از جانب رسانه‌ها، تبلیغات و... قرار دارد. اما سپس، چرخش بزرگی در مطالعات فرهنگی و علوم اجتماعی به سمت بررسی مصرف، به عنوان مفهومی که مردم انجام می‌دهند، بدون اینکه قضاوت شود که مصرف لزوماً بد است، انجام گرفت. به عبارت دیگر هر چند مصرف در ابتدا فعالیتی صرفاً برای رفع نیاز یا عملی اقتصادی درک می‌شد، اندیشمندان قرن بیستم بیش از همه بر شکل فرهنگی مصرف تأکید کردند و مصرف فرهنگی را مهم‌ترین مؤلفه جامعه جدید می‌دانستند (کاظمی، ۱۳۸۷: ۴۱).

در تحلیل‌های جامعه‌شناسی، فعالیت‌های مصرفی، منشأ مدرن ساختار هویتی به شمار می‌رود و این نکته محصول تغییر آهنگ زندگی و فراغت بشر امروز است. مفهوم «مصرف فرهنگی»، ابزار توانمندی برای تحلیل الگوها و تعیین مرزهای تشابه و تمایز در میان گروه‌های مختلف اجتماعی است، تا جایی که امروزه به طور روزافزون بر اهمیت مصرف فرهنگی و به تبع آن سرمایه فرهنگی در شکل بخشیدن به موقعیت و روابط اجتماعی تأکید شده است. در واقع و به زبان ساده

می‌توان اظهار داشت که مصرف (به‌ویژه مصرف کالاهای فرهنگی)، در جامعه مدرن ابزاری برای هویت‌سازی و تمایز افراد از یکدیگر است. بر همین اساس نیز «مصرف فرهنگی» را مهم‌ترین مؤلفه جامعه جدید دانسته‌اند (ر.ک: کاظمی، ۱۳۸۷؛ رشیدپور، ۱۳۸۸؛ ساعی، ۱۳۹۰).

نکته قابل تأمل اینکه تغییرات حوزه مصرف فرهنگی در کنار سایر تغییراتی که به طور پیوسته در جنبه‌های گوناگون شبکه سنتی زندگی روی می‌دهد، به طور مستمر ارزش‌هایی متفاوت با هنجارها و باورهای سنتی را در بین نسل‌ها، تولید و بازتولید می‌نماید. بنابراین شکل و نحوه مصرف فرهنگی، خود می‌تواند آثار و پیامدهای فراوانی را به همراه داشته باشد که به طور طبیعی همه آنها مطلوب نخواهند بود و چه بسا که پیامدهای آن با نظام ارزشی و دغدغه‌های فرهنگی جامعه در تناقض و تعارض قرار گیرد.

استوری در تعریفی کوتاه اما جامع، تاحدودی گستره پوشش معنایی این مفهوم را نشان داده است: «مصرف فرهنگی، فعالیتی اجتماعی و کرداری روزمره است و به واسطه همین کردارهایی که مصرف فرهنگی می‌نامیم، فرهنگ بازتولید و بارور می‌شود» (استوری، ۱۳۸۶).

در این مقاله برای ایجاد بستر لازم به منظور بررسی تأثیرات و پیامدهای بحران کرونا در حوزه مصرف فرهنگی و به تبع آن سبک زندگی، نیاز به در اختیار داشتن تعریفی عملیاتی از مفهوم بوده‌ایم. بر همین اساس مدل مفهومی ارائه شده در پژوهشی با همین موضوع را که اسکندریان (۱۳۹۶) انجام داده است، مبنای کار قرار داده‌ایم. در این مدل، مصرف فرهنگی مشتمل بر دو شاخص تعریف شده است: الف) مصرف محصولات فرهنگی (محصولات تولیدشده در نظام فرهنگی حاکم) و ب) انجام فعالیت‌های فرهنگی (فعالیت‌های قابل تعریف در نظام فرهنگی حاکم). دو شاخص یادشده به همراه ابعاد آن، در جدول شماره (۱) ارائه شده است.

جدول ۱- تعریف عملیاتی مفهوم مصرف فرهنگی

شاخص	ابعاد	شاخص	ابعاد
مصرف محصولات فرهنگی	محصولات فرهنگی مکتوب	انجام فعالیت‌های فرهنگی	انجام فعالیت‌های مذهبی - فرهنگی
	محصولات فرهنگی شنیداری		انجام فعالیت‌های تاریخی - فرهنگی
	محصولات فرهنگی دیداری		انجام تعاملات اجتماعی - فرهنگی
	محصولات فرهنگی مجازی		انجام فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی

(اقتباس از اسکندریان، ۱۳۹۶)

بحث و بررسی

همان‌طور که گفته شد، شرایط بحرانی ناشی از شیوع ویروس کرونا و بیماری کووید ۱۹ در کشور ما، بروز کنش‌ها و واکنش‌های مختلفی را به صورت خودجوش و یا نظام‌مند در پی داشته است که از جمله آنها قرنطینه خانگی است که با چالش‌های مختلف «# درخانه می‌مانیم، # نه به مسافرت» و... تقویت شده است. قرار گرفتن در شرایط قرنطینه به صورت طبیعی تبعات متعدد روحی، روانی و جسمی را در دو سطح فردی و اجتماعی به همراه خواهد داشت. در شرایطی که تقریباً هیچ‌یک از ایرانیان جامعه امروز، تاکنون زندگی در شرایط قرنطینه را تجربه ننموده و یا فرصتی برای تمرین چگونگی رفتار در این شرایط را نداشته‌اند، مطالعات موجود نشان می‌دهد که در این روزها، بیش از ۷۷٪ (پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹) تا ۹۰٪ مردم (فاضلی، ۱۳۹۹ و ناجا، ۱۳۹۹)، این شرایط را تجربه نموده‌اند.

مطالعات دیگر نیز نشان می‌دهد که در این سال، ۹۴٪ از مردم، برنامه‌ای برای سفر نداشته‌اند که به احتمال زیاد قرنطینه را تجربه نموده‌اند (ناجا، ۱۳۹۸) و اداره مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، (۱۳۹۸) ب. قرنطینه ناشی از شیوع کرونا، خواه یا ناخواه تقریباً تمامی شاخص‌ها و ابعاد الگوی مصرف فرهنگی را تحت تأثیر قرار داده و یا قرار خواهد داد. در ادامه با جزئیات بیشتری این موضوع را به بحث خواهیم گذاشت.

الف) مصرف محصولات فرهنگی

شاخص نخست مصرف فرهنگی، یعنی مصرف محصولات (کالاهای تولیدشده در نظام فرهنگی)، پتانسیل بالایی برای تحریک‌پذیری در شرایط به وجود آمده پس از شیوع کرونا دارد.

۱- محصولات فرهنگی دیداری و شنیداری

محصولات فرهنگی دیداری و شنیداری، هر یک به دو دسته خانگی و غیر خانگی قابل تقسیم هستند. منظور از محصولات فرهنگی دیداری، رسانه‌های جمعی هستند که عموماً ارتباطی یک‌سویه را دنبال می‌کنند و به صورت بصری درک می‌شوند. اعم از محصولات فرهنگی دیداری خانگی شامل تلویزیون، ماهواره، شبکه سینمای خانگی و محصولات فرهنگی دیداری غیر خانگی شامل سینما و تئاتر. محصولات شنیداری نیز گوش دادن به موسیقی و رادیو در بخش خانگی و رفتن به کنسرت‌های موسیقی در بخش غیر خانگی را شامل می‌شود.

الگوی مصرف دیداری و تاحدودی شنیداری در شرایط طبیعی، جایگاه ویژه‌ای در سبک زندگی ایرانیان داشته است. شرایط قرنطینه از این ظرفیت برخوردار است که این جایگاه را به شکل قابل توجهی ارتقا بخشد. صرف نظر از شاخه غیر خانگی این الگو (سینما، تئاتر و کنسرت موسیقی) که امکان استفاده از آن در شرایط قرنطینه به صفر رسیده است، وقت آزاد فوق العاده‌ای پیش روی خانواده ایرانی قرار گرفته است که به صورت طبیعی، بخش زیادی از آن می‌تواند صرف تماشای تلویزیون، ماهواره و فیلم‌های شبکه‌های پخش خانگی (اعم از مجاز یا غیر مجاز) گردد. همان‌طوری که نتایج مطالعات بیانگر آن است که ۸۱٪ از مردم، فعالیت‌های تماشای تلویزیون (۵۶٪)، تماشای فیلم (۱۸٪) و تماشای شبکه‌های ماهواره‌ای (۷٪) را تجربه نموده‌اند (پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹). داده‌های مطالعه فاضلی (۱۳۹۹) که در نمودار شماره (۱) منعکس شده است نیز تأییدکننده این فرضیه است. در این مطالعه، تماشای تلویزیون و ماهواره از یک جنس قلمداد شده و تماشای فیلم نیز صرف نظر از منبع تهیه و یا الگوی استفاده آن مورد پرسش قرار گرفته است.

شکل ۱- نمودار توزیع پراکندگی درصد فراوانی میزان تماشای تلویزیون و فیلم در ایام قرنطینه

(اقتباس از فاضلی، ۱۳۹۹)

در ارتباط با مصرف شنیداری، نتایج مطالعه پژوهشگاه فرهنگ و هنر (۱۳۹۹) نشان می‌دهد که ۱۹٪ از پاسخگویان در این ایام برای دست یافتن به آرامش، فعالیت گوش دادن به موسیقی را انتخاب نموده‌اند. در این حوزه همچنین می‌توان به میزان استقبال از کنسرت‌های آنلاین به عنوان برنامه ویژه ایام قرنطینه اشاره کرد. ظاهراً استقبال از این برنامه‌ها، آنقدر چشمگیر بوده است که بسترهای فراهم‌شده برای پخش آن (سایت‌های مخصوص پخش کنسرت‌های آنلاین)، به‌ویژه در شب‌های نخست با مشکل ترافیک مواجه شده بودند.

۲- محصولات فرهنگی مکتوب

منظور از محصولات فرهنگی مکتوب، آن دسته از محصولات نوشتاری و چاپی است که در انواع مختلف در دسترس قرار دارد. مصرف محصولات فرهنگی مکتوب با میزان مطالعه کتاب (درسی - غیر درسی)، روزنامه، قرآن و ادعیه و نشریه‌ها و جراید علمی، اندازه‌گیری می‌شود. این بخش از محصولات در سبد مصرف ایرانیان عموماً سهم کوچکی داشته و این نکته همیشه به عنوان یک دغدغه در ارتباط با جامعه ایرانی مطرح بوده است.

شرایط قرنطینه و دامنه زمانی آزادشده در این دوره می‌تواند ظرفیت مناسبی را برای تقویت این نوع از الگوی مصرف فراهم آورد. در اختیار قرار گرفتن منابع متعدد کتابخانه‌ای از طریق شبکه‌های مجازی و به کارگیری فناوری در این حوزه برای تولید پادکست‌ها و کتاب‌های صوتی، این امید را تقویت می‌کند.

هر چند نتایج مطالعات بیانگر آن است که بیش از یک پنجم مخاطبان، هیچ مطالعه‌ای را در این دوران تجربه نکرده‌اند (فاضلی، ۱۳۹۹)، همچنین این نکته نیز مشاهده می‌شود که ۲۶٪ (پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹) تا ۴۵٪ (فاضلی، ۱۳۹۹) از مخاطبان، بیش از حد متوسط وقت خود را به مطالعه اختصاص داده‌اند. همچنین نتایج مطالعه پژوهشگاه فرهنگ و هنر نشان می‌دهد که مطالعه کتاب برای ۱۸٪ از پاسخگویان، فعالیتی بوده است که در این ایام به عنوان ابزاری برای دست یافتن به آرامش انجام شده است. بی‌تردید شرایط ایجادشده پس از بحران کرونا و ویروس، فرصت بسیار مناسبی است تا برای تقویت و نهادینه‌سازی این الگو از مصرف فرهنگی، برنامه‌ریزی شود و اقدام صورت پذیرد.

۳- محصولات فرهنگی مجازی

سیر تحول جوامع همراه با گسترش روزافزون فناوری، محصولات فرهنگی جدیدی را به وجود آورده است. منظور از محصولات فرهنگی مدرن یا مجازی، همان منابع، امکانات و اطلاعاتی است که از طریق شبکه جهانی اینترنت کسب می‌کنیم. این الگو از مصرف فرهنگی که اتفاقاً تولیدات آن نیز چندان در اختیار نظام رسمی اطلاع‌رسانی نیست، در دهه اخیر از جایگاه ویژه‌ای در سبد مصرف خانواده ایرانی برخوردار شده است.

شرایط ایجادشده در کشور و دوران قرنطینه، از ظرفیت تحریک و ارتقای بیشتر این جایگاه برخوردار است. به‌ویژه آنکه مطالعات نیز نشان می‌دهد که اخبار و اطلاعات منتشرشده در این فضا، قابلیت اعتماد و اطمینان بیشتری برای مردم نسبت به اخبار و اطلاعات رسمی دارد. مطالعات مختلف از نقش قابل توجه شبکه‌های

اجتماعی مجازی برای کسب اخبار و اطلاعات، حکایت دارد. نتایج مقایسه‌ای مطالعات مختلف در این زمینه در جدول شماره ۲ نمایش داده شده است.

جدول ۲- توزیع پراکندگی انتخاب شبکه‌های اجتماعی مجازی به عنوان مهم‌ترین منبع کسب خبر

فضایی، ۱۳۹۸	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹	ناجا، ب ۱۳۹۸	ناجا، الف ۱۳۹۸	ایسپا، الف ۱۳۹۸	
٪۵۰	٪۲۰	٪۳۷	٪۳۰	٪۳۷	انتخاب فضای مجازی به عنوان منبع کسب خبر

(یافته‌های پژوهش)

متخصصان مختلفی به موضوع تقویت الگوی مصرف فضای مجازی در جامعه در این ایام اشاره کرده‌اند. سعیدرضا عاملی، یکی از صاحب‌نظران حوزه مصرف فرهنگی مجازی، در نشست تخصصی ارزیابی پیامدهای کرونا، ورود جدی‌تر جامعه به دنیای دوم (دنیای مجازی) را یکی از مهم‌ترین پیامدهای ویروس کرونا معرفی می‌کند (جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۸ الف). عاملی استدلال می‌کند که فرهنگ در بستر روابط اجتماعی شکل می‌گیرد، اما امروز ارتباط مردم تحت تأثیر شیوع کرونا مختل شده است و حتی ارتباط انسان با محیط زیست و اشیاء نیز به مخاطره افتاده است. بنابراین با بحران ارتباط مواجه هستیم که این مسئله ما را وارد فضای دوم کرده است (همان).

فراستخواه، یکی دیگر از متخصصان این حوزه است که مصرف مجازی در دوران قرنطینه را به عنوان یک فرصت بررسی کرده است. وی معتقد است که در موضوع کرونا، مصرف دیجیتال ما به خلاقیت دیجیتال تبدیل شد و به جای مصرف کور دیجیتال، توانستیم خلاقیت به خرج دهیم و از آن برای آموزش و امیدبخشی به همدیگر استفاده کنیم. فضای مجازی نه تنها در آموزش و امیدبخشی مؤثر بود، بلکه به ایجاد نشاط اجتماعی در شرایط استرس ناشی از شیوع بیماری هم کمک کرد (جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۸ ب).

ذکایی نیز با اشاره به موضوع سرمایه اجتماعی و فضای مجازی، به پیامدهای مثبت کروناویروس اشاره داشته است. از نظر ایشان، هر چند بحران کرونا از دید و بازدیدهای مثبت در رو کم کرده است، یک سرمایه اجتماعی به نام دنیای مجازی را تقویت کرده است. اگر از ترس‌های نمایشی در این فضا کم کنیم، شبکه‌های اجتماعی می‌تواند تمرینی برای بازاندیشی‌ها و جایگزینی‌ها برای زیستن در شرایط سخت باشد (همان).

در مجموع و با تمام ارزیابی‌های مثبت و منفی از فضای مجازی، باید این واقعیت را پذیرفت که مصرف فرهنگی مجازی در سبک زندگی خانواده ایرانی و الگوی مصرف فرهنگی ایشان، جای گرفته و احتمالاً این جایگاه در دنیای پسا کرونا و اقتضائات آن تقویت خواهد شد. لایو یک خواننده ایرانی با نام امیرحسین مقصدلو (امیر تلو) که در نیمه‌های شب، بیش از ۶۶۰۰۰ مخاطب را در فضای مجازی به صورت آنلایف متوجه خود می‌سازد و حواشی آن که تا چند روز بعد به صورت داغ و پرتلهاب در فضای مجازی دنبال می‌شود، می‌تواند یکی از بیانگرهای میزان نقش و جایگاه این فضا در سبک زندگی ایرانی - به‌ویژه برای نسل جوان - باشد. نکته جالب توجه اینکه مطالعه فاضلی (۱۳۹۹) نشان می‌دهد که سرگرم شدن با گوشی تلفن همراه (که عمدتاً وسیله‌ای برای ارتباط با فضای مجازی است) و پرسه زنی در فضای اینترنت، به ترتیب جایگاه اول و سوم را در فعالیت‌های فراغتی در زمان قرنطینه به خود اختصاص داده‌اند.

ب) انجام فعالیت‌های فرهنگی

مشارکت در فعالیت‌های فرهنگی به عنوان شاخص دوم الگوی مصرف فرهنگی، تاکنون تأثیرات بسیار زیادی را از بحران کرونا پذیرفته است و احتمالاً این تأثیرات همچنان ادامه نیز خواهد داشت. این فعالیت‌ها، همان‌طور که در مدل مفهومی نیز به آن اشاره شد، در چهار دسته مذهبی - فرهنگی، تاریخی - فرهنگی، اجتماعی - فرهنگی و سرگرمی - فرهنگی تفکیک شده‌اند.

۱- فعالیت‌های مذهبی - فرهنگی

فعالیت‌های مذهبی، فعالیت‌هایی هستند که با هدف حفظ و توسعه مذهب و ساختارهای دینی صورت می‌گیرد. در این مدل به منظور سنجش این فعالیت، میزان مشارکت پاسخگویان در مراسم‌های مذهبی همچون جشن، عزاداری، سخنرانی، نماز جماعت و راهپیمایی‌های مناسبتی در نظر گرفته شده است. فعالیت‌های یادشده که عمدتاً با بعد مناسکی دین‌داری همراهی می‌کنند، شأن و جایگاه ویژه‌ای در الگوی مصرف فرهنگی خانواده ایرانی دارد. این شأن و جایگاه در نظام فرهنگی کشور به صورت مستمر تقویت و بازتولید می‌شود، به گونه‌ای که عبور از آن و یا تعطیلی هر یک از آنها، امری محال به نظر می‌رسید. اما بحران کرونا، شرایط و عرصه را به گونه‌ای تنگ کرد که در نهایت متولیان امور مذهبی و دولت را وادار ساخت تا تمامی فعالیت‌های یادشده را به صورت موقت متوقف نمایند. تعطیلی نماز جمعه (اطلاعیه شورای سیاست‌گذاری ائمه

جمعه کشور درباره لغو آیین نماز جمعه در تاریخ ۸ اسفند)، ممنوع شدن زیارت اماکن زیارتی (اطلاعیه تولید استان‌های مقدس حرم حضرت معصوم(س)، حرم حضرت رضاع) و... در تاریخ ۲۶ اسفند)، مواردی بودند که امکان آن، کمتر به اذهان ایرانی متبادر می‌شد. اما این اتفاق به عنوان یکی از پیامدهای دوران کرونا روی داد و احتمالاً خود تبعاتی را به لحاظ ارزشی، نگرشی و رفتاری در آینده به همراه خواهد داشت.

۲- فعالیت‌های تاریخی - فرهنگی

فعالیت‌های تاریخی - فرهنگی عموماً به بازدید از آثار و شواهد برجامانده از گذشتگان، اماکن و آثار باستانی و... اطلاق می‌شود. در مدل انتخابی نیز برای سنجش میزان مشارکت افراد در فعالیت‌های تاریخی - فرهنگی، بازدید از موزه، آثار تاریخی و نمایشگاه‌های فرهنگی - هنری پیشنهاد شده است. مجموعه فعالیت‌های تعریف شده در این شاخه نیز از جمله فعالیت‌هایی بوده که در دوران شیوع ویروس کرونا به صورت کامل متوقف شده است.

۳- فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی

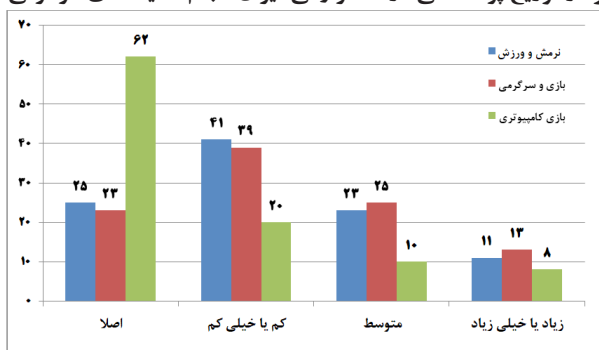
فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی، فعالیت‌هایی هستند که در زمان اوقات فراغت با علاقه و لذت انجام می‌گیرد و هدف آن، معطوف کردن ذهن و توان به فراغت و استراحت است. از میان فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی می‌توان به انواع بازی‌ها، جمع‌آوری مجموعه‌ها، ساختن کاردستی، مشارکت در انجمن‌های ورزشی و... اشاره کرد. در مدل مورد تأکید این مقاله به منظور سنجش فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی، مشارکت پاسخگویان در انجام بازی‌های جمعی، پاساژگردی، رفتن به مراکز تفریحی و مشارکت در انجمن‌های ورزشی توصیه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، بخشی از این فعالیت، معطوف به محیط خارج از خانه است که عموماً در دوران کرونا به صورت کامل متوقف بوده‌اند. اما بخشی از فعالیت نیز می‌تواند معطوف به محیط خانه باشد؛ از جمله انجام بازی‌های جمعی، انجام فعالیت‌های هنری و...

تأثیرپذیری این بخش از فعالیت‌ها از شرایط کرونایی و تقویت آنها، بسیار محتمل بوده است. به عبارت دیگر شرایط بحرانی روز را می‌توانیم به عنوان فرصتی برای تقویت اینگونه رفتارها که در کنار اعضای خانواده انجام می‌شود، در نظر بگیریم. هر چند چنان که گفته شد، به دلیل عدم تجربه چنین دورانی و یا عدم فرصت یادگیری چنین رفتاری، انتظار تحقق آن، قدری دور از ذهن است.

همان‌طور که مطالعات موجود نشان می‌دهد، به طور متوسط ۱۸٪ (فاضلی، ۱۳۹۹) تا ۳۵٪ (پژوهشگاه فرهنگ و هنر، ۱۳۹۹) از پاسخگویان، انجام ورزش و یا سرگرمی و بازی را به عنوان فعالیت‌های اوقات فراغت خود معرفی نموده‌اند.

فاضلی (۱۳۹۹) در مطالعه خود، سه نوع رفتار را در این زمینه مورد پرسش قرار داده است که قابل بحث و بررسی است. این رفتارها عبارتند از انجام نرمش و ورزش در خانه، انجام بازی و سرگرمی در خانه و انجام بازی‌های کامپیوتری. یافته‌های این پژوهش که در نمودار (۲) نیز منعکس شده است، نشان می‌دهد که این رفتارها آنچنان که انتظار می‌رفت، محقق نشده‌اند و یا به عبارت دیگر، تحقق آنها نیازمند آموزش بیشتر است.

شکل ۲- نمودار توزیع پراکندگی درصد فراوانی میزان انجام فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی

(اقتباس از داده‌های فاضلی، ۱۳۹۹)

چنان‌که مشاهده می‌شود، درصد افرادی که اصلاً این رفتارها را تجربه نکرده‌اند و یا تجربه آنها در حد کم و یا خیلی کم بوده است، بسیار قابل توجه است. لازم به ذکر است که این میزان در شرایطی است که تقریباً ۹۰٪ خانواده‌ها، شرایط قرنطینه را تجربه نموده‌اند (فاضلی، ۱۳۹۹؛ ناجا، ۱۳۹۹)؛ پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹) و این دوران، بستر مناسب برای شکل‌گیری این نوع از کنش‌ها بوده است.

البته باید این نکته را در نظر داشت که بیش از ۳۰٪ خانواده‌ها نیز به گونه‌های مختلف، انواع بازی و سرگرمی را در این دوران تجربه نموده‌اند. انجام بازی‌های آنلاین و یا چالش‌های بازی در فضای مجازی که تبلیغات آن در شبکه‌های مختلف اجتماعی قابل مشاهده است، نمونه ابتکاری این نوع از رفتار محسوب می‌شود.

۴- فعالیت‌های اجتماعی - فرهنگی

این دسته از فعالیت‌ها در شرایط بحران کرونا بسیار قابل تأمل هستند. در مدل مورد استفاده برای این شاخص، مجموعه فعالیت‌هایی به شرح زیر در نظر گرفته شده

است: گپ و گفت با خانواده و فامیل، گپ و گفت با دوستان/ همکاران، شرکت در مهمانی‌های خانوادگی، شرکت در مهمانی‌ها و پارتی‌های دوستانه، رفتن به قهوه‌خانه و کافه، عضویت در گروه‌ها و انجمن‌های مختلف و...

چنان که مشاهده می‌شود، بحران کرونا امکان انجام تمامی فعالیت‌های یادشده در این گروه را به استثنای مورد اول، به شدت محدود ساخته است. نتایج موج دوم نظرسنجی ایسپا (۱۳۹۸) نشان می‌دهد که ۶۳٪ افراد به صورت آگاهانه، تعاملات خود با دیگران را کاهش داده‌اند. ۲۰٪ از مخاطبان نیز اعلام داشته‌اند که این تعاملات را به صفر رسانده‌اند (اداره مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۸ ب).

گپ و گفت و تعامل با افراد خانواده، تنها موردی است که نه تنها در این شرایط محدود نشده است، بلکه بستری گسترده برای آن فراهم آمده است. فراستخواه این شرایط را در عبارت زیر به خوبی توصیف نموده است:

«ما خانه را فراموش کرده بودیم و از صبح تا شب سر کار بودیم.

ما به خاطر فعالیت‌های شغلی کمتر در خانه بودیم. از خودمان دور

و به اشیا نزدیک شده بودیم و اکنون فرصتی است که به خودمان

و خانواده‌مان بیشتر توجه کنیم. در خانه ماندن ما، فرصتی برای

گفت و گوهای میان نسلی است تا اعضای خانواده در کنار هم برای

آینده برنامه‌ریزی کنند» (جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۸ الف).

یکی از آثار و پیامدهای مثبت بحران کرونا، بدون تردید فراهم آوردن بستر لازم برای تعاملات و گپ و گفت‌های خانوادگی است. رفتاری که خواسته و یا ناخواسته، عموم خانواده‌های ایرانی تجربه کرده‌اند. داده‌های فاضلی (۱۳۹۹) نشان می‌دهد که نزدیک به سه چهارم (۷۵٪) خانواده‌ها، این رفتار را در سطح زیاد و خیلی زیاد تجربه نموده‌اند. همچنین نتایج مطالعه پژوهشگاه فرهنگ و هنر (۱۳۹۹) نشان می‌دهد که ۱۹٪ از پاسخگویان، گفت و گو با خانواده را به عنوان فعالیت فراغتی خود معرفی نموده‌اند.

این حجم از تعامل و گفت و گو با اعضای خانواده که برای بسیاری از خانواده‌ها تاکنون تجربه نشده بود، فرصت مناسبی خواهد بود برای بازنگری در بسیاری از تعاملات و البته بهبود روابط نسلی. البته باید توجه داشت که این شرایط، هر چند در قامت یک فرصت تحلیل می‌شود، بالقوه می‌تواند تهدیدهایی را به همراه داشته باشد. همان‌طوری که نتایج مطالعات نشان می‌دهد، بیش از ۱۶٪ (پژوهشگاه فرهنگ و هنر، ۱۳۹۹؛ اداره مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۹) تا ۲۸٪ (فاضلی، ۱۳۹۹) از مردم، تنش در روابط اعضای خانواده را

گزارش نموده‌اند. ۵۸٪ از افراد یادشده، تنش را در روابط زوجین و ۴۲٪ افزایش تنش را در روابط میان والدین و فرزندان گزارش نموده‌اند (اداره مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۹).

موضوع تنش در روابط میان اعضای خانواده از یکسو دست‌مایه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های مدیریت اجتماعی شده است و از سوی دیگر دست‌مایه طنزپردازان به‌ویژه در فضای مجازی. به عنوان مصداق برای سویه نخست، می‌توان به محتوای پیام‌های منتشرشده از سوی وزارت بهداشت اشاره کرد:

«در صورت مشاهده یا مواجهه با موارد کودک‌آزاری یا همسرآزاری در ایام کرونا، برای دریافت خدمات اجتماعی - روانی به صورت رایگان و شبانه‌روزی با شماره تلفن ۱۲۳، اورژانس اجتماعی سازمان بهزیستی کشور تماس بگیرید» (متن پیام منتشرشده از سوی وزارت بهداشت).

سایت رسمی سازمان بهزیستی کشور نیز اعلام نموده است که روزانه بیش از ۴۰۰۰ تماس با خط مشاوره بهزیستی صورت می‌پذیرد که بیش از ۵۰٪ آنها در ارتباط با کروناست (سایت سازمان بهزیستی کشور، ۱۹ فروردین ۹۹) (۱).

و به عنوان مصداق برای سویه دوم، می‌توان به طنزهایی اشاره داشت که یک مرد را از یک طرف در حال فرار از اعضای خانواده (به‌ویژه همسر) به سمت خارج از خانه به تصویر می‌کشد و از سوی دیگر همان مرد را در حال فرار از مأموران انتظامی به سوی خانه برای رعایت شرایط قرنطینه، نمایش می‌دهد. همچنین طنزهایی که اعضای خانواده را در حال دعا برای رهایی از مصیبت واردشده بر خانواده نشان می‌دهد، اما در فضای طنز مشخص نیست که مقصود از این مصیبت، ویروس کروناست و یا همسر یا پسر بزرگ خانواده.

در مجموع باید تأکید کرد که بحران کرونا که منجر به کاهش روابط خارج از خانواده و در مقابل افزایش روابط میان اعضای خانواده شده است، ضمن اینکه فرصتی است برای استحکام و تقویت ساختار خانواده، در صورت عدم مراقبت و ارائه آموزش‌های لازم می‌تواند به افزایش تنش‌های درون خانواده و یا حتی در مواردی سست شدن چارچوب خانواده منتهی شود.

به عنوان نکته پایانی، توجه به این مورد ضروری است که در این گروه از فعالیت‌ها نیز برای جبران و یا تعدیل پیامدهایی همچون کاهش تعاملات روروی و چهره‌به‌چهره با دیگران، فضای مجازی به کمک فضای واقعی آمده است. برقراری تماس با دیگران به‌ویژه تماس‌های تصویری، فعالیتی بوده است که در دوران قرنطینه از سوی بیش از ۶۵٪ جامعه در سطح بیش از متوسط تجربه شده است (فاضلی، ۱۳۹۹).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد تا بخشی از پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در حوزه سبک زندگی به صورت عام و الگوهای مصرف فرهنگی خانواده ایرانی به صورت خاص بحث و بررسی شود. نتایج این مطالعه از دو بعد حائز اهمیت است. در بعد اول بر احتمال طولانی شدن مدت زمان درگیری کشور با ویروس کرونا تکیه شده است. این رویداد، پیامدهای شناسایی شده در این مطالعه را بیش از پیش در کانون توجه قرار می‌دهد. بعد دوم اهمیت مطالعه، بر احتمال بروز هر نوع پدیده جدید دیگری تکیه دارد که می‌تواند منجر به تکرار مجدد شرایط قرنطینه و دوری جستن از عرصه‌های عمومی - که پیش از این هرگز تجربه نشده بود - منتهی شود. در چنین شرایطی نیز یافته‌های این مطالعه در حکم آموختن از تجربه گذشته، تجلی خواهد یافت.

یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که پدیده چندبعدی و پیچیده کروناویروس، عرصه سبک زندگی ایرانیان به ویژه الگوی مصرف فرهنگی ایشان را تحت تأثیر قرار داده است. این پدیده همچون هر پدیده دیگری به صورت همزمان، پیامدهای مثبت و منفی متعددی را به همراه داشته است. این امید وجود دارد تا با شناخت این پیامدها و مدیریت آنها، از برخی فرصت‌ها برای جهان پسا کرونا استفاده کرد و با هوشیاری، بخشی از پیامدهای منفی آن را مدیریت نمود.

در حوزه مصرف کالاهای فرهنگی، امید فراوانی وجود داشت که الگوی مصرف مکتوب که همیشه به عنوان یک دغدغه برای جامعه ایرانی مطرح بوده است، تقویت شود. هر چند این اتفاق تاحدودی روی داده است، داده‌های محدود در دسترس نشان داد که تنها در ارتباط با چهار نوع فعالیت فراغتی، انتخاب گزینه اصلاً بیش از ۲۰ درصد فراوانی داشته است که یکی از آنها «مطالعه» بوده است. در این حوزه، الگوی مصرف دیداری بسیار تقویت شده است، اما عمده این مصرف، ماهیت منفعل (تفن و سرگرمی) داشته است. هر چند اعتماد نسبت به تلویزیون رسمی کشور (به تبعیت از عوامل مختلف) بسیار پایین است، همچنان این رسانه در صورت برنامه‌ریزی هوشیارانه و هدفمند می‌تواند در راستای مدیریت و جهت‌دهی به الگوهای مصرف فرهنگی به ویژه نحوه انجام فعالیت‌های اجتماعی - فرهنگی مؤثر واقع شود.

در این دوران، الگوی مصرف مجازی جایگاه ویژه‌ای داشته است. به نظر می‌رسد که بحران کرونا، ضرورت بازنگری در ارتباط با سیاست‌های رسمی نسبت به فضای مجازی را بیش از گذشته یادآوری می‌نماید. فضای مجازی، ضمن اینکه

بخش زیادی از زمان آزادشده در این دوران را گرفته است، برای پرنمودن بسیاری از خلأهای ایجادشده در سبد مصرف فرهنگی خانواده ایرانی، ایفای نقش نموده است. برگزاری کنسرت‌های آنلاین برای جبران خلأ ایجادشده در مصرف شنیداری خانواده‌ها، ایفای نقش جدی فضای مجازی در خلأ فعالیت‌های آموزشی رسمی و غیر رسمی، برقراری تماس‌های تصویری در غیاب امکان ملاقات‌های رودررو و چهره‌به‌چهره، برگزاری نشست‌ها و جلسات به صورت آنلاین، دسترسی به نسخ الکترونیک و یا صوتی کتب متعدد و...، بخشی از خدمات فضای مجازی در دوران بحران کرونا بوده است. می‌توان به سایر خلأهای ایجادشده در الگوی مصرف فرهنگی خانواده ایرانی بیشتر نگریست و از این فضا برای جبران آن استفاده نمود. استعانت از فضای مجازی برای برگزاری تورهای بازدید از اماکن تاریخی، مذهبی و... با توجه به متوقف شدن فعالیت‌های تاریخی - فرهنگی از جمله این موارد است که هر چند تجارب محدودی برای آن قابل ذکر است، راه‌تانهادینه شدن این فرهنگ، بسیار است. به هر میزان که امکان تعاملات اجتماعی چهره‌به‌چهره در این دوران محدود شده است، امکان تعاملات و گپ و گفت درون خانواده تقویت شده است. این پیامد می‌تواند بسیار مبارک و مطلوب باشد، اما چنان که اشاره شد، این فرصت، ظرفیت تبدیل شدن به تهدید را نیز از خود بروز داده است. کنترل این پیامد و استفاده حداکثری از فرصت ایجادشده، نیازمند سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و آموزش است. به عنوان مثال داده‌ها و یافته‌های تحلیلی فاضلی (۱۳۹۹) نشان می‌دهد که تنش در خانواده‌هایی کمتر تجربه شده است که به صورت فعال‌تری با شرایط کرونا و قرنطینه کنار آمده‌اند و در این دوران، فعالیت‌های فراغتی فعال یا انرژی‌بر را تجربه نموده‌اند. مقصود از سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی بهینه، استفاده از یافته‌هایی این چنین و ترکیب آن با سایر یافته‌ها از جمله ظرفیت الگوی مصرف دیداری کنشگران - که به تفصیل مورد اشاره قرار گرفت - است.

یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که در دوران بحران‌هایی همچون کرونا که فاصله‌گیری از عرصه‌های عمومی ضرورت می‌یابد، خانواده از قدرت ایفای نقش جدی برخوردار می‌شود. ایفای نقش مثبت و مؤثر خانواده تا حدود زیادی می‌تواند در گرو الگوهای مصرف فرهنگی خانوار باشد. بنابراین سرمایه‌گذاری در این حوزه به‌ویژه از طریق آموزش، برای مدیریت و کنترل پیامدها اثرگذار خواهد بود.

پی‌نوشت

۱. در این گزارش اشاره شده که برخی از تماس‌ها مربوط به اختلافات خانوادگی است، اما آمار تفکیکی در این زمینه ارائه نشده است.

منابع

۱. آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۶). زندگی روزمره در ایران، زندگی روزمره، قدرت و فرهنگ. تهران: جهاد دانشگاهی.
۲. استوری، جان (۱۳۸۶). مطالعات فرهنگی درباره فرهنگ عامه. ترجمه حسین پاینده. تهران: آگه.
۳. اسکندریان، غلامرضا (۱۳۹۶). گزارش پژوهش؛ مطالعه و سنجش تأثیر مصرف فرهنگی بر مناسبات نسلی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.
۴. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۹۹). مطالعه کشوری دیدگاه شهروندان در خصوص کرونا - موج اول. گروه افکارسنجی و مطالعات افکار عمومی دفتر طرح های ملی.
۵. جهاد دانشگاهی (۱۳۹۸ الف). گزارش نشست علمی پیامدهای فرهنگی و اجتماعی شیوع ویروس کرونا در ایران. دفتر مطالعات فرهنگی.
۶. جهاد دانشگاهی (۱۳۹۸ ب). جستارهایی درباره پیامدهای فرهنگی و اجتماعی شیوع ویروس کرونا در ایران. دفتر مطالعات فرهنگی.
۷. جهاد دانشگاهی (۱۳۹۸ ج). رصد دیدگاه‌ها، مواضع و تحلیل‌های جامعه‌شناسان و اندیشمندان ایرانی در خصوص مسائل فرهنگی و اجتماعی ایران؛ ویژه پیامدهای فرهنگی و اجتماعی شیوع ویروس کرونا در ایران. دفتر مطالعات فرهنگی.
۸. رشید پور، علی (۱۳۸۸). بررسی میزان مصرف کالاهای فرهنگی در بین دانش‌آموزان شاهد استان لرستان، فصلنامه مدیریت فرهنگی واحد علوم و تحقیقات تهران، سال سوم، شماره چهارم.
۹. سازمان بهزیستی کشور (۱۳۹۹). ۵۰ درصد تماس‌های مردم با خط مشاوره بهزیستی مربوط به کرونا است، ۱۹ فروردین. قابل دسترس در اینترنت به نشانی؛ <http://www.behzisti.ir/news/15680>
۱۰. ساعی، منصور (۱۳۸۹). بازنمایی ابعاد سیاسی تاریخی هویت ملی در سریال‌های تاریخی درجه الف تلویزیونی. دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهش سیاست نظری، سال هفتم، شماره ۸۸ و ۸۹.
۱۱. شهرداری تهران (۱۳۹۸ ب). نظرسنجی از مردم تهران درباره اپیدمی کرونا - موج دوم. ایسپا.
۱۲. شهرداری تهران (۱۳۹۹ ج). نظرسنجی از مردم تهران درباره اپیدمی کرونا - موج سوم. ایسپا.
۱۳. شهرداری تهران (۱۳۹۸ الف). نظرسنجی از مردم تهران درباره اپیدمی کرونا - موج اول. ایسپا.
۱۴. فاضلی، محمد (۱۳۹۸). پژوهشی سریع درباره ابعاد اجتماعی بحران کرونا در ایران.
۱۵. فاضلی، محمد (۱۳۹۹). پیمایش ابعاد اجتماعی بحران کرونا در ایران.
۱۶. کاظمی، عباس (۱۳۸۷). مطالعات فرهنگی، مصرف فرهنگی و زندگی روزمره در ایران. تهران: جهاد دانشگاهی.
۱۷. مرکز افکارسنجی ناجا (۱۳۹۸ الف). طرح افکارسنجی نگرش‌های عمومی در مورد شیوع ویروس کرونا - موج اول. مؤسسه فرهنگی و هنری سنجش افکار امین.
۱۸. مرکز افکارسنجی ناجا (۱۳۹۸ ب). طرح افکارسنجی نگرش‌های عمومی در مورد شیوع ویروس کرونا - موج دوم. مؤسسه فرهنگی و هنری سنجش افکار امین.
۱۹. مرکز افکارسنجی ناجا (۱۳۹۹). طرح افکارسنجی نگرش‌های عمومی در مورد شیوع ویروس کرونا - موج سوم. مؤسسه فرهنگی و هنری سنجش افکار امین.

پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در جامعه ایران

حسین ایمانی جاجرمی

دکترای جامعه‌شناسی و دانشیار گروه مطالعات توسعه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران
imaniyajarmi@ut.ac.ir

چکیده

این مقاله می‌خواهد برخی از مهم‌ترین پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا را در ایران شناسایی کند. پرسش اصلی این است که اجرای سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی که منجر به تعلیق بخش عمده تعاملات اجتماعی در جامعه شده است، چه تغییراتی را در نظام اجتماعی ایجاد کرده و این تغییرات چه پیامدهایی را به دنبال خواهد داشت. روش تحقیق، بهره‌گیری از مشاهدات پژوهشگر، مطالعات اسنادی و مباحث حاصل از دو جلسه کارشناسی برگزار شده در دانشگاه تهران است. داده‌های به دست آمده نشان می‌دهد که این بحران بر حوزه‌هایی چون خانواده و آموزش، روابط کار و برخی گروه‌های اجتماعی مانند زنان، کودکان، صاحبان مشاغل خرد و مهاجران، بیشترین پیامدها را داشته است. در پایان مقاله، راه‌کارهایی مانند ضرورت اتخاذ رویکرد انسجام اجتماعی به موازات سیاست فاصله اجتماعی پیشنهاد شده است.

واژه‌های کلیدی: ویروس کرونا، پیامدهای اجتماعی، فاصله‌گذاری اجتماعی و انسجام اجتماعی.

مقدمه

شیوع سریع بیماری‌های مرگباری چون کووید ۱۹، سارس، ابولا و مانند اینها در تقریباً تمامی کشورهای دنیا برخاسته از یکی از تحولات بزرگ دهه‌های اخیر یعنی «جهانی شدن» است. گسترش شبکه‌های حمل و نقل به ویژه در عرصه صنعت هوانوردی، مهاجرت‌های گسترده و یکپارچه شدن حوزه‌های تولید، توزیع و مصرف در سراسر جهان سبب شده تا به دنبال جابه‌جایی‌های گسترده جمعیتی، بیماری‌های مسری بیولوژیکی با سرعتی خیره‌کننده و متفاوت از گذشته، مرزهای نه‌چندان محسوس کشورها را پشت سر گذاشته، به دورترین نقاط کره زمین دست‌درازی کنند.

شروع یک بیماری ویروسی ناشناخته به نام کووید ۱۹ در شهر ووهان چین در ژانویه ۲۰۲۰ و گسترش آن در سراسر جهان در مدتی کمتر از دو ماه، همه کشورها را نگران کرده و موجب خسارات بی‌شمار جانی و مالی شده است. از زمان شیوع ویروس جدید کرونا (کووید ۱۹) تا زمان تهیه این مقاله (۱۷ آوریل ۲۰۲۰)، در جهان طبق اعلام سازمان بهداشت جهانی، حدود ۱۹۹۵۰۰۰ نفر در سراسر جهان به آن مبتلا و بیش از ۱۳۰۰۰۰ نفر جان خود را به سبب آن از دست داده‌اند (سازمان بهداشت جهانی، ۱۷ آوریل ۲۰۲۰).

شکل ۱- نمودار تعداد کل مبتلایان و مرگ‌ومیر ناشی از کووید ۱۹ در جهان، از ۱۱ ژانویه تا ۱۱ آوریل ۲۰۲۰

Confirmed Cases Over Time

1,995,983

confirmed cases

Source: World Health Organization

Deaths Over Time

131,037

deaths

Source: World Health Organization

در ایران هم تاکنون طبق آمار سازمان بهداشت جهانی، حدود ۷۸ هزار نفر مبتلا و حدود ۴۹۰۰ نفر به سبب آن جانشان را از دست داده‌اند. آماری که هر روز متأسفانه سیر صعودی آن تا مدتی ادامه خواهد داشت.

شکل ۲ - نمودار تعداد کل مبتلایان و مرگ‌ومیر ناشی از کووید ۱۹ در ایران، از ۱۱ ژانویه تا ۱۱ آوریل ۲۰۲۰

Confirmed Cases Over Time

77,995

confirmed cases

Source: World Health Organization

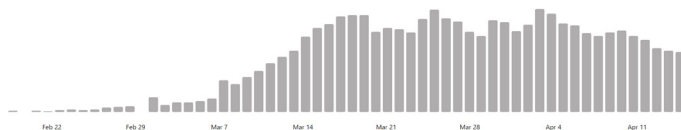

Deaths Over Time

4,869

deaths

Source: World Health Organization

بیماری ناشی از کووید ۱۹ تاکنون دارو و واکسن ندارد و شیوع آن سریع است و همین موجب ترس و نگرانی عمومی مردم شده است. در روزهای آغازین شیوع این بیماری با وجود هشدارهای سازمان بهداشت جهانی، سیاست بیشتر دولت‌ها، بی‌اعتنایی، انکار و کوچک شمردن مسئله بود؛ موضوعی که سبب شیوع بیشتر بیماری در میان مردم شد. با مشخص شدن ابعاد مسئله و جدیت آن، به تدریج دولت‌ها با امتناع فراوان، تن به اجرای سیاست‌هایی چون قرنطینه مراکز شهری منشأ آلودگی و فاصله‌گذاری اجتماعی^۱ شدند. سیاست‌هایی با توصیه‌هایی چون «در خانه ماندن به صورت داوطلبانه و اعمال قوانین در صورت نیاز، ممنوع شدن اجتماعات عمومی، تعطیلی مدارس و ادارات» (Anderson & et al, 2020) و مانند آنها که چرخ‌های گردش زندگی اجتماعی و اقتصادی را کند و در بسیاری از جوامع، آنها را متوقف کرد.

فاصله‌گذاری اجتماعی یعنی به حداقل رساندن تماس با مردم و رعایت حداقل دو متر فاصله بین خود و دیگران، پرهیز از حمل و نقل عمومی، کار در خانه و اجتناب از تجمع و محدود کردن سفرهای غیر لازم. به گفته متخصصان، این راهبرد جان هزاران نفر را در جریان همه‌گیری آنفولانزای اسپانیایی در سال ۱۹۱۸ (Barry, 2005) و در شهر مکزیکو در جریان همه‌گیری آنفولانزای سال ۲۰۰۹ نجات داده است. از همین رو کشورهای زیادی در حال حاضر نسبت به اجرای آن اقدام کرده‌اند. نتایج تعدادی از تحقیقات هم از تأثیر مثبت فاصله‌گذاری اجتماعی بر کاهش ابتلا به ویروس خبر می‌دهد (سایت ووکس، ۲۰ آوریل ۲۰۲۰).

اعمال سیاست‌هایی چون فاصله‌گذاری اجتماعی و تعطیلی مراکز تجمع و تعامل افراد مانند پارک‌ها، کافه‌ها، زیارتگاه‌ها، مدارس، دانشگاه‌ها، باشگاه‌ها

و مانند آنها، پیامدهای اجتماعی خاصی را به دنبال خواهد داشت که تأثیر آن بر گروه‌های اجتماعی - اقتصادی متفاوت خواهد بود. برای مثال بسیاری از کسب و کارهای وابسته به رونق زندگی اجتماعی مانند غذافروشی‌ها، فعالیت‌های ورزشی، آرایشگاه‌ها و کافی‌شاپ‌ها در کوتاه‌مدت کساد شده و چه بسا با تداوم بحران، ورشکست شوند. یا حضور طولانی‌مدت در منزل در جامعه‌ای با الگوی زندگی مردسالار، فشار انجام وظایف خانگی را برای زنان بیشتر خواهد کرد و موجب تنش‌هایی میان زوجین یا میان آنها و کودکان و کهن‌سالان خواهد شد. همچنین تعطیلی مدارس و دانشگاه‌ها موجب جدا شدن میلیون‌ها کودک، نوجوان و جوان از فعالیت‌های آموزشی و اجتماعی برای مدتی طولانی خواهد بود که بعداً ممکن است جبران آن به آسانی ممکن نباشد. از سوی دیگر تداوم وضعیت بحران و محدودیت و خودانزواپی تحمیلی یا خودخواسته، تأثیرات مخربی بر گروه‌های از پیش آسیب‌پذیری چون افراد مبتلا به افسردگی و اضطراب خواهد داشت. از همین رو لازم است تا پیامدهای اجتماعی و روانی بحران کرونا از هم‌اکنون مورد مطالعه قرار گرفته و مدل‌های تسکین، تعدیل، جبران و ترمیم در آن دسته از حوزه‌های اجتماعی مورد صدمه، تهیه و اجرا شود.

در ایران هم مهم‌ترین سیاست دولت برای مقابله با بحران، اجرای طرح فاصله‌گذاری اجتماعی بوده است. پیامدهای اجتماعی این سیاست‌ها برای طبقات، گروه‌ها و افراد متفاوت بوده است. در مقاله حاضر، برخی از مهم‌ترین پیامدهای اجتماعی شیوع این بیماری بر اساس داده‌های در دسترس بررسی شده است. با این حال نباید از یاد برد که بحران‌های برخاسته از شیوع بیماری کووید ۱۹ هر چند ناآشنا نیستند، از نظر وسعت و شدت و تأثیرات مخرب آن بر اقتصاد جهانی و کشورهای درگیر در بحران همچون خود ویروس، از گروه مسائل نوپدید محسوب می‌شود. هر چند اقتصاددانان با توجه به آمارهای اقتصادی در دسترس مانند میزان کاهش درآمدها به سبب تعطیلی فعالیت‌ها، تعداد افراد بیکار شده و مانند اینها، تحلیل‌های اولیه خود را از تأثیرات بحران در سطح نهادهایی چون صندوق بین‌المللی پول و دانشگاه‌ها منتشر کرده‌اند، انجام کاری مشابه در حوزه جامعه‌شناسی، چندان آسان نیست، زیرا هنوز تأثیرات بحران بر نظام اجتماعی چندان روشن نشده است. تقریباً تمامی متخصصان علوم اجتماعی که در این زمینه به طرح بحث پرداخته‌اند، با احتیاط سخن می‌گویند و تحلیل‌های خود را نسبی می‌دانند. هنوز زمان زیادی از شروع بحران نگذشته و بنابراین موضوع نسبی بودن طرح بحث و تحلیل‌ها باید در هر نوشتاری از جمله مقاله حاضر مورد تأکید قرار

گردد. شاید دلیل اندک بودن تحلیل‌های جامعه‌شناختی درباره بحران کرونا هم همین موضوع روشن نبودن ابعاد مسئله باشد. هر چند حوزه برآورد تأثیرات اجتماعی یا پیامدسنجی اجتماعی از دهه ۱۹۷۰، رشد و تحول زیادی داشته است و درباره بسیاری از اقدامات مداخله‌ای مانند احداث سد، جاده، کارخانه و بیمارستان و تأثیرات آن بر جامعه، تحقیقات و مقالات زیادی به انتشار درآمده است (تیلور و دیگران، ۱۳۹۲)، با این حال انجام تحلیلی جامع از پیامدهای اجتماعی بحران کرونا در حال حاضر امکان‌پذیر نیست و باید به تحقیقاتی بسنده کرد که با استفاده از مدل ارزیابی و برآورد سریع^۱ فعلاً قابلیت اجرایی دارد.

ادبیات نظری

گسترده بودن بحران‌های ناشی از کووید ۱۹، عمده توجه متخصصان حوزه‌های اجتماعی را معطوف به سیاست‌های دولت‌ها برای مهار بحران و واکنش‌ها و رفتارهای مردم در قبال این سیاست‌ها کرده است. این دو موضوع در هر کشوری با توجه به پیشینه تاریخی، ماهیت دولت، موجودی سرمایه اجتماعی و ساختار اقتصادی - اجتماعی جامعه، تجربه‌های متفاوتی را پدید آورده است. برای مثال واکنش رفتاری مردم به سیاست‌های دولت‌ها برای قرنطینه کردن شهرها و اعمال محدودیت بر تعاملات اجتماعی در چین، ایران، ایتالیا، آلمان و آمریکا متفاوت بوده است.

مردم آسیای جنوب شرقی، منضبط‌تر و در شکل دادن به عمل جمعی، موفق‌تر عمل می‌کنند و دولت‌ها نیز در این کشورها، مدل‌های اقتدارگرا - دیوان‌سالار را دنبال می‌کنند. همین مسئله سبب شده تا آنها در کنترل بیماری موفق‌تر و در نتیجه در کاهش تأثیرات مخرب آن مانند تعطیلی مراکز کسب و کار، فشار بر مراکز درمانی و بهداشتی و محدودیت‌های اقتصادی برای خانوارها، بهتر عمل کنند. عامل دیگر موفقیت سیاست‌های کنترل بیماری در کشورهایی مانند چین و کره جنوبی، استفاده از آخرین فناوری‌ها برای کسب داده‌های جمعی، ربات‌های پایش و تبدیل گوشی‌های هوشمند به برگه عبور است (UNDP, 2020). البته همین اقدامات موجب نگرانی‌های مبنی بر کاهش حریم خصوصی افراد و جامعه، قدرت‌گیری و دخالت بیشتر دولت‌ها و بروز چالش‌هایی جدید در زمینه حقوق اجتماعی و سیاسی شده است (New York Times, 14 April 2020). با وجود این برخی هم هستند که عملکرد موفق کشورها در زمینه کنترل بیماری ناشی از ویروس کرونا را برخاسته از ظرفیت حکمرانی دولت‌های آنها می‌دانند (Diplomat, 17 March 2020).

در ایران، بر اساس داده‌های معتبر از جمله نظرسنجی اخیر شهرداری تهران با همکاری مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) که در فاصله ۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ با حجم نمونه ۱۰۲۳ نفر انجام شد، معلوم شد که نسبت به موج اول نظرسنجی در اسفند ماه، نگرانی افراد از ابتلا به کرونا اندکی افزایش یافته است. با این حال ۵۱ درصد از پاسخگویان در این زمینه نگرانی جدی دارند، ۲۰ درصد تا حدودی و ۲۹ درصد به میزان کمی نگران هستند. در زمینه انتخاب میان شروع کسب و کار و تعطیلی تا مدیریت کامل کرونا، نظرسنجی نشان می‌دهد که سه چهارم مردم موافق تعطیل ماندن هستند. در حالی که ۸۰ درصد حقوق‌بگیران بخش دولتی و خصوصی با این موضوع موافقت، میزان موافقان در میان کارکنان مستقل و کارفرما حدود ۶۸ درصد است. مسئله مهم و نگران‌کننده این است که توان تاب‌آوری اقتصادی خانواده‌ها چندان زیاد نیست و حدود ۷۰ درصد پاسخگویان گفته‌اند که همین الان هم دچار مشکل هستند و یا در نهایت تا یکی دو ماه دیگر توان ادامه دارند (شهرداری تهران، ۱۳۹۹).

اهمیت موجودی سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی در جامعه در میزان موفقیت سیاست‌های دولت‌ها برای مدیریت بحران هم تعیین‌کننده است. در مقاله‌ای جدید وو و همکاران (۲۰۲۰) به بررسی رابطه بین موفقیت ایالت‌ها در آمریکا در انجام سریع تست کرونا و موجودی اعتمادی و سرمایه اجتماعی در ایالت پرداخته و بین این دو، رابطه مثبت دیده‌اند. وو و همکاران در مقاله‌ای دیگر (۲۰۲۰) به بررسی مسئله اعتماد عمومی و موفقیت سیاست‌های مقابله با بحران کرونا پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که هرچه اعتماد عمومی در جامعه بالاتر باشد، احتمال موفقیت سیاست‌هایی چون فاصله‌گذاری اجتماعی و پرهیز افراد از انتقال ویروس به دیگران بیشتر است. بدین ترتیب به نظر می‌رسد که سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی در کشورهایی با اعتماد عمومی بالا با همکاری مردم به خوبی در حال اجراست و در این زمینه موجودی سرمایه اجتماعی، نقش مهمی دارد.

نتایج نظرسنجی شهرداری تهران نشان می‌دهد که متأسفانه همچنان ۴۸ درصد از شهروندان، اعتماد پایینی به آمار رسمی دارند. البته لازم به ذکر است که این میزان در نیمه اسفند، ۶۹ درصد بوده و به تدریج با افزایش رضایت از دولت از میزان بی‌اعتمادی کاسته شده است. به عبارت دیگر دولت در شرایط بی‌اعتمادی عمومی، کار خود را آغاز کرده است و در مقایسه با کشورهای دیگر، شرایط اجتماعی سختی داشته است. همین نظرسنجی نشان می‌دهد که میزان رضایت از دولت که در پایان اسفند، ۱۳ درصد بود، در نیمه فروردین به ۲۷ درصد رسیده است و میزان ناراضی‌تی نیز از ۵۶ درصد به ۴۶ درصد رسیده است (شهرداری تهران، ۱۳۹۹).

متخصصان به مردم توصیه می‌کنند تا «فاصله‌گذاری اجتماعی» را داوطلبانه انجام دهند. با این حال هنوز افرادی پیدا می‌شوند که بی‌توجه به این هشدارها و توصیه‌ها در خیابان‌ها، پارک‌ها و مراکز خرید جمع شده و ممکن است خیلی درباره اینکه فاصله‌گذاری اجتماعی چیست و چرا باید آن را انجام داد، فهم دقیقی نداشته باشند.

در شرایط شیوع آسان و سریع ویروس خطرناک کرونا، جمع شدن آدم‌ها مسئله‌ای است که باید خیلی نگرانش بود، زیرا به گفته کارشناسان، حتی آنهایی که مختصر بیماری دارند و حتی شاید آنهایی که تا الان اطلاعی از ابتلای خود به بیماری ندارند و خود را سالم می‌دانند، می‌توانند باعث شیوع تصاعدی ویروس بین مردم شوند. تأکید کارشناسان بر این است که رعایت همگانی فاصله‌گذاری اجتماعی اهمیت دارد و این کار فقط محدود به آنهایی که در معرض ریسک بالا یا بیماری جدی هستند نمی‌شود. از آنجایی که هر کسی می‌تواند ناخواسته موجب انتقال ویروس شود، بنابراین همه باید این مسئله را رعایت کنند.

در مجموع با توجه به آثاری که تاکنون درباره موضوع این بیماری جدید به انتشار درآمده، به نظر می‌رسد موفقیت هر کشوری در مقابله با بحران کرونا و پیامدهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ناشی از آن، دو عامل مهم است. نخست ظرفیت حکمرانی که نظام سیاسی هر کشور دارد و دوم، موجودی سرمایه اجتماعی و میزان اعتمادی که افراد هر جامعه به یکدیگر و به دولت خود دارند. عامل اول سبب می‌شود تا دولت، امکان تدوین و اجرای سیاست‌های دقیق و منضبط را برای برقراری انضباط اجتماعی و بهره‌گیری از ابزار فناوری نوین داشته باشد و عامل دوم هم سبب همکاری‌های گسترده میان افراد در سطح اجتماع محلی و میان دولت و مردم در سطح جامعه می‌شود. در این میان کشورهایی که ظرفیت‌های حکمرانی آنها پایین است و به اندازه کافی از دانش روز و ابزار مدرن برخوردار نیستند، در مقابله با بحران‌های ناشی از کرونا با مشکلات جدی چون ناتوانی در انجام تست و تجهیز بیمارستان‌ها و تأمین کادر پزشکی مجهز مواجه می‌شوند. حال اگر کشور با مسئله‌ای چون بحران اعتماد و کسری موجودی سرمایه اجتماعی هم درگیر باشد، با اوضاع به مراتب بدتری روبه‌رو خواهد شد. در این وضعیت، بسیاری از مردم به دستورات و مقررات عمومی برای کنترل بیماری بی‌اعتنا خواهند بود و حتی در سطح روابط فردی هم به سبب کمبود نوع ضخیم اعتماد^۱ که حکایت از اعتماد زیاد به دیگران و تمایل به خیر رساندن می‌کند، برخلاف نوع نازک^۲ آن که فقط حصول اطمینان از صدمه ندیدن از طرف دیگران است، افراد توجه چندانی به رعایت فاصله، عدم تجمع در مراکز و فضاهای عمومی و به کارگیری

1- Thick Trust

2- Thin Trust

وسایلی چون ماسک و ضد عفونی کردن دست‌ها و پرهیز از آلوده کردن محیط نخواهند داشت.

روش پژوهش

این پژوهش با توجه به ناگهانی بودن ظهور ویروس جدید کووید ۱۹ و ابتلای سریع افراد و در نتیجه گسترش جهانی آن با اتکا به روش «ارزیابی سریع» انجام شده است. در این روش، پژوهشگر می‌کوشد با توجه به زمان محدود در اختیار از قابل‌اتکاترین داده‌های در دسترس، از منابعی مانند مشاهدات شخصی، گزارش‌های رسانه‌ای، گزارش‌های دولتی و مباحث کارشناسی، با ترکیبی از روش‌های کمی و کیفی استفاده کند (Bloor & Wood, 2006: 143). بخشی از داده‌ها و تحلیل‌های این مطالعه برگرفته از مجموع مباحث دو جلسه کارشناسی برگزار شده در دانشگاه تهران در چارچوب کارگروه سرمایه اجتماعی این دانشگاه در اسفند ۹۸ و فروردین ۹۹ است که با حضور تعدادی از متخصصان به شکل حضوری و مجازی با موضوع ابعاد اجتماعی بحران کرونا برگزار شده است.

تحلیل‌های پژوهش

سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی و ابعاد اجتماعی آن

سیاست ایجاد فاصله یا محدودیت در تعاملات در بعد اجتماعی و در بعد فردی^۲ برای کنترل و محدودیت گسترش ویروس کرونا دقیقاً موضعی است که یک مسئله درمانی با مسئله اجتماعی برخورد پیدا می‌کند. به عبارت دیگر در حال حاضر مؤثرترین راه کار برای مقابله با گسترش ویروس، کند کردن چرخ‌های زندگی اجتماعی است تا از بار بیماری کاسته شود و نظام بهداشت و درمان با خطر فروپاشی مواجه نشود. اما اجرای راهبرد فاصله‌گذاری اجتماعی به معنای تعطیلی چرخ‌های زندگی اجتماعی و فرو رفتن در غارهای تنهایی نیست. باید راهبرد انسجام اجتماعی همزمان در کنار فاصله‌گیری اجتماعی اجرا شود.

تحقیقات جامعه‌شناختی در حوزه بحران‌ها مانند کتاب اخیر اریک کلاینبرگ، استاد جامعه‌شناسی دانشگاه نیویورک به نام «کاخ‌هایی برای مردم» نشان داده که آنچه جان آدمیان را در شرایط بحران حفظ می‌کند، پیوستگی اجتماعی آنهاست، نه فاصله آنها از یکدیگر (Klinenberg, 2018). کلاینبرگ در جریان پژوهش طولانی مدتی که روی بحران موج گرمای شهر شیکاگو و مرگ‌میر گسترده ناشی

1- Rapid Assessment
2- Self-Distancing

از آن انجام داد، به اهمیت زیرساخت‌های اجتماعی^۱ و روابط اجتماعی برخاسته از آنها در کاهش تلفات ناشی از بحران پی برد. او با بررسی همین موضوع در سایر بحران‌ها مانند توفان کاترینا و فضاهای شهری مسئله‌دار، متوجه شد که زیرساخت اجتماعی حتی می‌تواند نقش مهم‌تری از اقدامات دولتی و زیرساخت‌های فیزیکی در کنترل تلفات ناشی از بحران داشته باشند. از این رو حتی در شرایط شیوع ویروس کرونا و در عین توصیه به فاصله‌گیری فیزیکی افراد از همدیگر، نباید اجازه گسیخته شدن تعاملات اجتماعی را داد و افراد جامعه را تشویق به مراقبت از یکدیگر کرد. در ادامه نگاهی به مهم‌ترین پیامدهای اجتماعی این سیاست خواهیم داشت:

۱- حوزه روابط اجتماعی

تشدید انزوای/ تشدید روابط: توصیه به خانه ماندن برای همه اعضای جامعه به یک معنا نیست، زیرا درک گروه‌های مختلف از خانه، متفاوت است. برای کسانی با روابط اجتماعی محدود، خانه همان مکان فیزیکی محسوب می‌شود، اما از نگاه برخی، از آنجایی که ایران کشوری است مبتنی بر خانواده‌گرایی، درک از خانه محدود به مکان فیزیکی نیست و در خانه ماندن به معنای گرد آمدن تمامی اعضای خانوار گسترده در مکانی امن است. درکی که منجر به افزایش تعداد سفر و تردد، به جای کاهش آن می‌شود (میرزایی و رحمانی، ۱۳۹۹). از همین رو در حالی که بخشی از جامعه به سبب اجرای سیاست فاصله‌گذاری از روابط اجتماعی خود در عرصه‌های بیرونی کاسته و دچار انزوا شده‌اند، بخش قابل توجه دیگری، روابط خود را با نزدیکان و عموماً حول محور پدر و مادر تشدید کرده‌اند.

۲- حوزه خانواده

افزایش بار مسئولیت‌های زنان در خانواده: در جامعه ایران که هنوز انجام کار خانگی و نگهداری و پرورش کودکان، مسئولیت زنانه‌ای به حساب می‌آید و در عین حال بخش زیادی از زنان به فعالیت اقتصادی مشغول هستند، اجرای سیاست در خانه ماندن به معنای افزایش مسئولیت برای زنان است که در صورت عدم اصلاح این وضع، ممکن است منجر به بروز نارضایتی و افزایش اختلافات خانوادگی شود. شرایط جدید نیازمند اصلاح نقش‌های جنسیتی و همیاری بیشتر مردان در اداره امور خانه است.

افزایش اختلافات و خشونت‌های خانوادگی: نظرسنجی شهرداری تهران در فروردین ۱۳۹۹ نشان می‌دهد که در ۱۶ درصد از خانوارهای تهرانی، تنش خانوادگی به سبب در خانه ماندن افزایش یافته است. در ۵۸ درصد خانوارها نیز

تنش میان زن و شوهر افزایش یافته و ۴۶ درصد هم افزایش تنش والدین با فرزندان را تجربه کرده‌اند (شهرداری تهران، ۱۳۹۹). همچنین سازمان بهزیستی کشور هم از افزایش تماس با واحد مشاوره خانواده این سازمان به دنبال افزایش اختلافات خانوادگی خبر می‌دهد و بر تعداد کارشناسان و متخصصان خود که در این زمینه مشورت و راهنمایی می‌دهند، افزوده است (وبسایت سازمان بهزیستی، اردیبهشت ۱۳۹۹). مسئله افزایش خشونت‌های خانوادگی شامل مواردی مانند کودک‌آزاری، همسرآزاری، سالمندآزاری و معلول‌آزاری به دنبال بروز بحران کرونا تا به اندازه‌ای است که دبیر کل سازمان ملل متحد نیز در این زمینه اعلام نگرانی کرده است و ضمن تقاضای صلح و آرامش در خانه‌ها در سراسر جهان، از دولت‌ها مصرانه خواسته تا امنیت زنان را در اولویت اقدامات واکنشی خود در مقابل با این بحران فراگیر قرار دهند (وبسایت سازمان ملل متحد، می ۲۰۲۰).

تعلیق سازوکارهای ترمیم و تسکین اجتماعی: اجرای سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی سبب شده است تا برخی سازوکارهای اجتماعی که موجب همدردی و همدلی در میان اعضای جامعه می‌شد، مانند انواع مراسم اجتماعی در حال حاضر تعلیق باشد. برای مثال برگزاری مراسم سوگواری که نقش مهمی در التیام آلام سوگواران داشت، در حال حاضر امکان برگزاری ندارد و در عین حال سازوکارهای جایگزینی هم برای آن تعریف نشده است. مسئله «سوگ ابرازنشده» آنچنان جدی است که برخی به دنبال برگزاری سوگواری‌های آنلاین هستند و در کشورهایی مانند چین از همان ابتدای شیوع بحران کرونا، چنین نوع جدیدی از سوگواری برگزار شده که طی آن مردم به جای رفتن به آرامستان‌ها، آنلاین مراسم یادبود برگزار کرده و پیام‌های احترام به در گذشته را نوشتند. در کشورهایی دیگر مانند انگلستان، آموزش‌ها و راهنمایی‌هایی برای مقابله با شرایط سوگ ابرازنشده در وبسایت‌های دولتی درج شده، تا مردم با استفاده از آنها بتوانند برای تسکین آلام خود و دیگران بکوشند (وبسایت کروزر بریومننت کی‌یر، می ۲۰۲۰).

۳- حوزه آموزش

در حال حاضر اختلال و توقف در کار نهادهای آموزشی را شاهد هستیم. فعالیت‌های آموزشی میلیون‌ها دانش‌آموز و دانشجو در سراسر کشور، نقش مهمی در ایجاد تحرک در اجتماع و پویایی جامعه داشت که اکنون این چرخه مهم از گردش بازمانده است. به نظر می‌رسد که لازم است اقدامات جدی برای تقویت و توسعه سازوکارهای جایگزین مانند آموزش از راه دور و آموزش‌های مجازی صورت گیرد تا هنگام بروز بحران به فعالیت‌های نظام آموزش لطمه وارد نشود.

تعمیق شکاف دیجیتالی: بحران کرونا نشان داد که در مناطق کمتر توسعه یافته کشور، دسترسی مناسب به امکاناتی چون اینترنت و ابزاری چون لب تاپ و تبلت وجود ندارد و همین مسئله سبب عقب ماندن آنها از امکانات فراهم شده برای آموزش مجازی شده است. مسئله نابرابری فضایی در فناوری ارتباطات و اطلاعات در حوزه آموزش و پرورش از چند سال پیش مورد توجه و گوشزد برخی محققان این حوزه بوده (دهقان، ۱۳۸۶)، اما تداوم این مسئله و تشدید آن در جریان بحران کرونا، نشان از تعمیق شکاف دیجیتالی برای فراگیران مناطق کمتر توسعه یافته کشور دارد.

۴- حوزه کار

جنسیت و تأثیرات متفاوت بحران: تلاش‌ها و فداکاری‌های بخش درمان و پزشکی بر هیچ کس پوشیده نیست و عموم جامعه قدردان آنها هستند. در عین حال این بخش، مسائلی از منظر اجتماعی دارد که باید مورد توجه ویژه قرار گیرد. برای نمونه برخی کارشناسان بر وجود نابرابری جنسیتی در حوزه سلامت با توجه به اینکه ۹۰٪ کادر پرستاری کشور را زنان تشکیل می‌دهند، اذعان دارند. همچنین کشور با کمبود ۱۵۰ هزار تا ۱۷۰ هزار پرستار (نسبت پرستار به هر تخت در ایران ۰/۷۳ است، در حالی که استاندارد ۱/۸ است) مواجه است. از سوی دیگر نابرابری در دریافت دستمزد کادر پرستاری و کادر پزشکی بین ۴۰ تا ۱۰۰۰ برابر است، در حالی که استانداردهای جهانی در این زمینه تفاوت حداکثر شش برابری را نشان می‌دهد (فلاحی، ۱۳۹۹). از این رو افزایش و تشدید فشار کاری کادر پرستاری عمدتاً زنانه را شاهد هستیم و لازم است اقدامات جدی برای رفع مسائل پیش گفته صورت گیرد.

وضعیت بحران کسب و کارهای خرد: پیامدهای اقتصادی سیاست فاصله اجتماعی هم باید مورد توجه قرار گیرد. طبقه پایین و تهیدست جامعه، امکان در خانه ماندن ندارد و تاب آوری اقتصادی اندکی دارد. از سوی دیگر طبقات اجتماعی، دسترسی متفاوتی به خدمات پزشکی و درمانی دارند. تعطیلی کسب و کارهای خرد برای طبقه پایین، فلج‌کننده است و موجب افزایش بیکاری و کاهش درآمد گروه‌های تهیدست جامعه شده است. در گفت‌وگو با صاحبان کسب و کارهایی چون آرایشگری و کافه‌داری مشخص شد که توان تاب آوری آنها برای تداوم تعطیلی شغل و خانه‌نشینی اندک است و در نهایت حداکثر یک یا دو ماه است. در نبود سازوکارهای مؤثر تأمین اجتماعی و صندوق‌های حمایت از بیکاری برای صاحبان مشاغل آزاد، تداوم وضعیت تعطیلی و تعلیق این فعالیت‌ها امکان‌پذیر نیست و ممکن است موجب بروز نارضایتی و اعتراضات صنفی شود.

وضعیت کارگران غیر رسمی^۱ هم که در ایران آمار دقیقی از آنها نیست، در شرایط بحران کرونا بسیار وخیم به نظر می‌رسد. آنها که گروه‌های گسترده‌ای چون کارگران روزمزد یا میدانی، دست‌فروشان، خدمتکاران خانگی، کارگران کارگاه‌های غیر رسمی و مسافرخش‌ها را در برمی‌گیرند، مشمول مزایای قانون کار و انواع بیمه‌های بیکاری نیستند و تعطیلی کار برای آنها به معنای فقر بیشتر است. سیاست‌های حمایتی دولت در حوزه کار معمولاً چتر خویش را روی مشمولان قانون کار می‌گستراند و آنهایی که غیر رسمی کار می‌کنند یا قراردادهای کار موقت دارند، از امکانات و مزایای پیش‌بینی شده در آن سیاست‌ها بی‌بهره می‌مانند. صندوق بین‌المللی پول در آخرین توصیه خود از دولت‌ها خواسته است تا سیاست‌های مؤثری برای حمایت از کارگران غیر رسمی و خانواده‌های آنها در پیش بگیرند، تا از سقوط عمیق‌تر آنها به فقر و نداری جلوگیری شود (سایت صندوق بین‌المللی پول، می ۲۰۲۰).

۵- گروه‌های غیر رسمی

افرادی در جامعه هستند که در چارچوب و مدار سیاست‌های رسمی و حتی توجهات عمومی قرار نمی‌گیرند. برای مثال افراد معتاد و مهاجران غیر رسمی از این دسته گروه‌ها محسوب می‌شوند که معمولاً هم تعامل با آنها مبتنی بر پیش‌فرض‌های منفی است. این دسته از افراد در جریان بحران کرونا با مشکلات متعددی مانند بی‌توجهی، رهاشدگی و بی‌احترامی مواجه شدند که وضعیت از پیش متزلزل و پایین آنها را بدتر کرد. مسئله ابهام در پذیرش و درمان مهاجران افغانستانی در بیمارستان‌های ایران به سبب بعد بین‌المللی آن مورد توجه بسیاری قرار گرفت و حتی کار را در روزنامه صبح کابل به مقایسه میان اقدامات ایران و ترکیه درباره پناهندگان کشاند. به نوشته این روزنامه، پیش از ورود کرونا، ادارات مهاجرت و وزارت بهداشت ترکیه در تمام شهرها، اقدامات هماهنگی را جهت حمایت از اقتشار آسیب‌پذیر پناهندگان انجام دادند، مانند تسریع انتقال پناهجویان از مرزها به شهرها و گسترش چتر بیمه و بیومتریک پناهندگان، تخصیص مبلغ دو میلیارد لیر جهت پرداخت به پناهندگان از سوی وزارت خانواده ترکیه، حمایت مالی هلال احمر ترکیه در همکاری نزدیک با وزارت کشور ترکیه از پناهندگان حمایت مالی از طریق کارت اعتباری. اما به قول نویسنده، مطلب عملکرد دولت مردان ایران درباره درمان پناهندگان افغان، پرسش‌های گوناگونی را سبب شده که مهم‌ترین آنها به شرح زیر است:

۱. چرا وزارت بهداشت با وجود درخواست رسمی دولت افغانستان، آمار دقیقی از افراد مبتلا و فوتی افغان ارائه نمی‌کند؟

۲. چرا آمار مرگ در بین پناهندگان بر اساس اطلاعات سفارت، ۳۴ درصد است، در حالی که آمار خود ایرانی‌ها حدود ۶ درصد است و چرا دولت ایران، واکنشی نسبت به این آمار نشان نمی‌دهد؟

۳. چرا از اتباع فاقد بیمه، مبالغ هنگفتی گرفته می‌شود که برخلاف اظهارات مقامات مسئول است؟

۴. چرا سامانه غربالگری و پذیرش سراسری برای پناهندگان مانند ایرانی‌ها وجود ندارد؟

۵. چرا از ظرفیت‌های سازمان‌هایی مانند WHO، UNHCR، NRC و IOM که مأموریت آنها در مورد پناهندگان تعریف شده است، به طور کامل و سریع برای پناهندگان استفاده نشده است؟ (سایت روزنامه صبح کابل، می ۲۰۲۰)

در مجموع وجود استانداردهای دوگانه، نگرانی و اعتراض را در میان مهاجران و پناهجویان ایجاد می‌کند و با وجود اعلام رسمی دولت ایران مبنی بر درمان رایگان مهاجران، منتقدان آن را دیر هنگام و با تأخیر می‌دانند.

درباره افراد معتاد و وضعیت آنها در جامعه پس از شیوع کرونا نیز نگرانی‌های جدی وجود دارد. پس از رها کردن بیش از پنج هزار نفر از معتادان به اصطلاح متجاهر در سطح شهر تهران، به دنبال تعطیلی مراکز نگهداری آنها، مشخص شد که سیاست روشنی برای سامان‌دهی به این مسئله وجود ندارد و توپ سیاست‌گذاری و اقدام میان استانداری، سازمان بهزیستی و شهرداری تهران در حال گردش و پاس‌کاری است. حتی آمار دقیقی هم از تعداد معتادان متجاهر و خیابانی وجود ندارد و مشخص نیست که چه میزان از بودجه و امکانات باید برای سامان‌دهی اوضاع آنها در نظر گرفت و باز هم معلوم نیست که بر اساس کدام پروتکل باید با معتادان در شرایط کرونایی برخورد کرد. بروز این دسته از مشکلات نشان می‌دهد که سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی و توصیه به «در خانه ماندن» فقط به بخش‌هایی از جامعه توجه کرده و گروه‌هایی با وضعیت و شرایط خاص مانند مهاجران و معتادان از شمول این سیاست خارج هستند. در نتیجه مشکلات و شرایط بد این دسته از افراد به دنبال بروز بحران کرونا وخیم‌تر شده است.

نتیجه‌گیری

تأثیرات اجتماعی، تغییرات حاصل از بحران کرونا هنوز چندان شناخته شده نیست. می‌دانیم که به سبب اجرای سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی، بسیاری از فعالیت‌های معمول جامعه در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تعطیل شده یا به حالت تعلیق درآمده است. در نتیجه افراد زیادی در حوزه‌هایی چون کسب‌وکار، روابط خانوادگی و آموزش، متحمل تغییرات و تأثیرات حاصل از این سیاست شده‌اند.

برخی بنگاه‌های اقتصادی ناچار شده‌اند تا برای کاهش هزینه‌ها، نیروهای خود را تعدیل کرده، بر خیل بیکاران بیفزایند. درآمد کسانی چون رانندگان تاکسی به شدت کم شده و تأمین هزینه‌های زندگی برای آنها دشوار گشته است. فعالان کسب و کارهای خدماتی چون آرایشگری، کافه‌داری، رستوران‌داری و باشگاه‌های ورزشی، مدت زیادی است که کرکره مغازه‌ها و مراکز کسب خود را پایین کشیده و هنوز به آنها اجازه بازگشایی داده نشده است و آنها کم‌کم به سبب قطع درآمد با مشکلات گوناگونی چون سررسید اقساط و پرداخت اجاره‌ها درگیر هستند. در تدوین و اجرای سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی به وضعیت و شرایط گروه‌های اجتماعی خاص مانند مهاجران، پناهندگان و معزادان بی‌توجهی شده است و مشکلات این دسته از افراد تشدید شده است.

پیگیری راهبرد انسجام اجتماعی در کنار فاصله‌گیری اجتماعی، در حالی که همزمان توصیه به «انفصال اجتماعی» می‌شود، کار آسانی نیست. قرار نیست برای مقابله با یک بیماری، جامعه را قربانی آن کرد و لزومی هم به این کار نیست. ما در عصری زندگی می‌کنیم که فهمیده‌ایم توان و امکانات جامعه، محدود به دولت و بخش خصوصی نمی‌شود. جامعه مدنی و گروه‌های داوطلبانه مردمی سرشار از ابتکارات، نوآوری‌ها و منابعی هستند که می‌تواند در شرایط بحران به کار گرفته شود. از سوی دیگر، زیرساخت‌های اینترنتی و ابزار مدرن ارتباطی از محدودیت‌های ارتباطی فیزیکی عبور کرده و امکان تعاملات اجتماعی مجازی را فراهم ساخته‌اند و می‌توان از آنها برای تداوم پیوندها استفاده کرد.

در حال حاضر با توجه به مجموعه امکانات می‌توان به راه‌کارهایی برای جبران یا تعدیل بخشی از تأثیرات برای گروه‌های اجتماعی خاص یا تغییراتی در سیاست‌ها و برنامه‌ها اندیشید. برخی از این راه‌کارها می‌تواند توجه بیشتر به سطح محلی یا کمونال جامعه باشد. این سطح، امکان تشکیل گروه‌های داوطلب امداد رسانی و یاریگر را می‌دهد. از همین رو باید به فکر بازنگری در روش‌های برنامه‌ریزی شهری هم بود و پیوندهای میان آن و سلامت عمومی را درک و بیشتر کرد. تمرکززدایی و ارائه خدمات غیر متمرکز از جمله اقداماتی است که باید به اجرای آن به طور جدی فکر کرد. آنچه تاکنون در تصمیم‌گیری‌های تعیین کاربری‌ها و تخصیص زمین به این منظور اولویت داشته، منافع اقتصادی گروه‌های قدرتمند بوده، مانند تخصیص زمین‌های عمومی برای فعالیت‌های تجاری به جای ساخت بیمارستان‌ها و مراکز درمانی محلی. آنچه در سطح بین‌المللی از آن صحبت می‌شود این است که رویدادهایی چون ویروس کرونا حاوی این درس است که سلامت عمومی، اهمیت بیشتری از ملاحظات اقتصادی صرف دارد و دولت‌ها

نمی‌توانند از زیر بار هزینه‌های زیرساخت‌های بهداشت و تأمین سلامت شانه خالی کنند. حتی طراحی و معماری خانه‌ها هم نقش خود را در سلامت اجتماعی و امکان تعامل در شرایط قرنطینه نشان داد. برای مثال «بالکن» فضای میانجی عرصه خصوصی و عرصه عمومی از امکاناتی بود که مردم را از انزوای اجتماعی رها کرد و به آنهایی که منزلشان از این امکان برخوردار بود، این اجازه را داد تا به فعالیت‌هایی چون ورزش گروهی، گفت‌وگو، آوازخوانی دسته‌جمعی و مانند اینها پردازند. بهره‌گیری از کمک نهادهای مدنی در جهت افزایش همبستگی اجتماعی نیازمند سیاست‌های تسهیلگر و حمایت‌گرانه است. باید به جامعه مدنی اعتماد داشت و برای مثال با کاهش سیاست فیلترینگ برای بسط روابط اجتماعی کوشید. می‌دانیم که سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی با وجود مسائلی که دارد، تأثیر مهمی در کاهش تلفات ناشی از بیماری و کاستن از پیامدهای منفی آن دارد. اما در نهایت این میزان اعتماد عمومی به دولت است که توفیق سیاست‌ها و اقدامات در زمینه حل بحران را تضمین می‌کند. یکی از عوامل مهم در ایجاد اعتماد میان مردم و مقامات دولتی، شفافیت و اطلاع‌رسانی دقیق و به‌هنگام است. فراهم کردن آزادی عمل بیشتر برای رسانه‌ها جهت اطلاع‌رسانی دقیق، شفاف و صحیح در این زمینه ضرورت دارد. توسعه زیرساخت‌های اطلاعاتی به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه‌یافته کشور باید به شکل جدی در دستور کار قرار گرفته، اقدامات لازم برای تجهیز دانش‌آموزان و دانشجویان نیازمند به ابزار کمک آموزشی مانند تبلت انجام گیرد. اولویت توسعه زیرساخت‌های ارتباطی برای کاهش شکاف دیجیتال میان مناطق مختلف کشور، اهمیت زیادی دارد.

باید مراقب تبعات اجتماعی بیماری کرونا برای گروه‌های خاص بود. بی‌توجهی به این مسئله می‌تواند موجب شود تا بیماری کرونایی تبدیل به عامل تشدید وضعیت نامساعد این گروه‌ها شود. گروه‌هایی مانند معتادان در شرایط بحران باید بیشتر مورد توجه قرار گیرند و سیاست‌ها و برنامه‌هایی روشن و دقیق همچون مشخص بودن مسئول رسیدگی و تأمین منابع مالی لازم تدوین شود. گروه‌هایی چون مهاجران و پناهندگان هم شرایط خاص خود را دارند و نمی‌توان نسبت به سرنوشت آنها در شرایط بحران کرونا بی‌توجه بود.

انجام همه اقدامات پیش‌گفته که بخش کوچکی از مسائل اجتماعی به وجود آمده به سبب بحران کروناست، نیازمند ظرفیت‌های اعتماد، همکاری میان‌بخشی، هماهنگی، شفافیت و اقدامات مشترک است؛ ظرفیت‌هایی که شاید بسیاری از آنها هم در شرایط عادی از وضع خوبی برخوردار نبودند.

منابع

۱. تیلور، س. نیکولاس و دیگران (۱۳۹۲). ارزیابی اجتماعی (نظریه، فرایند و فنون). ترجمه افشین خاکباز. تهران: جامعه و فرهنگ.
۲. دهقان، حسین (۱۳۸۶). فرصت‌ها و تهدیدها برای آموزش و پرورش در مواجهه با نابرابری فضایی در فن آوری اطلاعات و ارتباطات. فصلنامه تعلیم و تربیت. دوره ۲۳، شماره ۳، صص ۱۲۵-۱۶۳.
۳. شهرداری تهران (۱۳۹۹). نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا - ۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹. با همکاری مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا). تهران: دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۴. فلاحتی، لیلا (۱۳۹۹). مدافعین سلامت و نابرابری جنسیتی. در: جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
۵. میرزایی، حسین و جبار رحمانی (۱۳۹۹). نگاهی به هشتک «در خانه می‌مانیم»؛ شکاف میان درک مردم و ستاد بحران در یک شعار. در: جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
6. Anderson, Roy M, Heesterbeek, Hans, Don Klinkenberg, Hollingsworth, T Déirdre (2020) How will country-based mitigation measures influence the course of the COVID-19 epidemic?. The Lancet. Volume 395, Issue 10228, 21-27 March 2020, Pages 931-934.
7. Barry, John M. (2005) The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History. Penguin Books.
8. Bloor, Michael and Wood, Fiona (2006) Key words in Qualitative Methods; A Vocabulary of Research Concepts. London: Sage.
9. Klinenberg, Eric (2018). Palaces for the People: How Social Infrastructure can Help Fight Inequality, Polarization, and the Decline of Civic Life. Crown Publishing Group.
10. Wu, Cary & Wilkes, Rima & Fairbrother, Malcolm & Giordano, Giuseppe. (2020). Social Capital, Trust, and State Coronavirus Testing. Contexts.
11. Wu, Cary et al. (2020). "The Dynamics of Trust Before, During and After the COVID-19 Outbreak." Canadian Institutes of Health Research. (Cary Wu, PI). Rapid Response Grant: <https://www.canada.ca/en/institutes-health-research/news/2020/03/government-of-canada-funds-49-additional-covid-19-research-projects-details-of-the-funded-projects.html>. Accessed on March 26, 2020

منابع

سایت‌های اینترنتی

۱. دیپلمات (آوریل ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://thediplomat.com/2020/03/democracy-autocracy-coronavirus-doesnt-care/>
۲. روزنامه صبح کابل (می ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://subhekabul.com/coronavirus-in-iran-afghan-migrants/>
۳. روزنامه نیویورک تایمز (آوریل ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://www.nytimes.com/2020/03/30/world/europe/coronavirus-governments-power.html>
۴. سازمان بهداشت جهانی (آوریل ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://covid19.who.int/>
۵. سازمان بهزیستی (اردیبهشت ۱۳۹۹). قابل دسترسی در:
<http://www.behzisti.ir/news/15856/>
۶. سازمان ملل متحد (می ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://news.un.org/en/story/2020/04/1061052>
۷. صندوق بین‌المللی پول (می ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://blogs.imf.org/2020/04/30/a-new-deal-for-informal-workers-in-asia/>
۸. کروز بریومننت کی‌یر (می ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://www.cruse.org.uk/get-help/coronavirus-dealing-bereavement-and-grief>
۹. ووکس (آوریل ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://www.vox.com/2020/4/20/21228406/coronavirus-covid-19-social-distancing-lockdown-end-research>
۱۰. یوان دی پی بخش آسیا و پاسیفیک (آوریل ۲۰۲۰). قابل دسترسی در:
<https://www.asia-pacific.undp.org/content/rbap/en/home/blog/2020/10-ways-technology-is-helping-to-fight-the-coronavirus1.html>

پیامدهای اجتماعی و فرهنگی ویروس کرونا در زیست جهان های دینی: روایتی جامعه‌شناختی از ایستارها و رفتارهای کنشگران دینی و اجتماعات دینی در جهان کرونایی شده

سید محمود نجاتی حسینی [خراسانی]

دکترای جامعه‌شناسی؛ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی و مدیرگروه دین انجمن انسان‌شناسی ایران
nejati.hosseini@gmail.com

چکیده

این مقاله «مفصل و مصور»، روایتی جامعه‌شناختی از بازتاب «جهان کرونایی شده» از ۲۰۲۰ میلادی تا کنون در/ بر «زیست-جهان‌های دینی از قم تا رم» است. این روایت که مبانی تئوریک و تحلیلی آن منظر «جامعه‌شناسی دین و انسان‌شناسی دین» است و از حیث منابع داده‌ها نیز مستند به گزارش‌های رسانه‌ای ملی و جهانی و چندزبانی فرهنگی (انگلیسی، عربی و فارسی) است. در این روایت تلاش شده تا هم رخدادهای رخ داده در «زیست جهان‌های دینی ابراهیمی» (یهودیت، مسیحیت و اسلام) و هم «زیست جهان‌های دینی آسیایی» (هندوییزم، بودیزم و زرتشتی) و هم مسائل اجتماعی چالشی محتمل‌الوقوع برای این زیست جهان‌های دینی از منظر جامعه‌شناسی دین و انسان‌شناسی دین توصیف و تفسیر شوند؛ و هم اینکه خود تصاویر به عنوان راویان اجتماعی با مخاطب این مقاله درباره رخدادهای رخ داده جهان کرونایی شده و زیست جهان‌های دینی از قم تا رم حرف بزنند.

این مقاله به عنوان یک تجربه زیسته پژوهشی، احتمالاً شروع خوبی است برای اصحاب جامعه‌شناسی دین و انسان‌شناسی دین در ایران، تا این نوع ژانر روایتگری ترکیبی (جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی دینی و ژورنالیزم سایبری دین) را نیز برای توصیف و تفسیر و تبیین رخدادهای اجتماعی مرتبط با زیست جهان دینی، هم در هر چهار تراز «محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی» و هم در تراز «بینادیانی» آزمون کنند.

واژه‌های کلیدی: جهان کرونایی شده، زیست جهان‌های دینی، جامعه‌شناسی دین، انسان‌شناسی دین و ژورنالیزم سایبری دین.

مقدمه

تکوین در هاله ابهام ویروس کرونا در انتهای سال ۲۰۱۹ میلادی از ووهان چین و شیوع اپیدمیولوژیک (سرایت و شیوع و واگیری موضعی) آن به دیگر شهرهای چینی و سپس پاندمیک شدن (همه گیر شدن سرایت و جهانی شدن شیوع) ویروس کرونا در ۲۰۲۰ میلادی به همه جهان، همچنان محل بحث‌های علمی، عمومی و سیاسی در سرتاسر جهان است؛ به طوری که در حال حاضر مضمون اصلی فضای بحث‌های دانش پژوهی (بحث‌های تخصصی علمی پزشکی) و عمومی (بحث‌های در گرفته در شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های دیداری، شنیداری، نوشتاری، رسانه‌های ماهواره‌ای و اینترنت جهانی)، نحوهٔ تکوین و سرایت ویروس کرونا نیز متدهای پزشکی درمان مبتلایان به ویروس کرونا و در نهایت استراتژی‌های پزشکی و سیاسی و اجتماعی برای پیشگیری از پیشرفت روزافزون و حیرت آور جهانی ویروس کروناست.

اما این فقط فضاها و مواضع عرفی^۱ و زندگی روزمره دنیوی نیست که متأثر از ویروس کرونا شده‌اند؛ بلکه در آن سوی زیست جمعی همه ما، زیست جهان معنوی دینی^۲ نیز به طرز حیرت آور، باورنکردنی، غیر منتظره و پیش‌بینی ناپذیر، شروع به کنش و واکنش در مواجهه با ویروس کرونا کرده است.

نوشتار حاضر، روایتی است جامعه‌شناختی از این دست کنش - واکنش‌هایی که هم دین‌گرایان (کنشگران دین‌ورز، پیروان ادیان و معتقدان به دین)، هم اجتماعات دینی (نهادهای دینی مانند کلیسا، مسجد، کنیسه و معبد، فضاهای مقدس و مکان‌های مذهبی مانند صومعه‌ها و مکان‌ها و حرم‌های زیارتی و هم سازمان‌های دینی مانند روحانیت) در مواجهه با کرونا (از انکار تا پذیرش و از مقاومت و اعتراض و مخالفت تا همراهی و مشارکت) داشته‌اند.

هر چند نقطه تمرکز این روایت زیست جهان چندفرهنگی (عربی، پارسی، ترکی، هندی و اردویی، پالی و مالی) اسلامی در سرتاسر خاورمیانه، شمال آفریقا و آسیای میانه و آسیای شرقی است، به صورت مقایسه‌ای - و البته در حد اطلاعات مستند در دسترس - به زیست جهان‌های دینی غیر اسلامی (مسیحی، یهودی، هندو بودیزم، کنفوسیوسی - تائویستی و شینتویی) نیز به طور مختصر در حد نیاز برای توصیف و روایت توجه شده است.

مسئلهٔ محوری این مقاله این است که: «چرا و چگونه در جهان کرونایی شده، مهم‌ترین موضع - فضای غیر عرفی و سکولار جهان معاصر ما - «زیست جهان دینی» - با پاندمی ویروس کرونا مواجهه داشته، به آن واکنش نشان داده و نیز

1- Profane / Secular.

2- Spiritual

تحت تأثیر آن قرار گرفته و ایستار و رفتار زیست جهان دین گرایان و دین ورزان و اجتماعات دینی را نیز متأثر ساخته است.

مسئله مزبور به تبع پرسش‌های مهمی را برای این نوشتار پیش روی قرار می‌دهد:

- زیست‌جهان‌های دینی در برابر ویروس کرونای ۲۰۲۰، چه مواجهه‌ای داشته و دارند؟
- زیست‌جهان‌های دینی برای پیروان و اجتماعات دینی در مقابله با این ویروس چه توصیه‌هایی ارائه داده و می‌دهند؟
- ویروس کرونا چگونه ایستارها و رفتارهای دین گرایان در زیست‌جهان‌های دینی را متحول نموده است؟
- تبعات و پیامدهای جهان کرونایی شده برای آینده‌های نزدیک و دور این زیست‌جهان‌های معنوی ابراهیمی و آسیایی چه خواهد بود؟

روش پژوهش

از حیث روش هم مبنای نوشتار در اصل «مطالعه اسنادی» است؛ اما با توجه به اینکه هنوز ادبیات تخصصی و علمی این مضمون - به دلیل تازگی رخداد واقعی مضمون در جهان عینی - ساخته و پرداخته نشده است، بنابراین نویسنده نوشتار ناگزیر به ادبیات نسبتاً تخصصی و عمومی این مضمون که در فضای رسانه‌ای در دسترس است، متکی شده است. از این رو منابع داده‌های نوشتار نیز گزارش‌های ژورنالیستی، داده‌های اینترنتی و همچنین برخی تحلیل‌های مندرج در وب‌نوشته‌های نویسنده در شبکه اجتماعی است^(۱). هر چند در حد مقدمات از برخی مقالات و گزارش‌های کارشناسی مرتبط‌تر نیز برحسب مورد و نیاز استفاده شده است.

روی هم رفته ساختار نوشتار حاضر نیز طوری طراحی شده است تا بتوان در آن هم روایتی «جامعه‌شناختی» و گزارشی «مردم‌نگاشتی» (اتنوگرافیک) از «زیست‌جهان دینی کرونایی شده» را دید و هم شاهد طرح برخی ایده‌های تئوریک (الاهیاتی و جامعه‌شناختی) مرتبط با «فاجعه» (فاجعه‌ای جهان‌گیر مانند ویروس کرونا) بود. به این منظور مروری بر ادبیات فارسی، عربی و انگلیسی مرتبط با بحث «کرونا و دین» خواهیم داشت و به طور مختصر در ضمن این روایت تحلیل‌های «الهیات فاجعه»^۱ نیز به «جامعه‌شناسی دینی فاجعه»^۲ هم نظر خواهیم کرد (ر.ک: نجاتی حسینی، فروردین ۱۳۹۸، کانال و سایت خبرگزاری مهر، ۲۶ مارس ۲۰۱۹)^(۲). در ضمن همان توضیحات به صورت فشرده نیز توصیفی از برخی مواضع موافق/مخالف در زیست‌جهان‌های دینی در مواجهه با ویروس کرونای ۲۰۲۰ میلادی ارائه خواهیم نمود.

۱- جهان کرونایی شده و زیست‌جهان‌های دینی ابراهیمی و آسیایی

در این قسمت از مقاله، گزارشی مردم‌نگاشتی (اتنوگرافیک) و البته با مایه‌های جامعه‌شناختی از داده‌های مرتبط با «جهان کرونایی‌شده» و تأثیر آن بر «زیست‌جهان‌های دینی» ابراهیمی (یهودیت، مسیحیت و اسلام) و آسیایی (هندویزم، بودیزم و زرتشتی) (داده‌های اینترنتی: هفته اول و دوم فروردین ۱۳۹۹ خورشیدی/ هفته آخر مارس ۲۰۲۰ میلادی) خواهم داشت.

آغاز مرور نیز با ادبیات انگلیسی است: نخست به خاطر گستردگی دامنه ادبیات انگلیسی‌زبان تولیدشده طی همین مدت نه‌چندان کوتاه از شروع ویروس کرونا (حدود ۹۰ روز از ماه فوریه ۲۰۲۰ میلادی/ دی ماه ۱۳۹۹ خورشیدی) درباره ویروس کرونا؛ دوم به لحاظ دامنه تأثیرات جهان کرونایی‌شده بر زیست‌جهان مسیحی، آیین‌های مذهبی و مراسم معنوی مسیحیان به‌ویژه حضور هفتگی در کلیسا برای دعا، تشریفات مذهبی به‌ویژه در حوزه کفن و دفن متوفیان عادی و همچنین تشییع جنازه کرونایی‌ها و رفتارهای دینی مسیحیان جهان به‌ویژه مسیحیان اروپایی و امریکایی.

واضح است بخش مهمی از ادبیات مربوط به تأثیر ویروس کرونا بر زیست‌جهان مسیحی در قاره پهناور امریکای لاتین، جنوبی، مرکزی و حوزه کارائیب است که عمدتاً به زبان اسپانیولی است و علی‌رغم اهمیت آن، برای مرور ادبیات از این دایره بیرون گذاشته شده است؛ زیرا متأسفانه نویسنده به این زبان تسلط نداشته است. بنابراین نمونه‌هایی که به صورت معرف انتخاب شده و در اینجا توصیف و گزارش می‌شود، عمدتاً مربوط به تأثیرات ویروس کرونا و شکل‌گیری جهان کرونایی‌شده اروپایی - امریکایی بر زیست‌جهان مسیحی غربی است.

در همین زمینه نیز برای زیست‌جهان یهودی و تأثیرات ویروس کرونا بر زیست‌جهان عبری هم صرفاً به ادبیات انگلیسی‌زبان مرتبط با موضوع اکتفا شده است؛ زیرا در اینجا نیز متأسفانه به دلیل ناآشنایی نویسنده با زبان عبری، امکان استفاده از ادبیات زبان عبری که در اسرائیل (فلسطین اشغالی) درباره ویروس کرونا و زیست‌جهان دینی یهودی تولید شده، میسر نبوده است.

درباره ادیان آسیایی نیز به‌ویژه هندو بودیزم، که حوزه سرزمینی اصلی آن هند و قاره آسیاست هم به همین منوال از ادبیات مرتبط تولیدشده به زبان انگلیسی استفاده شده است. در مجموع آنچه در اینجا به صورت مختصر گزارش می‌شود، صرفاً ادبیات انگلیسی‌زبان درباره تأثیر جهان کرونایی‌شده بر «زیست‌جهان دینی یهودی - مسیحی» و «زیست‌جهان دینی هندو - بودیزم» است.

درباره دین ایرانی - آسیایی مهم دیگر یعنی «دین زرتشتی» باید خاطر نشان ساخت که با جست‌وجوهای لاتین و پارسی، داده‌هایی اندک برای نشان دادن

تأثیرات جهان‌کروناپی شده بر «زیست‌جهان‌مذهبی‌زرتشتی» در این مقاله به دست‌آمد که در جای خود خواهد آمد.

با تمام اینها برخی از داده‌های مرتبط با «زیست‌جهان‌های دینی ابراهیمی و آسیایی و جهان‌کروناپی شده» در حداقل شمارش به فارسی نیز تولید شده که ما از آنها نیز در اینجا استفاده خواهیم کرد. یکی از نمونه‌های معرف و خواندنی از این دست، گزارش‌های تحلیلی فارسی درباره «دین و کرونا»، که برای نشان دادن وجه مقایسه‌ای، بینادینی و چندفرهنگی «زیست‌جهان‌کروناپی شده ادیان جهان» نیز بسیار سودمند است، گزارش فشرده «سایت ایگنا» با عنوان «تأثیر و تأثر پیروان ادیان در بحران جهانی شیوع کرونا» است که کل آن در زیر آمده است (سایت خبرگزاری قرآنی ایران، ایگنا، ۱۱ فروردین ۱۳۹۹).

تصویر ۱: نیم‌رخ از فضاها و مناسک مذهبی چندفرهنگی و چنددینی در جهان‌کروناپی شده (یهودیت، مسیحیت، اسلام، هندوئیسم و بودیسم)

۱-۱- تأثیر و تأثر پیروان ادیان در بحران جهانی شیوع کرونا

به گزارش ایگنا اخیراً «جان اوپال»، استاد آمریکایی دانشکده تاریخ و مطالعات کلاسیک در دانشگاه «مک‌گیل» کانادا در مقاله‌ای در روزنامه گلوب اند میل نوشت: «من در کانادا در شهر مونترال زندگی می‌کنم که اصول جدایی دین از جامعه در آن شدیداً رعایت می‌شود. تنها نشانه دینی که در اطراف خود می‌بینم، زنان مسلمان و محجبه‌ای هستند که قوانین استانی، حضور آنها را در مدارس و ادارات دولتی منع کرده است». وی افزود: «من و همسرم، فرزندان خود را بر اساس انسانیت و صداقت پرورش می‌دهیم، نه اصول دینی. با این حال در شرایط کنونی که بحران کرونا جهان را فراگرفته است، احساس می‌کنم تنها با دعا و نیایش آرامش پیدا می‌کنم» (سایت خبرگزاری قرآنی - ایگنا، ۱۱ فروردین ۱۳۹۹).

۲-۱- نقش رهبران مذهبی در بحران کرونا

هر چند هزاران مراسم دینی در سرتاسر جهان به خاطر شیوع کرونا لغو شده است، رهبران ادیان مختلف مرتباً با دعا و سخنان دینی می‌کوشند تا به پیروان خود آرامش ببخشند و از آنان در برابر اضطراب و استرس ناشی از این بیماری حمایت کنند. به تازگی پاپ از پیروان خود خواست تا برای افرادی که بخش خدمات عمومی در رم را فعال نگه داشته‌اند، دعا کنند. آیت‌الله سید علی سیستانی، مرجعیت عالی شیعه عراق نیز به تازگی گفت که کادر پزشکی به اندازه افرادی که از مرزهای میهن خود دفاع می‌کنند، مهم هستند و از مردم این کشور خواست که برای کادر درمانی دعا کنند. همچنین مجمع خاخام‌های اروپایی به کنیسه‌ها درباره چگونگی پاسخ به شیوع این بیماری توصیه‌هایی کرد و از مردم خواست که آرامش خود را حفظ کنند (همان).

۳-۱- نقش آفرینی جوامع دینی

بسیاری از گروه‌های مذهبی همچنان به ارائه خدمات خیریه از جمله اهدای تجهیزات پزشکی به جوامع محروم ادامه می‌دهند و رهبران دینی درباره گروه‌های آسیب‌پذیر ابراز نگرانی کرده‌اند. مؤسسات خیریه کاتولیک در ایتالیا هنوز آشپزخانه‌های پخت سوپ برای افراد فقیر را با رعایت ملاحظات بهداشتی، فعال نگه داشته‌اند و سازمان‌های یهودی در ایالت کالیفرنیا در حال جمع‌آوری کمک‌های مالی برای خانواده‌های کم‌درآمد، پناهندگان و سالمندان هستند (همان).

۴-۱- تأثیرپذیری مراسم دینی از کرونا

بسیاری از نهادهای دینی در حال بستن مکان‌های عبادت یا محدود کردن اجتماعات عمومی هستند. در یک اقدام فوق‌العاده در ماه گذشته، عربستان سعودی ورود افراد خارجی را ممنوع اعلام کرد و سفر به مکه و مدینه را برای عمره متوقف کرد. عربستان همچنین مسجدالحرام در مکه و مسجدالنبی (ص) را در مدینه برای ضد عفونی کردن بست. بسیاری از مساجد، اقامه نماز جمعه را لغو کرده‌اند و کشورهایی مانند کویت و مالزی و ایران و... از مردم خواسته‌اند تا فعلاً در خانه نماز بخوانند. همچنین جشن‌های سال نو بودایی که طی آن معمولاً هزاران نفر برای مراسم آب‌بازی و دیگر مراسم جمع می‌شوند، در سراسر آسیای جنوبی لغو شده است (همان).

اما در هند هر چند نارندرا مودی، نخست‌وزیر این کشور از مردم خواسته بود که در اجتماعات عمومی شرکت نکنند، هزاران نفر که بسیاری از آنها ماسک‌های جراحی زده بودند، در جشن هولی شرکت کردند. بسیاری از مراسم دینی شامل

دست دادن و یا بوسیدن اشیای مقدس است. برخی مقامات دینی برای پیشگیری از شیوع این بیماری، راه‌حل‌هایی اتخاذ کرده‌اند. مثلاً کلیسای کاتولیک رم، پخش تلویزیونی دعای روزانه پاپ و موعظه یکشنبه او را به طور زنده آغاز کرده است. همچنین پخش زنده مراسم مذهبی کلیسای ملی واشنگتن، ۲۵ هزار بیننده را به خود جلب کرد (همان).

۱-۵- تأثیرپذیری مراسم دینی در آینده

این امکان وجود دارد که حج امسال لغو شود. هر چند چنین تصمیم احتمالی که تقریباً سه میلیون مسلمان را که امسال قصد سفر را داشتند، غمگین می‌کند، این اتفاق، بی‌سابقه نیست. مراسم حج تاکنون چهل بار از جمله به خاطر شیوع وبا و طاعون به حالت تعلیق درآمده است. همچنین در ماه رمضان احتمالاً مراسم افطاری عمومی در جوامع اسلامی در گوشه و کنار جهان لغو خواهد شد (سایت ایکننا، ۱۰ فروردین ۱۳۹۹).

جشن‌های هفته مقدس مانند همایش «پالم ساندی» و راهپیمایی مراسم جمعه خوب^۱ برای اولین بار در تاریخ مدرن بدون حضور جمعیت انجام خواهد شد، هر چند ممکن است این مراسم به طور زنده از تلویزیون پخش شود. مراسم عید پاک و ماه رمضان که با فاصله چند هفته در ماه آینده رخ می‌دهد، به دلیل سیاست فاصله‌گیری اجتماعی با تغییرات بزرگی روبه‌رو خواهد شد. به عنوان مثال، زائرانی که امیدوارند از مکان‌های مقدس مسیحی، یهودی و اسلامی در بیت‌المقدس دیدن کنند، باید آماده شوند تا دو هفته قرنطینه را تحمل کنند؛ زیرا احتمالاً محدودیت‌های سفر به سرزمین‌های اشغالی همچنان برقرار است (همان).

۲- کرونا و زیست جهان ادیان ابراهیمی

۲-۱- جهان کرونا بی‌شده و زیست جهان یهودی

زیست جهان دینی یهودی در پایبندی به شریعت عهد عتیق (آموزه‌های تورات عبری)، رادیکال‌تر از همتای مسیحی خود است. بنابراین وام گرفتن از منجی‌گرایی شریعت یهود برای بقا و زیست مقاومتی در برابر فاجعه و مصائب دنیوی، بخشی از آموزه‌های فقهی شریعت یهودیت، مندرج در کتاب مقدس یهودیت و تفسیر فقهی آن، «تورات و تلمود» است که در خدمت آموزه -ایدئولوژی‌های دینی «موعودگرایی» و هزاره‌گرایی نیز هست^(۳).

برای نمونه می‌توان به گزارش زیر توجه نمود که در آن یک دولتمرد -

روحانی یهود از آموزه «منجی گرایی»^۱ عیسای مسیح، موعود یهودیت و مسیحیت، برای مقابله با «فاجعه ویروس کرونا» بهره می‌برد، تا نشان دهد که زیست جهان دینی می‌تواند با اطمینان خاطر از مصون ماندن در برابر بلایا به خوبی با این فاجعه مقابله کند؛ بدون اینکه نیازی به توصیه‌ها و دستورالعمل‌های سکولار (توصیه‌های عرفی و علمی استاندارد در جهان غیر دینی) داشته باشد (۴). جالب اینکه گفته شده خود این روحانی - دولتمرد اسرائیلی (و همسرش) حدود یک هفته پس از این اظهار نظر به کرونا مبتلا شده‌اند.

«وزیر بهداشت اسرائیل: مسیح در عید پاک، ما را از شر کرونا نجات می‌دهد!»: وزیر بهداشت رژیم صهیونیستی معتقد است که آموزه‌های تورات و مسیح (ع) نجات‌دهنده یهودیان از ویروس کروناست؛ موضوعی که انتقادهای زیادی را به همراه داشته است. به گزارش ردنا (ادیان نیوز)، به نوشته روزنامه فرمانطقه‌ای القدس العربی، یعقوب لیتسمان، وزیر بهداشت دولت اسرائیل که عضو حزب «اتحاد یهودیت توراتی» و از یهودیان خریدیم (یهودیان متعصب) ساکن اراضی اشغالی است، در سخنانی اظهار کرد که حضرت مسیح (ع) در عید پاک می‌آید و آنها را از شر ویروس کرونا و تمامی مشکلات رها خواهد کرد. وی این اظهارات را که نشان‌دهنده چهره دیگری از درگیری‌ها در جامعه صهیونیستی است، در پاسخ به پرسش خبرنگار شبکه ۱۲ تلویزیون این رژیم درباره باقی ماندن اسرائیلی‌ها در قرنطینه تا زمان برگزاری عید پاک مطرح کرد. اظهارات لیتسمان که مخالف با توصیه‌های بهداشتی مقامات اسرائیل برای مقابله با کرونا بوده، انتقادهای زیادی را به همراه داشته است و باعث شد تا آویگدور لیبرمن، وزیر جنگ سابق این رژیم و رئیس حزب «اسرائیل خانه ما»، وی را «وزیر بهداشتی بازمانده از قرن نوزدهم» بنامد (سایت ادیان نیوز - ردنا، ۱۰ فروردین ۱۳۹۹).

در همین زمینه شاهد مثال، اظهارات یک اسرائیلی است که درباره بازماندن مراکز فرهنگی دینی شریعت یهودی، کنیسه‌ها و عبادتگاه‌ها، با وجود اعمال محدود قرنطینه کرونایی در سرزمین‌های اشغالی، بسته بودن همه مراکز تجمع و نیز محدودیت‌های رفت و آمد و گردهمایی صحبت می‌کند. بر اساس اظهارات او ظاهراً زیست جهان دینی یهودی عبری چندان اهمیتی به توصیه‌های عرفی و سکولار جهان غیر دینی برای تعلیق یا تحدید مناسک دینی یهودی نمی‌دهد. یک اسرائیلی دیگر نیز در گفت‌وگو با روزنامه «هاآرتص» در انتقاد از اظهارات لیتسمان عنوان کرد: پاسخ لیتسمان به سؤال خبرنگار، بوی جهل و نادانی

می‌دهد. وی افزود: حتی در دوره‌های بحران نیز دین بالاتر از هر چیز دیگری قرار می‌گیرد. مدارس، دانشگاه‌ها، مراکز فرهنگی و غیره بسته شده‌اند، اما مدارس دینی و کنیسه‌ها همچنان درهایشان باز است. اما با وجود این انتقادهای، لیتسمان همچنان از موضع خود مبنی بر ضرورت بازماندن مراکز دینی دفاع می‌کند. نکته قابل توجه این است که خریدی‌های اسرائیل به دستورالعمل‌های مقامات این رژیم برای جلوگیری از تجمع بیش از ده نفر احترام نمی‌گذارند و زندگی خود را طبق معمول ادامه می‌دهند؛ مسئله‌ای که زمینه‌ساز شیوع قابل توجه کرونا در اراضی اشغالی است (همان).

اما ایفای پروتکل مقابله با ویروس جهان‌گیر کرونا بر اساس استانداردهای سازمان جهانی بهداشت و همراهی مبتنی بر «عقلانیت مدنی» در زیست‌جهان‌های ادیان ابراهیمی، متفاوت است. برای نمونه - همان‌گونه که خواهیم دید - در زیست‌جهان ادیان ابراهیمی، «زیست‌جهان مسیحی» قابل مقایسه با «زیست‌جهان اسلامی» و «زیست‌جهان یهودی» نیست. مثلاً بیشترین رادیکالیسم دینی در زمینه تخطی از پروتکل مقابله با ویروس جهان‌گیر کرونا بر اساس استانداردهای سازمان جهانی بهداشت، مربوط به جهان یهودی و به‌ویژه شهرهای یهودی‌نشین مذهبی (به‌ویژه بیت‌المقدس / اورشلیم) است. بر اساس گزارش‌های مستند رسانه‌های خبری جهانی، یهودی‌های متعصب و بنیادگرا - از منظر جامعه‌شناسی سیاسی دین - همچنان در برخی از محلات و مناطق یهودنشین مذهبی به برگزاری مراسم آیینی جمعی (مانند نماز جمعی در کنیسه‌ها و دعا در کنار دیوار ندبه بیت‌المقدس و تلاش برای ورود به صحن بیت‌المقدس و زرات اماکن مذهبی بسته‌شده توسط دولت) با وجود ممانعت سربازان اسرائیلی ادامه می‌دهند (همان).

این در حالی است که دولت همچنان مشغول اجرای مقررات پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت برای قرنطینه‌خانگی و اعمال فاصله‌گیری اجتماعی برای زندگی روزمره (پروفان و سکولار) و تسری این مقررات به «زیست‌دینی و فضاهای دینی» در اسرائیل است. حتی با وجود برخی فتاوی فقهای یهود (خاخام‌ها) مبنی بر لزوم رعایت پروتکل مقابله با ویروس کرونا از سوی یهودیان و انجام آیین‌های عبادی به صورت فردی تا رفع مشکل کرونا و برخلاف «یهودیان سکولار» که با این فتوا و پروتکل دولت اسرائیل هیچ‌گونه مشکلی ندارند، «یهودیان رادیکال و بنیادگرای مذهبی» همچنان با این پروتکل که از نظر آنها مغایر با شریعت‌گرایی و ایمان یهودی است، مخالفت می‌ورزند. قطبی شدن یهودیان اسرائیل به «یهودیان سکولار / مذهبی» از منظر جامعه‌شناسی دین، مهم‌ترین تعیین‌کننده تنش و چالش مذهبی آیینی در

تصویر ۲: تجمع جمعی از بنیادگرایان یهودی معترض در مخالفت با تصمیم قرنطینه دولتی در بیت المقدس

تصویر ۳: حضور سربازان اسرائیلی در صحن بیت المقدس برای اجرای قرنطینه کرونایی

تصویر ۴: درگیری جمعی از بنیادگرایان یهودی با پلیس در مخالفت با سیاست قرنطینه در اسرائیل

جهان کرونایی اسرائیل (سرزمین‌های اشغالی و فلسطین اشغالی) و همچنین «بحران هویت در مرجعیت فقهی» «خاخام‌های یهودی دولت‌گرا/ مردم‌گرا/ میانه‌گراست (همان).

برای نمونه‌ای مستند از آنچه گفته شد، می‌توان به گزارش خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا) از این رویداد مذهبی سیاسی مهم که در مقابله و مخالفت یک «جمعیت مذهبی یهودی» با «پروتکل جهانی مقابله با ویروس کرونا» شکل گرفته و به نقل از خبرگزاری‌های معتبر جهان مدون شده، اکتفا نمود (سایت ایسنا، ۱۶ فروردین ۱۳۹۹).

این گزارش و همچنین محتوای گزارش‌های مشابه رسانه‌های جهانی نشان می‌دهد که چرا و چگونه «زیست جهان دینی یهودی» و «زیست جهان غیر دینی یهودی» در یک فضای سرزمینی واحد به دو صورت مغایر هم با پروتکل جهانی و استاندارد مقابله با ویروس جهان‌گیر کرونا مواجه می‌شوند (سایت تی‌ارتی نت فارسی، ۳۱ مارس ۲۰۲۰ / سایت ای.ای. کام فارسی، ۶ دسامبر ۲۰۱۹ / سایت دویچه وله فارسی، ۴ آوریل ۲۰۲۰، ۳۱ مارس ۲۰۲۰ / سایت بی‌بی‌سی فارسی و جهانی، ۳۰ مارس ۲۰۲۰).

اعلام منع تردد در محلات مسکونی یهودیان ارتدکس در اراضی اشغالی: شهر مذهبی بنی‌براک عملاً قرنطینه شده است. بی‌توجهی یهودیان خریدی

و ارتدکس، به افزایش شمار مبتلایان به کرونا منجر شده است. میزان ابتلا به بیماری کرونا در شهرها و محلات مذهبی، هشت برابر دیگر نقاط است. به گزارش ایسنا، شهر مذهبی بنی‌براک و محلات مسکونی یهودیان ارتدکس به کانون‌های شیوع اپیدمی کرونا تبدیل شده‌اند. پلیس با کمک ارتش عملاً راه‌های ورودی و خروجی شهر بنی‌براک را مسدود کرده است. با وجود این اقدامات، بی‌اعتنایی یهودیان محافظه‌کار به توصیه‌ها و مقررات دولت اسرائیل به افزایش شتابان موارد ابتلا به بیماری کرونا در محلات به شدت مذهبی اسرائیل منجر شده است. سایت «تاگس‌شاو» وابسته به شبکه یک تلویزیون آلمان، گزارشی از شیوع مهار گسسته بیماری کرونا در محلات مسکونی یهودیان ارتدکس در اراضی اشغالی دارد. شهر بنی‌براک با دویست هزار نفر جمعیت، مهم‌ترین شهر مذهبی در اراضی اشغالی به شمار می‌آید. این شهر که در استان تل‌آویو واقع است، محل سکونت یهودیان ارتدکس است. ظرف روزهای گذشته، پلیس با خودروهای خود در خیابان‌های این شهر گشت‌زنی کرده است. به گزارش دویچه‌وله، مأموران با استفاده از بلندگو از اهالی درخواست کرده‌اند که در خانه‌های خود بمانند و تنها با هدف خرید یا مراجعه به پزشک، خانه‌های خود را ترک نکنند. بی‌توجهی مردم به مقررات باعث شده که پلیس با کمک ارتش، شهر را مسدود کند و ده‌ها پست نگهبانی در نقاط مختلف این شهر ایجاد کند (سایت دویچه‌وله فارسی، ۴ آوریل ۲۰۲۰ و ۳۱ مارس ۲۰۲۰).

مقاومت نیروهای مذهبی: اهالی مناطق به شدت مذهبی اسرائیل، توصیه‌ها و مقرراتی را که دولت وضع کرده، نمی‌پذیرند و همچنان در مراسم و کلاس‌های مدارس دینی شرکت می‌کنند. برای یهودیان متعصب، سخن خاخام‌ها مهم‌تر از قوانین دولتی است. جوانان بنی‌براک حتی نیروهای پلیس را «نازی» خطاب می‌کنند. کار به جایی رسیده است که بنا بر ارزیابی کارشناسان این احتمال وجود دارد که چهل درصد از مردم شهر بنی‌براک به بیماری کرونا مبتلا شده باشند. به‌ویژه وضعیت شهروندان سالمند این شهر باعث نگرانی مسئولان شده است. دولت تلاش دارد تا ۴۵۰۰ نفر از شهروندان مسن‌تر از هشتاد سال را از بنی‌براک خارج کرده و در هتل‌ها اسکان دهد. نفتالی بنت، وزیر جنگ اسرائیل از شیوع بیماری کرونا در بنی‌براک سخن گفته و مقاومت سالمندان را چالشی برای دولت دانسته است. او گفته است: «خطر جانی سالمندان این شهر را تهدید می‌کند. از این رو ارتش پا به میدان نهاده است. وظیفه آنان، خارج کردن افراد سالخورده از این منطقه است» (همان).

جدی نگرفتن خطر کرونا: شهروندان مذهبی و ارتدکس، مدت‌ها خطر شیوع این بیماری را جدی نگرفتند و برخلاف توصیه دولت در کنیسه‌ها گرد هم آمدند و کلاس‌های دینی خود را برگزار کردند. هشدارهای پلیس و مقامات دولتی نیز به گوش خیلی از آنها نرسیده بود. نزد یهودیان ارتدکس، استفاده از تلفن‌های همراه، اینترنت و رادیو و تلویزیون حرام و قدغن است. بن حیم، کارشناس مسائل دینی در کانال ۱۳ تلویزیون اسرائیل گفته است که نیروهای متعصب اکنون می‌توانند دریابند که تورات، آنها را در برابر ویروس حفاظت نمی‌کند. گفته می‌شود که شتاب شیوع بیماری کرونا در مناطق مذهبی، هشت برابر بیش از دیگر نقاط است (همان).

۲-۲- جهان کروناپی شده و زیست جهان مسیحی

تصویرها برای نشان دادن امر واقع اجتماعی یعنی تأثیر کرونا و بلایی که بر سر فرهنگ جهان مسیحی غرب - دست کم در محدوده سرزمین دینی کاتولیک با یک و نیم میلیارد معتقد و پیرو مسیحی - آورده است، بسیار گویاست. «پاپ فرانسیس»، رهبر کاتولیک‌های جهان در جهان کروناپی و در واتیکان مسیحی کروناپی شده و بدون حضور هزاران نفر از زیارت‌کنندگان همیشگی پاپ به‌ویژه در روزهای یکشنبه و بدون هرگونه ملاقات‌کننده در حال پیاده‌روی به سمت محل عبادت است. تصویر دیگر، مراسم عبادی پاپ، بی حضور نگاه به مشتاقان مسیحی وی (معمولاً همان ۴۰ تا ۵۰ هزار نفری که هر هفته در میدان سنت پتر روم، گرد هم می‌آیند تا پاپ را از بالای بالکن معروف واتیکان زیارت کنند) است.

تصویر دیگر نشان‌دهنده «مراسم عبادی مجازی»^۱ پاپ است. این بار پاپ وادار به کاربری رسانه با واسطه مجازی بی-حضور فیزیکی مؤمنان مسیحی شده است. همه این تصویرهای اجتماعی نشان می‌دهد که «فرهنگ دینی عقلانی شده و مدرن شده مسیحیت» - آنگونه که ماکس وبر، جامعه‌شناس بزرگ دین، بانی تبیین و تفسیر این تز محل تأمل و مشتاق ترویج این ایده جامعه‌شناختی غرب محورانه بود - چگونه در جهان کروناپی نیز در قالب یک «کنش - واکنش دینی مدرن عقلانی شده» تلاش می‌کند تا نشان دهد که چگونه دین مسیحیت مدرن واتیکان و پاپ در هزاره سوم و در سال ۲۰۲۰ میلادی - برخلاف سلف کلاسیک و سنتی خود در قرون وسطای وحشتناک مسیحی که مخالف علم مدرن و علم گرایی پیشرفته بود و دستگاه مهندسی فرهنگی و ولایت فقهی پاپ یعنی انگیزاسیون و تفتیش عقاید را راه انداخت - با زیست جهان پیشرفته علم و فناوری مدرن غربی بر سر مهر است.

در نهایت اینکه تصاویر می‌باید نشان دهند که «زیست جهان دینی مسیحیت» نیز به موازات زیست جهان سکولار با پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مواجهه با ویروس جهان‌گیر کرونا همراهی و همکاری می‌کند. این همراهی و سازگاری با پروتکل مقابله با ویروس کرونا و توصیه‌های بهداشتی پزشکی مانند فاصله‌گیری اجتماعی و خود قرنطینگی و قرنطینه‌ جمعی در تمام حوزه‌های زیست جهان مسیحی مدرن غربی - از تعلیق و توقف مراسم کفن و دفن و تشییع جنازه جمعی، دعای یکشنبه‌ها، بسته شدن کلیساها، مراسم غسل تعمید و شعایر آیینی عقد و ازدواج کلیسایی - قابل مشاهده است (سایت همشهری آنلاین، ۹ فروردین ۱۳۹۹؛ سایت فرصت نت، ۲۶ اسفند ۱۳۹۸؛ سایت خبرگزاری شبستان، ۳ فروردین ۱۳۹۹؛ سایت خبرگزاری ایرنا، ۱۸ فروردین ۱۳۹۹).

تصویر ۱:۵: اجرای شعایر آیینی مسیحی توسط پاپ فرانسیس، رهبر کاتولیک‌های جهان، در «جهان کروناپی شده» به صورت فردی (واقعی و مجازی) در واتیکان (رم - ایتالیا)

اما در همین سویه و به صورت مقایسه‌ای و برای نشان دادن اینکه چگونه «جهان اروپایی امریکایی کروناپی شده بر «زیست جهان دینی مسیحیت» تأثیر گذاشته و نیز اینکه چگونه این زیست جهان با یک و نیم میلیارد پیرو نسبت به این تأثیرات، کنش - واکنش نشان داده است، دست کم در مذهب پرشمار کاتولیک و بزرگ‌ترین نهاد - سازمان مذهبی آن واتیکان، کافی است به امر واقع رخ داده در جهان مسیحیت غربی به محوریت ایتالیا، مقرر واتیکان نظر کنیم. بر اساس این امر واقع و از منظر جامعه‌شناختی دین، شش پدیده به هم مرتبط در «جهان کروناپی شده مسیحی» جلب نظر می‌کند:

۱. اظهارات مذهبی مدنی منطبق بر عقلانیت مدرن «پاپ فرانسیس»، رهبر مذهبی کاتولیک‌های جهان درباره جدی گرفتن فاجعه ویروس کرونا و خطرات و مخاطرات آن و لزوم عمل به توصیه‌های پزشکی - بهداشتی استاندارد جهانی برای مقابله با کرونا؛
۲. ضرورت مذهبی دعا کردن به درگاه خداوند برای غلبه بر ترس و اضطراب ناشی از فاجعه و ترومای آن برای مسیحیان و بشریت؛

۳. بسته شدن مراکز تجمع دینی مسیحیان به ویژه کلیساها؛
۴. تعلیق انجام جمعی و گروهی مراسم آیینی از دعا، غسل تعمید، ازدواج کلیسایی تا کفن و دفن اموات؛
۵. تعلیق ملاقات هفتگی پاپ فرانسیس از بالکن معروف واتیکان با زیارت کنندگان مسیحی در صحن و میدان سنت پیتر واتیکان؛
۶. برگزاری انفرادی نیایش هفتگی توسط پاپ فرانسیس، بدون حضور مسیحیان معتقد به این مراسم آیینی روال مند (همان).

پاپ به تنهایی آیین نیایش را اجرا کرد: رهبر کاتولیک‌های جهان باز هم به تنهایی مراسم نیایش و دعا را اجرا کرد. به گزارش ردنا (ادیان نیوز) به نقل از خبرگزاری فرانسه، پاپ فرانسیس ۸۳ ساله، روز جمعه به تنهایی مراسم نیایش را در میدان سنت پیتر واتیکان اجرا کرد. او به خاطر ممنوعیت برگزاری تجمعات، این مراسم را به تنهایی اجرا نمود. پاپ در این مراسم برای همه کاتولیک‌های جهان در دورانی که ویروس کرونا همه جا غالب شده، دعا کرد و از آنان خواست برای رهایی از ترس و وحشت، به دعا و خداوند پناه ببرند. رهبر آرژانتینی کاتولیک‌های جهان، کرونا را به طوفان تشبیه کرد و گفت همه ما سوار بر یک قایق هستیم و باید با دعا، همبستگی و اتحاد از این شرایط طوفانی عبور کنیم. از ابتدای همه‌گیری کرونا در ایتالیا و واتیکان، پاپ همه آیین‌های مربوط به نیایش را به تنهایی برگزار کرده است (همان).

همه اینها، اگر از منظر «انسان - جامعه‌شناسی دین» نگاه کنیم - منظری که دیدگاه این مقاله و روایت است - نشان‌دهنده تأثیرات جهان‌کرونی بر زیست جهان دینی مسیحیت و بازخورد و بازاندیشی زیست جهان دینی برای یک مواجهه سه‌سویه «منطقی، مدنی و مذهبی» با یک «فاجعه زیستی - طبیعی» انسان‌ساخت با تأثیرات فرهنگی اجتماعی و سیاسی اقتصادی بر کل جهان است. برای چند نمونه معرف دیگر می‌توان به چند مضمون مهم در این باره که در گزارش‌های علمی اجتماعی رسانه‌های خبری جهان از مسئله «جهان‌کرونی شده» و «زیست جهان‌های دینی» مندرج شده است، استناد نمود.

- اهمیت یافتن بسته شدن مراکز تجمع دینی؛ توصیه‌های رهبران مذهبی به پیروان خود برای عمل به توصیه‌های بهداشتی - پزشکی استاندارد و نیز خواندن دعا برای رفع ترومای ناشی از فاجعه ویروس کرونا (سایت شبکه خبری الجزیره انگلیسی، ۲۰ مارس ۲۰۲۰).

- نقش و اهمیت یافتن «رژیم امساک و خویشتن‌داری‌های مذهبی»^۲ برای کاستن از تبعات ویروس کرونا در جهان ادیان مسیحی یهودی و هندو بودیزم و اسلامی که صرفاً

1- Anthro-Sociology of Religion
2- Religious Abstinence.

با انجام رژیم غذایی که شامل روزه گرفتن، نخوردن مشروبات، دوری از استعمال مواد مخدر و سیگار، پرهیز از رفتارهای جنسی و سایر خویشتن‌داری‌های مبتنی بر عادات زیستی - بدنی - فرهنگی همراه است (سایت اخبار پزشکی، ۲۶ مارس ۲۰۲۰).^۱

- لزوم عمل کردن نهادها و سازمان‌های دینی اروپایی و سایر نقاط جهان به توصیه‌های استاندارد سازمان جهانی بهداشت برای مقابله با ویروس کرونا و کاهش و پیشگیری از بروز خطرات و مخاطرات ناشی از آن در قالب: تعلیق، توقف، تعویق یا تعدیل گردهمایی‌های مذهبی؛ تغییر رویه و شکل ارائه خدمات مذهبی به معتقدان و اعضای سازمان؛ تلاش برای اطلاع‌رسانی‌های درست، پرهیز از شایعه، جلوگیری از بروز اطلاعات نادرست و غلط درباره کرونا (سایت مرکز کنترل و پیشگیری از بیماری‌های صلیب سرخ جهانی، ۲۳ مارس ۲۰۲۰).

- تغییر یافتن طرز کار نهادهای دینی و سازمان‌های مذهبی جهان برای مواجهه با ویروس جهان‌گستر کرونا و نیز مشارکت در عملیات پزشکی - بهداشتی - درمانی استاندارد در حال انجام توسط نهاد - سازمان‌های پزشکی ملی و منطقه‌ای و سازمان جهانی بهداشت و توصیه نهادهای مذهبی جهان به انجام امور مؤثری مانند: تعطیل کردن مستمر مراکز دینی جمعی و به تعلیق درآوردن مناسک عبادی مذهبی جمعی؛ تغییر رویه جمعی مراسم عبادی مذهبی و تبدیل آن به مراسم فردی و انفرادی؛ تبدیل کردن خانه‌ها به مراکز عبادت انفرادی و خانوادگی؛ لزوم اختصاص دادن امور صدقات سنتی و خیریه‌های مذهبی و عمل انفاق دینی به خرید تجهیزات پزشکی مورد نیاز برای مقابله با ویروس کرونا؛ تجهیز نمودن مراکز مذهبی در اختیار سازمان‌های دینی برای بیمارستان‌ها و نقاهتگاه‌های درمان مبتلایان به ویروس کرونا (سایت روابط خارجی - شورای روابط خارجی، ۱۹ مارس ۲۰۲۰ / سایت شورای روابط اجتماع یهودیان نیویورک، ۲۰ مارس ۲۰۲۰ / سایت ادیان برای صلح - مرکز بودایی ملبورن استرالیا، ۱۷ مارس ۲۰۲۰).

- لزوم اجماع جهانی ادیان برای صلح در سرزمین‌های پرتنش خاورمیانه و هند و پاکستان در راستای تجمیع توجه و تخصیص انرژی سازمان‌های دینی جهانی جهت مقابله با ویروس کرونا، به‌ویژه برای حل مسئله نزاع خونین و کشتار مسلمانان توسط هندوها و بودایی و کاستن از تنش مسلمانان با آنها، با هدف جلوگیری از شیوع بیشتر ویروس کرونا در این مناطق پرحادثه و کمک به سازمان‌های امداد و نجات ملی، منطقه‌ای و جهانی برای انجام عملیات پزشکی - بهداشتی - درمانی مواجهه با کرونا (سایت کنگره مسیحیان پاکستان، ۲۵ مارس ۲۰۲۰).

1- Mandal, Ananya. "What is Religious Abstinence?". News-Medical. 26 March 2020. <<https://www.news-medical.net/health/What-is-Religious-Abstinence.aspx>>.

به نظر می‌رسد که این چند نمونه از رخداد‌های متأخر در «زیست جهان‌های دینی ابراهیمی و آسیایی» که نوعی موضع‌گیری مذهبی مدنی و واکنش اجتماعی فرهنگی از سوی این زیست‌جهان‌ها در برابر «جهان کرونا‌یی شده» است، به خوبی سمت‌گیری و جهت‌گیری واحد و وفاق‌گونه ادیان جهان را در مواجهه با معضل جهانی کرونا نشان می‌دهد. شاید کمتر رخداد و فاجعه‌ای در سده ۲۰ و ۲۱ میلادی توانسته باشد مانند فاجعه جهانگیر و ویروس کرونا چنین «وفاق جهانی بین‌دینی» را ایجاد کرده باشد. با همه اینها اما همچنان در برخی مواضع درون‌دینی، برخی اجتماعات و سازمان‌های دینی هم در جهان ادیان ابراهیمی و هم ادیان آسیایی از سر‌ناهمیاری با تلاش‌های جهانی ادیان برآمده‌اند و نیز از موضع مخالفت‌خوانی در مواجهه با ویروس کرونا با طرح ادعاهای دینی عجیب و غریب تلاش می‌کنند تا نشان دهند که زیست‌جهان ادیان و دین‌داران و مؤمنان و معتقدان و دین‌باوران و فضا‌های قدسی و دینی - برخلاف آدم‌ها و فضا‌های زیست‌جهان سکولار و عرفی و غیر دینی - از آثار مخرب و مهلک ویروس کرونا مصون و در امان هستند. تا جایی که اطلاعات موجود در دسترس اجازه اظهار نظر در این زمینه را به متخصصان می‌دهد، می‌توان ابراز نمود که «موضع‌گیری‌های به نام دین در برابر ویروس کرونا» بیشتر به شکل و شمایل یک خرده‌فرهنگ اقلیتی کم‌طرفدار و کم‌حامی است تا یک فرهنگ اکثریتی و جهانی پرطرفدار و پرحامی.

۲-۳- جهان کرونا‌یی شده و زیست‌جهان اسلام

در میانه دو زیست‌جهان دینی ابراهیمی روایت‌شده (یهودی و مسیحی) و در میانه پیوستار مواجهه این دو زیست‌جهان دینی با ویروس پاندمیک کرونا، باید به «زیست‌جهان اسلامی» عطف نظر کرد که از منظر مواجهه با جهان کرونا‌یی داخل مرزهای جهان اسلام از خاورمیانه تا شمال آفریقا و آسیای میانه و هند و پاکستان، با پنجاه کشور و حدود یک و نیم میلیارد مسلمان، هم‌خصایص اولی را دارد (همچون جهان یهودیت، رفتارهای دینی رادیکال و حرف‌های بنیادگرایانه مذهبی در مواجهه با ویروس کرونا داشته است) و هم از خصایص دومی برخوردار است (همچون جهان مسیحیت، اجتماعات دینی و نهادها و سازمان‌ها و رهبران دینی آن از خود عقلانیت مدنی برای اجرای پروتکل استاندارد مقابله با ویروس جهانی شده کرونا نشان داده‌اند و نیز اینکه سیاست‌ورزان و دولت‌های کشورهای اسلامی بیش و کم تلاش نموده‌اند از عقلانیت سیاسی و نه لزوماً ایدئولوژیک برای مدیریت این بحران استفاده کنند).

بر این مبنا و با توجه به اینکه روایتگری جامعه‌شناختی زیست جهان دینی اسلامی در مواجهه با جهان‌کرونایی شده - به لحاظ وسعت بیشتر و کم‌نظیر «آیین‌های روزانه دینی در جهان اسلام» در مقایسه با دو جهان یهودی - مسیحی خود دست کم (اگر نگوئیم نیازمند یک کتاب) مستلزم مقاله‌ای مستقل است، از این رو در اینجا با توجه به محدودیت حجم مقاله، به صورتی فشرده حق مطلب درباره روایت «زیست جهان اسلامی در مواجهه با جهان‌کرونایی» گزارش می‌شود. این گزارش نسبتاً حاوی مواضع موافق و مخالف رخ داده در این زیست جهان (فشرده و مستند به منابع فارسی و عربی‌زبان هم درباره ایران اسلامی و هم سایر کشورهای اسلامی) است.

اما ابتدا لازم است نیم‌رخ جامعه‌شناختی از منظر انسان‌شناسی دینی از «جهان آیین‌های عبادی روزانه اسلامی» که اکنون سویه و شکل جمعی آن - و نه شکل اجرای فردی آن - در جهان‌کرونایی یا متوقف شده، یا به حالت تعلیق درآمده یا تعدیل شده و یا تحدیدگشته، نشان داده شود. این امر به‌ویژه در مواقع اسلامی خاصی رخ داده که دقیقاً ایام پیک شعایر دینی جمعی خاص است. منظور، تقارن جهان‌کرونایی شده با ماه‌های اسلامی سه‌گانه «رجب، شعبان و رمضان» است که موضع انجام «فرائض مستحب» مانند «اعتکاف ماه رجب در مساجد، گزاردن حج عمره ماه‌های سه‌گانه، صواب - ثواب بیشتر شرکت در نمازهای جمعه و جماعات در مساجد» و فریضه واجب «روزه‌داری» است که به دلیل جهان‌کرونایی شده به تعلیق درآمده و در صورت تداوم جهان‌کرونایی، متوقف خواهد شد.

علاوه بر این - همان‌گونه که گفته شد - جهان‌مسلمین و نهاد فقاقت اسلامی در جهان اسلام، همچنان نگران تکلیف «فرائض واجب» در ماه مبارک «رمضان» است. این امر واقع‌نه تنها سویه فردی روزه‌داری را به احتمال پزشکی به مخاطره افتادن جان روزه‌داران در برابر کرونا با چالش مواجه می‌کند و ممکن است بسیاری از دارندگان پتانسیل روزه نتوانند به لحاظ این مخاطره پزشکی، این فریضه را ادا کنند، بلکه برگزاری سایر شعایر دینی تابعی و تبعی ماه رمضان نیز به‌ویژه «مراسم جمعی شب‌های قدر» را هم به تعطیلی خواهد کشاند. بنابراین همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در این نیم‌رخ می‌توان از فرائض دینی دیگری نیز یاد کرد، مانند «نمازهای روزانه، نماز جمعه، زیارت، مراسم تعزیه، مراسم حج، مراسم تکفین و تدفین و تشییع جنازه مسلمین بر اساس سنت‌های اسلامی» که صورت جمعی آن به حالت تعلیق درآمده و یا تغییر شکل داده است.^(۵)

با تمام اینها اسلام از منظرهای الاهیات، فلسفه دین و جامعه‌شناسی دین در مقایسه با دو دین دیگر ابراهیمی دینی، متمایز و ممتاز است.^(۶) خاصیت پرکشش و

پرانعطاف دین اسلام و پتانسیل‌های تطبیقی، تعادلی، تبدیلی و بازتولیدی آن به عنوان «دین عهد خاتم» (عهد متمم دین عهد قدیم یهودی و دین عهد جدید مسیحی) خوشبختانه طوری است که جهان آیین‌های عبادی اسلامی و شعائر جمعی مذهبی به طوری قابل «مهندسی دینی» شده است که هم امکان انجام بسیاری از این فرایض به «شکل انفرادی» عملاً میسر و از نظر شرعی نیز مقبول، موجه و حتی مؤکد است (به‌ویژه هنگامی که ادای فرایض و انجام عبادات ممکن است حیات و بقای مسلمان را به خطر و مخاطره اندازد) و هم اینکه در جهان اسلامی مدرن‌شده، استفاده از «رسانه‌های دینی»^۱ (مانند رادیوی دینی، تلویزیون دینی، سایت‌های دینی، کانال‌های تلگرامی دینی و شبکه‌های ماهواره‌ای دینی) و به‌ویژه «فضای مجازی دینی»^۲ برای انجام مناسک از راه دور و با استفاده از «پلات فرم اینترنت» نیز میسر است؛ مانند زیارت مجازی، دعای مجازی، گردشگری دینی مجازی، استفتای مجازی و مانند آن^(۷). برای این بحث کافی و لازم است گزارش تحلیلی - تصویری سودمندی که در سایت عربی شبکه ماهواره‌ای الجزیره با عنوان «نحوه تأثیر شیوع ویروس کرونا بر انجام مراسم و شعائر دینی مسلمان» (کیف اثر فیروس کورونا علی الشعائر الدینیة للمسلمین؟) آمده، ارائه شود و سپس مستندات جهان عرب و ایران نیز در حد چند نمونه معرف نشان داده شود (سایت عربی شبکه الجزیره، ۵ مارس ۲۰۲۰).

تصویر ۶: بیت الله الحرام (کعبه) در ایام کرونایی

در گزارش الجزیره، درباره نحوه تأثیر کرونا بر اجرای شعائر دینی در دو زیست جهان تسنن و تشیع بحث شده است که تمرکز آن به صورت تصویری و مستند بر تعطیلی «شعائر آیینی نماز و زیارت» در هر دو زیست جهان (آیین «حج» در مکه و زیارت مدینه در عربستان؛ «زیارت» عتبات عالیات در نجف، کربلا، کاظمین و سامرا در عراق و نیز حرم رضوی در ایران) است.

1- Religious Media.
2- Cyber Religious Space.

تصویر ۷: تنظیف و استریزه کردن مسجدالحرام در ایام کرونایی (مکه)

تصویر ۸: صحن حرم رضوی در ایام کرونایی (مشهد)

۲-۳-۱- زیست جهان عربی و تسنن

باری با این اوصاف جهان عرب، در حوزه سرزمینی «زیست جهان دینی اهل سنت» عمدتاً در کلیت خود (به جز موارد اولیه مخالفت با تعدیل یا تعلیق و توقف مراسم و آیین‌های مذهبی) با پروتکل استاندارد سازمان بهداشت جهانی کرونایی مواجهه نسبتاً مبتنی بر نوعی «عقلانیت مدنی دینی» (استفاده از ابزار دینی مناسب برای رسیدن به اهداف پروتکل سازمان بهداشت جهانی در مواجهه با ویروس کرونا) داشته است. چند نمونه مستند زیر، این مفروض را تأیید می‌کند.

- یک نمونه از پدیده‌های مذهبی آیینی استثنایی از تأثیر شیوع کرونا بر زیست جهان مذهبی اهل سنت، به ویژه در جغرافیای فرهنگی عربی آن، اضافه شدن «بندی کرونایی» به «اقامه اذان اهل سنت» است: «اقم الصلوه فی بیوتکم» (نماز را در خانه‌های خود به پا دارید). به همان صورتی که در زندگی روزمره و عرفی جهان عربی می‌توان شاهد نشر این شعار در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی جهان عرب‌زبان بود: «ابقوا فی منازلکم» (در خانه‌هایتان بمانید).

- دعوت سازمان‌ها و نهادهای دینی رسمی فلسطینی از مردم «رام الله» (مرکز دولت خودگردان فلسطین) برای «تعطیل کردن نمازهای جمعه و جماعت مساجد» و «خواندن نماز در منزل» به جهت جلوگیری از شیوع ویروس کرونا (سایت شبکه فلسطین الاخباریه، مارس ۲۰۲۰).

تصویر ۹: مسجدی در فلسطین (رام الله) در ایام کرونایی

- اعلام فتوای مجمع علمای مغرب (مراکش) مبنی بر لزوم «توقف نمازهای جمعه» و «بسته شدن مساجد» به لحاظ اهمیت شرعی حفظ حیات اجتماعی - سیاسی مسلمانان و بسته ماندن مساجد این کشور تا رفع کرونا (سایت وزاره الاوقاف و الشؤون اسلامیه للملکه المغرب، الاربعه ۱۸ مارس ۲۰۲۰).

- دعوت وزارت امور دینی الجزایر از علمای دین برای روشنگری عالمانه و مطمئن نسبت به ضرورت شرعی «تعطیلی نمازهای جمعه» و «بسته شدن موقتی مساجد» برای حفظ سلامتی مسلمین و تداوم حیات اجتماعی سیاسی مردم الجزایر (سایت وزاره الشؤون الدینیة و الاوقاف للملکه الجزایر، الثلاثاء - مارس ۲۴ - ۲۰۲۰).

- فتوای مجمع علمی - دینی علمای اهل سنت درباره اهمیت شرعی «بسته شدن موقتی مساجد» و «تعطیلی اماکن عمومی» و «تعطیلی موقتی نمازهای جمعه» با هدف حفظ جان مسلمین (سایت وزاره الاوقاف و الشؤون اسلامیه للملکه المغرب، الثلاثاء ۲۹ رجب ۱۴۴۱ هـ الموافق ۲۴ مارس ۲۰۲۰).

۲-۳-۲- زیست جهان ایرانی و تشیع

فهم ماهیت کنش - واکنش زیست جهان ایرانی تشیع نسبت به اجرای «پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا تا اندازه‌ای در گروی فهم نسبت «امر دینی» و «امر اجتماعی» در حوزه تشیع (از منظر «جامعه‌شناسی‌های دین تشیع و اسلام») است. از این حیث در ایران نیز هر دو نوع موضع مخالف/ موافق در مواجهه با «پروتکل» قابل مشاهده بوده است.

تصویر ۱۰: اعلامیه فتوای مذهبی مجلس علمای مذهبی الجزایر منتشره در شبکه‌های اجتماعی عربی به مناسبت بسته شدن مساجد و تعطیلی نمازهای جماعت و جمعه در ایام کرونایی

در این باره (به‌ویژه با توجه به در دسترس نبودن گزارشی کامل مرتبط با بحث ما) صرفاً می‌توان به یک «گاه‌شماری اجتماعی مذهبی»^۱ اشاره کرد که مبتنی بر نوعی «اطلاعات‌نگاری اجتماعی - مذهبی»^۲ فشرده است که مؤلف این نوشتار تدوین کرده و در ضمن از اول اسفندماه ۱۳۹۸ با یک «پروژه اجتماعی - مذهبی»^۳ (مورد حمایت رسمی حکومت مذهبی) آغاز شده است.

- موضع مبهم بخش ایدئولوژیکی فقهی حکومت و «نفی شیوع ویروس کرونا در ایران» به‌ویژه پیش از مراسم سیاسی ایدئولوژیکی ۲۲ بهمن ۹۸ که سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ۵۷ است.

- آغاز اطلاع‌رسانی قطره‌ای و هشدار خفیف بخش نسبتاً غیر ایدئولوژیکی حکومت (با محوریت قوه مجریه و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی) درباره احتمال شروع شیوع ویروس کرونا در ایران از شهر زیارتی - فقهی قم در اول اسفندماه ۱۳۹۸ و پیش از برگزاری انتخابات مجلس شورای اسلامی دوره یازدهم (جمعه ۲ اسفند ۱۳۹۸) که برگزاری آن برای حکومت فقهی با وجود اعلام رسمی ویروس کرونا توسط دولت مانند برگزاری مراسم ۲۲ بهمن در اولویت حکومت نیز قرار داشت و برگزار هم شد (البته احتمالاً با شرکت حدود یک چهارم تا یک سوم از واجدین شرایط رأی دادن در ایران).

- مخالفت مقامات ایدئولوژیکی سیاسی با اطلاع‌رسانی اخبار شروع شیوع کرونا در ایران از شهر قم و مخالفت با قرنطینه پزشکی شهر قم به خاطر اهمیت مذهبی فقهی و سیاسی آن برای تشیع و حکومت اسلامی فقهی؛

- به رسمیت شناختن شیوع کرونا در ایران و اعلام مواضع رسمی ستاد ملی مبارزه با کرونا در دولت (به محوریت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی) و درخواست بسته شدن مراکز زیارتی و مساجد و نمازهای جمعه و جماعات برای جلوگیری از شیوع ویروس کرونا در قم و سایر شهرهای ایران؛

- مخالفت اولیه نهادها و مقامات روحانی ایدئولوژیک قم و اعلام مصون بودن حرم‌های زیارتی و مساجد از شیوع ویروس کرونا و مخالفت با بستن و تعطیلی حرم‌ها و ضد عفونی کردن آنها؛

- تعلیق فعالیت‌ها و تعطیلی بخشی از فضاهای آموزشی (دانشگاه‌ها و مدارس) و فضاهای عمومی ایران در اجرای پروتکل جهانی مقابله با ویروس کرونا؛

- پذیرش اولیه پروتکل توسط مقامات مذهبی رسمی حکومت ایران و تعلیق نمازهای جمعه و جماعات، توقف زیارت جمعی در حرم رضوی مشهد، به تعلیق درآمدن فعالیت‌های زیارتی در حرم معصومه قم، شاه عبدالعظیم حسنی شهر ری و شاه چراغ شیراز و تعطیلی این مکان‌های زیارتی؛

- بروز مخالفت‌های پراکنده از سوی اقلیت سنت‌گرایان مذهبی در دو شهر قم و مشهد و تجمع محدود در برابر دو حرم زیارتی و هجوم معترضان برای باز کردن درب‌های حرم جهت زیارت (که در شبکه‌های اجتماعی به «مهاجمین به حرم» معروف شدند) به همراه ابراز بیانیه مخالفت علنی با پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا و حمله لفظی به دولت به خاطر به تعطیلی کشاندن امورات مذهبی به بهانه ویروس کرونا و پخش ویدیویی کوتاه در شبکه‌های اجتماعی (به صورت وایرال - دست به دست گشتن) از لیس زدن ضریح توسط یک فرد افراطی برای نشان دادن تقدس ضریح و مصون بودن آن در برابر ویروس کرونا که هر دو عمل منجر به مخالفت‌های شدید افکار عمومی و حتی مخالفت و اعتراض دولت، رسانه ملی و حکومت و نیز نهاد روحانیت با این اعمال شد.

- تثبیت موقتی «همراهی زیست جهان دینی رسمی حکومتی شیعی» در ایران با کلیت پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا و توقف، تعلیق و تحدید تمامی «آیین‌های دینی جمعی، زیارت، نمازهای جمعه و جماعات، مراسم کفن و دفن اموات، مراسم اعتکاف رجبیه، مراسم جشن‌های شعبانیه و اعزاز زایر به عتبات عالیات و حج عمره».

- تعطیل موقتی همه مراسم‌های سخنرانی‌های مذهبی سیاسی ایدئولوژیک عمومی و ملاقات‌های مردمی رهبری جمهوری اسلامی ایران.

آنچه مشاهده شد، روایتی بود از پنجاه روز رخدادهای موافق/مخالف با استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا در ایران که به لحاظ داشتن سیستم سیاسی دینی فقهی (سیستم جمهوری اسلامی) و سیاست دوگانه «حکومت شرعی/دولت عرفی» (رهبری سیاسی دینی/ریاست جمهوری)، وضعیت آن متمایز با سایر کشورها و دولت‌های جهان اسلام است و تبعاً در «موضع زیست جهان دینی شیعی» در برابر جهان کرونایی شده هم این تمایز و تفاوت دیده می‌شود.

در ادامه نیز فهرست عنوان چند گزارش رسانه‌ای مستند در این باره که خود بدون هر توضیحی معرف ماهیت جامعه-شناختی رخدادهای مرتبط با این مسئله است، به عنوان حسن ختام این بخش ارائه می‌شود. پیش از آن تصاویر مندرج در گزارش رسانه‌ای با عنوان «جزئیات و تصاویر حوادث قم و مشهد؛ در حرم را شکستند/واکنش‌ها به هتک حرمت حرم حضرت معصومه (س) و امام رضا - پس از اعلام رسمی و اعمال بسته شدن درب‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س)، عده‌ای آشوبگر و تندرو به بهانه اینکه نباید درب‌های حرم بسته شود، به سمت حرم هجوم آوردند و به درب‌های حرم، هتک حرمت کردند. مشابه این اتفاق تلخ در مشهد مقدس نیز رخ داد» ارائه می‌شود (سایت همشهری آنلاین، ۵ فروردین ۱۳۹۹).

از منظر «جامعه‌شناسی دین»، این گزارش می‌تواند به معنای شکل‌گیری آستانه‌ای پدیده «فضای دوقطبی زیست جهان ایرانی تشیع» در مواجهه با «پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا» نیز باشد.

اما همان‌گونه که در بالا آمد، در ادامه، فهرست عنوان چند گزارش رسانه‌ای مستند در این باره که خود بدون هر توضیحی معرف ماهیت جامعه‌شناختی رخدادهای مرتبط با این مسئله است، به عنوان حسن ختام این بخش ارائه می‌شود. - «دستورات ستاد ملی مبارزه با کرونا را همه عمل کنند. مصلحت این بوده حرم‌های مطهر و نمازهای جمعه و جماعت تعطیل بشود» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، ۱ خرداد ۱۳۹۹).

- «برگزاری مراسم اعتکاف در خانه - سؤال: با توجه به تعطیل شدن مراسم اعتکاف [به جهت ویروس کرونا]، آیا برگزاری آن در خانه صحیح است؟ جواب: اعتکاف در خانه، صحیح نیست» (سایت پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، ۲۰ اسفند ۱۳۹۸).

- «تحلیل [حجه‌الاسلام] پناهیان از شیوع کرونا در جهان: لزوم نگاه کلان به شیوع ویروس کرونا؛ فلسفه «بلا» در آخرالزمان این است که مردم ضرورت حکومت، ولی خدا را درک کنند؛ باید بلا فراگیر شود تا مردم متوجه ضرورت حکمرانی امام

تصویر ۱۱: تجمع اعتراضی جمعی از مذهبی‌های مخالف سیاست‌های قرنطینه‌کرونا بی دولتی فضاهای مذهبی در قم و مشهد و هجوم آنها به حرم‌های بسته شده جهت اقامه نماز و ادای زیارت

تصویر ۱۲: نمونه‌ای تویییتی از اعلام مخالفت برخی از روحانیون حوزوی با عمل اعتراضی مذهبی‌های مخالف قرنطینه‌کرونا بی مراکز زیارتی

Ahmad Mazani احمد مازنی @mazaniahmad

شکستن حرمت حريم اهل بيت (ع) نماد #جهل_مقدس است.

اما متولیان امر کجا بودند که نتوانستند از تجاوز عده ای با رفتار وحشیانه جلو گیری کنند؟

Translate Tweet

23:26 · 16 Mar 20 · Twitter for Android

زمان (عج) شوند؛ هر چه در معرفت‌افزایی نسبت به ضرورت حاکمیت، ولی خدا، کم بگذاریم، بلاها جای آن را خواهند گرفت؛ طبق روایات، عمر فتنه‌های آخرالزمان، کوتاه است؛ تا ماه مبارک رمضان برای خود چله بگیریم؛ بلاها می‌آیند تا دل مؤمنین را به هم نزدیک کنند» (سایت فرارو، ۱۳۹۸).

- «ادعای «مسمانان کرونا نمی‌گیرند»

و نقد تند [حجه‌الاسلام] جعفریان

به [آیت‌الله] تبریزیان: داستان کرونا بعد از کتاب سوزی [آتش زدن کتاب طب هاریسون از سوی تبریزیان مدعی برتری طب سنتی اسلامی بر پزشکی مدرن غربی]» (سایت همشهری آنلاین، ۵ فروردین ۱۳۹۹).

- «توصیه [آیت‌الله] تبریزیان برای مقابله با ویروس کرونا پس از جنجال سوزاندن کتاب پزشکی [هاریسون]: مبنی بر توصیه به مردم برای خوردن سیاه‌دانه با عسل در جهت مقابله با ویروس کرونا» (سایت همشهری آنلاین، ۵ فروردین ۱۳۹۹).

- «حرف‌های عجیب روازاده درباره کرونا | می‌خواهند دین ما را بگیرند | درمان کرونا کاری ندارد: حسین روازاده یکی دیگر از مدعیان طب اسلامی که هوادارانش او را حکیم و پدر طب اسلامی می‌خوانند، در مورد ویروس کرونا می‌گوید که اینها می‌خواهند دین ما را بگیرند و او حاضر است بیماران مبتلا به کرونا را به سادگی درمان کند» (سایت همشهری آنلاین، ۵ فروردین ۱۳۹۹).

- «کرونا و عقلانیت دینی در گفت‌وگو با [حجه‌الاسلام] غروی‌ان: علم و دین واقعی هماهنگ یکدیگرند، نه دشمن هم - حجت‌الاسلام غروی‌ان گفت: ما در اسلام

قاعده‌ای با عنوان «لا ضرر و لا ضرار» داریم. این قاعده در شرایط کنونی بدین معناست که هر فرد مسلمان باید با رعایت نکات بهداشتی، نه به خودش ضرر برساند و نه به دیگری ضرر برساند --- حجت الاسلام و المسلمین محسن غروی‌ان، پژوهشگر دینی و استاد دروس عالی حوزه در گفت‌وگو با خبرنگار سیاسی خبرگزاری تسنیم با اشاره به روایت «العلم و الدین توأمان، اذا افترقا احترقا» اظهار داشت: ترجمه این روایت این است که دین و علم حقیقی، کنار یکدیگر و توأم با هم هستند و اگر جدا بشوند، آتش به پا می‌کنند. این بدان معناست که مسائل دینی با مسائل علمی هماهنگ است، چرا که هم مبدأ علم و هم مبدأ دین خداوند است و اینگونه نیست که علم با دین بجنگد. بالاخره یا آن علم، علم واقعی نیست یا آن دین، دین حقیقی نیست که با همدیگر بجنگند. علم واقعی با دین حقیقی همواره هماهنگ است. عقل و دین نیز چنین جایگاه و تناسبی با هم دارند و با هم هماهنگ هستند؛ چرا که از مبدأ واحد حکیمی صادر می‌شود» (سایت خبرگزاری تسنیم، ۱۹ اسفند ۱۳۹۸).

- «ویروس کرونا و دکان‌داری روشن‌فکران / نقش دعا در مقدرات حاکم بر عالم نوشتاری از حجت الاسلام رضا غلامی، رئیس مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرای طی چهار سال گذشته جمهوری اسلامی به مثابه یک نظام دینی، بیشترین عنایت را به پیشرفت علم داشته و تقابل علم و دین در ایران که توسط برخی از روشن‌فکران مطرح می‌شود، بیشتر به یک طنز شباهت دارد: علم له و علیه انسان، طنز تقابل علم و دین در ایران، نقش دعا در مقدرات حاکم بر عالم» (سایت مهر نیوز، ۵ فروردین ۱۳۹۹).

۳- کرونا و زیست جهان ادیان آسیایی

۳-۱- جهان کرونا و زیست جهان‌های هندو-بودیزم

جهان ادیان آسیایی به‌ویژه در سرزمین‌های شبه‌قاره‌ای هند و چین که قلمروی تاریخی تمدنی ادیان هندوئیسم، جینیسم و بودیزم (هند)، کنفوسیوسی و تائوئیسم (چین) و شینتویسم (ژاپن) است، قلمرویی است به غایت متنوع از نظر آیین‌های مذهبی و متکثر از لحاظ خرده‌فرهنگ‌های قومی که پیرو این ادیان هستند؛ به طوری که بخش اعظم شرق آسیا و آسیای جنوب شرقی (از هند تا تبت و نیپال و از برمه تا سری‌لانکا، تایلند، ویتنام، لائوس، کامبوج و از تایوان تا هنگ‌کنگ و سنگاپور و در نهایت از چین تا کره و ژاپن)، این ادیان آسیایی حدود پنجاه درصد جمعیت هشت‌میلیاردی جهان را تغذیه معنوی و عقیدتی می‌کنند.

اکنون در این جهان آسیایی کرونا بومی شده که عمدتاً پیروان دین هندو بودیسم‌اند، پیروان این ادیان بر اساس آموزه‌های فلسفی عقیدتی و معنوی

متافیزیستی که هندو بودیسم مروج و مبلغ و مشوق آن است (از کارما و دارما تا سامسارا و نیروانا)، با یک مسئله دینی حیاتی یعنی مقابله با فاجعه (حفظ خود و مراقبت در برابر ویروس کرونا و مداوای خود در صورت ابتلا به کرونا بر اساس استانداردهای جهانی) یا معامله با فاجعه (پذیرش فاجعه در کمال آرامش و تن دادن به تقدیر و سرنوشت متافیزیکی از پیش مقدر) مواجه‌اند.^(۸)

اما بر اساس امر واقع رخ داده در جهان این ادیان در ایام کرونایی کنونی، آنچه مستند گزارش شده است، نشان می‌دهد که کاهنان و راهبان و پیروان این ادیان در این میانه، راه مفاهمه با کرونا (یعنی مواجهه با فاجعه مبتنی بر احتیاط و مراقبت از سلامتی و اما پذیرش معنوی تقدیر در کمال آرامش در وضعیت فاجعه و عمل به آموزه‌ها و تعالیم دین) را اتخاذ نموده‌اند که البته طبیعی است و جای تعجب نیز ندارد؛ زیرا از منظر «جامعه‌شناسی تاریخی تمدنی مقایسه‌ای ادیان»، خصیصه همه دین‌های جهانی ابراهیمی و آسیایی، توجه دادن پیروان خود به تمرکز بر «تقدیرگرایی متافیزیکی» همراه با «حفظ نفس، صیانت از خود و تلاش برای بقا» است. برای نمونه می‌توان به چند گزارش روایی زیر استناد نمود که نمونه‌ای معرف برای نشان دادن این نوع «مواجهه دینی مدنی» با فاجعه ویروس کرونا در «زیست جهان ادیان آسیایی هندو بودیستی» است.

- «مرکز بودایی‌های ملبورن استرالیا»، ضمن تأکید به بوداییان برای لزوم عمل به تمام توصیه‌های بهداشتی - درمانی - پزشکی استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مواجهه با ویروس کرونا، از آنها می‌خواهد آنگونه عمل کنند که بودا اگر بود، آنگونه عمل می‌کرد. بنابراین مرکز مزبور به بودایی اینگونه توصیه می‌کند: «عمل به تعالیم بودا - محبت، مهربانی، شفقت، آرامش، امید»^(۹) (سایت مرکز بودایی ملبورن استرالیا، ۱۷ مارس ۲۰۲۰).

- همچنین می‌توان به کار معبد «فوگوانگ شان هسی لای» اشاره نمود که ضمن اعلام بسته نگه داشتن این معبد تا اطلاع بعدی به جهت جلوگیری از شیوع ویروس کرونا، از بودایی‌ها می‌خواهد تا آموزش و ترویج تعالیم بودایی را از سایت این معبد به صورت آنلاین پیگیری کنند (سایت معبد بودایی فوگوانگ شان هسی لای در نیویورک، ۸ مارس ۲۰۲۰).

- مجله عمومی Lion's Roar که مختص تعالیم بودایی است در شماره بهار ۲۰۲۰ خود، محورهای بحث خود را به نحوه درست مواجهه بودایی‌ها بر اساس تعالیم سنت بودایی، در «زمانه ویروس کرونایی» اختصاص داده است. از جمله مباحث این مجله می‌توان به

این موضوعات اشاره نمود: «امید به زندگی، آرامش، کنار آمدن با بی‌نظمی، تواضع، مهربانی، شفقت، صمیمیت» (سایت مجله عمومی Lion's Roar، فوریه ۲۰۲۰).

- مرکز ذن مدیتیشن یا «مراقبه ذن بودیزم» مینه سوتا نیز ضمن اعلام بسته ماندن مرکز به خاطر ویروس کرونا تا اطلاع بعدی و به سبک و سیاق دیگر معابد بودایی در سایت این مرکز، اعلام آمادگی ادامه فعالیت تعلیمی بودایی به صورت آنلاین نموده است و گفته است که «... در این زمانه سخت، تنها راه مواجهه با این تألم و تروما داشتن یک زندگی معنوی و اخلاقی به همراه مراقبه یا مدیتیشن و عمل وفق تعالیم بوداست و اینها برای همه از بودایی‌ها تا غیر بودایی‌ها فارغ از سن، جنس، نژاد، قومیت، ملیت، مذهب، زبان، طبقه اجتماعی لازم است...» (سایت مرکز ذن مدیتیشن مینه سوتا، ۳۱ مارس ۲۰۲۰).

- در برخی سرزمین‌های بودایی با اصطلاح نوعی «معنویت درمانی»^۱ جهت مواجهه در کمال آرامش با ویروس کرونا گزارش شده است. برای نمونه در میانمار (برمه) از سرزمین‌های پرجمعیت بودایی‌نشین و البته پر از تعصبات و تنش‌های قومی بینادینی خشن و خونین (از جمله تنش‌های میان اکثریت بودایی‌های بنیادگرا و اقلیت مسلمانان روهینگیا) در سال ۲۰۱۸-۲۰۱۹ میلادی که متأسفانه منجر به کشته شدن و آواره شدن هزاران مسلمان بی‌پناه و مظلوم به بنگلادش شده است، راهبان بودیست سوار بر هلیکوپتر برای مردم در جهت مقابله با اضطراب و ترس ناشی از شیوع ویروس کرونا، شروع به خواندن سرودهای بودایی و تعالیم معنوی اخلاقی بودا می‌کنند (ر.ک: سایت میانمار از درون، ۱۷ مارس ۲۰۲۰).

- با همه اینها اما در هند، سرزمین تاریخی - جغرافیایی اصلی شکل‌گیری هندو بودیزم و نیز محیط محوری و اصلی کنونی حضور و ادامه حیات این دین، ظاهراً مواجهه هندوها با کرونا، روایت دیگری دارد سواى روایت بودایی در رویارویی با این فاجعه. برای نمونه می‌توان به این چند داده خبری اشاره کرد که حاوی نکته‌هایی برای فهم بهتر و بیشتر «مواجهات متناقض» هندوها با «فاجعه» است. به این مواجهات متناقض دینی با ویروس کرونا در «گزارش ملی شورای پزشکی هند» نیز به نحوی دیگر اشاره شده است.

- گزارش ملی شورای پزشکی هند توصیه نموده است که یکی از سیاست‌های مهم برای کاستن از شیوع کرونا در هند پرجمعیت (و هند پر از ادیان و فرقه‌های مختلف مذهبی معنوی و پر از سنت‌های و آیین‌های مذهبی مکرر و متنوع و نامتعارف)، اجرای سیاست «فاصله‌گیری اجتماعی»^۲ (به عنوان بخشی از پروتکل

1- Spiritual Therapy.

2- Social Distancing.

سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا) و ممانعت از برگزاری مراسم جمعی و گردهمایی‌هاست.^۱

با این همه و هر چند در گزارش‌های ژورنالیستی هندی نیز به لزوم بسیج ملی و حکومتی برای مقابله بهداشتی - درمانی استاندارد با ویروس کرونا پرداخته شده است^۲، در امر واقع، گزارش‌های دیگر به «تناقضات پیروان آیین هندو» در مواجهه با فاجعه جهان‌گیر ویروس کرونا پرداخته‌اند. در گزارش مفصل «ویکی پدیا» با عنوان «تأثیر کروناویروس جهان‌گیر بر دین» و در بخش مربوط به دین‌های «بودیزم و هندوییزم» هم به خبرهایی اشاره شده است که حاکی از تعلیق و توقف مراسم و آیین‌های مذهبی جمعی هندو بودیزم در شبه‌قاره هند برای جلوگیری از شیوع ویروس کرونا و هم خبرهایی است که حاکی از برگزاری مراسم مذهبی جمعی با وجود خطر ویروس کروناست^۳. به عنوان نمونه می‌توان به گزارش تحلیلی سایت «ویکی پدیا» از «زیست جهان کروناوی هندو بودیزم» اشاره کرد. به این گزارش‌ها می‌توان دو نمونه جنجالی دیگر هم اضافه کرد که فقط خاص «زیست جهان هندوییزم» هند است. نمونه اول (اگر از منظر «انسان - قوم‌شناسی دینی»^۴ نگاه کنیم) مربوط است به وفاداری هندوها به سنت «درمان آیینی معنوی مذهبی»^۵؛ که داروها و درمان‌های خاص خود را دارد، سوای آنچه استانداردهای «علم - تکنولوژی پزشکی جهانی» دارد (اگر از منظر «انسان - قوم‌شناسی و جامعه‌شناسی پزشکی»^۶ نگاه شود).

بر اساس گزارشی مستند در این باره، هندوها در یک مراسم آیینی جمعی، «میهمانی آیینی نوشیدن ادرار گاو برای درمان ویروس کرونا» را اجرا کرده‌اند. کارگزاران این مراسم آیینی، نه افراد عادی هندو که برخی از اعضای حزب ملی حاکم در هند و نزدیک به نخست‌وزیرند. ولی برخی از کنشگران این «مراسم درمان آیینی»، مانند همه مراسم این - چینی در تمام ادیان مشابه دیگری که طب و درمان سنتی دینی دارند (از جمله آنانی که مثلاً معتقد به طب اسلامی‌اند و

1- L.C.SHARMA (2020) Media report on “Briefing on COVID19”, INDIAN COUNCIL OF MEDICAL RESEARCH, Department of Health Research – Ministry of Health & Family Welfare Government of India –AVAILABLE IN WWW.ICMR.INDIA.GOV.

2- Vamsi Athreya(2020)India prepares for Corona Virus-Steps of Health Ministry, WWW.FRESHLIVERS.COM.; INDIA FIGHT CORONA VIRUS(2020) WWW.STUDIYIQ.COM.

3- From Wikipedia, the free encyclopedia (2020) Impact of the 2019–20 coronavirus pandemic on religion, www.en.wikipedia.org.

4- Anthro-Ethnology of Religion

5- Religious Therapy & Spiritual Medicine.

6- Medical Anthro-Ethno - Sociology

به‌ویژه با طب مدرن علمی بر سر مهر نیستند. نمونه آن، آتش زدن کتاب معتبر پزشکی هاریسون توسط یک حوزوی مدعی متخصص در طب اسلامی در سال گذشته شمسی در ایران بود که عمل غیر حرفه‌ای وی با مخالفت‌های دانشگاهی حوزوی و حوزه عمومی و افکار عمومی هم مواجه شد، پیروان و معتقدان به «طب آیینی مذهبی‌اند» و بنابراین مردمان عادی متعارفی هستند که خود را «اتحادیه کل هندوهای هند» می‌نامند (سایت پایگاه خبری رخ جهان‌نما، ۲۸ اسفند ۹۸/ سایت عرب‌نیوز، ۱۶ مارس ۲۰۲۰/ سایت فرادید، ۲۵ اسفند ۱۳۹۸).

تصویر ۱۳: مراسم آیینی هندوهای مذهبی افراطی مخالف قرنطینه کرونایی؛
«مراسم نوشیدن دسته‌جمعی ادرار گاو به عنوان داروی طب سنتی هندوها برای مقابله با ویروس کرونا»

نمونه دوم، برگزاری «جشنواره ملی - مذهبی هولی» در هند است که با وجود محدودیت‌های اعمال‌شده در زمینه مقابله با ویروس کرونا در هند، باز هم به عادت هر سال، ولو با شرکت کنندگان محدودتر برگزار شد. شرح این نمونه از «مواجهات متناقض آیینی هندوها با کرونا» در گزارش زیر قابل مشاهده است (سایت کجارو، ۲۱ اسفند ۹۸).

شیوع کرونا باعث شد جشنواره هولی، یکی از بزرگ‌ترین رویدادهای هند، با شرکت کنندگان کمتری برگزار شود؛ اما مانع برپایی آن نشد: «جشنواره هولی، یکی از نمادهای شاخص مذهبی و فرهنگی و از مهم‌ترین رویدادهای مذهبی جهان به شمار می‌رود که تصاویر و فیلم‌های بسیار زیبایی با رنگ‌های خیره‌کننده از آن ثبت می‌شود. در این جشنواره شاهد حجم زیادی از پودرهای بنفش و صورتی هستیم که رنگین‌کمانی از رنگ‌ها را در هوا تشکیل می‌دهند و نمای بسیار زیبایی به چهره‌ها، موها، دست‌ها و لباس‌های افراد حاضر در جشنواره می‌بخشند. شاید با خود بگویید این جشنواره که هر سال در روزهای ۱۹ و ۲۰ اسفند و در آستانه آغاز

تصویر ۱۴: جشنواره آیین مذهبی - ملی هندوها در ایام کرونايي

بهار در هند و کشورهای آسیای جنوبی برگزار می‌شود [یهودیان هندی خارج از کشور نیز جشنواره را برپا می‌کنند]، نیز به دلیل شیوع گسترده و جهانی ویروس کرونا در اغلب کشورهای جهان لغو شده است...» (همان).

هر چند هند یکی از کشورهای درگیر کروناست، حتی ترس از شیوع

هرچه بیشتر این ویروس و نگرانی از مبتلا شدن به آن، مانع برپایی این جشنواره کهن و حضور مردم در آن نشده است. برخی افراد با ماسک به این جشنواره آمده‌اند. البته تعدادی از هندی‌ها از جمله نخست‌وزیر این کشور، از شرکت در جشنواره امسال خودداری کرده‌اند. در جشنواره هولی که متعلق به پیروان آیین هندو است، افراد پیر و جوان از هر طبقه اجتماعی در خیابان‌های دهلی نو، ایالت اوتار پرادش و مناطق مختلف هند، گرد هم جمع می‌شوند تا این رویداد بزرگ و آغاز بهار را جشن بگیرند. در جشنواره مذکور که به معنای واقعی کلمه جشنواره رنگ‌هاست، پودرهایی با رنگ‌های روشن و متنوع همراه با بالن‌هایی که حاوی آب هستند، به هوا پرتاب می‌شوند تا با یکدیگر مخلوط شده و بدن افراد حاضر در جشنواره تا جای ممکن آغشته به گل‌های رنگی شود. هولی، قرن‌هاست به عنوان نمادی از پیروزی خیر بر شر و گرمای داشت شروع دوباره طبیعت، جشن گرفته می‌شود. هر چند هولی در ابتدا تنها یکی از نمادهای فرهنگی هند محسوب می‌شد، امروزه در بیشتر نقاط جهان برگزار می‌شود و بسیاری از رویدادهای بزرگ، از جمله سری مسابقه‌های «دِ کالِر ران»^۱ با الهام از این رویداد بزرگ، طراحی و ایجاد شده‌اند. در این مسابقه‌ها که نوعی مسابقه دو میدانی است، شرکت کنندگان با لباس سفید در مسابقه حضور می‌یابند؛ اما تماشاچیان در حین مسیر، آنها را از سر تا پا آغشته به رنگ‌های متفاوت می‌کنند. این مسابقه‌ها نیز به پاس سلامتی و خوشحالی افراد برگزار می‌شود (سایت کجارو، ۲۱ اسفند ۹۸).

در ضمن جشنواره ملی هولی، الهام‌بخش طراحی لباس بسیاری از شرکت‌های مد مطرح مانند رافائل ویلیامز و شرکت تولیدکننده کفش «آدیداس هو هولی»^۲ نیز بوده است. البته قبل از حضور مردم در این رویداد مفرح، به آنها توصیه می‌شود پوستشان را با نفت بپوشانند، تا لکه‌های رنگی روی آن باقی نماند. هر چند مردم

1- The Color Run.
2- Adidas' Hu Holi .

بسیاری از شهرهای هند، از جمله شهر ماتورا برای حضور در جشنواره به خیابان‌ها آمدند، ترس و نگرانی از ابتلا به ویروس کرونای جدید باعث شد مشارکت به اندازه سال‌های پیش نباشد. نخست‌وزیر هند نیز تصمیم خود مبنی بر عدم حضور در این جشنواره را از قبل با انتشار توییتی اعلام کرده بود (همان).

در نهایت باید به موضع‌گیری مذهبی یک رهبر هندو (سوامی چاکراپانی، رهبر اتحادیه کل هندوهای مهاسبا‌های هند) در برابر ویروس کرونا اشاره نمود که معتقد است: «کرونا نشانه‌ای از خشم و عصبانیت آواتارها [خداگونه‌ها] است؛ کرونا ویروس نیست، بلکه حمایت خداگونه‌ها [آواتارها] در حمایت از مخلوقات ضعیف و بی‌پناه است. کرونا پیام آور مرگ و مجازات برای آنانی است که این مخلوقات ضعیف را می‌خورند...»^۱.

۳-۲- جهان کرونایی شده و زیست جهان زرتشتی

برخلاف زیست جهان دینی پرغوغا و پریرو و پرتحرک هندو بودیزم، «زیست جهان دینی زرتشتی» به لحاظ کم‌پیروترین (در حد صد تا دویست هزار پیرو) و استرلیزه‌ترین (به لحاظ ازدواج درون‌دینی و معاشرت‌های درون‌گروهی) و ایزوله‌ترین (به خاطر بسته بودن به روی پیروان جدید) دین باستانی آسیایی (حضور از سده ۱۰۰۰ پیش از میلاد تا سده ۷ پس از میلاد مسیح) در یک امپراتوری جهانی (امپراتوری ایران باستان) همچنان در جهان مدرن ما به عنوان «دین اقلیت» بی‌حاشیه مانده است.^(۱۰)

اما با وجود این سنت تاریخی سکوت و سکون دینی زرتشتی، فرایندهای اجتماعی - فرهنگی ناشی از «جهان کرونایی شده» موجب شده تا «جهان اجتماعی زرتشتی‌ها» نیز در راستای آموزه‌های باستانی اوستای زرتشتی و جهان‌بینی آخرالزمانی زرتشت ایرانی (مبتنی بر «نبرد خیر و شر»، «پیروزی نهایی اهورا بر اهریمن»، لزوم پایبندی زرتشتیان و ایرانیان در زندگی روزمره خود به گفتار نیک، پندار نیک و کردار نیک) ملزم و وادار به تحرک در برابر فاجعه جهان‌گیر ویروس کرونای ۲۰۲۰ شوند. از این حیث می‌توان گاه‌شمار رخداد‌های کرونایی در زیست جهان محدود زرتشتی در دو جغرافیای بومی (زرتشتیان یزد، کرمان و شیراز) و موطن (هند و پارسیان هند) را برحسب ماهیت و در محدوده همان محدوده رخداد‌های رخ داده به صورت زیر مرتب و گزارش نمود.

سرآغاز این گزارش و از همه مهم‌تر، نشان دادن رویه «تبعیت زیست جهان زرتشتی» از سیاست پزشکی - درمانی - بهداشتی مقابله با ویروس کروناست که

طی دستورالعمل «انجمن موبدان زرتشتی تهران» در لزوم هم‌بستگی و هم‌راهی «اجتماع زرتشتیان» در عمل به توصیه‌های استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس کرونا صادر شده است (سایت انجمن موبدان تهران، ۱۶ اسفند ۱۳۹۸). در مقدمه اطلاعیه مزبور «انجمن موبدان تهران» در «پاسخ به پرسش برخی هم‌کیشان، موبدان و موبدیاران درباره چگونگی برگزاری آیین‌های گروهی همچون گهنبار و آیین‌های درگذشتگان در این روزهای گسترش ویروس کرونا در کشور و جهان» آمده است: «رعایت تمام اصول ایمنی بر پایه هشدار سازمان بهداشت جهانی و تأیید وزارت بهداشت ایران بر همگی زرتشتیان بایسته [واجب] است...».

اما مابقی رخدادهای «زیست جهان زرتشتی‌گری» در جهان کرونایی شده را می‌توان به صورت زیر مرتب کرد:

- ارسال کمک‌های پزشکی پارسیان زرتشتی هند به مردم ایران برای مقابله با ویروس کرونا (سایت خبرگزاری ایرنا، ۶ فروردین ۱۳۹۹).

- برگزاری آیین نیایش «ورهرام ایزد و ورهرام یشت» از سوی انجمن زرتشتیان یزد (هممازور) برای سلامتی مردم ایران در مقابله با ویروس کرونا (سایت ۵۵ آنلاین، ۱۴ اسفند ۱۳۹۸).

تصویر ۱۵: مراسم نیایش زرتشتیان ایران برای «سلامتی ایران» در ایام کرونایی

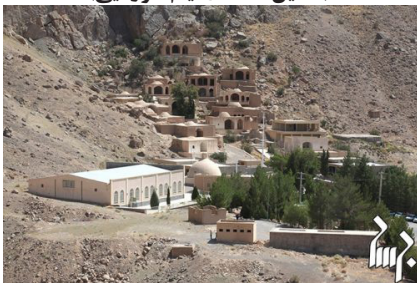
- برگزاری جشن زایش آشو زرتشت در تهران: «... به مناسبت خجسته زادروز آشو زرتشت، نخستین پیام آور ایرانی، ششم فروردین ماه در همایشگاه فرهنگی مارکار تهرانپارس با باشندگی شماری از هم‌کیشان و مسئولان هازمان زرتشتی برگزار شد. سخنرانی فرنشین انجمن زرتشتیان تهران، شاهنامه‌خوانی و اجرای

موسیقی سنتی، بخش‌های گوناگون این آیین بودند...» (سایت انجمن جهانی زرتشتیان، فروردین ۱۳۹۹).

تصویر ۱۶: برگزاری مراسم «روز آشو زرتشت» (۶ فرودین، زادروز زرتشت، پیامبر ایرانی) به صورت محدود و با رعایت محدودیت‌های کرونایی

تصویر ۱۷: «زیارتگاه پیر نارکی زرتشتیان»، یزد (تعطیل شده در ایام کرونایی)

– بسته شدن «زیارتگاه پیر نارکی یزد» به خاطر ویروس کرونا: «... زیارتگاه پیر نارکی در روز سیزده به در بسته خواهد بود. زیارتگاه پیر نارکی در روزهای ۱۲ و ۱۳ فروردین ماه نیز تعطیل خواهد بود. بهروز جراح، متولی زیارتگاه پیر نارکی و هموند انجمن زرتشتیان کوچه بیوک در گفت‌وگو با برساد تأکید کرد که به دنبال

شیوع ویروس کرونا همچون روزهای گذشته، زیارتگاه پیر نارکی بسته است و در روزهای ۱۲ و ۱۳ فروردین ماه، امکان حضور در این مکان مقدس وجود ندارد. گفتنی است با توجه به شیوع ویروس کرونا در استان یزد، امکان ورود افراد غیر بومی به شهرستان‌های استان وجود ندارد و راه‌های ورودی مسدود است» (سایت برساد، ۱۱ فروردین ۱۳۹۹).

– اطلاع‌رسانی فرهنگی – پزشکی اینترنتی به «جامعه زرتشتیان ایران» در دوران کرونایی و ارائه مباحث تخصصی پزشکی به عموم هم‌کیشان زرتشتی از سوی پزشکان زرتشتی مقیم در ایران با هدف آگاهی‌بخشی درباره ویروس کرونا و توضیح نحوه مواجهه بهداشتی با آن جهت مبتلا نشدن خود و دیگران به ویروس کرونا. از این رو شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های زرتشتیان ایران اقدام به نشر گفت‌وگوهای پزشکی درباره ویروس کرونا برای این جامعه مذهبی اقلیت نموده‌اند.

تصویر ۱۸: زیارتگاه جهانی زرتشتیان: «چک چک» اردکان یزد
(که مراسم سالانه جهانی ۲۷ خرداد - گردهمایی زرتشتیان جهان - در آن احتمالاً به خاطر کرونا تعلیق خواهد شد)

از جمله اینها می توان به این موارد اشاره کرد: «گفت و گوی زنده اینستاگرامی با دکتر انوشیروان حکیم / گفت و گو با گردآفرید مرادیان، مسئول آموزش بیمار و ارتقای سلامت بیمارستان مسیح دانشوری و هموند انجمن خیریه درمانی زرتشتیان / صحبت های شاهرخ باستانی، فرنشین مؤسسه مهرآوران یسنا کویر یزد درباره وضعیت زرتشتیان یزد در مقابله با بیماری کرونا / گفت و گوی اینستاگرامی با حضور دکتر شهریار مالی، جراح قلب و استاد دانشگاه علوم پزشکی یزد درباره شایعات و واقعیت های کرونا / توضیحات نسرین مرادیان، کارشناس ارشد روان شناسی و هموند انجمن خیریه درمانی زرتشتیان در گفت و گوی زنده اینستاگرامی با سایت برساد با موضوع مدیریت استرس در شرایط بحرانی و پاسخ به پرسش های کرونایی هم کیشان زرتشتی (سایت امرداد / تارنمای خبری زرتشتیان، ۱۱ فروردین ۱۳۹۹ / سایت برساد، ۱۱ فرودین ۱۳۹۹).

- برگزاری «مراسم آیینی روتین زرتشتیان» به صورت فردی در منزل توسط موبدان در ایام کرونایی که امکان برگزاری جمعی آیین ها و مناسک زرتشتی میسر نیست. برای نمونه می توان به برنامه زنده اینستاگرامی «سایت زرتشتی برساد» اشاره نمود که در روز نهم فروردین انجام شد و در آن موبد، مهربان آفرین آیین دینی «گاهنبار تندرستی» را در منزل خود انجام می داد (سایت برساد، ۱۱ فرودین ۱۳۹۹).
- برگزاری مراسم دفن زرتشتیان مبتلا به کرونا (هفت نفر) در محل دخمه سستی زرتشتیان یزد بر اساس پروتکل بهداشتی استاندارد در مواجهه با ویروس کرونا (سایت خبرگزاری ایرنا، ۲۸ اسفند ۱۳۹۸).

با همه اینها از منظر انسان شناسی دینی و «جامعه شناسی دین زرتشتی» آنچه برای اجتماع و پیروان «زیست جهان زرتشتی» محل بحث و تأمل است، این است که این زیست جهان دینی سرشار از مراسم آیینی برای همه روزهای سال است. با توجه به سنت ایران باستان و آیین زرتشتی، همه اینها از جنس «سرور» (شادی) اند و نه «سوگ» (غم) (برخلاف زیست جهان اسلامی به ویژه نوع شیعی آن، که عمدتاً آیین ها از جنس سوگ اند تا سرور)^(۱۱).

تصویر ۱۹: برگزاری مراسم وداع با هم کیشان
زرتشتی: قربانیان کرونا، اسفند ۱۳۹۸
با رعایت محدودیت‌های پزشکی - بهداشتی

هر چند زرتشتیان در جهت رعایت پروتکل مقابله با ویروس کرونا و تا این زمان، اکثر آیین‌های نوروزی اسفند و فروردین را که مستلزم کنشگری جمعی بوده است، به حال تعلیق در آورده‌اند، تداوم وضعیت قرنطینه کرونایی و فاصله‌گیری اجتماعی کرونایی برای ماه‌های بعدی می‌تواند این اجتماع دینی اقلیت را از حیث محروم شدن از

همایش‌های جمعی آیینی‌اش با «بحران هویت دینی» مواجه کند (مانند بزرگ‌ترین مراسم سالانه زرتشتیان جهان در «معبد چک‌چک» استان یزد که طی چهار روز در اردکان یزد برگزار شده و زرتشتیان آن را از حیث اهمیت جمعی و عظمت آیینی شبیه «حج مسلمانان» محسوب می‌کنند) (سایت اینا نیوز، ۲۸ خرداد ۱۳۹۸).

نتیجه‌گیری

با همه این چالش‌ها، همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در زیست‌جهان ادیان آسیایی، «زیست‌جهان بودایی و زرتشتی» بیشتر و بهتر از «زیست‌جهان هندوئیسم» نسبت به پروتکل مقابله با ویروس جهان‌گیر کرونا بر اساس استانداردهای سازمان جهانی بهداشت، همراهی مبتنی بر «عقلانیت مدنی» از خود نشان داده‌اند. همین رویه در زیست‌جهان ادیان ابراهیمی درباره «زیست‌جهان مسیحی» در نسبت با «زیست‌جهان اسلامی» و «زیست‌جهان یهودی» قابل مقایسه است؛ هر چند بیشترین رادیکالیسم دینی در زمینه تخطی از پروتکل مقابله با ویروس جهان‌گیر کرونا بر اساس استانداردهای سازمان جهانی بهداشت، مربوط به جهان یهودی و به‌ویژه شهرهای یهودی‌نشین مذهبی - به‌ویژه بیت‌المقدس / اورشلیم - است.

زیست‌جهان اسلامی اما بیشتر به سمت یک مواجهه برخوردار از عقلانیت دینی - مدنی در مصاف با پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت در مقابله با ویروس جهان‌گیر کرونا حرکت کرده است. هر چند با توجه به گزارش‌های مستند رسانه‌ای شده، بخش‌هایی از زیست‌جهان اسلام که حاوی ایدئولوژی‌های بنیادگرایی، رادیکالیسم، افراط‌گرایی دینی و شرع‌گرایی متحجرانه و میکانیستی به سبک قرون وسطا هستند، همچنان به مخالفت و اعتراض خود به این پروتکل جهانی مشغول هستند و در برابر به تعلیق درآمدن مناسک دینی جمعی و توقف

مراسم آیینی گروهی ادامه می‌دهند و احتمالاً در این راه، کوتاه هم نخواهند آمد. در همه سرزمین‌های اسلامی و جوامع اسلامی موجود در دو زیست‌جهان تسنن و تشیع (از عربستان و کشورهای عربی حوزه خلیج فارس تا ترکیه و هند و پاکستان، از آسیای میانه تا شمال آفریقا و سرانجام ایران) می‌توان شاهد ظهور و بروز این خرده‌فرهنگ‌های دینی در حال مقاومت در برابر پروتکل استاندارد سازمان جهانی بهداشت برای مقابله با ویروس جهان‌گستر کرونا بود.

دست کم در حوزه جهان اسلام، تأثیرات اجتماعی - فرهنگی فاجعه ویروس کرونا علاوه بر تعلیق، توقف و تحدید مراسم آیینی حج عمره در ماه‌های اسلامی حساس (رجبیه و شعبانیه) می‌تواند برای استراتژیک‌ترین ماه بندگی خداوند (ماه مبارک رمضان)، فریضه آن (روزه‌داری)، سنت‌های فرهنگی آن (ضیافت افطاری و سحری) و مناسک آیینی مذهبی آن (دعا و احیای شب‌های قدر) در زیست‌جهان دینی اسلامی مسئله‌ساز و چالشی باشد.

اما در نهایت امر، زمان بردن و طولانی شدن «تعلیق و تعطیلی مراسم جمعی دینی و شعایر و مناسک جمعی آیینی مذهبی» (به واسطه اجرای توصیه‌های مندرج در پروتکل استاندارد سازمان بهداشت جهانی در مقابله با ویروس جهان‌گیر و جهان‌گستر کرونا) از منظر «جامعه‌شناسی دین» و «انسان‌شناسی دینی» می‌تواند به احتمال قوی منجر به شکل‌گیری چند «عارضه دینی اجتماعی چالشی» برای همه «ادیان ابراهیمی و آسیایی» مورد بحث در این مقاله (یهودیت، مسیحیت، اسلام/ هندوئیسم، بودیزم، زرتشتی‌گری) شود:

الف) احتمال تقویت «دین‌گرایی فردی»

بر اساس پژوهش‌های جامعه‌شناسی دین، آنگونه که در بخش‌های پیشین بحث شد، به موازات تسریع و تشدید مدرنیته و نیز افول و زوال دین‌گرایی سنتی و تا اندازه‌ای ناتوانی آن با انطباق با مدرنیته - از سویی - و نیز به لحاظ تداوم حس نیاز به معنویت‌گرایی مدرنیته‌ای و دین‌گرایی متناسب با آن در جهان مدرن - از سوی دیگر - در نهایت امر آنچه شاهد آن بوده، هستیم و احتمالاً در آینده‌های دور و نزدیک خواهیم بود، رواج معنویت‌گرایی است که در آن تشخص فردگرا، هویت فردگرایی مدرن، سبک زندگی سکولارتر شده و زندگی روزمره مردم پسند شده، تأثیرات خاصی بر نوع و نحوه دین‌گرایی افراد گذاشته است؛ به طوری که «حوزه خصوصی» افراد، جایگزین و جانشین محراب عمومی کلیسا، کنیسه، مسجد و معبد شده است. در این میان اما «جهان‌کرونایی شده» ای که خودمراقبتی، دوری از جمع، فاصله‌گیری اجتماعی و قرنطینه عمومی جمعی را شکل داده است، خودبه‌خود و

خواسته یا ناخواسته عامل مضاعفی شده است برای زمینه‌سازی اجتماعی و فرصت فرهنگی بهتر و بیشتر در جهت تقویت و توسعه «دین‌گرایی فردی».

ب) احتمال توسعه «سکولاریزم»

برحسب همان پژوهش‌های جامعه‌شناختی دین‌مورد ارجاع که در بند پیش به آنها استناد شد و بر اساس منطق دین‌ورزی‌های اجتماعی فرهنگی مدرن، که نقطه ارشمیدسی آنها «دین‌گرایی فردی» است، می‌توان شاهد نوعی سازوکار شیب‌دار در دین‌گرایی‌های فردی بود که در آنها گرایش به باورها و ارزش‌های سنتی دین‌گرایانه و نیز شعایر و مناسک آیینی، شیعی نزولی را طی می‌کند. کاسته شدن از حضور در اجتماعات دینی و فضاهای دینی، بی‌رغبتی و یا کم‌رغبتی به پذیرش مرجعیت سازمان‌ها و نهادهای دینی رسمی مانند روحانیت و در نهایت به تعلیق در آوردن «دین-ورزی جمعی» به طرز باورنکردنی و غیر مترقبه، راه‌گشا و زمینه‌ساز عرفی شدن و دنیوی شدن و «سکولاریزاسیون» است. در این میان پریداست، وضع «جهان‌کروناپی شده» و از آن مهم‌تر و مؤثرتر، موقعیت «زیست‌جهان‌های دینی کروناپی زده»، فرصت مناسبی برای این عرفی شدن و بریدن از جمع‌های دینی و «خلوت‌گزینی معنوی مدرن» است.

ب) احتمال ماندگاری «سایتیسم، پوزیتیویسم، ماتریالیزم، آمپیریسم و راسیونالیزم»

در پژوهش‌های جامعه‌شناختی دین و نیز برحسب منطق «فلسفه علم»، سکولاریزم با «سایتیسم، پوزیتیویسم و ماتریالیزم» هم‌عنان و هم‌ارز است. این سه پدیده مدرنیته‌ای بر حس و احساس عینی تجربی و ملموس زندگی متمرکزند. همین که اکثریت مردم در «جهان‌کروناپی شده غربی - شرقی» معتقد شده‌اند - درست یا نادرست - که تنها راه نجات از جهان‌کروناپی شده در گروی تمسک به دستاوردهای فنی و مهندسی علم و فناوری پیشرفته پزشکی، بیولوژی، بیوشیمی و مهندسی ژنتیک و متوسل شدن به فرآورده‌های پزشکی لابراتوارهای داروسازی فوق مدرن است و نه خزیدن در گوشه محراب و دعا خواندن برای رفع ویروس کرونا، صدای پای سکولاریزم بیشتر شنیده و حس می‌شود. از این روی و از این سبب به احتمال زیاد و در آینده‌های اجتماعی نزدیک و دور در «جهان‌پسا‌کروناپی» می‌باید بر اساس ایده‌های بحث شده در فلسفه علم، همچنان شاهد بالا رفتن اعتبار اجتماعی و پذیرش اجتماعی «مرجعیت علم» برای حل مسائل اجتماعی جهانی بود، تا «مرجعیت دین» و این همان خوراک فکری فرهنگی است که از پس از رنسانس (در سده ۱۵ میلادی در اروپا)، دائم «سکولاریزم» و ضمایم، توابع و الحاقات آن

(پوزیتویسم، سائیتیزم، آمپیریزم، ماتریالیزم و راسیونالیزم) را در متن فلسفه و علوم مدرن تغذیه و فربه نموده و در برابر امواج ضد سکولاریزم نیز نسبتاً آنها را واکنش کرده است.

ت) احتمال شکل‌گیری «دین‌گرایی - بدون تعلق دینی» و «تعلق دینی - بدون دین‌گرایی»

پارادوکس جهان مدرن - که حتی پژوهش‌های رادیکال جامعه‌شناسی دین هم به آن معترف‌اند - و همچنین «جهان‌کروناپی‌شده» در حرکت روی یک پیوستار اجتماعی است که دو سوی آن، هم‌گرایی (تقارب و نزدیکی) و واگرایی (تباعده و دوری) پدیده‌های مهم و مؤثری مانند سکولاریزم (دین‌گریزی جمعی) و اسپایریتوالیزم (دین‌گرایی فردی) است. در «جهان‌کروناپی‌شده» و از آن مرتبط‌تر با بحث ما «زیست‌جهان‌دینی‌کروناپی‌زده» که مسئله اصلی و کنونی ما نیز هست، احتمال اینکه دین‌گرایی و دین‌ورزی فردی شده - به سبک و سیاق وصف‌شده در بالا - بتواند به عنوان نوعی «پویش مقاومت و واکنش معنوی» در برابر امواج سهمگین سکولاریزم، منجر شود تا دین‌ورزان، اجتماعات، سازمان‌ها و نهادهای دینی بتوانند بقای اجتماعی خود را برای «جهان اجتماعی‌پسا‌کروناپی» نیز تضمین کنند، کم نخواهد بود. اگر چنین «احتمال دینی اجتماعی» محقق و ممکن شود، آنگاه می‌توان شاهد پدیده پیش‌بینی شده دیگری بود که در ادبیات هزاره سوم جامعه‌شناسی دین (از سال ۲۰۰۰ میلادی به این سو) درباره آن بحث شده است؛ منظور احتمال شکل‌گیری «دین‌گرایی بدون تعلق دینی به یک دین رسمی» است.

اما نویسنده معتقد است که هم «دین‌گرایی بدون تعلق دینی» محتمل است (دین‌گرایی هست، اما بیرون از قواعد و مرزها و فضاها یک دین رسمی؛ مثلاً مسلمانانی که تعلق خاطر و تعلق اجتماعی به روحانیت و نهادها و سازمان‌های دینی اسلامی ندارند) و هم «تعلق دینی بدون دین‌گرایی» ممکن است (تعلق صوری و رسمی به نهاد و سازمان یک دین رسمی هست، اما اعتقاد در رفتار و ایستار عینیت نیافته است؛ مثلاً مسلمانان اسمی که تعلق خاطر و تعلق اجتماعی به روحانیت و نهادها و سازمان‌های دینی اسلامی دارند، اما دین‌ورز نیستند و در رفتار و کردارشان، رایحه خوش دین‌گرایی حقیقی به مشام نمی‌رسد). بنابراین در جهان‌های «کروناپی‌شده و پسا‌کروناپی» می‌توان احتمال تکوین «دین‌گرایی بدون تعلق دینی» و توسعه «تعلق دینی بدون دین‌گرایی» را در آینده‌های اجتماعی نزدیک و دور شاهد بود.

ث) احتمال توسعه «معنویت های نو» و «جنبش های دینی جدید»

پژوهش های متأخر در جامعه شناسی دین و به ویژه در حوزه پژوهش های «جامعه شناسی معنویت های جدید» و «جامعه شناسی جنبش های دینی جدید» معتقدند که در بیرون از مرزهای ادیان ابراهیمی و آسیایی مستقر، تثبیت شده، رسمی و جهانی، شاهد شکل گیری یک تحول فرهنگی و تغییر اجتماعی پیش بینی نشده هستیم؛ یعنی شاهد این هستیم که «کیش ها و آیین ها»یی عجیب و غریب، با رهبرانی پرمدعا، با آموزه هایی نامتعارف، وجود پیروانی پرشور، با شعایری رمزواره و با عضوگیری های عمدتاً پنهان و سر بسته پیدا شده اند. این شکل بندی های اجتماعات دینی جدید، در اروپا و آمریکا - مهد دوم شکل گیری آنها پس از هند: سرزمین کارناوالی و فستیوالی این آیین های نوظهور - روزافزون و روزشمارند. آنان به همان صورتی که در «جهان پیشاکرونایی» همچنان در تلاش برای پرمودن خلأهای اجتماعی معنوی - عقیدتی ناشی از «دین گرایی - بدون تعلق دینی» و «تعلق دینی - بدون دین گرایی» بوده اند و تلاش می کردند تا جایگزین ادیان رسمی و مستقر و جهانی نیز بشوند، در «جهان کرونایی شده و پساکرونایی» هم به احتمال قوی سعی می کنند تا «آلترناتیو معنوی» برای التیام ترومای ناشی از آلام و مصائب کرونا باشند.

در پایان این نوشتار باید به عنوان سنتز نهایی بحث بیان نمود که این نشانگرها و «پدیده های دینی اجتماعی» که بحث نمودیم، احتمال تقویت «دین گرایی فردی»، توسعه «سکولاریزم»، ماندگاری «سایتیسم، پوزیتیویسم، ماتریالیسم، آمپیریسم و راسیونالیسم»، توسعه «معنویت های نو» و «جنبش های دینی جدید»، همه نشان دهنده این واقعیت اجتماعی است که هم در «جهان اجتماعی کرونایی شده» زمان حال و هم در «جهان اجتماعی پساکرونایی» زمان آینده، همچنان شاهد یک پدیده جامعه شناختی دینی پایا و پویا خواهیم بود: «هم زیستی همزمان سکولارگرایی و دین گرایی». این پدیده را که «علم - فلسفه - الاهیات»، آن را نمایندگی می کند، باید حتماً فراتر از «جامعه شناسی دین» متعارف و مرسوم و رایج (که میراث مارکس، دورکیم، ویر و زیمل است) در شکل جدیدی از جامعه شناسی دین - که نویسنده به سهم خود آن را در پژوهش های انجام شده اش، «جامعه شناسی فلسفی - الاهیاتی - گفت و گویی دین» نامیده است - صورت بندی شود (۱۲).

پی نوشت ها

۱. این کوتاه و بنوشته ها در کانال تلگرامی و اینستاگرامی مؤلف آمده است:

Telegram.me /@ smnejatihosseini

Instagram @ s-m nejatihossieni

۲. درباره مضمون و ماهیت تئوریک «الاهیات - جامعه‌شناسی فاجعه» نگاه شود به دو وب‌نوشته زیر:
 - نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۸). «الاهیات فاجعه - پرسش‌هایی که از منظر الاهیات فاجعه قابل تأمل‌اند». در وبلاگ «برای دانشجویانم»: www.for-mystudents.blogfa.com/post/340.
 - نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۸). «الاهیات فاجعه و ماشین روز قیامت - تعامل پیشرفته اکوسیستم و بیوسیستم با خداوند». در وبلاگ «برای دانشجویانم»: www.for-mystudents.blogfa.com/post/441.
۳. درباره «انسان‌شناسی - جامعه‌شناسی دین» و «جامعه‌شناسی دین یهود»، همچنین «تاریخ تمدنی دینی قوم عبری» و نیز «باستان‌شناسی کتاب مقدس» ر.ک: همیلتون، ۱۳۸۷؛ بوی، ۱۳۹۴؛ وبر، ۱۳۹۶؛ پاتای، ۱۳۸۹؛ دورانت و دورانت، ۱۳۸۹ و فینکنشتاین و سیلبرمان، ۱۳۹۴. درباره «عهدین قدیم و جدید» (تورات و انجیل)، نسخه‌های زیر مرجع اصلی استنادند: عهد عتیق، ج ۱، ۱۳۹۶؛ عهد عتیق، ج ۲، ۱۳۹۶؛ عهد جدید (انجیل)، ۱۳۹۶ و انجیل برنابا، ۱۳۹۰.
۴. ماکس وبر، برجسته‌ترین «جامعه‌شناس دین» و بانی «دین‌پژوهی تاریخی تمدنی مقایسه‌ای» درباره خاصیت‌های موعودگرایی، منجی‌گرایی و بشارت‌گرایی دین یهود در تاریخ این قوم عبری، اظهارات قابل تأملی دارد که با تحلیل من در بالا درباره «مواجهه منجی‌گرایانه یهودیت با فاجعه» همخوانی دارد. در این‌باره وبر می‌نویسد: «... پیامبران [قوم یهود] با شور شوق دینی بی‌مانندشان در حالتی از انتظار دائم به سر می‌بردند و بعد از وقوع هر فاجعه نیز بی‌درنگ انتظار خوشبختی می‌کشیدند...» (وبر، ۱۳۹۶ الف: ۲۷۳).
۵. شرح فرایند و مکانیزم شرعی مفصل «عبادات فقهی مکلفان» و «مناسک جمعی روزمره» و «آیین‌های مناسبتی مسلمین» در رساله‌های عملیه فقهی آمده است. برای نمونه درباره «زیست‌جهان شیعه امامیه» نگاه شود به دو منبع فقهی معتبر زیر: موسوی الخمینی، ۱۳۸۶ و حسینی سیستانی، ۱۳۸۷. درباره «مستندات نقلی و حدیثی» این مناسک و آیین‌های عبادی دینی در اسلام شیعی و روایت این «مسائل شرعی» نیز ر.ک: کلینی، ۱۳۷۵.
۶. از منظرهای «الاهیات - فلسفه دین» و نیز «جامعه‌شناسی دین»، سه منبع مهم و مرجع زیر برای مقایسه ادیان ابراهیمی سودمند است: مک‌گراث، ۱۳۸۴؛ پترسون و دیگران، ۱۳۷۹؛ وبر، ۱۳۹۶ ب و ترنر، ۱۳۹۰.
۷. درباره «رسانه دینی» و «ارتباطات آیینی دینی مجازی» برای نمونه ر.ک: هورور و لاندبای، ۱۳۸۹؛ استوت، ۱۳۸۸؛ هورور، ۱۳۸۸؛ رودنبولر، ۱۳۸۷ و جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۸.
۸. درباره آموزه‌های فلسفی عقیدتی و معنوی متافیزیستی این ادیان آسیایی ر.ک: اوپانشادها، کتاب‌های حکمت، ۱۳۹۰ و دما پدا، متن بودایی: راه حق و سروده‌هایش، ۱۳۹۶. درباره متن مقدس دین کنفوسیوس و تایوییزم نیز به این نسخه‌ها استناد می‌شود: تائوته چینگ لائوتزه، راهنمای هنر زندگی و خرد ناب، ۱۳۹۲؛ کنفوسیوس، ۱۳۹۷ و منسیوس، ۱۳۹۰. برای آگاهی از ماهیت «ادیان چینی و ژاپنی» نیز ر.ک: ساسو و رید، ۱۳۸۵. و درباره ماهیت تاریخی تمدنی این ادیان آسیایی ر.ک: دورانت و دورانت، ۱۳۸۹؛ فصل‌های چهارم (بودا)، پنجم (هند: بهشت ادیان) و ششم (قرون ناشناخته: دین در چین و ژاپن).
۹. جالب اینکه در دین بودایی، واژه «کرونا» شامل «محبت و آرامش و شفقت و مهربانی و صمیمیت» نیز هست؛ ر.ک: نعیمی و محمودی، ۱۳۹۷.
۱۰. از میان ده‌ها اثر تحلیلی اجتماعی - تاریخی موجود در حوزه جهانی رو به پیشرفت «مطالعات ایرانی» برای نمونه چند منبع عالی برای شناخت جغرافیای تاریخی - فرهنگی «جهان زرتشتی» در «جهان امپراتوری جهانی ایران باستان» در زیر انتخاب و معرفی شده است: نیولی، ۱۳۹۳؛ بروسیوس، ۱۳۹۰؛ اوستا، کهن‌ترین سرودهای ایرانیان، ۱۳۹۲؛ ژینیو، ۱۳۹۲؛ شاکد، ۱۳۸۷؛ نیکولایونا و لوف، ۱۳۹۴؛ فولتس، ۱۳۹۶؛ چرتی، ۱۳۹۵ و کنت، ۱۳۹۵.
۱۱. نگاه شود به مقاله نجاتی حسینی (۱۳۹۷) که در «همایش دین و شادی» در گروه دین انجمن جامعه‌شناسی ایران ارائه شده است.
۱۲. برای نمونه ر.ک: نجاتی حسینی، ۱۳۹۸ الف؛ نجاتی حسینی، ۱۳۹۸ ب و نجاتی حسینی، ۱۳۸۹.

منابع

منابع اینترنتی فارسی

۱. سایت خبرگزاری قرآنی ایگنا (۱۱ فروردین ۱۳۹۹). تأثیر و تأثر پیروان ادیان در بحران جهانی شیوع کرونا. قابل دسترسی در: www.iqna.ir.
۲. سایت پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای (۳ فروردین ۱۳۹۹). قابل دسترسی در: www.khameneie.ir.
۳. سایت پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری (۲۰ اسفند ۱۳۹۸). قابل دسترسی در: www.leader.ir.
۴. سایت ادیان‌نیوز-ردنا (۱۰ فروردین ۱۳۹۹). مسیح در عید پاک ما را از شر کرونا نجات می‌دهد. قابل دسترسی در: www.adyannews.net.
۵. سایت ایسنا (۱۶ فروردین ۱۳۹۹). اعلام منع تردد در محلات مسکونی یهودیان ارتدکس در اراضی اشغالی. قابل دسترسی در: www.isna.ir.
۶. سایت تی‌آرتی نت فارسی (۳۱ مارس ۲۰۲۰). حمله یهودهای متعصب به مسجدالاقصی. قابل دسترسی در: www.trt.net.tr/persia.
۷. سایت ای‌ای. کام فارسی (۶ دسامبر ۲۰۱۹). انتقاد اردن از یورش یهودیان افراطی به مسجدالاقصی. قابل دسترسی در: <https://www.aa.com.tr/fa>.
۸. سایت دویچه وله فارسی (۴ آوریل ۲۰۲۰). اعلام منع تردد در محلات مسکونی نشین یهودیان. قابل دسترسی در: www.dw.com/fa.ir.
۹. سایت دویچه وله فارسی (۳۱ مارس ۲۰۲۰). شیوع سریع ویروس کرونا در بین یهودیان ارتدوکس اسرائیل. قابل دسترسی در: www.dw.com/fa.ir.
۱۰. سایت بی‌بی‌سی فارسی و جهانی (۳۰ مارس ۲۰۲۰). پلیس اسرائیل حریف تشیع‌کنندگان خاخام یهودی نشد. قابل دسترسی در: www.bbc.com/world-persian.
۱۱. سایت همشهری آنلاین (۹ فروردین ۱۳۹۹). دعای پاپ برای رهایی جهان از شر کرونا. قابل دسترسی در: www.hamshahrionline.ir.
۱۲. سایت فرصت نت (۲۶ اسفند ۱۳۹۸). کرونا سنت پاپ را هم با مشکل مواجه ساخت. قابل دسترسی در: www.forsatnet.ir.
۱۳. سایت خبرگزاری شبستان (۳ فروردین ۱۳۹۹). درخواست پاپ واتیکان به برپایی دعا و نیایش برای قربانیان کرونا. قابل دسترسی در: www.shabestan.ir.
۱۴. سایت خبرگزاری ایرنا (۱۸ فروردین ۱۳۹۹). پاپ به دلیل شیوع کرونا، مراسم عبادی هفتگی را از طریق ویدئو برگزار کرد. قابل دسترسی در: www.irna.ir.
۱۵. سایت همشهری آنلاین (۵ فروردین ۱۳۹۹). قابل دسترسی در: www.hamshahrionline.ir.
۱۶. سایت فارارو (۲۴ اسفند ۱۳۹۸). قابل دسترسی در: www.fararu.com.
۱۷. سایت همشهری آنلاین (۵ فروردین ۱۳۹۹). قابل دسترسی در: www.hamshahrionline.ir.
۱۸. سایت خبرگزاری تسنیم (۱۹ اسفند ۱۳۹۸). قابل دسترسی در: www.tasnimnews.ir.
۱۹. سایت مهر نیوز (۵ فروردین ۱۳۹۹). قابل دسترسی در: www.mehnews.com.
۲۰. سایت پایگاه خبری رخ جهان‌نما (۲۸ اسفند ۹۸). نوشیدن ادرار گاو برای پیشگیری از کرونا - هندوها قرار است چه ویروس جدیدی را وارد جهان کنند؟. قابل دسترسی در: www.rokhja.hannama.ir.

منابع

۲۱. سایت فرادید (۲۵ اسفند ۱۳۹۸). میهمانی نوشیدن ادراک گاو برای در امان ماندن از کرونا. قابل دسترسی در: www.faraddid.ir.
۲۲. سایت کجارو (۲۱ اسفند ۹۸). احمدرضا فرهید: «شروع کرونا جشنواره هولی هند را لغو نکرد». قابل دسترسی در: www.kojaro.com.
۲۳. سایت انجمن موبدان تهران (۱۶ اسفند ۱۳۹۸). قابل دسترسی در: <https://www.njomanemobedan.com>.
۲۴. سایت خبرگزاری ایرنا (۶ فروردین ۱۳۹۹). دومین محموله کمک پزشکی پارسان هند به ایران. قابل دسترسی در: www.irna.ir/news.
۲۵. سایت ۵۵ آنلاین (۱۴ اسفند ۱۳۹۸). زرتشتیان یزد برای «سلامتی ایران»، آیین نیایش برگزار می‌کنند. قابل دسترسی در: www.55online.ir.
۲۶. سایت انجمن جهانی زرتشتیان world-Zoroastrian-council (فروردین ۱۳۹۹). گزارش خبرنگار امرداد - فرشته جمشیدی. قابل دسترسی در: www.w-z-c.co.
۲۷. سایت برساد (۱۱ فروردین ۱۳۹۹). زیارتگاه پیر نارکی در روز سیزده‌به‌در بسته خواهد بود. قابل دسترسی در: www.beresad.com.
۲۸. سایت امرداد - تارنمای خبری زرتشتیان (۱۱ فروردین ۱۳۹۹). قابل دسترسی در: www.amordadnews.com.
۲۹. سایت برساد (۱۱ فروردین ۱۳۹۹). گفت و گوی زنده اینستاگرامی با دکتر انوشیروان حکیم / گفت و گو با گردآفرید مرادیان، مسئول آموزش بیمار و ارتقای سلامت بیمارستان مسیح دانشوری و هموند انجمن خیریه درمانی زرتشتیان / صحبت‌های شاهرخ باستانی، فرنشین مؤسسه مهرآوران یسنا کویر یزد درباره وضعیت زرتشتیان یزد در مقابله با بیماری کرونا / گفت و گوی اینستاگرامی با حضور دکتر شهریار مالی، جراح قلب و استاد دانشگاه علوم پزشکی یزد درباره شایعات و واقعیت‌های کرونا / توضیحات نسرين مرادیان کارشناس ارشد روان‌شناسی و هموند انجمن خیریه درمانی زرتشتیان در گفت و گوی زنده اینستاگرامی با سایت برساد با موضوع مدیریت استرس در شرایط بحرانی و پاسخ به پرسش‌های کرونایی همکیشان زرتشتی. قابل دسترسی در: www.beresad.com.
۳۰. سایت خبرگزاری ایرنا (۲۸ اسفند ۱۳۹۸). گفت و گو با سپنتا نیک‌نام، عضو زرتشتی شورای اسلامی شهر یزد. قابل دسترسی در: www.irna.ir/news.
۳۱. سایت اینا نیوز (۲۸ خرداد ۱۳۹۸). برگزاری بزرگ‌ترین مراسم سالانه زرتشتیان جهان در یزد / «چک چک» معیادگاه پیروان آیین زرتشت. قابل دسترسی در: <https://www.ilna.news/fa/tiny/news-774951>
۳۲. سایت خبرگزاری مهر (فروردین ۱۳۹۸). سید محمود نجاتی حسینی: الاهیات فاجعه - پرسش‌هایی که از منظر الاهیات فاجعه قابل تأمل‌اند، قابل دسترسی در: www.mehrnews.com.
۳۳. وبلاگ «برای دانشجویانم» (فروردین ۱۳۹۸). سید محمود نجاتی حسینی: الاهیات فاجعه - پرسش‌هایی که از منظر الاهیات فاجعه قابل تأمل‌اند. قابل دسترسی در: www.for-mystudents.blogfa.com/post/340.
۳۴. وبلاگ «برای دانشجویانم» (اسفند ۱۳۹۸). سید محمود نجاتی حسینی: الاهیات فاجعه و ماشین روز قیامت - تعامل پیشرفته اکوسیستم و بیوسیستم با خداوند. قابل دسترسی در: www.for-mystudents.blogfa.com/post/441.

منابع

منابع اینترنتی عربی

۱. سایت شبکه الجزیره (۵-۳-۲۰۲۰). اسامه ابوالرب: كيف أثر فيروس كورونا على الشعائر الدينية للمسلمين؟. قابل دسترسی در: www.aljazeera.net.
۲. سایت شبکه فلسطین الاخباریه (مارس ۲۰۲۰). الأوقاف «تدعو المواطنين للصلاة في منازلهم حفاظاً على سلامتهم و منعاً لتفشي فيروس كورونا». قابل دسترسی در: www.pnn.pc.
۳. سایت وزاره الأوقاف و الشؤون اسلاميه للملكه المغرب (الاربعاء- مارس ۱۸-۲۰۲۰). إغلاق المساجد بسبب كورونا. السكنفل: حفظ الحياة أساسى شرعاً و الالتزام واجب. قابل دسترسی در: www.habous.gov.ma/index.php.
۴. سایت وزاره الشؤون الدينيه و الاوقاف للملكه الجزائر (الثلاثاء- مارس ۲۴-۲۰۲۰). بعد غلق المساجد، وزارة الشؤون الدينية: الأئمة مدعوون لتوظيف الوسائط الاجتماعية لنشر الخطاب المطمئن. قابل دسترسی در: www.eldjazeironline.net.
۵. سایت وزاره الاوقاف و الشؤون اسلاميه للملكه المغرب (الثلاثاء ۲۹ رجب ۱۴۴۱ هـ الموافق ۲۴ مارس ۲۰۲۰). «فتوى من المجلس العلمى الأعلى بإغلاق المساجد مؤقتاً». قابل دسترسی در: www.habous.gov.ma/index.php.

منابع اینترنتی لاتین

۱. سایت عرب نیوز (۱۶ مارس ۲۰۲۰). هندوها و نوشیدن شربت الگزیر ادرار گاو برای درمان کرونا. قابل دسترسی در: www.arabnews.com.
۲. سایت مرکز کنترل و پیشگیری از بیماری‌های صلیب سرخ جهانی (۲۳ مارس ۲۰۲۰). توصیه و راهنمایی رهبران سازمان‌های اجتماعی مذهبی برای آمادگی و پیشگیری از ویروس کوید ۱۹ - کرونا. قابل دسترسی در: www.cdc.gov.
۳. سایت روابط خارجی - شورای روابط خارجی (۱۹ مارس ۲۰۲۰). کالی رایبسنون: چگونه ادیان جهانی با ویروس کرونا مقابله کرده‌اند؟. قابل دسترسی در: www.foreinsAffaires.com, www.cfr.org.
۴. سایت شورای روابط اجتماع یهودیان نیویورک (۲۰ مارس ۲۰۲۰). در برابر کرونا چه باید انجام دهیم؟. قابل دسترسی در: www.jcrcny.org.
۵. سایت ادیان برای صلح - مرکز بودایی ملبورن استرالیا (۱۷ مارس ۲۰۲۰). مرکز بودایی ملبورن و واکنش در برابر کرونا. قابل دسترسی در: www.religionforpeaceaustralia.org.au/buddhist-center.
۶. سایت کنگره مسیحیان پاکستان (۲۵ مارس ۲۰۲۰). همه انسانیت در برابر کرونا - رهبران دینی جهان باید با رهبران هندو و هندی برای صلح جهانی دیدار کنند. قابل دسترسی در: www.pakistanchristiancongress.org.
۷. سایت شبکه خبری الجزیره انگلیسی (۲۰ مارس ۲۰۲۰). کرونا ویروس جهان گیر: بسته شدن همه مراکز پرستش در جهان اسلام و مسیحیت و بودیسم. قابل دسترسی در: www.aljazeera.com.
۸. سایت اخبار پزشکی (۲۶ مارس ۲۰۲۰). آناندا ماندال: رژیم امساک و خوشترن داری‌های مذهبی چیست؟. قابل دسترسی در: www.medical-news.net.

منابع

۹. سایت مرکز بودایی ملبورن (۱۷ مارس ۲۰۲۰). مرکز بودایی ملبورن و واکنش در برابر کرونا: عمل به تعالیم بودا - محبت، مهربانی، شفقت، آرامش، امید. قابل دسترسی در: www.religionforpeaceaustralia.org.au/buddhist-center.
۱۰. سایت معبد بودایی «هو گوانگ شان هسی لای» در نیویورک (۸ مارس ۲۰۲۰). اطلاعیه بسته شدن معبد بودایی و آنلاین شدن کلاس های تعالیم بودا. قابل دسترسی در: www.hsilie.org.
۱۱. سایت مجله عمومی «لایونز روار» (بهار ۲۰۲۰). قابل دسترسی در: www.lionsroar.com.
۱۲. سایت مرکز ذن مدیتیشن مینه سوتا (۳۱ مارس ۲۰۲۰). قابل دسترسی در: www.mnzencenter.org/burkett_blog.
۱۳. سایت میانمار از درون (۱۷ مارس ۲۰۲۰). راهبان بودایی میانمار در هلی کوپتر برای مردم سرودها و تعالیم بودایی را نیايش و زمزمه می کنند. قابل دسترسی در: www.insightmyanmar.org.

گزارش های لاتین

1. Sharma, I.c. (2020). media report on “briefing on covid19”, indian council of medical research, department of health research – ministry of health & family welfare government of india –also available in www.icmr.india.gov.
2. athreya,vamsi (2020). india prepares for corona virus-steps of health ministry, also available in www.freshlivers.com; india fight corona virus (2020). www.studyiq.com.
3. wikipedia, the free encyclopedia (2020). impact of the 2019-20 coronavirus pandemic on religion, also available in www.en.wikipedia.org.
4. www.economictimes.indiatimes.com. February 16, (2020). Bizarre! Hindu mahasabha says coronavirus an “angry avatar”. Also available in , www.economictimes.indiatimes.com.

فهرست ارجاعات

۱. استوت، دانیل (ویراستار) (۱۳۸۸). برگزیده دانشنامه دین، ارتباطات و رسانه. گروه مترجمان (به کوشش سید حمیدرضا قادری). قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما.
۲. انجیل برنابا (۱۳۹۰). ترجمه حیدرقلی خان قزل باش (سردار کابلی). تهران: المعی.
۳. اوپانیشادها، کتاب های حکمت (۱۳۹۰). ترجمه مهدی جواهریان و پیام یزدان جو. تهران: مرکز.
۴. اوستا، کهن ترین سرودهای ایرانیان (۱۳۹۲). گزارش و پژوهش جلیل دوست خواه. تهران: مروارید، جلد ۲.
۵. پروسیوس، ماریا (۱۳۹۰). ایرانیان عصر باستان. ترجمه هایده مشایخ. تهران: هرمس.
۶. پاتای، رافائل (۱۳۸۹). یهودیت عامیانه. در: مقدمه ای بر پژوهش در دین، گزینش و ترجمه ابراهیم موسی پور. تهران: جوانه توس، صص ۱۳۷-۱۵۱.
۷. پترسون، مایکل و دیگران (۱۳۷۹). عقل و اعتقاد دینی: درآمدی بر فلسفه دین. ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی. تهران: طرح نو.
۸. پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان (۱۳۹۳). مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران. مدیر پروژه: محمدرضا طالبان. ایسپا. تهران: سازمان جهاد دانشگاهی.
۹. پیمایش ملی سنجش دین داری ایرانیان (۱۳۸۹). مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران، ایسپا. تهران: سازمان جهاد دانشگاهی.

منابع

۱۰. تائوته چینگ لائوتزه، راهنمای هنر زندگی و خرد ناب (۱۳۹۲). ترجمه فرشید قهرمانی. تهران: مثلث.
۱۱. ترنر، برایان. اس (۱۳۹۰). اسلام و ماکس وبر. ترجمه سعید وصالی. تهران: مرکز.
۱۲. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۸). دین و رسانه. گروه مترجمان (گردآورنده: سید حمیدرضا قادری و حسین عمید، با درآمدی از مهدی محسنیان راد). قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۱۳. چرتی، کارلوج (۱۳۹۵). ادبیات پهلوی. ترجمه پانته آ ثریا. تهران: فرزانه روز.
۱۴. حسینی سیستانی، سید علی (۱۳۸۷). توضیح المسائل. تهران: عالم افروز.
۱۵. دما پناه، متن بودایی: راه حق و سروده‌هایش (۱۳۹۶). ترجمه از متن پالی: رضا علوی. تهران: فرزانه روز.
۱۶. دورانت، ویل و آریل دورانت (۱۳۸۹). دین در تاریخ تمدن. تدوین علی فتحی لقمان. شیراز: آوند اندیشه.
۱۷. دین‌داری ایرانیان، یافته‌های پیمایش ملی: موج اول ۱۳۹۰ (۱۳۹۰) سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر برنامه‌ریزی پژوهش‌های کاربردی. مدیران پژوهش: عباس کاظمی و مهدی فرجی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۸. رودنیولر اریک، دبلیو (۱۳۸۷). ارتباطات آیینی، از گفت و گوهای روزمره تا جشن‌های رسانه‌ای. ترجمه عبدالله گیویان. تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
۱۹. ژینیو، فیلیپ (۱۳۹۲). انسان و کیهان در ایران باستان. ترجمه لبتدا گودرزی. تهران: ماهی.
۲۰. ساسو، مایکل و دیوید رید (۱۳۸۵). ادیان چین و ژاپن. ترجمه محمدعلی رستمیان. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۲۱. شاکد، شائول (۱۳۸۷). تحول ثنویت: تنوع آرای دینی در ایران باستان. ترجمه سید احمدرضا قائم‌مقامی. تهران: ماهی.
۲۲. عهد جدید، انجیل (بر اساس کتاب مقدس اورشلیم) (۱۳۹۶). ترجمه پیروز سیار. تهران: نی.
۲۳. عهد عتیق، جلد اول (کتاب‌های شریعت یا تورات: بر اساس کتاب مقدس اورشلیم) (۱۳۹۶). ترجمه پیروز سیار. تهران: هرمس.
۲۴. عهد عتیق، جلد دوم (کتاب‌های تاریخ: بر اساس کتاب مقدس اورشلیم) (۱۳۹۶). ترجمه پیروز سیار. تهران: نی.
۲۵. فولتس، ریچارد (۱۳۹۶). دین‌های ایران باستان. ترجمه امیرزمانی. تهران: دیبایه.
۲۶. فینکشتاین، اسرائیل و نیل اشرف سیلبرمان (۱۳۹۴). باستان‌شناسی کتاب مقدس: نگاهی نوبه تاریخ قوم یهود و منشأ کتاب‌های مقدس. ترجمه سعید کریم‌پور. تهران: سبزان.
۲۷. کنت، رولاند. گک (۱۳۹۵). فارسی باستان: دستور زبان، متون، واژه‌نامه. ترجمه سعید عربان. تهران: علمی.
۲۸. کنفوسیوس (۱۳۹۷). مکالمات. ترجمه حسین کاظم‌زاده ایرانشهر. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۹. کلینی، محمد تقی (سده ۵ ه. ق / ۱۱ م) (۱۳۷۵ ه. ش). اصول کافی. با ترجمه و شرح فارسی محمدباقر کمره‌ای. سازمان اوقاف و امور خیریه. تهران: اسوه، ۶ جلد.
۳۰. مک گراث، الستر (۱۳۸۴). درس‌نامه الاهیات مسیحی. ترجمه بهروز حدادی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۳۱. منسیوس (۱۳۹۰). حکایت‌های اخلاقی از آیین کنفوسیوسی. ترجمه گیتی وزیری. تهران: بصیرت.
۳۲. موسوی الخمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۶). رساله توضیح المسائل شرعی. قم: نیلوفرانه.
۳۳. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۵). معنویت‌های جدید و پیامدهای فرهنگی و اجتماعی آن.

منابع

- در: مجموعه مقالات گزارش وضعیت اجتماعی کشور، گردآورندگان: محمدرضا جوادی یگانه و غلامرضا غفاری. تهران: شورای اجتماعی کشور، جلد دوم، صص ۵۳۶-۵۹۴.
۳۴. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۷). تقویم دینی غم‌ناکی و شادکامی: الاهیات سوگ (دنیا) و سرور (آخرت) (چکیده قابل دریافت مقاله در www.isa.org.ir).
۳۵. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۱). «واقعیت اجتماعی دین‌داری در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی». فصلنامه مطالعات اجتماعی دین (مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، بخش جامعه‌شناسی دین). سال اول، شماره اول، صص ۸۷-۱۰۰.
۳۶. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۸الف). دین در رویارویی با «وفاق - تضاد - پویایی»: از سنت‌های جامعه‌شناسی دین تا الاهیات فلسفی اجتماعی گفت‌وگویی هابرماسی. ارائه‌شده در پانل دین‌هایمایش انجمن جامعه‌شناسی ایران، چهارمین همایش کنکاش‌های مفهومی و نظری درباره جامعه ایران. تهران: انجمن جامعه‌شناسی ایران، اردیبهشت ۱۳۹۸ [در دست چاپ].
۳۷. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۸ب). زمینه‌های جامعه‌شناختی گفت‌وگویی بینادینی: روایت الاهیات گفت‌وگویی هابرماسی از مسئله کثرت‌گرایی دینی و راهبرد آن. ارائه به همایش انجمن فلسفه دین ایران، هشتمین همایش بین‌المللی فلسفه دین معاصر. مشهد: بهمن ۱۳۹۸ [در دست چاپ].
۳۸. نعیمی، فرشته و ابوالفضل محمودی (۱۳۹۷). «جایگاه و اهمیت کرونا (شفقت) در مکتب مهابانه بودایی و مکتب خراسان عرفان اسلامی». فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های اعتقادی - کلامی. شماره ۳۱، صص ۱۷۵-۱۹۸.
۳۹. نیکولایونا ولف، ماریا (۱۳۹۴). فلسفه یونانی متقدم و ایران باستان. ترجمه سیاوش فراهانی. تهران: حکمت.
۴۰. نیولی، گرادو (۱۳۹۳). زرتشت در تاریخ. ترجمه مهدیه چراغیان. تهران: پارسه.
۴۱. همیلتون، ملکم (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: ثالث.
۴۲. هوور، استوارت (۱۳۸۸). دین در عصر رسانه. ترجمه علی عامری مهابادی و دیگران. با درآمدی از سید حمید مولانا. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۴۳. هوور، استوارت. ام و نات لاندیای (۱۳۸۹). بازاندیشی درباره رسانه، دین و فرهنگ. ترجمه مسعود آریایی‌نیا. تهران: سروش.
۴۴. وبر، ماکس (۱۳۹۶الف). جامعه و دین در فلسطین باستان. در: سیمای فکری ماکس وبر، نوشته راینهارد بندیکس، ترجمه محمود رامبد. تهران: هرمس، فصل ۷.
۴۵. نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۶ب). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: ثالث.

کرونا و دین‌داری: چالش‌ها و تحلیل‌ها

محمدجواد چیت‌ساز

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
j.chitsaz@gmail.com

چکیده

بحران کرونا از یک مسئله پزشکی، بهداشتی و محلی به سرعت تبدیل به مسئله‌ای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و به تعبیری جهانی‌ترین مسئله بشریت شد. یکی از حوزه‌هایی که امروزه مباحث و مجادلات بسیاری را برانگیخته است، پیامدهای شیوع کووید ۱۹ بر دین و دین‌داران است و مباحث مختلفی را برانگیخته است. این مطالعه با استفاده از نوشته‌ها و تحلیل‌هایی که در این باره به رشته تحریر درآمده است، به بررسی چالش‌ها و تحلیل‌هایی که بر اثر شیوع کرونا بر حوزه دین و دین‌داری وارد شده، پرداخته است. تعطیلی مناسک جمعی و اماکن مذهبی، بحث‌برانگیزترین تأثیرات شیوع کرونا بر حیات دینی دین‌داران برشمرده شده است. تعلیق مناسک دینی منجر به طرح دو فرضیه شده است؛ فرضیه‌ای که از بحران عظیمی در حیات دینی ایرانیان سخن به میان آورده است و در مقابل فرضیه‌ای که از بازگشت دین و تقویت دین‌داری سخن به میان آمده است. هر چند نتایج برخی نظرسنجی‌ها حکایت از اهمیت دین نزد دین‌داران در دوران کرونا دارد، قضاوت درباره تأثیر کرونا بر وضعیت دین‌داری ایرانیان را باید به آینده و انجام پیمایش‌های ملی در این مورد واگذار کرد..

واژه‌های کلیدی: دین‌داری، مناسک دینی، اماکن مذهبی و دین در پساکرونا.

این اولین باری نیست که جهان با چالش یک بیماری همه گیر روبه‌رو است. تاریخ نشان می‌دهد که در گذشته نیز بیماری‌هایی از جمله طاعون، وبا، تیفوس، آنفولانزای اسپانیایی، آنفولانزای آسیایی و آنفولانزای خوکی، بسیاری از کشورهای جهان را درگیر کرده و سبب مرگ هزاران هزار انسان در پهنه این کره خاکی شده است. در تاریخ ایران، حوادث و اتفاقات زیادی رخ داده که باعث مرگ و میر تعداد زیادی از مردم شده است. از قحطی و خشک‌سالی گرفته تا بیماری‌های واگیرداری که در منابع تاریخی نویسندگان داخلی و کسانی که به ایران سفر کرده‌اند و خطراتشان را در کتاب سفرنامه ثبت کرده‌اند، به وفور دیده می‌شود. به نوشته برخی از پژوهشگران، در فاصله سال‌های ۱۲۳۵ تا ۱۳۲۰ قمری که بیشتر دوران قاجار را شامل می‌شود، در هفت مرحله بیماری وبا در ایران شیوع یافته است و در هر بار، تعداد زیادی از مردم را به کام مرگ فرو برده است. سال ۱۲۳۶ ق، وبا از ناحیه خلیج فارس، سال ۱۲۴۴ ق و سال‌های ۱۲۶۱-۱۲۶۳ ق از طریق هند و افغانستان، وبا وارد ایران شد که در سال ۱۲۶۲ ق، جان ۱۲۰۰۰ نفر از مردم تهران را ستاند. چنان که وبای سال‌های ۱۲۶۷-۱۲۶۹ ق حدود ۱۵۰۰۰ نفر را در تهران طعمه مرگ کرد. وبای سال ۱۲۸۴ ق از عراق وارد ایران شد و وبای سال‌های ۱۳۰۶ و ۱۳۲۰ ق از طریق عراق و خلیج فارس به ایران رسوخ پیدا کرد (فلور، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۷). برخی دیگر نوشتند که در سال ۱۲۸۶ ق بعد از قحطی، شهر تهران گرفتار وبا شد. منشأ آن کاروانی بود که از مشهد به تهران بازمی‌گشت و هیچ‌گونه پیشگیری و اقدام احتیاطی نسبت به آنها انجام نگرفت (الگود، ۱۳۵۲: ۷۳۷-۷۳۸).

بحران عالمگیر کرونا به تعبیری جهانی‌ترین چالش بشری است و پنج قاره زمین را مبتلا کرده است. کرونا را پدیده‌ای طبیعی بدانیم یا جهشی نادر در طبیعت، بلای آسمانی برای تنبیه بشریت یا شیطانی که جوامع مذهبی را تهدید می‌کند، در هر حال آمده است و تا روزگاری چند، مهمان بشریت خواهد بود. عالم گیر شدن این ویروس به مهم‌ترین و اثرگذارترین مسئله جوامع بشری تبدیل شده است. تأثیرگذاری شیوع ویروس کرونا بر تمام مناسبات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جوامع بشری، اجتناب‌ناپذیر است. در این چند ماهی که از شیوع ویروس کرونا می‌گذرد، تحلیل‌های زیادی درباره تأثیر کرونا بر آینده جهان نگاشته شده است. از پیامدهای کرونا بر آینده اقتصاد جهان گرفته، تا تأثیرات کرونا بر مؤلفه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاست‌های دولت‌ها در این زمینه‌ها تا برخی پیامدهای دیگر کرونا.

یکی از حوزه‌هایی که امروزه مباحث و مجادلات بسیاری را برانگیخته است، پیامدهای شیوع کووید ۱۹ بر دین و دین‌داران است. انتشار ویروس کرونا در کشور ما دست کم به دو دلیل با مباحث دینی و مذهبی پیوند خورد. یکی از این جهت که به هر دلیل، مبدأ شیوع یا تشخیص آن شهر قم بود که شهری مذهبی است و مرکز اصلی‌ترین نهاد مبلغ و مدافع دین در کشور ما، یعنی حوزه‌های علمیه. دلیل دیگر، اظهارنظر روحانیون مشهور و غیر مشهور و مسئول و غیر مسئول درباره بهره‌گیری از طب جدید برای درمان این ویروس، همچنین نوع تصمیم‌گیری مسئولان نهادهای مذهبی درباره برگزاری مراسم دینی به صورت جمعی جهت پیشگیری از شیوع آن است.

اقدام افراد معدودی که تصاویر رفتارهای غیر متعارف خود، از قبیل لیسیدن ضریح را در فضای مجازی منتشر کردند نیز به گفت‌وگو درباره موضوعاتی چون نسبت دین با علم و عقلانیت، یا رابطه دین و خرافه دامن زد. اینگونه مباحث هر چند همواره در طول تاریخ (نه تنها درباره اسلام بلکه درباره همه ادیان) مطرح بوده، امروزه به مدد فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی مجازی و ماهواره‌ای، با سرعت و وسعت بیشتری در سطح جامعه منتشر شده است. این نوشته قصد دارد تا با استفاده از نوشته‌ها و تحلیل‌هایی که درباره پیامدهای شیوع کرونا بر دین و اجتماعات دینی نوشته شده است، به بررسی چالش‌هایی که بر اثر شیوع این ویروس بر حوزه دین و دین‌داری وارد شده پردازد.

سناریوهای محتمل درباره شیوع ویروس کرونا

درباره شیوع ویروس کرونا، سناریوهای مختلفی مطرح است. برخی آن را موضوعی طبیعی، برخی آن را به عامل انسانی و برخی آن را به عوامل ماوراءالطبیعی نسبت می‌دهند. البته نسبت دادن شیوع بیماری به قضا و قدر و نشانه خشم خداوند، سابقه تاریخی داشته است؛ چنان که وقتی وبا در شهر اصفهان شیوع پیدا کرد، برخی تحلیلشان این بود که وبا، نشانه‌ای از خشم خدای متعال از آنهایی است که فرزندان خود را در مدارس مسیحیان ثبت‌نام کردند و تربیت آنها را به مبلغان مسیحی سپردند؛ چون در اصفهان، مسیحیان مدارس داشتند (بورل، ۱۳۹۲: ۱۷). در مشهد می‌گفتند که وبا، علامت نارضایتی خداوند از استخدام مأموران بلژیکی در خدمات پستی و گمرکی است و نباید این کار انجام می‌گرفت. گروه سوم، تحلیلشان این بود که شیوع وبا به سبب این است که برای روشنایی حرم امام رضا به جای شمع و روغن، از لامپ‌های الکتریکی استفاده کردند (بورل، ۱۳۹۲: ۱۵).

۱. سناریوی طبیعی دانستن عامل شیوع: بر اساس این سناریو، کرونا بر اثر سلسله فعل و انفعالات طبیعی تکاملی و یا کنش و واکنش‌هایی در طبیعت به وجود آمده است.

۲. سناریوی تبیین انسانی: در این سناریو با دو تقریر روبه‌رو هستیم؛ تقریر اول، بیوتورریسم را مطرح می‌کند و در تقریر دوم شیوع ویروس، واکنشی طبیعی به مداخله بی‌حد و حصر انسان در تخریب محیط‌زیست، گازهای گلخانه‌ای، آلودگی آب‌وهوا و... مطرح شده است.

۳. سناریوی تبیین ماوراءالطبیعی: در این سناریو، این پدیده را واکنش آسمان و عوامل غیبی الهی به کنش‌های نادرست انسانی، گناهان و خطاهای وسیع بشر و تنبیه بشریت توسط عالم غیب عنوان شده است.

بر اساس نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا که دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران از ۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ انجام داده است، ۱۲ درصد مردم تهران، خشم و غضب الهی را علت شیوع کرونا در ایران و جهان می‌دانند. ۱۵ درصد، توطئه برخی کشورها و ۲۲ درصد نیز شیوع این ویروس در جهان را پدیده‌ای طبیعی دانسته‌اند. ضعف دولت‌ها در کنترل بیماری و عدم رعایت بهداشت توسط مردم با ۱۷ و ۲۶ درصد، از دیگر دلایل گسترش این ویروس از نظر مردم تهران بوده است (دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۶ الف). در هر حال چه شیوع ویروس کرونا را به عامل طبیعی نسبت دهیم یا آن را به عوامل انسانی یا ماوراءالطبیعی نسبت دهیم، چالش‌هایی برای حوزه دین و دین‌داران ایجاد کرده است که به طور اجمال به آنها می‌پردازیم.

چالش‌های کرونا در حوزه دین و دین‌داری

تعطیلی مناسک جمعی و اجتماعات دینی

مناسک جمعی، بارزترین مجال بروز و ظهور ادیان در دنیای مدرن است. در همه ادیان، مذاهب و فرق، مناسک وجود دارد. بعد مناسکی در کنار بعد اعتقادی، ابعاد اصلی دین‌داری را تشکیل می‌دهد. دین با ایجاد روح جمعی، شور و شوق مذهبی و گسترش احساسات همگانی از طریق مناسک و مراسم جمعی می‌تواند زمینه‌های لازم را برای پیوند میان اعضا و انسجام اجتماعی فراهم آورد. آیین‌های مذهبی، مردم را گرد هم می‌آورد و بدین‌سان پیوند مشترکشان را دوباره تصدیق می‌کند و در نتیجه، همبستگی اجتماعی را تحکیم می‌بخشد (سراج‌زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۳). همه‌گیر شدن و عالم‌گیری ویروس کرونا باعث تعطیلی مناسک جمعی و

هر گونه اجتماع دینی شده است. تعطیلی نمازهای جمعه و جماعت، لغو مراسم اعتکاف رجبیه، لغو مراسم حج عمره، لغو مراسم و آیین‌های میلاد و عزاداری ائمه و لغو برگزاری مراسم دعاها و مختلف به صورت جمعی در عالم اسلام و تشیع، از جمله پیامدهای همه‌گیری ویروس کروناست. در دنیای مسیحیت نیز مراسم عید پاک لغو یا با تغییرات برگزار شد. در مجموع اکثریت متدینان در جهان، اعمال و مناسک جمعی دینی را که سلامت انسان را به خطر می‌اندازد، لغو و تعطیل کردند.

تعطیلی عبادتگاه‌ها و زیارتگاه‌های دینی

شیوع ویروس کرونا منجر به تعطیلی فعالیت مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و معابد و عبادتگاه‌های پیروان ادیان مختلف در سراسر جهان شده است. در جهان اسلام، لغو فعالیت مساجد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به لغو مراسم حج عمره، تعطیلی مساجد مهم در جهان اسلام و تعطیلی آستان‌های ائمه اطهار در شهرهای نجف، کربلا، کاظمین، سامرا در کشور عراق و تعطیلی آستان‌های مقدس امام رضا (ع) در مشهد، حضرت معصومه (س) در قم، شاه‌چراغ در شیراز و حضرت عبدالعظیم در شهر ری از مهم‌ترین مراکز زیارتی در ایران اشاره کرد.

هر چند واکنش اکثریت دین‌داران و رهبران دینی به این موضوع، تأیید و همراهی با دستورات مقامات بهداشتی بوده است، با واکنش‌های دیگری نیز روبه‌رو بوده‌ایم که مخالفت خود را با تعطیلی این امکان اعلام نموده‌اند. در میان دین‌داران مسلمان شیعه به طور مثال با واکنش اولیه مسئولان آستان مقدسه حضرت معصومه روبه‌رو بودیم که در واکنش به تعطیلی حرم، این آستان را دارالشفانامید و مدعی شد که سازه‌های حرم آنتی‌باکتریال و نانو ذرات نقره‌های ضریح، از آلودگی به دور است. در میان دین‌داران نیز با واکنش‌هایی چون لیس زدن ضریح به معنای بری بودن این آستان‌ها از آلودگی و... روبه‌رو بوده‌ایم. در میان دین‌داران مسیحی نیز با واکنش‌هایی روبه‌رو بوده‌ایم. به عنوان مثال می‌توان از رهبران کلیسای ارتودوکس یونانی نام برد که برگزاری جمع‌های هزاره نقره و استفاده از یک قاشق مشترک را مجاز می‌دانند، زیرا از نظر آنها جام مقدس نمی‌تواند حامل بیماری باشد (دین آنلاین، فروردین ۱۳۹۹). از این سنخ رفتارها در بین پیروان سایر ادیان و فرق نیز قابل مشاهده است.

چالش‌های اعتقادی

شاید هیچ رویدادی در چند دهه اخیر، این حجم از واکنش‌های دینی را به خود ندیده باشد. ابتلای جهانی به ویروس کرونا و مرگ و میر بالا بر اثر این بیماری،

پرسش‌ها و انتظارات زیادی را در برابر ادیان و مذاهب قرار داد، اما تکاپوها و حرکت‌های زیادی را از ناحیه مراکز ادیان و پیروان آیین‌ها برانگیخت. با اوج‌گیری شیوع این ویروس و برخی واکنش‌های غیر متعارف برخی دین‌داران، مجادلات در حوزه دین‌پژوهی بالا گرفت. یکی از این مسائل، رابطه علم و دین و تبیین حوزه‌های نفوذ هر یک از این دو مقوله به عنوان یکی از مسائل مهم در عرصه دین‌پژوهی به گوش رسید. این مجادلات در ایران نسبت به سایر کشورها با شدت و حدت بیشتری مطرح شد و اغلب از سوی روشن‌فکران دینی و دین‌پژوهان و صاحب‌نظران دینی مطرح شده است. یکی از دلایلی که این موضوع در ایران با حساسیت بیشتری مطرح شد، واکنش‌های برخی مدعیان طب اسلامی به موضوع شیوع کرونا در کشور بود. بررسی تحلیل‌ها و یادداشت‌ها و سایت پاسخگویی به شبهات دینی نشان می‌دهد که علاوه بر مسئله رابطه علم و دین، مسائل دیگری همچون توسل، توکل و شفاعت از دیگر موضوعاتی است که مجادلاتی را برانگیخته است.

تعلیق مناسک جمعی دینی و مناسک جایگزین

شیوع ویروس کرونا، مناسک جمعی و به تبع آن، کارکردهایش را معلق کرد؛ ولی جوامع دینی در فقدان مناسک جمعی، جایگزین‌هایی برای اجرای مناسک دینی انتخاب کرده‌اند. استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های ارتباط جمعی از جمله مهم‌ترین آنها بوده است.

هیئت‌های مجازی

هیئت مجازی به این معنا که گروهی از کاربران با قرار قبلی و به صورت مجازی مراسمی برگزار کنند، پیشتر نیز سابقه داشته است، ولی چندان فراگیر نبوده است. انتشار آنلاین مراسم هیئت که به صورت واقعی و با مشارکت مخاطبان و اعضای هیئت برگزار می‌شده است، نیز قبلاً سابقه داشته است. اتفاقی که در این ایام افتاده است این است که یک هیئت کاملاً به صورت مجازی، برنامه‌های خود را اجرا می‌کند و مخاطبان به جای شرکت فیزیکی در جلسه، شرکت مجازی دارند. در این نوع مراسم، بر اجتماع زمانی به جای اجتماع مکانی تأکید می‌شود. در واقع اجتماع مکانی و زمانی که از ویژگی‌های هیئت‌های مذهبی در دوران پیشاکرونا بود، به اجتماع زمانی در اجتماعات دینی پساکرونا تقلیل یافت.

اجرای مراسم ترحیم مجازی

هر چند اجرای مراسم ختم مجازی مسبوق به سابقه است و حتی به صورت کسب‌وکار درآمده و شرکت‌های چندی به ارائه خدمات مراسم ختم مجازی

می‌پردازند، اجرای ختم مجازی با واکنش‌های از سوی جامعه روبه‌رو بود و چندان مورد استقبال قرار نگرفت؛ به‌ویژه از سوی متدینان و نهادهای دینی، حتی اجرای این نوع مراسم مورد مذمت قرار گرفت. با شیوع ویروس کرونا و عدم امکان برگزاری مراسم ترحیم به صورت واقعی، اجرای مراسم ترحیم مجازی مورد استقبال قرار گرفت و شاهد برگزاری مراسم ختم مجازی از سوی متدینان و نهادهای دینی هستیم. اجرای مراسم ختم مجازی برای متوفیان و درگذشتگان کرونایی از سوی آستان مقدس حضرت معصومه، از جمله آنهاست.

مراسم ختم مجازی همانند مراسم معمول ترحیم است، با این تفاوت که مهمانان در مراسم ترحیم از طریق لینک دعوت به مراسم می‌شوند و با کلیک روی آن وارد مراسم می‌شوند و اجرای مراسم به سلیقه صاحبان عزاست. شرکت کنندگان در مراسم نیز می‌توانند پیام تسلیت خود را منتشر کنند.

قبول تلاوت بخشی از قرآن از سوی خویشان، بستگان، دوستان و آشنایان متوفی از دیگر اقداماتی است که در جنب اجرای مراسم ختم مجازی اجرا می‌شود. شرکت کنندگان در مراسم ختم مجازی با هماهنگی مدیر شبکه مجازی که مراسم در آن شبکه انجام می‌شود، می‌توانند تلاوت بخشی از قرآن را متقبل شوند. به این ترتیب بسته به تعداد مشارکت کنندگان، یک یا چند دوره ختم قرآن برگزار می‌شود و ثواب آن به روح متوفی هدیه می‌شود. در ایران، این نوع مراسم بیشتر در بستر شبکه‌های اجتماعی مجازی مانند واتس‌آپ و تلگرام انجام می‌شود.

زیارت آنلاین

زیارت، عملی عبادی به معنای حضور در پیشگاه پیشوایان دینی یا نزد قبور آنان یا دیدار از مکانی مقدس یا محترم برای اظهار ارادت و احترام و کسب فیض معنوی است. زیارت از اعمال پسندیده اسلام بوده و در طول تاریخ، مسلمانان به آن عنایت و اهتمام داشته‌اند. این عمل عبادی، نزد شیعیان، جایگاهی ویژه دارد. به دلیل جایگاه مهم زیارت در فرهنگ شیعه، این عمل از ویژگی‌ها و نمادهای شیعیان به شمار می‌رود. مناسک زیارت، عقیده به تقدس، عقیده به شفاعت، دلدادگی، خضوع، توسل جویی، مناجات و آرامش از موضوعات مرکزی معنای زیارت است (یوسفی و دیگران، ۱۳۹۱). زیارت از راه دور و نایب شدن برای انجام زیارت، از قبل بوده و ریشه در فرهنگ دینی دارد و از تأییدات روایی برخوردار است. در سال‌های اخیر با نفوذ و گسترش فضای مجازی میان مردم، ارائه خدمات مذهبی در فضای مجازی گسترش یافته و در حوزه زیارت نیز سرویس‌هایی مانند زیارت آنلاین و زیارت مجازی ارائه می‌شود. در زیارت مجازی، اماکن متبرکه مانند تور مجازی

شبه‌سازی شده، تا بازدیدکننده بتواند به قسمت‌های مختلف آن مراجعه نماید و ارتباط قلبی برقرار کند.

هر چند زیارت مجازی در مقایسه با زیارت حضوری با مسائلی همچون نبود حس حضور در فضای معنوی حرم، حضور قلب برای ارتباط و توسل به امام معصوم که موجب شادابی روحی زائر می‌شود و نیز محرومیت از دیدار مؤمنان و زائران در فضایی آکنده از معنویت مواجه است، این نوع زیارت مهم محسوب می‌شود، زیرا می‌تواند زمینه ایجاد علاقه کاربر برای انجام زیارت حضوری را افزایش دهد (جهانگیر، ۱۳۹۱: ۱۶۴)، تنگنری برای ارتباط قلبی با معصوم باشد، یا اطلاعات مفیدی برای افزایش رضایت قبل از انجام زیارت حضوری به کاربر منتقل کند (MacWilliams, 2002: 317). بررسی سایت آستان‌های مختلف نشان می‌دهد که تقریباً تمامی این سایت‌ها، امکان زیارت آنلاین را برای کاربران خود فراهم ساخته‌اند. علاوه بر این امکان زیارت نیابتی، ابتکار دیگری است که این سایت‌ها برای کاربران فراهم ساخته‌اند. در کنار این امکان می‌بینیم که برخی از امامزاده‌ها و آرامستان‌ها بعد از شیوع کرونا، امکان زیارت آنلاین را برای قبور اموات مدفون در این آستان‌ها و آرامستان‌ها فراهم ساخته‌اند. استفاده از اینستاگرام برای زیارت مجازی کلیساها و همچنین حضور مجازی در مراسم دعا در کشورهایی مانند آلمان و نروژ، رواج جدی پیدا کرده است.

استفاده از رسانه‌های جمعی به‌ویژه تلویزیون

استفاده از تلویزیون برای تبلیغ دینی در ایران بعد از انقلاب اسلامی به طور جدی پیگیری شده و در حال حاضر برنامه‌های مختلفی به منظور گسترش معارف دینی در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران در حال پخش است. با شیوع کرونا و تعطیلی مناسک جمعی و مراسم و آیین‌های مذهبی در ایران، استفاده از تلویزیون برای پوشش این برنامه مورد توجه قرار گرفت؛ با این تفاوت که قبلاً مراسمی که به صورت جمعی برگزار می‌شد، از تلویزیون پخش می‌شد، ولی در حال و در شرایط شیوع کرونا، این برنامه‌ها به صورت فردی اجرا و از تلویزیون پخش می‌شود.

سنخ‌شناسی مواجهه دین‌داران با شیوع کرونا

بررسی نحوه مواجهه دین‌داران با ویروس کرونا نشان می‌دهد که تاکنون دو گرایش اصلی در جامعه مذهبی در قبال خطر شیوع بیماری کرونا بروز یافته است: نخست گرایش بنیادگرای مذهبی؛ در این گرایش، تبعیت از توصیه‌های بهداشتی و عمل به دستورات بهداشتی در صورتی که منجر به عدم برگزاری اجتماعات دینی و تعطیلی

مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و سایر عبادتگاه‌های دینی شود، پذیرفته نیست. دوم، گرایش عقل‌گرای دینی که در عین تأکید بر توسل، دعا و نیایش و استمداد از خدا، به ضرورت تبعیت از توصیه‌های بهداشتی و پزشکی تأکید دارند، حتی اگر منجر به تعطیلی مناسک و اجتماعات دینی شود. در مواجهه دین‌داران با این موضوع در بین ادیان الهی و سایر ادیان، این دو گرایش دیده می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که سنخ‌شناسی و تعابیر به کار گرفته شده، سنخ‌شناسی و تعابیر دقیقی نیست و ما شاهد دین‌داران مختلف در میانه بنیادگرایی و عقل‌گرایی هستیم.

کرونا و آینده دین‌داری

پس از شیوع کرونا و تعطیلی مناسک دینی و اماکن مذهبی با دو فرضیه درباره وضعیت دین‌داری در جهان پساکرونا مواجه‌ایم. نخست دیدگاه کسانی که از کاهش نقش اجتماعی دین و گسترش سکولاریسم سخن به میان می‌آورند و دیگری کسانی که از بازگشت دین در جامعه سخن می‌گویند.

الف) کاهش نقش اجتماعی دین و بحران دین‌داری

با همه‌گیر شدن ویروس کرونا و تعطیلی مناسک جمعی همچون نمازهای جماعات و جمعه، برگزار نشدن آیین و مراسم مذهبی، یکی از فرضیه‌هایی که مطرح شد، کاهش نقش اجتماعی دین است و حتی از زوال دین در دوران پساکرونا سخن به میان آمده است. طرفداران این فرضیه با مقایسه تبعات همه‌گیری بیماری‌ها و بحران‌ها در دوره‌های قبل با تبعات همه‌گیری کرونا اعتقاد دارند که تبعات این همه‌گیری، بسیار شدیدتر خواهد بود و اعتقاد دارند که ویروس کرونا در دو سطح به بحران دین‌داری در جامعه ایران دامن زده است: نخست آنکه به روند سکولار شدن عموم جامعه که از دهه‌های پیش آغاز شده است، شتاب بیشتری بخشیده است و دوم آنکه حتی باورهای قشر مذهبی را برای نشان دادن بذر سکولاریسم شخم زده است (کمالوند، فروردین ۱۳۹۹).

ب) بازگشت دین به عرصه اجتماع

در این تحلیل با ارائه شواهد بسیاری از جوامع مختلف، چنین ادعا شده است: کرونا، دست‌زمینی‌ترین آدم‌ها را نیز رو به آسمان کرد و نیایش را روی میز درمان گذاشت و نشان داد که دین هنوز هم آخرین پناه انسان، حتی در روزگار مدرن است. کرونا، ویروس دین‌داری را از تجربه‌های حاشیه‌ای به تجربه‌های معمول روزانه تبدیل کرد. این بیماری به جامعه مدرن نشان داد که بسیاری از دین‌پژوهان

درباره میزان سکولاراسیون و نیز برگشت‌ناپذیری دین به جهان انسان‌ها، دچار زیاده‌روی شده‌اند و دنیای جدید به اندازه جهان سنت، تجربه‌های دینی را نیاز دارد. هر چند این دین‌داری ممکن است به معنای پیروی از نهاد دین و پذیرش وجه تاریخی دین نباشد (صادق‌نیا، فروردین ۱۳۹۹).

نتایج جدیدترین نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) که درباره شیوع ویروس کرونا در سطح ملی و در تاریخ ۲۴ تا ۲۷ فروردین ۱۳۹۹ انجام شده است، نشان می‌دهد که در پاسخ به این پرسش که «اهمیت دین و خداوند در این مدت شیوع کرونا برای شما نسبت به قبل چه تغییری کرده است؟»، ۴۷ درصد مردم ایران گفته‌اند که اهمیت دین و خدا در این مدت برایشان بیشتر از قبل شده و ۴۸/۴ درصد نیز گفته‌اند که از این نظر تغییری ایجاد نشده است. فقط ۳/۵ درصد مردم گفته‌اند که اهمیت دین و خداوند برایشان کمتر از قبل شده است (دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۶ ب).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

چه شیوع کرونا را ساخته و پرداخته آزمایشگاه‌های بشری بدانیم و چه آن را عاملی طبیعی و چه آن را به آسمان‌ها نسبت دهیم، به هر حال آمده است و این مهمان ناخوانده تا روزگاری چند مهمان بشریت خواهد بود. تأثیرات شیوع و عالم‌گیر شدن آن بر مناسبات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بشریت، انکارناپذیر است. به نظر می‌رسد تأثیرات اقتصادی این عالم‌گیری بیشتر مورد توجه بوده است، ولی یکی از حوزه‌هایی که در جهان و به‌ویژه در ایران، توجه صاحب‌نظران را به خود جلب کرده است، تأثیرات شیوع کرونا بر دین‌داری و حیات دینی ایرانیان بوده است و تحلیل‌ها و دیدگاه‌های مختلفی را در این باره برانگیخته است. تعطیلی مناسک جمعی و مراسم مذهبی، تعطیلی مساجد و آستان‌های مقدس، از بحث‌برانگیزترین تأثیرات شیوع ویروس کرونا بر حیات دینی ایرانیان ارزیابی شده است. بررسی نحوه مواجهه دین‌داران با تعلیق مناسک دینی نشان می‌دهد که با دو دسته واکنش روبه‌رو هستیم. اکثریت دین‌داران بر پیروی از دستورات بهداشتی، حتی اگر منجر به تعطیلی مناسک و معابد شود، تأکید دارند. در مقابل با بخشی از دین‌داران مواجه هستیم که بر مقدس و عاری از آلودگی بودن اماکن مذهبی تأکید دارند.

در بررسی رفتار دین‌داران، مشابهت‌هایی در نحوه برخورد با موضوع شیوع کرونا در میان پیروان ادیان مختلف مشاهده می‌شود. این مشابهت هم در نحوه مواجهه پیروان ادیان در قبال تعلیق مناسک دیده می‌شود و هم مشابهت‌های زیادی

در نحوه استفاده از فضای مجازی در برپایی مناسک دینی در شرایط کرونایی دیده می‌شود. تعلیق مناسک و آیین‌های جمعی دینی به‌ویژه در ایران که برخی مدعی تورم مناسک دینی (محسن حسام مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه) در آن هستند، منجر به فرضیه‌ای شده است که در آن از کاهش نقش دین و گسترش سکولاریسم سخن به میان آمده است و چنین ادعا شده است که در صورتی که میزان گسترش و شیوع بیماری و مرگ‌ومیر ناشی از آن و میزان تداوم این بیماری افزایش داشته باشد، با بحران عظیمی در وضعیت دین‌داری در ایران روبه‌رو خواهیم بود. در مقابل این فرضیه، فرضیه‌ای مطرح است که از تقویت موقعیت اجتماعی دین در موقع بحران‌های بزرگ سخن به میان آورده است و مدعی بازگشت دین به عرصه اجتماع است. ذکر این نکته ضروری است که بسیاری از تحلیل‌ها درباره تأثیرات کرونا بر دین‌داری، بیشتر برداشت‌هایی است که حداکثر در حد یک فرضیه مطرح است و تا زمانی که این تحلیل‌ها بر پایه پژوهش تجربی و متکی بر داده‌های معتبر از جامعه نباشد، نباید به عنوان واقعیت جامعه ایرانی تلقی شود. هر چند داده‌های برخی از نظرسنجی‌های انجام شده و برخی شواهد دیگر، مؤیداتی را برای تحلیل دوم فراهم می‌کند، با وجود این برای بررسی تأثیر کرونا بر پایبندی دینی مردم لازم است در آینده شاخص‌های دین‌داری مورد سنجش قرار گرفته، با پیمایش‌های قبلی مورد مقایسه قرار گیرد، تا از این طریق سیر تحولات احتمالی، بهتر بررسی و واکاوی شود.

منابع

۱. الگود، سیریل (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی در ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: اقبال.
۲. بولر، آرام (۱۳۹۲). همه‌گیری وبا در ایران در سال ۱۹۰۴. ترجمه فریده فرزی و زهرا نظرزاده. فصلنامه خردنامه. سال چهارم، شماره ۱۱، صص ۱-۲۱.
۳. جهانگیر، عیسی (۱۳۹۱). شیعه در فضای سایبر؛ رویکردی اجتماعی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۴. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران (۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ الف) نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا.
۵. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران (۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ ب) نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا.
۶. دین آنلاین (فروردین ۱۳۹۹). تعطیلی این مکان مقدس یا حقوق مذهبی افراد منافات دارد؛ حکومت دخالت نکند. قابل دسترس در اینترنت به نشانی:
<http://www.dinonline.com/content/16108>
۷. سراج زاده، حسین؛ جواهری، فاطمه و سمیه ولایتی خواجه (۱۳۹۲). دین و سلامت: آزمون اثر دینداری بر سلامت در میان نمونه‌ای از دانشجویان، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و چهارم، شماره ۴۹، صص ۵۵-۷۷.
۸. صادق‌نیا، مهرباب (فروردین ۱۳۹۹). کرونا دست‌های زمینی‌ترین آدم‌ها را رو به آسمان کرد. خبرگزاری رسا. قابل دسترس در اینترنت به نشانی:
<http://rasanews.ir/fa/news/646541>
۹. فلور، ویلم (۱۳۸۶). سلامت مردم در ایران قاجار. ترجمه دکتر ایرج نبی‌پور. تهران: مرکز پژوهش‌های سلامت خلیج‌فارس.
۱۰. کمالوند، پیمان (فروردین ۱۳۹۹). در کشاکش علم و دین از ستیز تا کرنش، به دنبال راهی برای رهایی، ادیان نیوز. قابل دسترس در اینترنت به نشانی: adyannews.com
۱۱. یوسفی، علی؛ صدیق اورعی، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا و فهیمه مکرری‌زاده (۱۳۹۱). مجله مطالعات اجتماعی ایران. دوره ششم، شماره ۳ و ۴ (پیاپی ۱۹ و ۲۰)، پاییز و زمستان، صص ۱۸۰-۱۹۸.
12. MacWilliams, Mark W, (2002). «Virtual Pilgrimages on the Internet, Religion», Vol.32, Issue4: 315-335..

بررسی اثرات ویروس کرونا - کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی

حسین منتی

دکترای مدیریت بازرگانی و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی؛
Mennati_H@yahoo.com

چکیده

بحران کروناویروس - کووید ۱۹ پیش از هر چیز تهدیدی برای سلامت عمومی شناخته می‌شود، اما رفته رفته تبدیل به یک تهدید اقتصادی جهانی شده است. هرچند راهی برای مشخص کردن دقیق آسیب‌های اقتصادی ناشی از اپیدمی کروناویروس جدید وجود ندارد، در بین اقتصاددانان این اجماع وجود دارد که این اپیدمی، تأثیر منفی شدیدی بر اقتصاد جهانی خواهد گذاشت. سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی هشدار داده است که در ماه‌های آینده، برخی از اقتصادهای بزرگ جهان وارد رکود می‌شوند و سال‌ها طول می‌کشد تا آسیب اقتصادی کروناویروس - کووید ۱۹ جبران شود. به اعتقاد برخی از اقتصاددانان، ضربه اقتصادی اپیدمی اخیر بیش از بحران جهانی سال ۲۰۰۸ خواهد بود. حتی اگر شاهد رکود جهانی نباشیم، برخی از اقتصادهای جهان یا هیچ‌گونه رشدی نخواهند داشت یا رشد اقتصادی‌شان منفی خواهد بود. این شامل برخی از اقتصادهای بزرگ هم می‌شود. بنابراین امسال نه تنها شاهد نرخ پایین رشد هستیم، بلکه بهبود رشد اقتصادی هم در آینده زمان‌بر است. در نوشتار حاضر تلاش شده است تا ضمن ترسیم نمایی کلی از اثرات اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی، به‌ویژه اقتصادهای بزرگ دنیا و کشورهایی که درگیری بیشتری با این بحران دارند، به طور کلی سناریوهای احتمالی توسعه و نحوه اثر گذاری این اپیدمی بر جامعه و اقتصاد جهانی بررسی شود. در وهله بعد، با بررسی آمار و اطلاعات منتشر شده از منابع معتبر جهانی درباره وضعیت کنونی اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹، اثرات همه‌گیری این ویروس بر بخش‌های مهم اقتصاد جهانی، نظیر بازارهای مالی، بازار نیروی کار، بازار انرژی و مسافرت و صنعت گردشگری مورد بحث و بررسی قرار گرفت. در نهایت و در بخش نتیجه‌گیری، به منظور شناخت راه‌کارهای مختلف اقتصادی مدیریت اثرات این بحران، به صورت اجمالی به بررسی سیاست‌های اقتصادی کشورهای مختلف دنیا در مواجهه با اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ پرداخته‌ایم.

واژه‌های کلیدی: اپیدمی، کروناویروس - کووید ۱۹، اثرات اقتصادی و اقتصاد جهانی.

۱- در زمان تدوین این مقاله هنوز از سوی سازمان بهداشت جهانی ویروس کرونا به عنوان یک پاندمی اعلام نشده بود و بنابراین از اصلاح اپیدمی در مقاله استفاده شده است (توضیح سردبیر).

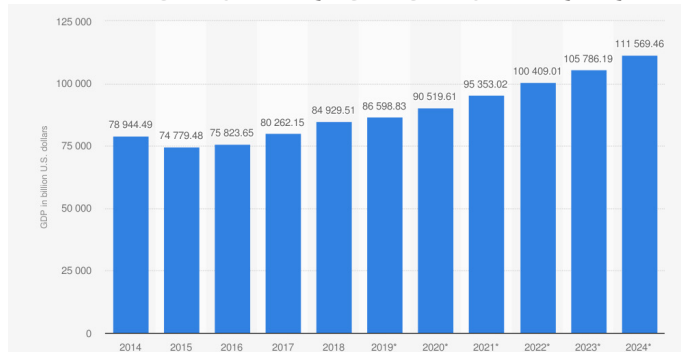
مقدمه

همه‌گیری کروناویروس جدید - کووید ۱۹ همچنان در حال گسترش است. در بیش از ۱۷۵ کشور، مواردی از بیماری ناشی از انتشار این ویروس گزارش شده و تا ۳۰ مارس تعداد موارد ثبت‌شده از ابتلا به این ویروس به بیش از ۷۳۵۰۰۰ مورد رسیده که در میان آنها، ۳۵۰۰۰ مورد منجر به مرگ شده است (Craven & et al, 2020).

کروناویروس جدید - کووید ۱۹ که برای اولین بار در اواخر سال ۲۰۱۹ در چین کشف شد و از آن زمان اپیدمی جهانی یافت، به یکی از دشوارترین آزمون‌های بشری در تاریخ مدرن دنیا تبدیل شده است. همان‌طور که موارد تأییدشده اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ در حال گسترش است، این ویروس با تحت‌الشعاع قرار دادن سیستم‌های بهداشتی، قربانیان بیشتری می‌گیرد، پایه‌های اقتصاد جهانی را متزلزل کرده و باعث ایجاد تحولات ژئوپلیتیکی پایدار شده است. در سرتاسر جهان، تلاش‌های سخت‌گیرانه‌ای در حال انجام است تا آنچه را که به یک اپیدمی عمیقاً مخرب تبدیل شده است، مهار کنند (World Economic Forum, 2020).

برآوردهای اولیه بیانگر آن است که اگر ویروس به یک بیماری همه‌گیر جهانی تبدیل شود، بیشتر اقتصادهای بزرگ دنیا در طول سال ۲۰۲۰ حداقل ۲/۴ درصد از ارزش تولید ناخالص داخلی خود را از دست می‌دهند. در حال حاضر اقتصاددانان پیشرو پیش‌بینی می‌کنند که رشد اقتصادی جهانی ۲/۴ تا ۳/۰ درصد کمتر از برآوردهای پیشین باشد. برای درک واقعی‌تر این اعداد و ارقام باید گفت که تولید ناخالص داخلی جهانی در سال جاری حدود ۸۶/۶ تریلیون دلار آمریکا تخمین زده شده است؛ در این صورت ۲/۴٪ کاهش رشد اقتصادی، چیزی معادل ۲ تریلیون دلار خواهد بود. با این حال این پیش‌بینی‌ها قبل از تبدیل شدن - کووید ۱۹ به یک بیماری همه‌گیر جهانی و قبل از اجرای محدودیت‌های گسترده در تماس‌های اجتماعی برای متوقف کردن اپیدمی ویروس انجام شده است (Duffin, 2020).

شکل ۱- نمودار تولید ناخالص داخلی جهانی (تولید ناخالص داخلی) با قیمت‌های جاری

(International Monetary Fund, 31 March 2020)

از دیدگاه علم اقتصاد، خسارت‌های اقتصادی ناشی از اپیدمی ویروس - کووید ۱۹ تا حد زیادی به دلیل کاهش تقاضاست؛ به این معنی که مصرف‌کننده‌ای برای خرید کالاها و خدمات موجود در اقتصاد جهانی وجود ندارد. این تأثیر را می‌توان به وضوح در صنایع تحت تأثیر مانند خطوط هوایی و جهانگردی مشاهده کرد. کشورها برای کاهش سرعت انتشار ویروس، محدودیت‌هایی را در سفر ایجاد کرده‌اند و بسیاری از مردم نمی‌توانند برای تعطیلات یا سفرهای کاری از خطوط هوایی استفاده کنند. این کاهش تقاضای مصرف‌کننده باعث می‌شود خطوط هوایی در آمد برنامه‌ریزی شده را از دست بدهند و ناگزیر شوند با کاهش تعداد پروازها، هزینه‌های خود را کاهش دهند؛ در صورتی که دولت به آنها کمک نکند، در نهایت خطوط هوایی نیز برای کاهش بیشتر هزینه‌ها، مجبور به کاهش نیروهای خود و اخراج کارمندان خواهند بود.

این چرخه تأثیر در مورد سایر صنایع نیز قابل مشاهده است. از آنجا که شرکت‌ها برای جبران درآمدهای از دست رفته خود، شروع به تعدیل نیروهای خود می‌کنند، این نگرانی وجود دارد که وقتی این کارگران تازه بیکار شده دیگر قادر به خرید کالاها و خدمات نباشند، مارپیچی معکوس و نزولی در اقتصاد ایجاد کنند. برای مثال در صنعت خرده‌فروش، کاهش نرخ اشتغال باعث بسته شدن فروشگاه‌ها شده است و در نتیجه بسته شدن فروشگاه‌ها، فروش نیز کاهش می‌یابد. این بحران کاهش فروش می‌تواند به بخش خرده‌فروشی آنلاین نیز سرایت کند که در مراحل اولیه بحران، رشد نسبی داشته است. این پویایی یا مارپیچ نزولی اقتصادی است که اقتصاددانان را به این نتیجه می‌رساند که اپیدمی - کووید ۱۹ می‌تواند به رکود جهانی در مقیاس یک رکود بزرگ منجر شود.

علی‌رغم خطر آشکاری که اقتصاد جهانی در آن قرار دارد، دلایلی نیز وجود دارد که بر اساس آنها می‌توان امید داشت که از رخداد چنین سناریوهای بدبینانه‌ای جلوگیری شود. دولت‌ها از بحران‌های پیشین آموخته‌اند که می‌توان با اثرات رکود ناشی از تقاضا با افزایش هزینه‌های دولت مقابله کرد. در نتیجه بسیاری از دولت‌ها ضمن افزایش رفاه پولی شهروندان خود، تلاش می‌کنند دسترسی کسب‌وکارهای مختلف را به منابع مالی مورد نیاز تسهیل نمایند تا در نگاه داشتن کارمندان خود در طول دوران اپیدمی بیماری، با مشکل مواجه نشوند. علاوه بر این ماهیت خاص این بحران می‌تواند بر بخش‌هایی از صنعت نظیر تجارت الکترونیک، خرده‌فروشی‌های مواد غذایی، مراقبت‌های بهداشتی و... اثرات مثبتی داشته باشد و حداقل مقداری رشد اقتصادی را برای جبران خسارت ایجاد می‌کند.

سرانجام این واقعیت وجود دارد که در نهایت این بحران‌ها زمانی به پایان خواهند رسید و محدودیت‌های ایجاد شده درباره فعالیت‌های اجتماعی رفع خواهد شد و می‌توان امید داشت که اقتصاد جهانی پس از اتمام اپیدمی، بازگشتی سریع داشته باشد. البته بدیهی است متغیرهای زیادی وجود دارد که این بازگشت و بهبود اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. برای مثال کاهش کالاها و خدمات برای رفع تقاضای کمتر می‌تواند باعث ایجاد کمبود در میان مدت و افزایش قیمت‌ها شود، اما تمهیداتی وجود دارد که اگر درست اندیشیده و با پاسخ‌های مناسب دولت پشتیبانی شود و البته با اندکی شانس همراه گردد، می‌توان امید داشت که پیش‌بینی‌های افراطی درباره بحران اقتصادی هرگز به وقوع نپیوندد (Duffin, 2020).

شوک اقتصادی جهانی

در حالی که جهان با اپیدمی روزافزون کروناویروس - کووید ۱۹ دست به گریبان است، تأثیرات اقتصادی این اپیدمی روز به روز عیان‌تر می‌شود. می‌گویند در کشورهای پیشرفته از خطر رکود اقتصادی سخن می‌رود و در سطح جهان ممکن است نرخ رشد اقتصادی کاهش یابد.

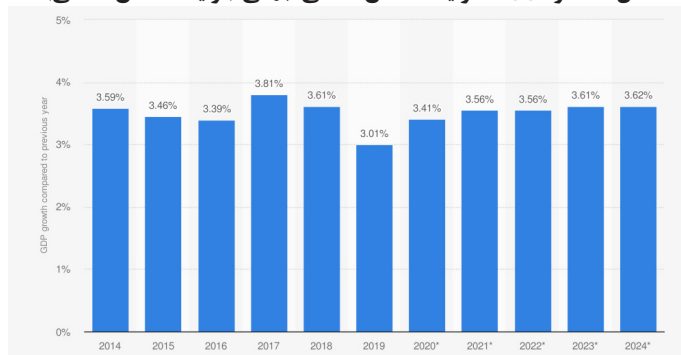
در سال ۲۰۰۸، کل جهان با یک بحران مالی روبه‌رو شد. در حال حاضر شاخص‌های اقتصادی دوباره زیر و رو شده است. در حقیقت در حالی که جنگ تجاری بین ایالات متحده و چین در سال‌های اخیر، نظم اقتصادی جهانی را تهدید می‌کرد، دنیا در انتظار ظهور یک بحران جدید جهانی بود. بحران‌های سیاسی جهانی، ظهور راست‌گرایان، از بین رفتن قدرت عمل نهادهای بین‌المللی و بروز مشکلات عمیقی مانند بحران سوریه نیز باعث شده است که درباره آینده سیستم جهانی، سؤالات متعددی مطرح شود. با این حال هیچ‌کس به دلیل این مشکلات، تفاسیر بدبینانه‌ای درباره آینده بیان نکرده است. با وجود این اپیدمی بیماری کرونا به بحرانی بسیار عمیق‌تر از آنچه انتظار می‌رفت تبدیل شد و به طور روزافزون آینده سیستم جهانی را نامشخص کرد.

سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی هشدار داده است که در ماه‌های آینده، برخی از اقتصادهای بزرگ جهان وارد رکود می‌شوند و سال‌ها طول می‌کشد تا آسیب اقتصادی کروناویروس - کووید ۱۹ جبران شود. انگل گوریا، مدیر کل این سازمان اعتقاد دارد که ضربه اقتصادی اپیدمی اخیر، بیش از بحران جهانی سال ۲۰۰۸ بوده است: «حتی اگر شاهد رکود جهانی نباشیم، برخی از اقتصادهای جهان یا هیچ‌گونه رشدی نخواهند داشت یا رشد اقتصادی‌شان منفی خواهد بود. این شامل برخی از اقتصادهای بزرگ هم می‌شود. بنابراین امسال نه تنها شاهد نرخ پایین رشد هستیم، بلکه بهبود رشد اقتصادی هم در آینده زمان‌بر است» (Hutt, 2020).

انگل گوریا، پیش‌بینی رشد ۱/۵ درصدی اقتصاد جهان را «خوش‌بینانه» خواند. پیشتر همین سازمان، رشد اقتصادی جهان در سال جاری میلادی را از ۲/۹ درصد (پیش‌بینی ماه نوامبر) به ۲/۴ درصد کاهش داده بود، اما اکنون همین پیش‌بینی هم دور از دسترس به نظر می‌رسد. صندوق بین‌المللی پول در ماه ژانویه، رشد اقتصادی جهان در سال ۲۰۲۰ را ۳/۳ درصد اعلام کرد، اما اخیراً گفت اپیدمی ویروس کرونا پیش‌بینی‌ها را تغییر داده و رشد اقتصادی امسال به کمترین میزان از زمان بحران جهانی ۲۰۰۸ می‌رسد (همان).

مقامات ایالات متحده اظهار داشته‌اند که بر اساس منابع دولتی و داده‌های عمومی، پیش‌بینی می‌کند که اپیدمی کرونا ویروس در ایالات متحده در ماه می به اوج خود برسد و مسیر فعلی گسترش این ویروس باعث شده است که رشد اقتصادی کشور در سه‌ماهه نخست سال ۲۰۲۰، یک درصد کاهش یابد و برای سه‌ماهه دوم انتظار می‌رود که اقتصاد انقباض شدیدی حدود شش درصد داشته باشد (Bovino, 2020).

شکل ۲- نمودار رشد تولید ناخالص داخلی جهانی (تولید ناخالص داخلی)

(International Monetary Fund, 31 March 2020)

بررسی هندسه شوک اقتصادی

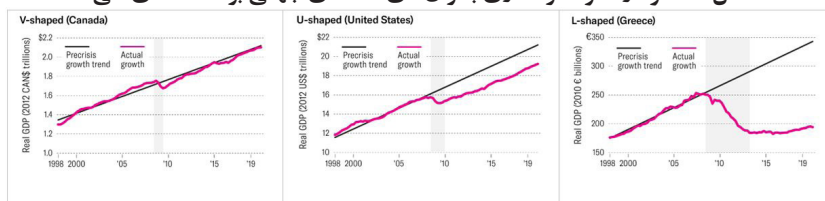
به نظر می‌رسد که مهم‌ترین موضوع درباره ماهیت شوکی که با گسترش ویروس - کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی وارد شده است، بررسی نوع و شکل شوک - که اصطلاحاً «هندسه شوک» نامیده می‌شود - و ساختار میرایی آن است. برای نشان دادن نحوه اثرگذاری ویروس - کووید ۱۹ بر اقتصاد، مورد مشابهی (شوکی ناشی از بحران مالی جهانی ۲۰۰۸ میلادی) در سه کشور با نحوه اثرگذاری متفاوت بررسی می‌شود:

شوک ۷ شکل: در بحران مالی سال ۲۰۰۸ میلادی، کشور کانادا از بحران بانکی جلوگیری کرد، جریان اعطای اعتبارات بانکی همچنان ادامه داشت و اختلال

چندانی در فرآیند شکل‌گیری سرمایه ایجاد نشد. جلوگیری از فروپاشی عمیق اقتصادی به بنگاه‌های اقتصادی در حفظ نیروی انسانی خود کمک کرد. تولید ناخالص داخلی کاهش یافت، اما پس از فروکش کردن بحران، تقریباً به همان سطح پیشین بازگشت. این مورد، مثالی کلاسیک از شوک V شکل بود، جایی که عملکرد اقتصادی تغییر می‌کند، اما سرانجام رشد به مسیر قبلی خود بازمی‌گردد. **شوک U شکل:** بحران مالی سال ۲۰۰۸ میلادی، اثرات متفاوتی بر اقتصاد ایالات متحده گذاشت. رشد اقتصادی کاملاً ناگهانی افت کرد و هرگز به مسیر پیش از بحران بازنگشت. هرچند نرخ رشد اقتصادی بهبود یافت، شکاف بین مسیر قبلی و جدید همچنان زیاد بود و این خسارتی یک‌طرفه به طرف عرضه اقتصاد بود که باعث کاهش عملکرد و خروجی‌های اقتصادی کشور شد. این ناشی از یک بحران عمیق بانکی بود که واسطه‌اعتباری را مختل کرد. با افزایش رکود اقتصادی، آسیب بیشتری به عرضه و بهره‌وری نیروی کار وارد شد. شوک اقتصادی واردشده به ایالات متحده، نمونه‌ای کلاسیک از شوک U شکل بود؛ نسخه‌ای بسیار پرهزینه‌تر از شوک V شکل در اقتصاد کانادا.

شوک L شکل: یونان، سومین نمونه و به مراتب وخیم‌ترین شکل در مواجهه با اثرات بحران‌های اقتصادی است. این کشور نه تنها پس از بحران اقتصادی سال ۲۰۰۸ میلادی هرگز مسیر پیشین خود را بازیافت، بلکه نرخ رشد آن نیز کاهش یافته است. پس از ایجاد این بحران، فاصله بین مسیر پیشین و جدید رشد اقتصادی کشور یونان روز به روز گسترده‌تر شد و بازده از دست رفته به طور مداوم در حال رشد است. بدان معنا که این بحران، خسارت ساختاری پایداری را به سمت عرضه در اقتصاد این کشور وارد کرده است. در این بحران، ورودی‌های سرمایه، نیروی کار و بهره‌وری بارها و بارها آسیب دید. شوک اقتصادی واردشده به یونان، نمونه‌ای از شوک L شکل است که می‌تواند اثرات ویرانگری بر اقتصاد یک کشور داشته باشد.

شکل ۳- نمودار نحوه اثرگذاری بحران‌های اقتصادی جهانی بر اقتصادهای ملی

(BCG Center for Macroeconomics Analysis, March 03, 2020)

نیروهای اثرگذار بر «هندسه شوک» - که انواع آن در بالا تشریح شد - چیست؟ تعیین‌کننده‌ترین عامل، توانایی شوک در آسیب رساندن به سمت عرضه اقتصاد و به طور

خاص تر تشکیل سرمایه است. وقتی واسطه اعتباری، مختل شود و سهام سرمایه رشد نکند، روند بهبودی کند خواهد بود، کارگران از محیط‌های کاری خارج می‌شوند، مهارت‌ها از دست می‌روند و بهره‌وری کاهش می‌یابد. در این صورت شوک تبدیل به یک عامل اثرگذار ساختاری می‌شود. همچنین باید توجه داشت که شوک‌های نوع V، U و L می‌تواند در شدت‌های مختلفی ایجاد شود و شدت رخداد این شوک‌ها می‌تواند بر اقتصادهای ملی اثرات متفاوتی داشته باشد. یک مسیر V شکل ممکن است کم عمق یا عمیق باشد، یا یک شوک U شکل ممکن است با یک افت عمیق، به یک مسیر رشد جدید یا مسیری با حداقل اختلاف در رشد منجر شود.

سؤال اساسی‌ای که در اینجا مطرح می‌شود این است که هندسه شوک کروناویروس - کووید ۱۹ با کدام یک از حالت‌های شوک مطابقت دارد؟ در پاسخ باید گفت که شدت شوک وابسته است به ویژگی اصلی ویروس، سیاست‌هایی که دولت‌ها برای مقابله با آن اتخاذ می‌کنند و همچنین نوع رفتار مردم به عنوان مصرف‌کنندگان و شرکت‌ها در مواجهه با مسائل و مشکلات ناشی از اپیدمی این ویروس. اما شکل شوک با توجه به ظرفیت ویروس در آسیب رساندن به طرف عرضه اقتصاد، به ویژه شکل‌گیری سرمایه مشخص می‌شود. در این مرحله و با توجه به میزان اپیدمی و اثرات کروناویروس - کووید ۱۹ بر اقتصاد، به لحاظ هندسی نوع شوک را می‌توان به هر دو شکل V عمیق و یا U شکل دانست. نکته قابل تأمل، تلاش برای جلوگیری از تبدیل شدن این شوک اقتصادی به یک شوک U شکل کامل است (Szlezak & et al, 2020).

اثرات اقتصادی اپیدمی کروناویروس

اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹، اثراتی فراتر از ایمنی انسان و بهداشت عمومی در جهان برجای نهاده است. اولین و مهم‌ترین اثر این بیماری، بدون تردید بر اقتصاد جهانی احساس می‌شود. به نظر می‌رسد که اقتصاد جهانی در حال حاضر متزلزل شده است، زیرا مشخص نیست که این بیماری تا چه اندازه پیش خواهد رفت، چه زمانی می‌توان آن را تحت کنترل قرار داد، چه آسیب‌هایی را از نظر سلامتی به انسان وارد می‌کند و آیا دوباره آن را تکرار خواهد کرد یا خیر.

اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹، آمار رشد اقتصادی چین را معکوس کرده و روند تولید در این کشور را مختل نموده است و لوکوموتیو اقتصاد اروپا با سرایت بیماری به کشورهای ایتالیا، فرانسه، آلمان و اسپانیا متوقف شده است. کرونا، آمریکا را نیز به حرکت درآورده است. با وجود مداخله عظیم ۷۰۰ میلیارد دلاری

بانک مرکزی آمریکا، بازارهای مالی، واکنش خوبی از خود نشان ندادند. کنت روگوف، یکی از مشاوران برجسته اقتصادی جهانی همانند صندوق بین‌المللی پول، ادعا کرد که حجم اقتصاد جهانی پی در پی کاهش خواهد یافت. همچنین مؤسسه تحقیقاتی آکسفورد ابراز داشت که کشورهای در حال توسعه در زمینه بازپرداخت بدهی خارجی خود با مشکل روبه‌رو خواهند شد (TRT, 2020).

از طرف دیگر به نظر می‌رسد که بانک مرکزی ایالات متحده برای مقابله با بحران، سیاست گسترش پولی را اجرا خواهد کرد؛ روشی که کاربرد چندانی ندارد. از طرف دیگر فرانسه اعلام کرد که قصد دارد بودجه عظیم ۵۰۰ میلیارد یورویی به مبارزه با کرونا اختصاص دهد. اقدامات انجام شده باعث کاهش رکود در اقتصاد نمی‌شود، زیرا بازارهای واقعی جهانی متوقف شده‌اند. اگر اینگونه پیش برود، بعید به نظر می‌رسد که اقتصاد جهانی تا دو سال آینده بهبود یابد. این وضعیت ممکن است به یک بحران اقتصادی جهانی منجر شود و می‌تواند کشورهایی را که اقتصادهای شکننده دارند، در تلاطمات خود غرق کند. بنابراین اپیدمی کرونا ممکن است اقتصاد جهانی را به جای یک بحران مقطعی در یک بحران تاریخی فروبرد و یک تغییر وضعیت ساختاری در اقتصاد جهانی را به ارمغان آورد.

سناریوهای اثرگذاری کروناویروس

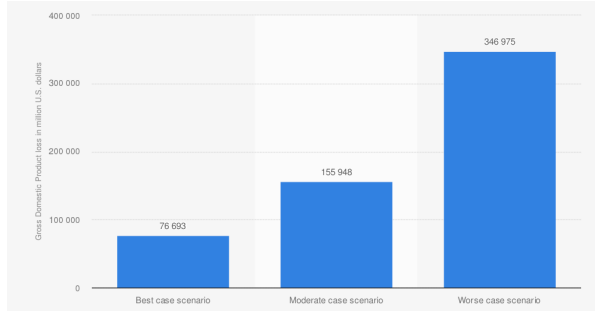
در شرایط کنونی، برای ارزیابی اثرات گسترش کروناویروس - کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی، می‌توان سناریوهای مختلفی را در نظر گرفت. این سناریوها را می‌توان بر اساس میزان و شدت مداخلات دولت‌ها برای جلوگیری از اپیدمی ویروس کرونا و همچنین برحسب سرعت و گستردگی اپیدمی ویروس در دنیا تعریف کرد:

سناریوها برحسب میزان مداخلات دولت‌ها

در بهترین سناریو، که در آن سیاست‌های مداخله‌ای شامل دو ماه کاهش سطح تعاملات اجتماعی، تحریم سفر و کاهش شدید تقاضای داخلی تعریف شده است، زیان پولی تولید ناخالص جهانی (تولید ناخالص داخلی) به دلیل اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ در سال ۲۰۲۰، حدود ۷۷ میلیارد دلار برآورد می‌گردد. در سناریوی دیگر، اگر مدت زمان تعلیق چهار ماه در نظر گرفته شود، میزان خسارت وارد شده بر اقتصاد جهانی در سال ۲۰۲۰، حدود ۱۵۶ میلیارد دلار برآورد می‌شود. در یک سناریوی بدتر، که در آن مدت زمان تعلیق فعالیت‌های اجتماعی عادی شش ماه در نظر گرفته شده است، پیش‌بینی می‌شود تولید ناخالص جهانی متحمل زیانی حدود ۳۴۷ میلیارد دلار شود (Duffin, 2020).

- سناریو ۱: دو ماه فاصله گذاری اجتماعی
- سناریو ۲: چهار ماه فاصله گذاری اجتماعی
- سناریو ۳: شش ماه فاصله گذاری اجتماعی

شکل ۴- نمودار سناریوهای پیش‌بینی زیان جهانی در نتیجه اپیدمی در سال ۲۰۲۰

(Asian Development Bank, Mar 18, 2020)

سناریوها برحسب گستردگی اپیدمی

تأثیر اپیدمی کروناویروس COVID-19 بر اقتصاد جهانی می‌تواند به گستردگی و نحوه اپیدمی آن در دنیا بستگی داشته باشد. در سناریویی که منجر به اپیدمی جهانی شود، پیش‌بینی می‌شود تولید ناخالص داخلی (تولید ناخالص داخلی) آمریکا و چین ۲/۴ درصد کاهش یابد و تولید ناخالص داخلی ژاپن، آلمان، برزیل و روسیه به ترتیب ۲/۷ درصد، ۳/۶ درصد، ۳ درصد و ۴/۸ درصد کاهش یابد (Duffin, 2020).

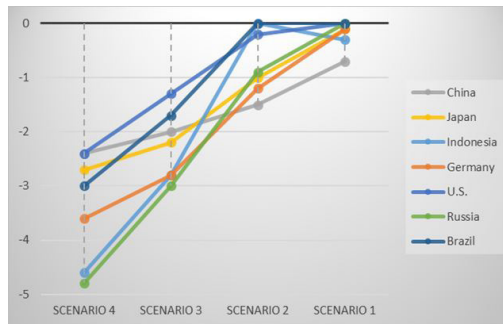
سناریو ۱: گسترش وسیع در چین و سرایت به سایر نقاط جهان

سناریو ۲: اپیدمی بیماری و ایجاد اختلال در برخی مناطق جهان

سناریو ۳: اپیدمی گسترده

سناریو ۴: اپیدمی جهانی

شکل ۵- نمودار پیش‌بینی درصد تغییر در تولید ناخالص داخلی در نتیجه اپیدمی در سال ۲۰۲۰

(Bloomberg, Mar 18, 2020)

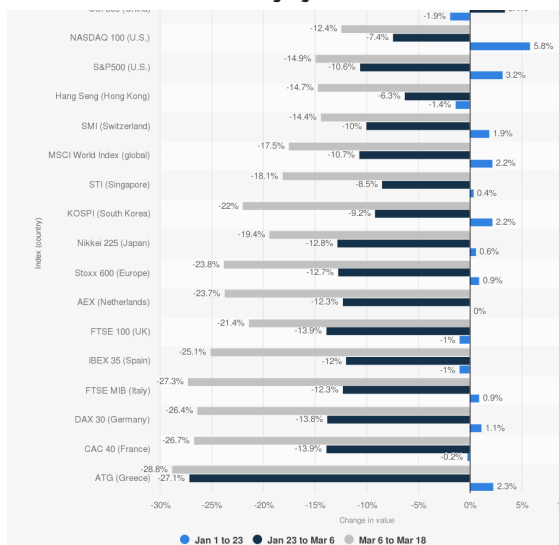
تأثیر اپیدمی کروناویروس بر بازارهای مالی

سرمایه‌گذاران بیم آن دارند که گسترش اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ باعث کاهش هرچه بیشتر رشد اقتصادی شود و ممکن است اقدام دولت‌ها برای جلوگیری از کاهش آن کافی نباشد. در پاسخ، بانک‌های مرکزی در بسیاری از کشورها، نرخ بهره را کاهش داده‌اند، زیرا در تئوری، این اقدام وام را ارزان‌تر کرده، افزایش هزینه‌ها را برای رونق اقتصاد ترغیب می‌کند. همچنین پس از تصویب سنای ایالات متحده برای کمک دو تریلیون دلاری به کسب‌وکارها و کارکنان، بازارهای جهانی امیدوار به بهبود شرایط شدند. البته برخی از تحلیلگران هشدار داده‌اند تا زمانی که این اپیدمی جهانی مداوم داشته باشد، شاهد بی‌ثباتی در بازارهای جهانی خواهیم بود.

در بازار سهام، معاملات سهام و انواع دارایی‌ها تحت تأثیر اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ قرار گرفته است. بسیاری از سرمایه‌گذاران در سراسر جهان علاوه بر اینکه نگران گسترش سریع کروناویروس - کووید ۱۹ هستند، باید با تأثیر گسترده آن بر بازارهای مالی و قیمت دارایی‌ها مقابله کنند. در اواسط ماه مارس، میانگین شاخص صنعتی داو جونز، که میانگین سی سهم برجسته بازار آمریکا را می‌سنجد، دومین و بدترین روز تجارت خود در تاریخ ۱۲۴ ساله خود را به ثبت رساند. بسیاری از آمریکایی‌ها، به‌ویژه کسانی که با حساب‌های K401 برای بازنشستگی پس‌انداز می‌کنند، در بازار سهام شاهد

رخدادی بسیار بد بودند. در اروپا، شاخص‌های FTSE100 انگلیس، CAC40 فرانسه، SMI سوئیس و DAX آلمان نیز به شدت تحت تأثیر کروناویروس COVID-19 قرار گرفت (Rudden, 2020). در آسیا در تاریخ ۱۳ مارس، شاخص Nikkei 225 ژاپن شدیدترین میزان سقوط خود در یک روز را از آوریل ۱۹۹۰ به ثبت رساند. قیمت اوراق قرضه نیز در اثر آشفتگی

شکل ۶- نمودار تغییر ارزش شاخص‌های منتخب بورس در سراسر جهان

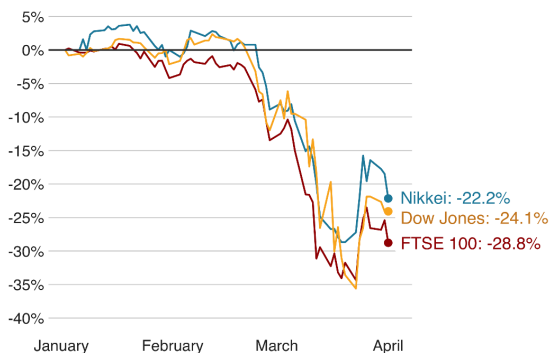

(Sole 24 Ore, Mar 20, 2020)

بازار به شدت کاهش یافت و حتی ارزش طلا که معمولاً پناهگاهی امن برای سرمایه‌گذاران است، کاهش یافت. در همین حال با گسترش هرچه بیشتر کووید ۱۹، تقاضای نفت نیز کاهش یافت و جنگ نفتی بین عربستان سعودی و روسیه، منجر به کاهش قیمت هر بشکه نفت شد.

جابه‌جایی‌های بزرگ در بورس سهام، که در آنجا سهام شرکت‌های مختلف خریداری و فروخته می‌شود، می‌تواند سرمایه‌گذاری در حقوق بازنشستگی و یا حساب‌های پس‌انداز فردی را تحت تأثیر قرار دهد. شاخص FTSE، متوسط صنعتی Dow Jones و Nikkei از زمان شروع اپیدمی بیماری در ۳۱ دسامبر، سقوط‌های بزرگی را شاهد بوده است. شاخص Dow و FTSE اخیراً بزرگ‌ترین کاهش روزانه خود را از سال ۱۹۸۷ شاهد بود (Jones & et al, 2020).

شکل ۷- نمودار تأثیر کروناویروس COVID-19 بر بازار سهام جهانی از زمان اپیدمی

(Bloomberg, Mar 01, 2020)

از آنجا که بازارها از تعادل خارج شده‌اند، انتظار می‌رود که سیاست‌گذاران قدم پیش گذاشته، شروع به اجرای اقدامات محرکی با هدف حمایت از رشد جهانی کنند. برای مثال با پایین آوردن نرخ بهره به عنوان ابزاری برای تسهیل بیشتر اعطای وام، مصرف‌کنندگان را به تحرک وادارند. کریستین لاگارد، رئیس بانک مرکزی اروپا اعلام کرد که این بانک آمادگی دارد تا برای کاهش اثرات این بحران اقدام کند (بانک مرکزی اروپا بعداً از یک برنامه اضطراری ۷۵۰ میلیارد یورو برای خرید اوراق قرضه رونمایی کرد). همچنین بانک‌های مرکزی برخی کشورها، از جمله ایالات متحده و استرالیا، به سرعت نرخ بهره را کاهش دادند. جلسه کشورهای G7 که در اوایل ماه مارس برگزار شد، حساسیت بازارهای مالی در پاسخ با کروناویروس - کووید ۱۹ را نشان داد؛ هرچند سرمایه‌گذاران از گردهمایی سطح بالای رؤسای بانک‌های مرکزی و رهبران سیاسی انتظار ارائه یک بیانیه با گام‌های مشخص با هدف خنثی کردن تأثیرات کووید ۱۹ داشتند (Hutt, 2020).

تأثیر اپیدمی کروناویروس بر بازار نیروی کار

اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ باعث ایجاد فاصله میان کارکنان و ادارات و کارخانه‌ها شده است؛ برخی خود در محیط کاری حاضر نمی‌شوند و برخی را کارفرمایان اخراج کرده‌اند. اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ بر نیروی کار در دنیا تأثیر زیادی داشته است. برای مثال در ماه مارس، برخی از خطوط هوایی از کارکنان خود خواسته‌اند که یا به مرخصی بدون حقوق بروند و یا در برنامه‌های تعدیل نیرو ثبت‌نام کنند. در سراسر جهان، سازمان‌ها باید این واقعیت جدید را در نظر بگیرند که تعداد کارکنانی را که قبلاً داشتند در اختیار ندارند، یا به سادگی نمی‌توانند توقع داشته باشند که کارمندان بتوانند رفت و آمد روزانه را به روش‌هایی انجام دهند که احتمالاً آنها را در معرض خطر مبتلا شدن به کروناویروس - کووید ۱۹ قرار می‌دهد.

به نظر می‌رسد اکنون سقوط آزاد در بازارهای جهانی سهام متوقف شده است، زیرا دولت‌ها از بسته‌های کمکی برای کمک به اقتصاد خود بهره گرفته‌اند. دولت‌ها برای کمک به کارگران و حفظ صناعی که به عبارتی به خواب زمستانی رفته‌اند، قصد دارند بیش از چهار تریلیون دلار هزینه کنند و وام دهند. با بحران ایجادشده برای کسب و کارهایی نظیر هتل‌ها، رستوران‌ها، گردشگری و...، روند بی‌کاری شتاب گرفته، همچنین با ادعاهای بیکاری هفتگی که در ایالات متحده ثبت شده است. چیزی که باعث می‌شود رکود ایجادشده به واسطه کروناویروس - کووید ۱۹ را با آنچه قبل از آن اتفاق افتاده است متفاوت سازد، سرعت این رخداد است. در طول رکود سال ۲۰۰۸، میزان مطالبات بیکاری در ایالات متحده ده برابر حال حاضر بود، اما در بحران سال جاری، سرعت ایجاد این مطالبات بسیار بیشتر است.

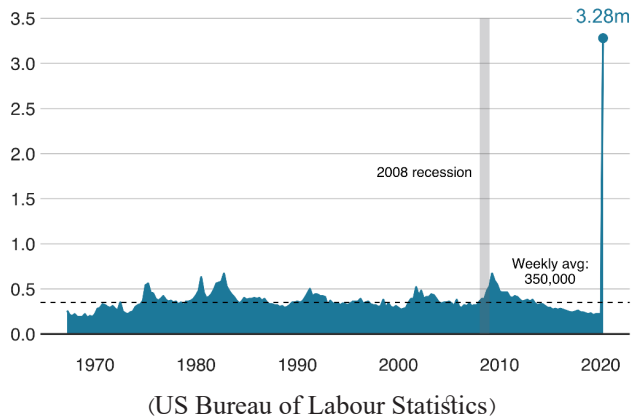
در ایالات متحده، تعداد افرادی که برای دریافت حقوق بیکاری مراجعه کرده‌اند، با رکورد بالایی روبه‌رو شده و نشان از پایان یک دهه توسعه اقتصادی برای یکی از بزرگ‌ترین اقتصادهای جهان دارد. بیش از سه میلیون نفر ادعا می‌کنند که با اثر اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹، اشتغال آنها تحت تأثیر قرار گرفته است و خواهان دریافت حقوق بیکاری هستند (Jones, 2020).

تأثیر اپیدمی کروناویروس بر صنعت گردشگری

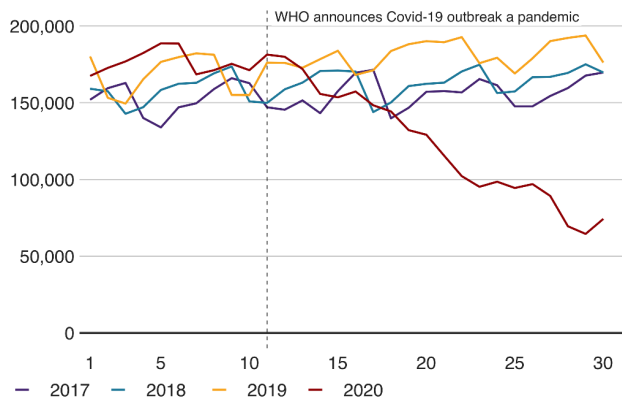
دولت‌های سراسر جهان در تلاش برای مهار ویروس، محدودیت‌هایی را برای سفر وضع کرده‌اند. این امر باعث شده که صنعت گردشگری به شدت آسیب ببیند و خطوط هوایی پروازها را قطع و گردشگران سفر و تعطیلات تجاری را لغو

کنند. اتحادیه اروپا در اقدامی بی سابقه برای بستن مرزهای خود به دلیل بحران کروناویروس، مسافرت را به مدت سی روز در خارج از اتحادیه ممنوع اعلام کرد. در ایالات متحده، دولت ترامپ ورود مسافران فرودگاه‌های اروپا را از ورود به آمریکا منع کرده است. همچنین داده‌های سرویس ردیابی «پرواز رادار ۲۴» نشان می‌دهد که تعداد پروازها در سطح جهان به شدت کاهش یافته است.

شکل ۸- نمودار افزایش تاریخی در تعداد افراد خواهان دریافت حقوق بیکاری در ایالات متحده

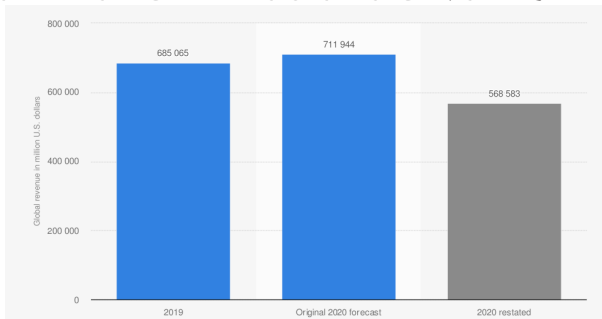
شکل ۹- نمودار تعداد کل پروازهای جهانی روزانه در ماه مارس

پس از اپیدمی جهانی کروناویروس و اعمال محدودیت‌های جهانی بر مسافرت و گردشگری شاهد کاهش چشمگیر درآمدهای جهانی مسافرت و جهانگردی بوده‌ایم. بر اساس برآوردهای صورت گرفته در سال ۲۰۲۰ می‌بایست درآمد حاصل از مسافرت و گردشگری جهانی به رقم ۷۱۲ میلیارد دلار می‌رسید که نسبت به سال ۲۰۱۹، حدود

۴ درصد رشد داشت؛ اما با تأثیر اپیدمی ویروس بر این صنعت، برآورد می‌شود که میزان درآمد جهانی صنعت به ۵۶۸ میلیارد دلار کاهش یابد که نه تنها نسبت به سال ۲۰۱۹ افزایشی نخواهد داشت، بلکه شاهد کاهش ۱۷ درصدی درآمدهای صنعت مسافرت و گردشگری خواهیم بود (Lock, 2020).

شکل ۱۰- نمودار تأثیر اپیدمی کروناویروس بر درآمد جهانی مسافرت و جهانگردی

(Statista, Apr 1, 2020)

تأثیر اپیدمی کروناویروس بر بازار انرژی

نبود توازن در عرضه و تقاضا در بازار جهانی نفت در کنار بروز حوادث ژئوپلیتیک و کاهش رشد اقتصادی کشورهای عمده مصرف‌کننده نفت، از عوامل مؤثر در کاهش قیمت نفت است. با شروع سال نو میلادی و اپیدمی ویروس کرونا، بازار جهانی نفت با نوسان جدیدی روبه‌رو شد؛ نوسانی که دامنه آن روز به روز بیشتر مشخص‌تر می‌شود. اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ در اوایل ماه ژانویه در چین باعث کندی رشد اقتصادی این کشور شد. در نتیجه تقاضا برای انرژی نیز کاهش یافت و با توجه به وجود مازاد در بازار نفت، قیمت نفت به تدریج روند نزولی گرفت. کاهش قیمت نفت باعث شد که در جلسه اخیر اوپک، بحث تأثیر ویروس کرونا بر بازار نفت به موضع اصلی اجلاس وزیران نفت اوپک تبدیل شود. تأثیر اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ بر بخش‌های مختلف اقتصادی هنوز کاملاً درک نشده است، اما پیش‌بینی‌ها در بازار انرژی حاکی از یک سناریوی ناگوار است. برای سه‌ماهه اول سال ۲۰۲۰، پیش‌بینی‌ها حاکی از کاهش تقاضای نفت ۷۵۰،۰۰۰ بشکه در روز است. به طور کلی سه‌ماهه به جای ۱۰۱/۵۷ میلیون بشکه پیش‌بینی شده میزان تقاضا به ۱۰۰/۸۲ میلیون بشکه در روز رسید. در سه‌ماهه نخست شاهد بالاترین ضربه ناشی از بحران هستیم، اما به تدریج این تأثیر کاهش یافته و برآوردها حاکی از آن است که در سه‌ماهه چهارم، کاهش به ۱۲۵۰۰۰ بشکه در روز برسد (Sonnichsen, 2020a).

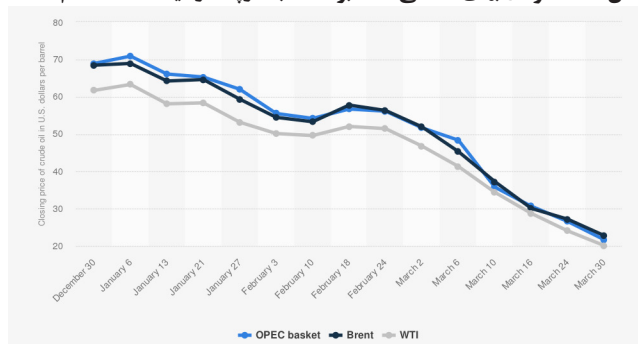
جدول ۱- تأثیر اپیدمی کروناویروس COVID-19 بر تقاضای جهانی نفت

سال ۲۰۲۰	پیش‌بینی پیش از اپیدمی	پیش‌بینی تحت تأثیر اپیدمی	میزان تغییرات
فصل ۱	(میلیون بشکه در روز)	(میلیون بشکه در روز)	(هزار بشکه در روز)
فصل ۲	۱۰۱,۵۷	۱۰۰,۸۲	۷۵۰-
فصل ۳	۱۰۲,۱۷	۱۰۱,۷۸	۳۹۲-
فصل ۴	۱۰۲,۷۳	۱۰۲,۴۸	۲۴۶-
	۱۰۳,۲۹	۱۰۳,۱۷	۱۲۵-

(Argus Media, Apr 1, 2020)

از ابتدای سال ۲۰۲۰، با توجه به کاهش تقاضای بازار جهانی انرژی ناشی از ترس از ادامه اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ و تأثیر آن بر اقتصاد، قیمت نفت خام به طرز چشمگیری کاهش یافته است که به نوبه خود منجر به اختلاف بین دو بزرگ‌ترین تولیدکننده نفت - روسیه و عربستان سعودی - در اوایل ماه مارس شد. در تاریخ ۳۰ مارس، بهای سبد اوپک ۲۱/۶۶ دلار در هر بشکه بود. همچنین بهای نفت برنت به ۲۲/۷۶ دلار و نفت WTI به ۲۰/۰۹ دلار رسیده است (Sonnichsen, 2020b).

شکل ۱۱- نمودار بهای هفتگی نفت برنت، سبد اوپک و قیمت نفت خام WTI

(OPEC; Bloomberg, Apr 1, 2020)

نتیجه‌گیری

بسیاری از دولت‌ها در صدها کشور با موارد تأییدشده کروناویروس - کووید ۱۹ در صدد بوده و هستند تا در مرحله‌ای نسبتاً کوتاه‌مدت، تأثیر این اپیدمی را بر جامعه و به تبع آن بر اقتصاد کشور خود کاهش دهند. برای مثال کره جنوبی موفق شده است آزمایش‌های مربوط به تست کروناویروس را در بخش قابل توجهی از جمعیت خود در کوتاه‌مدت انجام دهد و مقامات آن به طور جدی، سیستم ردیابی تماس را برای شناسایی و قرنطینه کردن افراد در معرض خطر بیماری اجرا کردند. مقامات ایسلند نیز بر آزمایش‌های گسترده تأکید جدی نشان دادند،

در حالی که جمهوری چک از سیاست بستن مرزها به سرعت به قرنطینه در سطح ملی روی آورد و تمامی افراد را ملزم کرد که در هنگام خروج اجباری از منزل، حتماً ماسک به صورت بزنند.

یکی از سیاست‌هایی که اغلب کشورها به کار بسته‌اند، قرنطینه و یا فاصله‌گذاری اجتماعی و کاهش میزان فعالیت‌های اجتماعی تمامی یا بخش اعظمی از جامعه است. نکته‌ای که در اعمال این سیاست وجود دارد این است که اعمال قرنطینه در همه جا منجر به کاهش چشمگیر فعالیت افراد، مشاغل و کسب و کارها شده و آنها خواستار دریافت کمک‌های مالی از دولت شده‌اند. از این رو دولت‌ها تلاش می‌کنند تا با بهره‌گیری از سیاست‌های مختلف اقتصادی، تبعات ناشی از اپیدمی کروناویروس - کووید ۱۹ را بر افراد و کسب و کارها به حداقل برسانند. برای مثال در ایالات متحده برای کاهش اثرات اقتصادی اپیدمی ویروس و حمایت از افراد و شرکت‌ها، قانون‌گذاران بزرگ‌ترین بسته حمایت مالی در تاریخ این کشور را تصویب کردند؛ از جمله بودجه‌هایی که برای کمک به مشاغل کوچک برای ماندگاری در نظر گرفته شده است. در همین حال شرکت‌های بزرگ‌تر نیز خواهان دریافت کمک‌های مالی از دولت شده‌اند؛ کمک‌هایی مشابه آنچه در مواجهه با بحران مالی جهانی بیش از یک دهه قبل (۲۰۰۸) دریافت کرده بودند. مقامات دولتی کشورهای مختلف همچنان در پی یافتن سیاست پولی مناسب برای ایجاد تعادل در اقتصاد خود هستند. برای مثال، بانک‌های مرکزی برای پاسخ به اپیدمی ویروس، با کاهش نرخ بهره درصدد تشویق فعالیت‌های تجاری برآمده‌اند. بانک مرکزی استرالیا، نرخ بهره خود را به پایین‌ترین مقدار خود در تاریخ این کشور کاهش داد. بانک مرکزی فدرال ایالات متحده، بانک ذخیره نیوزلند، بانک انگلیس، بانک نگارا مالزی و بانک کانادا نیز اقدامات مشابهی انجام دادند. برخی دیگر از بانک‌های مرکزی کشورها در واکنش به بحران مالی جهانی، برنامه‌های خرید اوراق قرضه را با هدف تقویت قیمت اوراق بهادار و کاهش نرخ بهره مرتبط با آن آغاز کردند. وقتی بانک مرکزی ایالات متحده اعلام کرد که نرخ مبنای خود را کاهش می‌دهد، اعلام کرد که یک برنامه تسهیل کمی^۱ ۷۰۰

۱- تسهیل کمی (Quantitative Easing) که خرید دارایی بزرگ مقیاس نیز نامیده می‌شود، یک سیاست پولی نامتعارف است که بانک‌های مرکزی برای جلوگیری از افت عرضه پول هنگام نامؤثر بودن سیاست استاندارد پولی از آن استفاده می‌کنند. یک بانک مرکزی از طریق خرید مقادیر مشخص ذخایر مالی از بانک‌های تجاری و دیگر نهادهای خصوصی، تسهیل کمی می‌کند و در نتیجه پایه پولی را افزایش می‌دهد. این با سیاست معمول‌تر خریدن یا فروختن اسناد قرضه برای نگه داشتن سود بازار در یک مقدار هدف مشخص، فرق دارد.

میلیارد دلاری اجرا خواهد کرد. بانک مرکزی اروپا نیز که فضای چندانی برای مانور بر نرخ بهره نداشت، در پاسخ به اپیدمی ویروس، مبلغ ۷۵۰ میلیارد یورو برای برنامه تسهیل کمی اختصاص داد. همچنین بانک مرکزی چین گفته است که از اقدامات متنوعی برای محدود کردن هزینه وام برای شرکت‌ها بهره خواهد برد. بر اساس موارد اجمالی یادشده از سیاست‌های اعمالی کشورهای مختلف در مواجهه با بحران اپیدمی کروناویروس، می‌توان شاهد نگرانی دولت‌ها از اثراتی بود که این اپیدمی می‌تواند بر اقتصاد کشورشان داشته باشد. از این رو تمام تلاش خود را به کار بسته‌اند که اثرات منفی این بحران را به حداقل ممکن برسانند. می‌توان بخش اعظم این حساسیت و سرعت عمل کشورها در اتخاذ سیاست‌های پیش‌دستانه در برخورد با بحران کنونی را ناشی از درس‌هایی دانست که کشورهای مختلف از بحران مالی سال ۲۰۰۸ گرفته‌اند؛ زیرا دولت‌مردان و سیاست‌گذاران آموخته‌اند که انفعال و یا اعمال نکردن سیاست‌های درست و به موقع اقتصادی در مواجهه با بحران‌های بزرگ این چینی، نه تنها در کوتاه‌مدت می‌تواند باعث کاهش تقاضا، مازاد نیروی انسانی و کاهش بهره‌وری، زیان‌دهی و ورشکستگی واحدهای صنعتی، تولیدی و خدماتی و در مجموع کاهش رشد اقتصادی کشور شود، بلکه در بلندمدت نیز می‌تواند اثرات جبران‌ناپذیری بر چرخه سرمایه‌گذاری، تولید و توسعه کشور داشته باشد؛ مانند آنچه بحران مالی سال ۲۰۰۸ بر کشورهای نظیر یونان داشت.

منابع

1. Argus Media (Apr 1, 2020); Argus White Paper: The Coronavirus Impact; <https://www.argusmedia.com/-/media/Files/white-papers/argus-whitepaper-coronavirus.ashx>
2. Bovino, Beth Ann (17 Mar, 2020); Economic Research: A U.S. Recession Takes Hold as Fallout from the Coronavirus Spreads; <https://www.spglobal.com>
3. Carlsson-Szlezak, Philipp, Martin Reeves and Paul Swartz (March 03, 2020a); Harvard Business Review: What Coronavirus Could Mean for the Global Economy; <https://hbr.org/2020/03/what-coronavirus-could-mean-for-the-global-economy>
4. Carlsson-Szlezak, Philipp, Martin Reeves and Paul Swartz (March 27, 2020b); Harvard Business Review: Understanding the Economic Shock of Coronavirus; <https://hbr.org/2020/03/what-coronavirus-could-mean-for-the-global-economy>
5. Craven, Matt, Linda Liu, Mihir Mysore, Shubham Singhal, Sven Smit, and Matt Wilson (March 2020); COVID-19: Implications for business; <https://www.mckinsey.com/business-functions/risk/our-insights/covid-19-implications-for-business>
6. Duffin, Erin (Apr 3, 2020a); Impact of the coronavirus pandemic on the global economy - Statistics & Facts; <https://www.statista.com/topics/6139/covid-19-impact-on-the-global-economy/>
7. Duffin, Erin (Mar 18, 2020b); Forecasted change in GDP due to COVID-19, by country and scenario 2020; <https://www.statista.com/statistics/1102991/covid-19-percent-change-gdp-country/>
8. Duffin, Erin (Mar 18, 2020c); Forecasted monetary global GDP loss due to COVID-19, by scenario 2020; <https://www.statista.com/statistics/1102971/covid-19-monetary-global-gdp-loss-scenario/>
9. Hutt, Rosamond (3 April 2020); the economic effects of COVID-19 around the world; <https://www.weforum.org/agenda/2020/02/coronavirus-economic-effects-global-economy-trade-travel/>
10. Jennifer Rudden (Mar 20, 2020); Change in global stock index values during coronavirus outbreak 2020; <https://www.statista.com/statistics/1105021/coronavirus-outbreak-stock-market-change/>
11. Jones, Lora, David Brown & Daniele Palumbo (3 April 2020); Coronavirus: A visual guide to the economic impact; <https://www.bbc.com/news/business-51706225>
12. Lock, S. (Apr 1, 2020); Global change in travel and tourism revenue due to COVID-19 2019-2020; <https://www.statista.com/forecasts/1103426/covid-19-revenue-travel-tourism-industry-forecast>
13. Sonnichsen, N. (Apr 1, 2020a); Expected quarterly global oil demand volume following Covid-19 for 2020; <https://www.statista.com/statistics/332291/global-oil-demand-outlook-following-covid-19/>
14. Sonnichsen, N. (Apr 1, 2020b); Weekly crude oil prices for Brent, OPEC basket, and WTI 2019-2020; <https://www.statista.com/statistics/326017/weekly-crude-oil-prices/>
15. TRT (March 19, 2020); <https://www.trt.net.tr/persian/thlyl-w-gzrsh/2020/03/19/shyw-wyrws-khrwn-nzm-jhny-r-dchr-tltm-khrdh-st-1381086>
16. World Economic Forum (2020); Strategic Intelligence: COVID-19; <https://intelligence.weforum.org>
17. International Monetary Fund; economic impact of covid-19; Retrieved 31 March 2020, from <https://www.imf.org/en/Search#q=economic%20impact%20of%20covid-19&sort=relevancy>

منابع

18. BCG Center for Macroeconomics Analysis; Understanding the Economic Shock of Coronavirus; Retrieved 03 March 2020, from <https://www.bcg.com/perspectives/242362>
19. Asian Development Bank; coronavirus economy; Retrieved 18 March 2020, from <https://www.adb.org/search?keywords=coronavirus%20economy&page=1&source=suggest>
20. Bloomberg; economics; Retrieved March 2020, from <https://www.bloomberg.com/markets/economics>
21. Sole24Ore; coronavirus impact on bourse; Retrieved 20 March 2020, from https://www.ricerca24.ilsole24ore.com/fc?cmd=static&chId=30&path=%2Fsearch%2Fsearch_engine.jsp &field=Titolo%7CTe%7C&orderBy=score desc& chId =30& keyWords =coronavirus impact on bourse
22. US Bureau of Labour Statistics; The impact of the coronavirus (COVID-19) pandemic on The Employment Situation; Retrieved March 2020, from <https://www.bls.gov/cps/employment-situation-covid19-faq-march-2020>
23. Flight Radar 24; Airlines data; Retrieved 31 March 2020, from <https://www.flightradar24.com/data/airlines>
24. Statista; Coronavirus (COVID-19) disease pandemic- Statistics & Facts; ; Retrieved 1 Apr 2020, from <https://www.statista.com/topics/5994/the-coronavirus-disease-covid-19-outbreak/>

تاثیر پاندمی کرونا - کووید ۱۹ بر پیش بینی رشد تولید ملی سال ۱۳۹۹

سیدمحمد موسوی مطلبی

دانشجوی دکتری اقتصاد و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
smotalebi@gmail.com

چکیده

شناخت آثار پاندمی کووید ۱۹ بر اقتصاد ایران به‌ویژه بر تولید ناخالص ملی و رشد، اهمیت زیادی برای ارائه راه‌حل‌های برون‌رفت دارد. در این مقاله برای شناخت مسئله، روش تحلیلی با استفاده از سناریونویسی به کار گرفته شده است. بر این اساس در چهار سناریو، تولید ناخالص ملی و رشد در سال ۱۳۹۹ با در نظر گرفتن اثرات کووید ۱۹ و فرض ثبات سایر شرایط برآورد شده است. نتایج نشان می‌دهد که تولید با فرض ثبات سایر شرایط در بهترین سناریو دارای رشدی معادل $4/17$ - درصد خواهد بود. در بدترین سناریو، رشد می‌تواند تا $17/5$ - درصد کاهش یابد. در دو سناریوی بینابین، رشد $7/5$ - درصد و $15/82$ - درصد برای اقتصاد ایران رقم خواهد خورد. بر اساس سناریوهای ارائه شده، دو عامل سیاست‌گذاری دولت و سلامت عمومی جامعه پیشنهاد می‌شود: نخست اینکه دولت در سیاست‌گذاری‌های خود به‌ویژه در جبران آسیب‌های وارد شده بر ساختارهای اقتصاد، دقت کارشناسی لازم را انجام دهد. دوم اینکه با تلاش در افزایش سرمایه اجتماعی، درجه عمل به توصیه‌های سلامت عمومی را بالا برده، همچنین عملکرد اقتصاد در کشور را بهبود بخشد.

واژه‌های کلیدی: رشد اقتصادی، کووید ۱۹، پاندمی، تولید ناخالص ملی و اقتصاد ایران.

مقدمه

از روزهای آخر سال ۲۰۱۹ که خبر پدیدار شدن ویروس کرونا در چین به گوش همگان رسید، تاکنون که شیوع گسترده و سریع آن موجب پدید آمدن پاندمی کووید ۱۹ شده است، شمار زیادی از مردم کشورهای مختلف را مبتلا کرده و تعداد زیادی را نیز به کام مرگ کشانده است. از همان آغاز شیوع بیماری، آثار اقتصادی آن به دلیل اهمیت چین در اقتصاد جهانی بررسی و تحلیل شده است. اهمیت آن به این سبب است که چین به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان زنجیره تأمین تولید جهانی ایفای نقش می‌کند و اختلال در چرخه فعالیت‌های اقتصادی چین و قطع ارتباط آن با دنیا در این ایام، گمانه‌های زیادی را برای کاهش تولید ناخالص جهانی مطرح کرد (مرکز پژوهش سیاست اقتصادی، ۱۳۹۸: ۵).

پس از آنکه این ویروس به یک پاندمی تبدیل شد و بسیاری از کشورها به ویژه کشورهای غربی درگیر آن شدند، اقتصاد جهانی دچار رکود بزرگی شده و روزبه‌روز به گستره آن افزوده می‌شود. این رکود بزرگ که به تعبیر برخی، بزرگ‌ترین رکود در نود سال گذشته است (مطلق، ۱۳۹۹)، بسیاری از ابعاد اقتصاد از جمله بازارهای کالا و خدمات، بازارهای مالی و پولی و بازار کار را تحت تأثیر قرار داده است. بسیاری از کسب و کارها دچار تعطیلی شده و بیکاری گسترده‌ای همه‌جا را فرا گرفته است. بر اساس گزارش سازمان بین‌المللی کار، ترکیب شاغلان در بخش‌های مختلف اقتصادی در نمودار زیر ارائه شده است. به نسبتی که این بخش‌ها بر اثر کووید ۱۹ دچار آسیب می‌شوند، به همان نسبت شاغلان این بخش‌ها با مشکل تعلیق بیکاری و یا دریافت نکردن دستمزد مواجه می‌شوند. بسیاری از بخش‌های اقتصادی اکنون در تأمین مالی و جوه نقد برای هزینه‌های ثابت خود و جوه سرمایه دچار مشکل شده و به دلیل این ناتوانی به اخراج نیرو کار مبادرت کرده‌اند و ممکن است دچار ورشکستگی شوند.

شکل ۱- نمودار کارگرانی که اکنون مشغول به کار نیستند؛ برآورد اثر بحران کووید ۱۹ بر خروجی اقتصاد؛ درصد اشتغال برحسب بخش‌های اقتصادی، آوریل ۲۰۲۰

(سازمان بین‌المللی کار، ترجمه شده از نشریه اکونومیست، ۱۱ آوریل ۲۰۲۰)

وضعیت متأثر از شیوع کووید ۱۹ که در بالا توصیف شد، در کشورهای منطقه نیز بسته به میزان درگیری با ویروس، کم و بیش به شکل‌های متفاوتی وجود

دارد. کشور ایران نیز چنین شرایطی را دارد که اکنون رتبه آن از نظر ابتلا، چین را - که گفته می‌شود سرچشمه اصلی ویروس است - پشت سر گذاشته و پس از ترکیه که بیشترین آمار ابتلا در بین کشورهای آسیایی را دارد، در رتبه دوم قرار دارد. از این رو ضروری است آثار پاندمی کووید ۱۹ بر اقتصادی که از پیش نیز به دلیل تحریم‌ها دچار رکود گسترده شده است، مورد مطالعه قرار گرفته، برای رهایی آن از بحران‌های پیش رو به طور آگاهانه سیاست‌گذاری مناسب کرد. با توجه به گستردگی آثار کووید ۱۹ در ابعاد مختلف، در این مقاله تلاش می‌شود با اشاره به ابعاد آثار اقتصادی به ویژه ابعاد آن بر بخش‌های مختلف اقتصادی، آثار آن بر تولید ناخالص ملی بررسی شود. برای این منظور پس از تبیین شرایط موجود و پیش‌بینی‌های صورت گرفته، با استفاده از سناریوهای مطرح شده، آثار شیوع کووید ۱۹ بر تولید ناخالص ملی کشور در سال ۱۳۹۹ تحلیل و میزان آن در هر سناریو متأثر از کووید ۱۹ پیش‌بینی می‌شود. در پایان نیز راهکارهایی برای هدایت وضعیت اقتصادی کشور به سمت بهترین سناریو ارائه می‌شود.

روش پژوهش

این مقاله برای دستیابی به هدف خود، اندازه‌گیری آثار شیوع کووید ۱۹ بر تولید ناخالص داخلی و رشد اقتصادی کشور، از روش تحلیلی با به کارگیری سناریو استفاده می‌کند. بنابراین در آغاز به دلیل نبود داده‌های آماری مناسب، آثار کووید ۱۹ را با استفاده از منابع موجود در مقالات و گزارش‌های پژوهشی، نشریه‌ها، خبرگزاری‌ها و گفت‌وگوهای صاحب‌نظران و مجریان تحلیل می‌کند. پس از آن بر اساس چهار سناریوی با احتمال بالاتر از سناریوهایی که مکنزی طراحی کرده، به میزان تولید ناخالص داخلی و رشد اقتصادی متأثر از کووید ۱۹ در هر سناریو می‌پردازد (McKinsy & company, 2020, 3 april).

پیشینه پژوهش

مرکز پژوهش‌های مجلس در گزارشی، عملکرد اقتصادی سال ۱۳۹۷ را بیش از هر چیز متأثر از وضعیت تحریم‌های آمریکا پس از خروج این کشور از برجام و نوع واکنش اقتصادی ایران دانسته و ضمن شناسایی کانال‌های مستقیم و کوتاه‌مدت تحریم بر عملکرد بخش حقیقی و تولید در سال ۱۳۹۷، متناسب با زمان‌بندی اعلام شده برای تحریم‌ها، در دو سناریوی متفاوت، آثار تحریم بر رشد اقتصادی و رشد بخش‌های اصلی را برآورد کرده است. دلیل اصلی تفاوت این دو سناریو،

در همکاری نسبی یا عدم همکاری اروپا با ایران در روبه‌رو شدن با تحریم‌های آمریکا است. در این گزارش با در نظر گرفتن این دو سناریوی پیش‌بینی شده در سال ۱۳۹۷، رشد اقتصادی ایران در یک سناریو ۰/۵- و در سناریوی دیگر ۲/۸- درصد پیش‌بینی شده است (عبداللهی و موسوی نیک، ۱۳۹۷).

رویترز در نظرسنجی از بیش از پنجاه اقتصاددان به پیش‌بینی اقتصاد جهان در پنج سناریو پرداخته است. در یک سناریوی خوش‌بینانه، بازگشت اقتصاد V شکل خواهد بود که در آن یک رشد سریع و به میزان رکود فعلی در اقتصاد تجربه می‌شود. کاهش GDP جهان در ماه‌های آوریل و ژوئن/ اردیبهشت و خرداد امسال احتمالاً در مقیاسی است که برای دهه‌ها دیده نشده است. با این حال محرک‌های پولی و مالی می‌توانند به جبران سریع آن کمک کنند. بر این اساس انتظار می‌رود با شروع مجدد فعالیت‌های اقتصادی، کاهش GDP جهانی که در نیمه اول سال جاری میلادی رخ داده، در دو فصل بعدی جبران شود.

در سناریوی دوم، حرکت اقتصاد در مسیر U شکل خواهد بود که بهبود اقتصادی بیش از دو فصل به طول می‌انجامد. با توجه به اینکه زیان این بحران در مقایسه با زیان اقتصاد جهان با بحران مالی سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۹ سریع‌تر و عمیق‌تر است، این سناریو برای بهبود اقتصادی محتمل‌تر شمرده شده است. بنابراین تأثیر توقف فعالیت‌های اقتصادی تا مدتی پس از بازگشایی ادامه می‌یابد، چون بازگشایی فعالیت‌های اقتصادی به تدریج انجام خواهد شد، فاصله‌گذاری اجتماعی ادامه خواهد یافت و صنعت گردشگری همچنان تحت تأثیر ویروس کرونا خواهد بود. سناریو سوم، گذر از دو مسیر نزولی برای بهبود اقتصادی است. کاهش محدودیت و توقف فعالیت‌های اقتصادی در ابتدا می‌تواند سطح تولید را ارتقا دهد، اما ممکن است آثار بیکاری و ورشکستگی بنگاه‌های اقتصادی، سرعت‌گیر ارتقای سطح تولید باشند و در نتیجه در مسیر بازگشت اقتصاد به روند قبلی خود باید از دو روند نزولی عبور کند. احتمال این موضوع در صورتی که موج دیگری از ابتلا به کرونا به وجود آید، نیز وجود دارد. اگر توقف فعالیت‌ها در سال جاری ادامه یابد، این احتمال بیشتر خواهد شد و در نتیجه اقتصاد در یک مسیر W شکل از رکود فعلی خارج خواهد شد.

سناریوی بدبینانه بهبود اقتصادی نیز چهارمین سناریو است. در این سناریو پیش‌بینی می‌شود که سقوط شدید رشد اقتصادی تا مدت‌ها بهبود نیابد. برای چنین اتفاقی باید شیوع ویروس کرونا، صعودی باشد و تعطیلی‌ها و محدودیت‌ها برای دوره طولانی تری ادامه یابد. البته احتمال وقوع چنین سناریویی دور از ذهن

است، زیرا شهر ووهان چین بعد از حدود دو ماه تعطیلی، به حالت عادی بازگشت. با این حال احتمال وقوع این سناریو در اقتصادهای نوظهوری که توانایی استفاده از محرک‌های قابل توجه اقتصادی را ندارند و بیشتر متکی بر صادرات کالاهای تجاری هستند، بیشتر است.

آخرین سناریو، بازگشت به اقتصاد به سبک نایکی است. در این صورت پس از تجربه سقوط شدید رشد اقتصادی، اقتصاد آرام آرام و به تدریج به حالت عادی بازمی‌گردد؛ زیرا محدودیت‌های پیش روی بنگاه‌های اقتصادی، با سرعت کمتری نسبت به اجرای آنها، حذف می‌شوند. با توجه به اینکه مخارج مصرف‌کنندگان احتمالاً به دلیل افزایش میل به پس‌انداز و نیز محدودیت فرصت‌های سرمایه‌گذاری، کاهش خواهد یافت، به نظر می‌رسد بازگشت بهبود اقتصادی بعد از کرونا به آهستگی انجام شود (ایرنا پلاس، اردیبهشت ۱۳۹۹).

محمودی و احراری (۱۳۹۲) بر اساس نگرش‌های جدید معطوف به دیدگاه‌های نهادی و در نقطه مقابل اندیشه‌های حاکم بر الگوهای رشد نئوکلاسیکی به اثر رشد جمعیت بر رشد اقتصادی پرداخته‌اند. آنها با بهره‌گیری از تلفیق و الگوریتم ژنتیک، رشد تولید ناخالص داخلی را بر اساس دو متغیر رشد GMDH شبکه عصبی جمعیت و باروری، الگوسازی و پیش‌بینی کرده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که:

۱. متغیر رشد جمعیت، تأثیر مضاعف بر رشد اقتصادی دارد.

۲. رشد اقتصادی، علت کوتاه‌مدت (علیت غیر خطی) رشد جمعیت است.

مبتنی بر سه سناریوی حد پایین، متوسط و بالای پیش‌بینی رشد جمعیت سازمان ملل و سناریوی افزایش آهسته باروری کل، شامل چهار متغیر وقفه‌های اول و دوم رشد جمعیت و باروری، رشد اقتصادی پیش‌بینی شده است. نتایج نشان می‌دهد که بهترین عملکرد پیش‌بینی مربوط به الگوی سناریوی حد پایین جمعیت و سناریوی افزایش آهسته باروری کل است.

مشکانی و همکاران (۱۳۹۰)، هدف بررسی اثرات افزایش هزینه آموزش بر سرمایه انسانی و رشد اقتصادی را با استفاده از یک مدل تعادل عمومی محاسبه کرده‌اند. آنها بر مبنای آمار و اطلاعات اقتصادی سال ۱۳۸۰ و نیز ماتریس حسابداری اجتماعی همان سال، سه سناریوی متفاوت برای رشد هزینه آموزش در نظر گرفته‌اند و اثرات آن بر سرمایه انسانی و رشد اقتصادی را برآورد کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که افزایش ۵۰ درصد هزینه آموزش در دوره اول و دوره دوم به ترتیب ۳/۸۱ درصد و ۵/۴ درصد سرمایه انسانی را افزایش می‌دهد و نیز رشد اقتصادی را به ترتیب ۷/۳۵/۸ درصد افزایش می‌دهد.

آثار اقتصادی کووید ۱۹ بر اقتصاد جهانی

۱- رشد اقتصادی در جهان

صندوق بین‌المللی، رشد اقتصادی سالانه کشورهای مختلف در جهان را به طور دوره‌ای برآورد و پیش‌بینی می‌کند. در آخرین پیش‌بینی این صندوق، پس از پدیدار شدن پاندمی کووید ۱۹ ارائه شده است. میزان این پیش‌بینی و تغییرات آن در جدول ۱ آمده است. این صندوق پس از بازبینی در برآورد پیشین خود، رشد اقتصاد جهان را ۰/۶- درصد پیش‌بینی کرده است که نسبت به پیش‌بینی پیشین، ۶/۴- درصد تغییر را نشان می‌دهد. در این گزارش، اقتصاد ایران در سال ۲۰۲۰، رشد ۶/۰- درصد را تجربه خواهد کرد.

۲- چرخه تجارت

بر اساس پیش‌بینی سازمان تجارت جهانی به دلیل تأثیرات شیوع ویروس کووید ۱۹ بر فعالیت‌های اقتصادی در سراسر جهان، تجارت جهانی کالا در سال ۲۰۲۰ بین ۱۳ تا ۳۲ درصد کاهش خواهد داشت. سازمان‌های بین‌المللی برآورد می‌کنند که در سال ۲۰۲۱، این رکود در تجارت جهانی بهبود یابد که این امر بستگی به کارایی سیاست‌های تجاری در مقابل این پدیده و مدت‌زمان پایداری این رکود دارد. بر اساس گزارش سازمان تجارت جهانی، تمامی مناطق جهان، کاهش دورقمی تجارت را در سال جاری میلادی تجربه خواهند کرد؛ هرچند صادرات منطقه آمریکای شمالی و آسیا آسیب بیشتری دیده است.

بر اساس این پیش‌بینی‌ها، تجارت در بخش‌هایی که زنجیره ارزش پیچیده‌تری دارند، به‌ویژه محصولات الکترونیک و خودروسازی‌ها، کاهش بیشتری خواهد داشت. همچنین خدمات بازرگانی ممکن است به دلیل این بیماری و محدودیت‌های حمل‌ونقل و سفر مستقیماً تحت تأثیر بیشتری قرار گیرد. همچنین اکنون ۷۹ کشور، صادرات محصولات بهداشتی و گیاهات خوراکی را ممنوع کرده‌اند و ۵۷ کشور هم به علت نیاز به کالاهای اساسی و بهداشتی، واردات این اقلام را تسهیل کرده‌اند. همچنین بسیاری از کشورها، محدودیت‌هایی برای واردات از کشورهایی که ویروس کرونا در آن شیوع بیشتری داشته، اعمال کرده‌اند و برخی کشورها نیز به دلیل نیاز داخلی خود، محدودیت‌های صادراتی برای اقلام کالاهای اساسی و محصولات بهداشتی و پزشکی اعمال کرده‌اند. همچنین محدودیت تردد مسافر و تبعاً محدودیت تردد رانندگان کامیون‌ها در برخی کشورها و لغو پروازها، همه و همه موجب کاهش تجارت بین‌الملل شده است (اتاق ایران، ۱۳۹۹/۱/۲۳).

جدول ۱- چشم انداز رشد اقتصادی کشورهای مختلف جهان در سال ۲۰۲۰-۲۰۲۱

کشور / منطقه	۲۰۱۹	۲۰۲۰	تغییر نسبت به گزارش قبلی (اکتبر ۲۰۱۹)	
			۲۰۲۱	۲۰۲۰
ایران	-۷/۶	-۶/۰	۳/۱	-۶/۰
جهان	۲/۹	-۳/۰	۵/۸	-۶/۴
اقتصادهای توسعه یافته	۱/۷	-۶/۱	۴/۵	-۷/۸
ایالات متحده	۲/۳	-۵/۹	۴/۷	-۸/۰
آلمان	۰/۶	-۷/۰	۵/۲	-۸/۲
انگلیس	۱/۴	-۶/۵	۴/۰	-۷/۹
فرانسه	۱/۳	-۷/۲	۴/۵	-۸/۵
ایتالیا	۰/۳	-۹/۱	۴/۸	-۹/۶
اسپانیا	۲/۰	-۸/۰	۴/۳	-۹/۸
اقتصادهای نوظهور در حال توسعه	۵/۵	۱/۰	۸/۶	-۵/۰
چین	۶/۱	۱/۲	۹/۲	-۴/۶
هند	۴/۲	۱/۹	۷/۴	-۵/۱
روسیه	۱/۳	-۵/۵	۳/۵	-۷/۴
عربستان سعودی	۰/۳	-۲/۳	۲/۹	-۴/۵
خاورمیانه و آسیای مرکزی	۱/۲	-۲/۸	۴/۰	-۵/۷

(دنیای اقتصاد: فروردین ۱۳۹۹)

تولید ناخالص داخلی و رشد اقتصادی در ایران پیش از پاندمی کووید ۱۹

بر اساس گزارش پژوهشی مرکز آمار ایران، عملکرد واقعی اقتصاد در نه ماهه سال ۱۳۹۸ نشان می‌دهد که تولید ناخالص داخلی به قیمت ثابت سال ۱۳۹۰ در نه ماهه سال ۱۳۹۸ به رقم ۵۰۰۴۱۳۴ میلیارد ریال با نفت و ۴۳۰۴۷۸۹ میلیارد ریال بدون احتساب نفت رسیده است. در حالی که رقم یادشده در مدت مشابه سال قبل با نفت، ۵۴۱۳۴۳۷ میلیارد ریال و بدون نفت، ۴۳۰۳۵۳۰ میلیارد ریال بوده که نشان از رشد ۷/۶- درصدی تولید ناخالص داخلی با نفت و صفر درصدی تولید ناخالص داخلی بدون نفت در نه ماهه سال ۱۳۹۸ دارد. نتایج یادشده حاکی از آن است که در نه ماهه سال ۱۳۹۸، رشته فعالیت‌های گروه کشاورزی ۳/۲، بخش استخراج نفت خام و گاز طبیعی ۳۷-، گروه صنایع و معادن (بدون نفت) ۲ و گروه خدمات ۲/۰- درصد نسبت به نه ماهه سال قبل رشد داشته است.

بر اساس داده‌های جدول ۲ و ۳، پیش‌بینی نرخ رشد سال ۱۳۹۸ پژوهشکده آمار نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۸، نرخ رشد تولید ناخالص داخلی با نفت به ۷/۲- درصد و نرخ رشد تولید ناخالص داخلی بدون نفت به صفر درصد خواهد رسید. همچنین پیش‌بینی شده است که در سال ۱۳۹۸، رشته فعالیت‌های گروه کشاورزی ۳ درصد، بخش استخراج نفت خام و گاز طبیعی ۳۷-، گروه صنایع و معادن (بدون نفت) ۲/۲ و گروه خدمات ۰/۱- درصد نسبت به سال قبل رشد داشته باشد (مرکز آمار، ۱۳۹۸).

محاسبات فصلی در مرکز آمار ایران در سطح ۴۲ رشته فعالیت به صورت تجمیع شده در قالب گروه کشاورزی شامل زیربخش‌های زراعت و باغداری، دامداری، جنگل‌داری و ماهی‌گیری، گروه صنعت شامل زیربخش‌های استخراج نفت خام و گاز طبیعی، استخراج سایر معادن، صنعت، تأمین آب، برق و گاز طبیعی و ساختمان است و گروه خدمات شامل زیربخش‌های عمده و خرده‌فروشی، فعالیت‌های خدماتی مربوط به تأمین جا و غذا، حمل و نقل، انبارداری، پست، اطلاعات و ارتباطات، فعالیت‌های مالی و بیمه، مستغلات، کرایه و خدمات کسب و کار و دام‌پزشکی، اداره امور عمومی و خدمات شهری، آموزش، فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان و مددکاری اجتماعی و سایر خدمات عمومی، اجتماعی، شخصی و خانگی است.

۱- رشد اقتصادی (تولید ناخالص داخلی)

بر اساس گزارش بالا، رشد تولید ناخالص داخلی به قیمت‌های ثابت با روش تولید و با مبنای محاسبه مجموع ارزش افزوده رشته فعالیت‌های مختلف اقتصادی برای سال‌های ۱۳۹۶ تا نهمه ماهه ۱۳۹۸ و پیش‌بینی آن برای سال ۱۳۹۸ در جدول ۳ آورده شده است.

جدول ۲- تولید ناخالص داخلی و ارزش افزوده رشته فعالیت‌های اقتصادی کشور به قیمت‌های ثابت (سال پایه: ۱۳۹۰)

سال	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۷_۱	۱۳۹۷_۲	۱۳۹۷_۳	۱۳۹۷_۴	ماه‌های ۱۳۹۸	۱۳۹۸_۱	۱۳۹۸_۲	۱۳۹۸_۳
گروه کشاورزی	۴۴۶,۳۲۵	۴۳۹,۷۰۵	۸۹,۱۹۰	۱۲۶,۷۰۸	۱۲۷,۵۵۵	۷۶,۲۵۲	۲۷۶,۹۲۲	۹۲,۴۵۶	۱۴۵,۸۲۰	۱۲۵,۶۲۷
کشاورزی	۴۲۶,۱۲۸	۴۱۶,۲۴۲	۸۵,۸۲۴	۱۲۴,۱۶۵	۱۲۳,۱۱۰	۶۶,۱۴۵	۲۶۱,۱۱۴	۹۰,۱۱۲	۱۴۲,۲۹۸	۱۲۸,۷۰۲
ماهی‌گیری	۲۰,۲۰۷	۲۲,۴۶۲	۲,۳۶۷	۲,۴۴۲	۴,۴۴۵	۱,۱۰۷	۱۲,۸۰۹	۲,۳۴۲	۲,۵۲۲	۶,۹۲۵
گروه صنایع و معادن	۲,۳۷۸,۷۸۶	۲,۰۵۹,۰۵۲	۸۲۱,۱۶۷	۸۲۶,۷۷۵	۶۵۷,۹۱۷	۷۲۲,۱۹۲	۱,۳۲۹,۰۹۲	۵۵۴,۶۶۵	۶۲۸,۸۸۴	۶۴۵,۵۷۹
مدن	۱,۷۱۷,۲۸۲	۱,۴۸۸,۸۳۶	۴۴۱,۴۰۱	۴۴۶,۷۷۶	۲۹۴,۶۷۵	۳۰۵,۹۸۴	۱,۰۰۲,۳۵۴	۳۷۰,۰۹۲	۴۴۷,۲۴۷	۲۵۲,۹۱۴
استخراج نفت و گاز طبیعی	۱,۶۲۱,۲۴۵	۱,۳۹۲,۱۵۵	۴۱۷,۰۵۴	۴۲۲,۴۴۸	۲۷۰,۶۰۴	۲۸۲,۲۴۹	۶۹۹,۳۴۵	۲۴۶,۵۸۹	۲۲۲,۶۲۱	۲۲۹,۱۲۵
سایر معادن	۹۵,۹۲۷	۹۶,۶۸۰	۲۴,۲۴۶	۲۴,۵۲۸	۲۴,۰۷۱	۲۲,۷۷۵	۷۱,۰۰۹	۲۲,۵۰۴	۲۲,۲۱۶	۲۲,۷۸۹
صنعت	۹۲۲,۰۶۱	۸۶۳,۵۱۶	۲۲,۰۰۲	۲۲,۰۰۷	۲۰,۹۴۸	۲۰,۹۴۸	۲۱۴,۰۰۹	۲۲۴,۴۹۶	۲۱۱,۹۱۱	۲۰۷,۴۴۱
تأمین آب، برق و گاز طبیعی	۵۲۴,۵۰۷	۵۰۱,۷۷۷	۱۲۰,۰۹۷	۱۱۴,۸۶۷	۱۱۲,۱۰۱	۱۵۴,۷۱۲	۲۷۲,۷۸۴	۱۱۹,۴۵۸	۱۱۶,۰۶۶	۱۲۸,۲۶۱
ساختمان	۲۱۲,۳۲۵	۲۰۴,۹۲۲	۴۹,۶۶۶	۵۵,۰۵۶	۴۱,۷۱۲	۵۸,۴۸۸	۱۶۰,۴۵۹	۵۲,۲۰۴	۶۰,۲۹۱	۴۶,۹۲۲
گروه خدمات	۲,۶۶۶,۹۹۲	۲,۶۵۵,۴۱۲	۹۰۷,۵۹۲	۹۲۸,۱۲۷	۸۹۸,۱۲۷	۹۱۱,۴۲۸	۱,۳۷۸,۵۷۰	۹۰۶,۹۱۲	۹۳۹,۶۶۷	۸۹۲,۱۹۰
عمده و خرده‌فروشی، فعالیت‌های خدماتی	۹۲۸,۱۲۳	۸۷۲,۳۰۲	۲۱۷,۲۷۵	۲۲۲,۱۹۸	۲۱۴,۷۹۴	۲۰۶,۹۲۵	۶۲۷,۸۵۶	۲۰۴,۵۲۵	۲۲۴,۰۶۲	۲۰۹,۲۶۹
مربوط به تأمین جا و غذا										
حمل و نقل، انبارداری، پست، اطلاعات و ارتباطات	۶۲۲,۳۲۰	۶۲۴,۱۶۶	۱۵۴,۶۶۵	۱۶۱,۵۲۲	۱۵۶,۴۲۶	۱۶۱,۵۴۲	۴۷۷,۴۹۸	۱۵۶,۷۰۸	۱۶۱,۲۱۵	۱۵۹,۵۷۵
فعالیت‌های مالی و بیمه	۲۰۱,۹۱۷	۱۹۲,۷۶۹	۴۹,۱۱۲	۴۸,۷۷۷	۴۲,۷۶۹	۵۱,۱۸۱	۱۴۰,۶۸۶	۴۶,۸۷۲	۴۸,۷۵۲	۴۵,۰۹۶
مستغلات، کرایه و خدمات کسب و کار و دام‌پزشکی	۱,۰۱۲,۱۰۶	۱,۰۲۹,۶۲۶	۲۵۸,۶۶۶	۲۶۰,۵۴۴	۲۵۲,۳۸۴	۲۵۸,۰۰۲	۸۰۲,۹۹۸	۲۷۴,۸۶۹	۲۷۵,۴۵۰	۲۵۲,۶۷۹
اداره امور عمومی و خدمات شهری، آموزش	۸۱۵,۶۹۷	۸۵۸,۷۲۰	۲۱۰,۸۸۲	۲۱۵,۰۶۸	۲۱۴,۴۰۵	۲۱۸,۳۷۴	۶۲۷,۷۲۲	۲۰۶,۹۰۱	۲۱۱,۵۹۵	۲۰۹,۲۴۶
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان و سایر خدمات عمومی، اجتماعی، شخصی و خانگی	۶۵,۳۱۰	۶۷,۸۱۹	۱۶,۸۶۱	۱۹,۱۹۷	۱۶,۲۶۹	۱۵,۴۲۲	۵۱,۷۸۹	۱۷,۰۷۲	۱۸,۳۲۲	۱۶,۳۲۵
جمع ارزش افزوده رشته فعالیت‌ها	۷,۴۷۱,۶۱۴	۷,۱۵۴,۱۶۹	۱,۸۲۷,۹۹۹	۱,۹۱۱,۷۴۷	۱,۶۹۳,۶۰۰	۱,۲۲۰,۸۷۲	۲,۵۰۲,۵۵۵	۱,۶۵۵,۰۲۴	۱,۷۲۴,۱۴۵	۱,۶۷۲,۴۰۶
خالص مالیات بر واردات	۲۳,۸۱۱	۱۲,۸۲۸	۱,۸۹۷	۴,۱۵۵	۱۰,۷۶۰	۲,۹۷۲	۴۸,۴۵۱	۱۳,۹۵۲	۱۵,۲۸۶	۱۹,۲۱۲
محصول ناخالص داخلی (به قیمت بازار)	۷,۴۹۵,۴۲۵	۷,۱۴۱,۳۳۰	۱,۸۲۹,۰۵۲	۱,۹۰۷,۵۹۲	۱,۷۰۴,۸۶۰	۱,۲۲۳,۸۴۴	۲,۵۰۰,۰۰۶	۱,۶۶۱,۰۷۲	۱,۷۰۸,۸۵۹	۱,۶۵۴,۱۹۲
محصول ناخالص داخلی (بدون نفت)	۵,۸۷۴,۰۰۰	۵,۷۴۹,۱۷۵	۱,۴۰۸,۹۹۸	۱,۴۸۵,۲۴۴	۱,۳۱۲,۲۲۶	۱,۳۴۴,۵۹۷	۲,۰۲۰,۷۸۹	۱,۲۹۶,۴۹۲	۱,۴۸۵,۲۲۹	۱,۴۴۵,۰۶۸

(مرکز آمار ایران، فروردین ۱۳۹۹)

بررسی ارزش افزوده بخش استخراج نفت خام و گاز طبیعی طی سال‌های مختلف نشان می‌دهد که در فصولی که رشد بخش نفت نسبت به میانگین رشد سایر بخش‌ها بیشتر باشد (مانند دوران اوج صادرات نفتی در سال ۱۳۹۵ پس از اجرایی شدن برجام)، رشد تولید ناخالص داخلی با نفت نسبت به تولید ناخالص داخلی بدون نفت بیشتر خواهد بود. بنابراین رشد منفی قابل توجه بخش استخراج نفت خام و گاز طبیعی از فصل پاییز سال ۱۳۹۷ تا فصل جاری، منجر به کاهش رشد تولید ناخالص داخلی با نفت نسبت به تولید ناخالص داخلی بدون نفت شده است. نتایج نشان می‌دهد که بخش استخراج نفت و گاز طبیعی در نه‌ماهه سال ۱۳۹۸ معادل ۳۷- درصد رشد داشته که حدود ۷/۵۸- واحد در رشد ۷/۶- واحدی تولید ناخالص داخلی در نه‌ماهه سال ۱۳۹۸ مشارکت دارد. رشد پیش‌بینی شده برای این بخش در سال ۱۳۹۸، معادل ۳۷- درصد است. برای مقایسه، بر اساس جدول ۳ و نمودار ۲ ترسیم شده است که در آن، میزان رشد هر یک از بخش‌ها در سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۸ نشان داده شده است.

جدول ۳- رشد تولید ناخالص ملی و ارزش افزوده رشته‌فعالیت‌های عمده اقتصادی به قیمت ثابت ۱۳۹۰

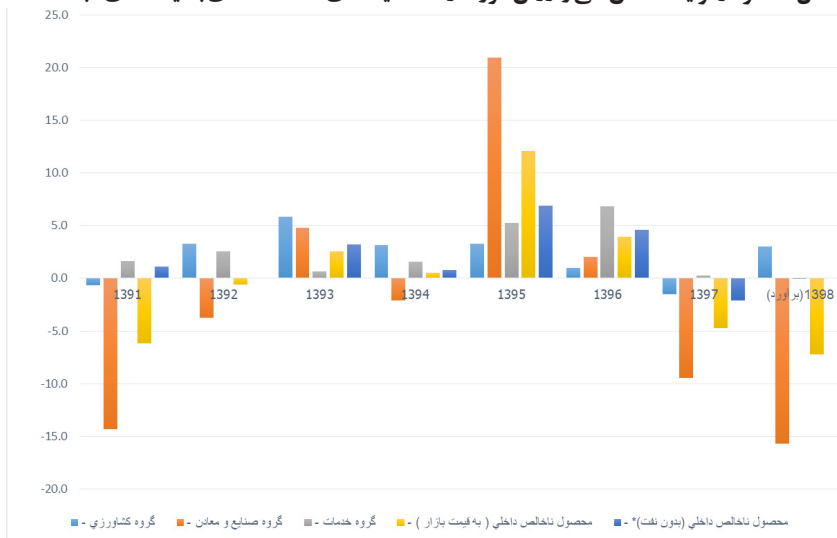
سال/فصل	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸
گروه کشاورزی	-۰.۷	۲.۲	۵.۹	۲.۲	۲.۲	۱.۰	-۱.۵	۲.۰
گروه صنایع و معادن	-۱۴.۳	-۲.۷	۴.۸	-۲.۱	-۲.۹	۲.۰	-۹.۵	-۱۵.۷
استخراج نفت و گاز طبیعی	۲۷.۵	-۳.۱	-۰.۲	-۰.۷	۲۵.۰	۱.۵	-۱۴.۱	-۲۷.۰
سایر معادن	۲۲.۰	۴.۷	۱۳.۰	۲۵.۸	۲.۵	۴.۸	-۰.۸	۲.۶
صنعت	۷.۷	-۷.۷	۱۳.۰	-۸.۹	۴.۵	۲.۶	-۶.۵	-۲.۳
تأمین آب، برق و گاز طبیعی	-۸.۴	۷.۵	۱۲.۴	۴.۲	۲۴.۲	-۲.۲	۴.۲	۷.۷
ساختمان	-۱۲.۲	-۷.۶	-۹.۵	-۴.۱	۱۱.۶	۲.۷	-۴.۲	-۹.۶
گروه خدمات	۱.۶	۲.۶	۰.۷	۱.۶	۵.۲	۶.۸	۰.۲	-۰.۱
عمده و خرده فروشی، فعالیت‌های خدماتی مربوط به تأمین جا و غذا	-۲.۲	-۲.۲	۲.۷	۲.۳	۴.۴	۴.۷	۶.۰	۴.۱
حمل و نقل، آبرسانی، پست، اطلاعات و ارتباطات	-۱.۶	۲.۶	۷.۵	۱.۶	۱۰.۴	۸.۴	۱.۷	۱.۱
فعالیت‌های مالی و بیمه	۷.۰	-۱.۲	-۳.۱	۵.۷	۱۰.۸	۳.۸	-۴.۵	-۰.۷
مستغلات، کرایه و خدمات کسب و کار و دامپزشکی	۱۰.۸	۱۰.۰	-۵.۶	۲.۷	۴.۶	۶.۷	۱.۷	۴.۱
خدمات شهری، آموزش، فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان و ...	۵.۰	۳.۰	۱.۷	-۱.۰	۲.۱	۷.۴	۵.۲	۲.۰
سایر خدمات عمومی، اجتماعی، شخصی و خانگی	۲.۴	۱.۱	۱.۵	-۲.۴	۴.۲	۸.۸	۲.۸	-۱.۵
محصول ناخالص داخلی (به قیمت بازار)	۶.۲	-۰.۶	۲.۶	-۰.۵	۱۲.۱	۲.۹	-۴.۷	-۷.۲
محصول ناخالص داخلی (بدون نفت)*	۱.۱	-۰.۰	۲.۲	-۰.۸	۶.۹	۴.۶	-۲.۱	-۰.۰

(کرديجه و ديگران، ۱۳۹۸)

اقتصاد ایران پس از پاندمی کووید ۱۹

اتاق ایران، شاخص شامخ (شاخص مدیران خرید) در اسفند ۱۳۹۸ را ۳۱/۳۹۱ واحد اعلام کرد. این شاخص نسبت به بهمن ۹۸ بالغ بر ۱۶/۲۳ واحد معادل ۱۵/۷ درصد افت کرده است که از دورنمای رکودی اقتصاد از نظر فعالان اقتصادی حکایت دارد. شامخ صنعت نیز در این ماه ۴۲/۴۸ واحد اعلام شده که نسبت به ماه پیش از آن، ۱۳/۶۶ واحد معادل

شکل ۲- نمودار تولید ناخالص ملی و ارزش افزوده رشته فعالیت‌های عمده اقتصادی به قیمت‌های ثابت ۱۳۹۰

(بر اساس داده‌های کردبچه و دیگران، ۱۳۹۸)

۳۲/۱۵ واحد افت کرده است. بررسی روند این شاخص برای کل اقتصاد ایران در شش ماه گذشته نشان می‌دهد که این شاخص از زمان شروع استخراج تاکنون قادر نبوده است از مرز رونق و رکود یعنی رقم پنجاه واحد عبور کند و همواره در نزدیکی این خط در نوسان بوده است. بر اساس نظر سنجی انجام شده از فعالان اقتصادی در اسفندماه ۹۸، اکثریت آنها دورنمای تولید و رونق در فروردین ۹۹ را کاهشی و نامساعد برآورد

جدول ۴- شاخص مدیران خرید برای دی، بهمن و اسفند

شاخص	دی ۹۸	بهمن ۹۸	اسفند ۹۸
شاخص کل صنعت	۵۱/۶۲	۵۶/۱۴	۴۲/۴۸
مقدار تولید محصولات	۵۱/۱۲۷	۵۵/۳۵	۳۹/۰۹
میزان سفارشات جدید مشتریان	۵۰/۴۹	۶۰/۱۲	۴۱/۴۳
سرعت انجام و تحویل سفارش	۵۷/۲۶	۶۲/۱۵	۵۰/۵۴
موجودی مواد اولیه خریداری شده	۴۶/۲۲	۴۲/۳۹	۴۱/۰۱
میزان بکارگیری نیروی انسانی	۵۲/۷۴	۵۳/۵۴	۴۳/۰۲
قیمت خرید مواد اولیه	۷۷/۵۵	۸۵/۰۶	۷۵/۹۹
موجودی محصول نهایی در انبار	۴۹/۶۷	۴۵/۱۴	۴۹/۴۴
میزان صادرات کالا	۴۴/۹۲	۴۷/۷۸	۳۹/۰۰
قیمت محصولات تولیدشده	۵۵/۲۲	۵۸/۵۴	۵۵/۳۲
مصرف حامل‌های انرژی	۶۱/۴۹	۵۹/۴۹	۴۲/۸۳
میزان فروش محصولات	۵۰/۶۲	۵۷/۸۰	۴۰/۹۶
انتظارات تولید در ماه آینده	۶۵/۷۳	۵۳/۲۸	۲۷/۵۲

کرده‌اند. همچنین در اسفند ماه از میان همه مؤلفه‌های اثرگذار شامخ، زیرشاخص انتظارات تولید در ماه آینده به کمترین مقدار رسیده که از وخامت دورنمای تولید در فروردین ۹۹ حکایت دارد. در نظر سنجی از فعالان اقتصادی کشور، رقم این زیرشاخص از ۵۳/۳۸ واحد در بهمن ۹۸ به ۲۷/۵۲ واحد در اسفند رسیده که از سقوط ۴۸ درصدی حکایت دارد (اتاق بازرگانی صنعت، معدن و کشاورزی ایران، فروردین ۱۳۹۹).

(اتاق بازرگانی صنعت، معدن و کشاورزی ایران، فروردین ۱۳۹۹)

همان‌طور که در جدول ۴ آمده است، برخی با تأیید این نکته با توجه به وضعیت رشد اقتصادی ایران در سال ۹۷ و ۹۸، کوچک شدن اقتصاد را بعید دانسته و رشد بخش کشاورزی و مسکن را در سال ۱۳۹۹ خوب ارزیابی کرده‌اند (اتاق ایران، اسفند ۱۳۹۸). در همین راستا برخی به دلیل اینکه نرخ رشد بخش صنعت و کشاورزی در سال ۱۳۹۸ با وجود تحریم‌ها مثبت شده و آمارهای رسمی حاکی از آن است که رشد تولید ناخالص داخلی در نه‌ماهه ۹۸ بدون نفت صفر بوده و رشد اقتصاد با احتساب نفت به منفی ۷/۶ درصد رسیده است، وضعیت سال ۹۹ را چندان نگران‌کننده نمی‌شمارند؛ زیرا از نظر ایشان، اثر منفی صادرات نفت و نیز کاهش صادرات بخش صنعت تخلیه شده است و رشد بخش کشاورزی را نیز با وجود بارندگی‌های مناسب، مثبت تلقی می‌کنند. در این دیدگاه، معضلات ناشی از کووید ۱۹ بر اقتصاد کشور به دلیل تجربه چین گذرا شمرده شده است (خبر آنلاین، فروردین ۱۳۹۹). برای داوری درباره این مسئله که پاندمی کووید ۱۹، بر گستره رکود در اقتصاد ایران دامن خواهد زد یا خیر، درباره ابعاد مسئله از زاویه‌های مختلف بحث می‌شود.

۱- محیط اقتصاد کلان

با توجه به رشد صفر تولید ناخالص ملی بدون نفت، منفی ۷/۶ تولید ناخالص داخلی با نفت، همچنین نرخ تورم نقطه‌به‌نقطه ۲۵ درصد و نیز کسر بودجه دولت می‌تواند چالش اصلی اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۹ باشد. هزینه‌های تحمیل شده در اثر اپیدمی کرونا و کاهش تولید ناشی از آن می‌تواند اقتصاد را با تورم‌های بالاتر و رشد‌های اقتصادی پایین‌تر مواجه کند. از بین رفتن برخی از مشاغل و یا کاهش شدید درآمد در برخی از بخش‌ها باعث کاهش رشد اقتصادی می‌شود. هر چند برخی از مشاغل مانند تولیدات مواد بهداشتی و... در این بازه زمانی، رشد بالایی را تجربه می‌کنند. پاندمی کووید ۱۹، اقتصاد را هم با شوک طرف عرضه و هم شوک طرف تقاضا مواجه کرده است. کاهش عرضه نیروی کار و تأمین مواد اولیه تولید از یکسو باعث کاهش تولید شده و از سوی دیگر موجب کاهش تقاضا می‌شود. تعطیلی کسب و کارها، تعدیل نیروی کار و در نتیجه کاهش درآمد خانوار را در پی دارد که کاهش تقاضا را به وجود می‌آورد. همچنین عدم اطمینان نسبت به آینده موجب پس‌انداز بیشتر و در نتیجه کاهش بیشتر مصرف و در نتیجه کاهش تقاضا می‌شود (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸: ۲ و ۳). این خود می‌تواند هم بر محاسبه روش هزینه تولید ناخالص ملی و هم روش ارزش افزوده آن، اثر کاهشی گذاشته، تولید ناخالص ملی را بیشتر از رکود موجود، کاهش دهد.

۲- تجارت داخلی و خارجی

در حوزه تجارت داخلی و خارجی و توزیع کالاها و خدمات پیش‌بینی شد که صادرات کشور به دلیل بستن مرزهای زمینی به کشورها کاهش یابد. کمبود اقلام و داروهای بهداشتی برای درمان و پیشگیری به دلیل گسترش روزافزون نیاز کشور و احتکار و کم‌فروشی در آغاز و افزایش قیمت آن، مشکلاتی را پدید آورد و محدودیت واردات ناشی از تحریم‌ها هم به آن دامن زد؛ ولی با تمهیدات صورت گرفته و بسیج همگانی، این مشکل برطرف شد، هر چند در بخشی از اقلام دارویی و وسایل پزشکی، هنوز کمبودهایی دیده می‌شود. در این شرایط احتمال افزایش قاچاق برخی کالاهای اساسی و لوازم بهداشتی با توجه به سیاست برخی از کشورهای همسایه در افزایش ذخیره‌سازی و سیاست‌های ارزی نیز وجود دارد (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۹: ۳).

همچنین در حوزه تجارت خارجی، مهم‌ترین شریک تجاری ایران، کشور چین است. رئیس صندوق بین‌المللی پول گفته است که اقتصاد چین در اثر گسترش ویروس کرونا در فصل اول سال جاری میلادی ضربه خواهد خورد و از سیاست‌گذاران کشورهای مختلف خواسته است تا توجه داشته باشند که اقداماتی سریع برای مقابله با این بحران را در دستور کار خود قرار دهند. با این حال برخی بر این باورند که در بلندمدت و در سال ۲۰۲۰، روند غیر معمولی در حوزه اقتصاد به خاطر ویروس کرونا با چین به وجود نخواهد آمد (حریری، ۱۳۹۹).

۳- درآمد ارزی

پاندمی کووید ۱۹، آثار خود را بر بازار ارز نیز گذاشته است. از یکسو تقاضای نفت و قیمت آن ناشی از رکود حاصل از پاندمی کووید ۱۹ کاهش شدیدی یافته است؛ از دیگر سو کاهش شدید شاخص بورس‌های جهانی و قیمت نفت، قیمت محصولات خام و مواد اولیه را به عنوان بخش عمده‌ای از صادرات غیر نفتی کشور کاهش داده است. سهم زیاد مواد خام و اولیه در صادرات غیر نفتی و برعکس سهم کم واردات آن با فرض کمتر بودن تعدیل کاهشی قیمت کالاهای نهایی از قیمت کالاها و مواد اولیه، توازن صادرات غیر نفتی و واردات کشور را به نفع واردات تغییر داده و موجب کاهش منابع ارزی شده است. دیگر اینکه با وجود پاندمی کووید ۱۹ در ایران و کشورهای همسایه و در نتیجه محدود شدن صادرات کشور به این مقاصد صادراتی، منابع ارزی را دچار کمبود کرده است. افزون بر این تراز درآمد گردشگری خارجی و مخارج سفرهای ایرانیان به خارج، اگر به نفع سفر ایرانیان بر هم خورده است، می‌تواند موجب کاهش درآمد ارزی کشور

شده باشد (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸: ۳). در این رابطه گفته می‌شود که صادرات ارزی ایران در اسفندماه ۱۳۹۸ نسبت به ماه مشابه ۱۳۹۷، حدود ۳۰ درصد کاهش یافته است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۹: ۲).

۴- بازارهای مالی

به طور کلی تحولات بازار سرمایه در تأثیرپذیری از پاندمی کووید ۱۹ از دو بُعد قابل بررسی است: نخست، اثرگذاری بر پارامترهای اقتصادی و مالی بنگاه‌های موجود در بازار سهام مانند فروش، تولید و سودآوری بنگاه‌ها و دیگری اثرگذاری بر معاملات سهام بنگاه‌ها در بازار سرمایه. بنابراین پیش‌بینی این بوده است که ماندگاری و ویروس کووید ۱۹ در کشور و کشورهای همسایه در بررسی بازار سرمایه بسیار بااهمیت است؛ به این معنا که ماندگاری کم آن، اثرات مالی و اقتصادی اندکی داشته، به منزله یک شوک هیجانی تلقی شده، سبب کاهش شاخص به طور موقت می‌شود و با از بین رفتن آن، بازار به مسیر خود بازمی‌گردد. در حالی که ماندگاری زیاد آن، پارامترهای اصلی تعیین ارزش قیمت سهام یا جریان نقدی آتی بنگاه‌ها و سودآوری را تحت تأثیر قرار می‌دهد که شامل:

- کاهش و توقف صادرات محصولات به دلیل بسته شدن مرزها یا ممنوعیت واردات از سایر کشورها و در نتیجه کاهش تولید، فروش و درآمد
- کاهش تولید محصولات به دلیل کاهش عرضه مواد اولیه از سایر بنگاه‌ها
- کاهش تولید محصولات به دلیل کاهش نیروی انسانی (کاهش شیفت کاری و یا تعطیلی موقت کارخانه‌ها)

همه این موارد می‌تواند منجر به کاهش تولید، درآمد و سود شرکت‌ها شود و در پایان به کاهش ارزش قیمت سهام در بازار و کاهش شاخص بازار سرمایه نیز بینجامد. اما تاکنون بازار سرمایه هیچ شوکی را از پاندمی کووید ۱۹ دریافت نکرده است که می‌تواند ناشی از ویژگی‌های ساختاری بازار سرمایه و عوامل دیگری نظیر سیاست‌گذاری‌ها در این بازار باشد. البته در این زمینه نمی‌توان عوامل انتظاری سوددهی این بازار مانند سیاست عرضه سهام شرکت‌های دولتی مانند شستا را نادیده گرفت.

البته به طور منطقی اثر پاندمی کووید ۱۹ بر برخی صنایع دارویی و مواد خوراکی که نقش مهمی در بازار سرمایه دارند، متفاوت است. در برخی صنایع دارویی، افزایش فروش محصولات را به دلیل افزایش تقاضای بازار درآمد و سود افزایش می‌دهد. برخی صنایع غذایی نیز با افزایش تقاضا مواجه می‌شوند و درآمد و سودآوری آنها افزایش می‌یابد. افزایش تقاضا می‌تواند ناشی از

ترجیح محصولات کارخانه‌ای در مقابل فله‌ای و غیر استاندارد، هراس از عدم دسترسی به مواد غذایی به دلیل قرنطینه و نیز احتمال کاهش شیفتهای کاری یا تعطیلی کارخانه‌ها و کاهش تولید محصولات سالم و بهداشتی ایجاد شود (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۹: ۴ و ۵).

با وجود این آثار، به نظر می‌رسد رشد ۷/۲- تولید ناخالص ملی و رشد صفر تولید ناخالص داخلی بدون نفت در پیش‌بینی مرکز آمار که بدون در نظر گرفتن آثار پاندمی کووید ۱۹ برآورد شده است، عمق بیشتری یابد. حتی می‌توان پیش‌بینی کرد که آثار این کاهش رشد در سال ۱۳۹۹ نیز ادامه یابد و رشد تولید ناخالص داخلی در این سال نیز از پیش‌بینی‌ها کاهش بیشتری یابد. برای بررسی بیشتر این موضوع در ادامه به آثار پاندمی کووید ۱۹ بر بخش‌های مختلف اقتصاد کشور پرداخته می‌شود.

بخش‌های اقتصادی متأثر از پاندمی کووید ۱۹

نتایج برخی بررسی‌ها نشان می‌دهد که بخش خدمات با توجه به کاربر بودن و داشتن بالاترین سهم یعنی حدود ۵۰ درصد در تولید ناخالص داخلی ایران، بیشترین آسیب را از ویروس کرونا دیده و خواهد دید. هر چند برخی فعالیت‌ها چون عرضه محصولات بهداشتی، شوینده و سلولزی، میوه‌فروشی و عطاری رشد داشته است، سهم آنها در ارزش افزوده و اشتغال قابل توجه نیست و نمی‌تواند تأثیر منفی بخش خدمات بر رشد تولید ناخالص داخلی و اشتغال را جبران کند. بخش صنعت هر چند کمتر دچار مشکل شده، با وجود شوک‌های مثبت و منفی نفتی، سطح کلان اقتصاد، چالش‌های تأمین مالی و دیگر شوک‌های برون‌زا، نوسانات بیشتری را تجربه کرده و علاوه بر رشد منفی در سال ۱۳۹۸، انتظار می‌رود در سال ۱۳۹۹ نیز با رشد منفی مواجه شود. انتظار می‌رود کشاورزی در سال جاری، وضعیت اشتغال و تولید خود را حفظ کند و حتی بهبود دهد (دنیای اقتصاد، فروردین ۱۳۹۹).

هر چند گسترش ویروس کرونا، تولید کشور را از هر دو سمت عرضه و تقاضا با شوک منفی مواجه کرده است. در سمت تقاضا، بسیاری از فعالیت‌ها با کاهش تقاضا مواجه شده‌اند و از ناحیه شوک منفی تقاضا، دسته فعالیت‌های بسیاری در اقتصاد ایران دچار مشکل شده و تا آستانه تعطیلی پیش رفته‌اند. فعالیت‌های صنایع مواد غذایی مانند رستوران‌ها، تالارها، طبخ‌ها، باغ‌تالارها، سفره‌خانه‌ها، کافی‌شاپ‌ها و... با کاهش فروش محصولات در بازه ۵۰ تا ۹۰ درصدی مواجه و حتی در مواردی تعطیل شده‌اند. فعالیت‌های حوزه گردشگری شامل: تأمین غذا و آشامیدنی‌ها، هتل‌ها و سایر مراکز اقامتی و فعالیت‌های زیرمجموعه

آنها تعطیل شده‌اند. گروه حمل و نقل بنا بر اظهار نظر صنوف، کاهش حداقل ۵۰ درصدی عرضه را تجربه کرده‌اند. فعالیت‌های فرهنگی شامل: سالن‌های تئاتر و نمایش، باشگاه‌های ورزشی، موزه‌ها، ساختمان‌ها و اماکن تاریخی، کتابخانه‌ها، شهربازی‌ها و سایر فعالیت‌های سرگرمی و تفریحی به طور کامل تعطیل شده‌اند و کاهش درآمد ۱۰۰ درصدی داشته‌اند. فعالیت‌های آموزشی شامل مدارس، مهد کودک‌ها، دانشگاه‌ها و سایر فعالیت‌های آموزشی به طور کامل به تعطیل شده‌اند. گروه پوشاک در همه زیرگروه‌ها نیز به دلیل کاهش تقاضا تا پایان سال ۱۳۹۸، کاهش فروش حداقل ۵۰ درصدی را به ثبت رسانده‌اند. فعالیت‌های دیگر مانند آجیل، خشکبار و سایر محصولات خوراکی و تولید شیرینی، بیسکویت و کیک نیز با کاهش بیش از ۵۰ درصد فروش سال را به پایان رسانده‌اند. این نگرانی وجود دارد که با توجه به برگزار نشدن مراسم سال نو، خسارت بیشتری را به دلیل انبار شدن مواد اولیه فاسدشدنی پذیرا شده‌اند. فعالیت‌های آرایشگاه‌های زنانه و مردانه، شست‌وشو و خشکشویی، گرمابه، سالن‌های سونا و ماساژ، نظافت ساختمان و نظافت صنعتی و مکانیکی‌ها و تعمیرکاران خودرو نیز کاهش تقاضای بیش از ۵۰ درصد داشته و یا به کلی در تعطیلی کامل به سر می‌برند (همان).

محدودیت‌های تردد با کشورهای همسایه مانند عراق، ترکیه، کویت، پاکستان و ترکمنستان که گاه با بسته شدن مرزها تشدید شده، به کاهش بیشتر حجم تقاضا منجر شده است (همان).

در دوران پاندمی کووید ۱۹، کسب‌وکارهای آنلاین و استارت‌آپ‌ها به‌ویژه استارت‌آپ‌های حمل و نقلی و فعالیت‌های خدماتی تأمین غذا، سفر و گردشگری و گل و گیاه نیز دچار مشکل شده‌اند. با این حال برخی کسب‌وکارهای اینترنتی که بیشتر در حوزه بازار آنلاین کالاهای سوپرمارکتی و فیلم فعال بوده‌اند، افزایش تقاضا را تجربه کرده‌اند (همان).

به طور کلی کاهش خرید مردم از کسب‌وکارهای خُرد، اعم از تولیدی و خدماتی به‌ویژه در فصل آخر سال منتهی به فروردین ۱۳۹۹ و تقاضای هر ساله برای سال نو است. طبق گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، حدود چهار میلیون واحد صنفی و صدها هزار واحد تولیدی کوچک و خُرد با وجود این تقاضا سرپا مانده‌اند. این مسئله می‌تواند موجبات کاهش تولید در این بخش و در نتیجه کاهش تولید ناخالص و کاهش رشد سال ۱۳۹۸ را فراهم آورد. با ادامه این روند و تعلیق قراردادهای کاری ممکن است کسب‌وکارهای زیادی به‌ویژه کسب‌وکارهای خُرد و کوچک تعطیل شود و بیکاری بیش از پیش افزایش یابد که خود موجب

ادامه کاهش تولید در سال ۱۳۹۹ و کاهش رشد اقتصادی در این سال شود (دنیای اقتصاد، فروردین ۱۳۹۹).

کسب و کارهای حوزه گردشگری داخلی و خارجی (توریسم ورودی) که یکی از موتورهای اشتغال و رشد در دوران تحریم محسوب می‌شود، عملاً تعطیل شده و چرخ این صنعت اشتغال‌زا نیز کند شده و واحدها و فعالیت‌های فراوانی در زنجیره ارزش وابسته به آن (مانند هتل‌داری، حمل‌ونقل، بالادستی‌ها و پایین‌دستی‌های صنعت غذا و...) آسیب دیده، حتی ممکن است کارکنان آنها، کار خود را از دست بدهند (همان). همچنین تا کسبی‌های خطی و عادی، پنجاه تا هفتاد درصد و پایانه‌ها و فرودگاه‌ها، ۸۰ تا ۹۰ درصد از فعالیتشان کاسته شده است (انتخاب، فروردین ۱۳۹۹). همچنین بخش فرهنگ، هنر و رسانه کشور، خساراتی معادل ۹۷۶ میلیارد تومان دیده‌اند که در بخش فرهنگی: ۳,۴۷۵,۷۵۱ ریال، هنری: ۳,۵۰۳,۱۷۰ ریال و رسانه‌ای و تولید محتوای دیجیتال: ۲,۷۸۲,۰۰۰ ریال برآورد می‌شود (بانی فیلم، فروردین ۱۳۹۹).

همچنین با توجه به ویژگی بازار کشور که در آن اسفندماه، هم زمان فروش و هم تسویه چک‌هاست، با توجه به شیوع بیماری و تشدید محدودیت‌های تردد و سفر و...، نقد نشدن بسیاری از چک‌ها از یکسو تأمین مالی تولید برای وجوه نقد و سرمایه‌گذاری مجدد را دچار کمبود می‌کند و از دیگر سو محیط کسب و کار را هم از نظر تأمین مالی و هم سرمایه اجتماعی و اعتماد و هزینه مبادله دچار مشکل می‌کند. این هر دو می‌تواند تولید را کاهش داده، کاهش رشد پیش‌بینی شده را عمق بخشد (اتاق تهران، فروردین ۱۳۹۹؛ سهیلی و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۱).

نمونه‌ای استانی نیز شرایط تصریح شده را تأیید می‌کند. گفته می‌شود در استان کرمان ضمن کاهش صادرات خرما و پسته، پسته بیش از ۷۰ درصد، خرما ۴۰ تا ۷۰ درصد و آبریزان، دام و طیور و محصولات گلخانه‌ای کمتر از ۴۰ درصد خسارت وارد شده است. برآوردهای اولیه از خسارت اسفند و فروردین وارد شده به حوزه گردشگری برای راهنمایان گردشگری، ۲۴۰ میلیارد ریال؛ دفاتر خدمات مسافرتی، ۴۵۰ میلیارد ریال؛ هتل‌ها، مهمان‌پذیرها، اماکن اقامتی رستوران‌ها و مجتمع‌های بین‌راهی، هزار و ۲۷۰ میلیارد ریال و مؤسسات آموزشی ۵۶ میلیارد ریال بوده است. همچنین پانصد شرکت فناوری اطلاعات، سه میلیارد ریال خسارت دیده‌اند. برخی صنایع شیمیایی، تولید ماسک و صنایع غذایی رونق داشته‌اند، اما پیش‌بینی می‌شود صنایعی چون صنایع ساختمانی مانند تولید بتن، قطعات ساختمانی، پروفیل فولادی، درب و پنجره، سیمان، کاشی و سرامیک و لوله پلی‌اتیلن و نیز صنایع لبنی با مشکل دچار شوند (اتاق ایران، فروردین ۱۳۹۹).

برآورد اثر کووید ۱۹ بر تولید ناخالص داخلی

پیش‌بینی مدیریت سلامت و اقتصاد در شرایط کرونا به این بستگی دارد که ویروس چگونه گسترش می‌یابد و جامعه چگونه به شیوع آن پاسخ می‌دهد و مداخلات در حوزه سلامت و اقتصاد، چقدر کارآمد و به‌هنگام است. برای بررسی بهتر اینکه چه باید کرد، سناریوهایی را که مکنزی طراحی کرده، به کار می‌بریم. در این سناریوها، دو محور عدم قطعیت ویروس و پاسخ سلامت عمومی به آن و اثرگذاری پاسخ عمومی از یکسو و اثرات انعکاسی و پاسخ سیاستی اقتصادی و اثرگذاری سیاست اقتصادی دولتی از دیگر سو، نه سناریو را به دست می‌دهد. این سناریوها در شکل ۳ آورده شده است.

شکل ۳- سناریوها برای آثار اقتصادی شیوع کووید ۱۹؛ پاسخ سلامت عمومی و سیاست‌گذاری اقتصادی

(مک کنزی، ۱۳۹۹)

همان‌گونه که در تصویر آمده است، از میان سناریوها، پنج سناریو با احتمال کم (سناریوهای ب) و چهار سناریو با احتمال زیاد (سناریوهای الف) وجود دارد. در ادامه برای سهولت بررسی و نزدیکی به واقعیت، بحث با چهار سناریوی الف دنبال می‌شود. همان‌طور که در شکل ملاحظه می‌شود، این سناریوها عبارتند از: - الف ۱: پاسخ سلامت عمومی موفق شده، اما اقدامات برای جلوگیری از بازگشت ویروس کافی نیست. بنابراین فاصله فیزیکی به صورت منطقه‌ای برای چندین ماه ادامه می‌یابد. همچنین پاسخ‌های سیاستی تا حدودی خسارت‌ها را جبران می‌کند. بحران بانکی اجتناب‌ناپذیر بوده، سطح بهبود اقتصادی کم است. در این صورت

منحنی GDP با آهنگی کند و نوسانی در طول زمان بهبود می‌یابد و رشد اقتصادی جهشی نخواهد بود.

- الف ۲: پاسخ سلامت عمومی موفق شده، اما اقدامات برای جلوگیری از بازگشت ویروس کافی نیست. بنابراین فاصله فیزیکی به صورت منطقه‌ای برای چندین ماه ادامه می‌یابد. پاسخ‌های سیاستی از خسارت‌های ساختاری جلوگیری می‌کند. وضعیت بهبود یافته، به سطح پیش از بحران خواهد رسید. ویروس بازمی‌گردد و منحنی GDP با آهنگ تند و نوسانی در طول زمان رشد می‌کند. رشد بازمی‌گردد و جهش رشد محقق می‌شود.

- الف ۳: پاسخ قدرتمند سلامت عمومی، موفق به کنترل شیوع طی سه ماه شده است. همچنین پاسخ‌های سیاستی تا حدودی خسارت‌ها را جبران می‌کند. بحران بانکی اجتناب‌ناپذیر بوده، سطح بهبود اقتصادی کم است. ویروس وجود دارد و منحنی GDP با آهنگی آرام در طول زمان بهبود می‌یابد و رشد اقتصادی آرامی وجود خواهد داشت.

- الف ۴: پاسخ قدرتمند سلامت عمومی، موفق به کنترل شیوع طی سه ماه شده است. پاسخ‌های سیاستی از خسارت‌های ساختاری جلوگیری می‌کند. وضعیت بهبود یافته، به سطح پیش از بحران خواهد رسید. در این سناریو، ویروس وجود دارد و منحنی GDP با آهنگ تند در طول زمان رشد می‌کند و جهش رشد اقتصادی به سطوح قبلی، قوی خواهد بود.

حال برای تحلیل‌های کمی باید به هر یک از این سناریوها، عددی را نسبت داد. به عنوان نمونه، زمان را با عدد مشخص کرد و کاهش رشد را با درصد معینی تعیین کرد. اعداد نسبت داده شده بر اساس رابطه ۱ به دست می‌آید. در جدول ۵ به هر سناریو، اعدادی نسبت داده شده است. با توجه به تجربه موجود در کشور، دوره رکود دو ماه در نظر گرفته شده که با توجه به کاهش چشمگیر فعالیت‌های اقتصادی و تعطیلی بسیاری از فعالیت‌ها به ویژه بخش خدمات - که سهم ۵۰ درصدی در ارزش افزوده داشته - تولید در این دوره در سطح ۷۰ درصد در نظر گرفته شده است. با توجه به شروع فعالیت‌ها، دوره بهبود برای هر سناریو به ترتیب ۷، ۳، ۵ و ۱ در نظر گرفته شده است و سطح تولید با توجه به محدودیت‌های اعمال شده و ظرفیت‌های بازگشت به سطح پیشین، ۸۰ درصد در نظر گرفته شده است. دوره بازگشت برای هر سناریو باقی مانده ماه‌های سال در نظر گرفته شده و در سناریو الف ۱ که در آن بازگشت به سطح تولید قبل فراهم نیست، ۹۰ درصد؛ سناریو الف ۲: ۱۰۰ درصد؛ سناریو الف ۳: ۹۰ درصد و سناریو الف ۴: ۱۰۰ درصد در نظر گرفته شده است.

رابطه ۱: تولید سالانه = (۱۲/ دوره رکود * درصد تولید دوره رکود نسبت دوره پیش از کرونا) + (۱۲/ دوره بهبود * درصد تولید دوره بهبود نسبت دوره پیش از کرونا) + (۱۲/ دوره بازگشت * درصد تولید دوره بازگشت نسبت دوره پیش از کرونا)

جدول ۵- چرخه اقتصادی و درصد تولید هر دوره نسبت به دوره پیش از شیوع کووید ۱۹

نام سناریو	دوره رکود (ماه)	درصد تولید اقتصادی دوره رکود نسبت به دوره پیش از کووید ۱۹	دوره بهبود	درصد تولید دوره بهبود نسبت به دوره پیش از کووید ۱۹	دوره بازگشت به سطح پیش از کووید ۱۹	درصد تولید دوره بازگشت به سطح پیش از کووید ۱۹	درصد تولید سال ۱۳۹۹ نسبت به دوره پیش از کووید ۱۹
الف ۱	۱	۷۰	۷	۸۰	۴	۹۰	۸۲/۵
الف ۲	۱	۷۰	۳	۸۰	۸	۱۰۰	۹۲/۵
الف ۳	۱	۷۰	۵	۸۰	۶	۹۰	۸۴
الف ۴	۱	۷۰	۱	۸۰	۱۰	۱۰۰	۹۶

(منبع: محاسبات پژوهش)

با توجه به جدول ۲، ارزش افزوده بخش‌های عمده اقتصادی و نتایج جدول ۵ و با فرض ثابت بودن سایر شرایط، میزان ارزش افزوده در سال ۱۳۹۸ از رابطه ۲ به دست می‌آید.

رابطه ۲: برآورد تولید ناخالص داخل ۱۳۹۸ = (تولید ناخالص داخلی ۱۳۹۷ * برآورد رشد اقتصادی ۱۳۹۸) + تولید ناخالص داخلی ۱۳۹۷
 برآورد تولید ناخالص داخل ۱۳۹۸ = $7141330 * (-7/2) + 7141330 = 7141330$
 تولید ناخالص ملی سال ۱۳۹۹ در هر سناریو بر اساس رابطه ۳ محاسبه می‌شود:
 رابطه ۳: تولید ناخالص ملی ۱۳۹۹ سناریو الف = (برآورد تولید ناخالص ۱۳۹۸ * درصد تولید نسبت به دوره پیش از کرونا در سناریو)

با توجه به رابطه ۳، نتایج برآورد تولید ناخالص داخلی سال ۱۳۹۹ ناشی از ویروس کووید ۱۹ در چهار سناریو در جدول ۶ ارائه شده است. در این روش باید دقت شود که سایر عوامل مؤثر بر تولید ناخالص ملی در نظر گرفته نشده است. به این معنی که عوامل شتاب‌دهنده رشد مانند بهره‌وری، سرمایه‌گذاری، نوآوری و... یا عوامل مانع رشد مانند تحریم‌ها و... در این روند محاسبه نشده است. به عبارت دیگر این روش، میزان کاهش تولید و رشد ناشی از ویروس کووید ۱۹ را در سناریوهای مختلف نشان می‌دهد.

جدول ۶- تولید ناخالص ملی و رشد اقتصادی هر سناریو

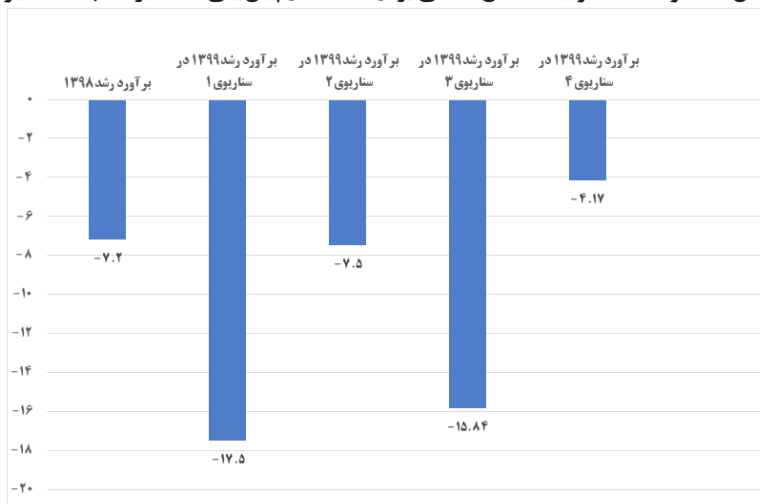
نام سناریو	درصد تولید در سال ۱۳۹۹ نسبت به دوره پیش از کرونا	تولید ناخالص داخلی ۱۳۹۹	رشد اقتصادی ۱۳۹۹
الف ۱	۸۱	۵۴۶۷۴۰۲,۲۴۸	-۱۷/۵
الف ۲	۹۰	۶۱۳۰۱۱۷,۶۷۲	-۷/۵
الف ۳	۸۲,۵	۵۵۷۷۸۵۴,۱۹	-۱۵/۸۲
الف ۴	۹۳	۶۳۵۱۰۲۲,۸۱۳	-۴/۱۷

(محاسبات پژوهش)

همان‌طور که در جدول ۶ ملاحظه می‌شود، در صورتی که پاسخ سلامت عمومی به ویروس قوی باشد و سیاست-گذاری دولت به خوبی بتواند خسارت‌ها را جبران کند (سناریوی الف ۴)، کاهش تولید ناشی از ویروس کووید ۱۹ حداقل بوده، تنها به کاهش تولید و رشد ۴/۱۷- درصد خواهد شد. در بدترین سناریو که پاسخ سلامت عمومی مؤثر، ولی جلوگیری از بازگشت ویروس ناکافی است و سیاست‌گذاری دولت تا حدودی خسارت‌ها را جبران می‌کند (سناریوی الف ۱)، تولید ناخالص داخلی تا سطح رشد ۱۷/۵- درصد تنزل خواهد کرد. همچنین در صورتی که پاسخ سلامت عمومی قوی باشد و طی سه ماه شیوع کنترل شود، ولی سیاست‌های دولت تا حدودی خسارت‌ها را جبران کند (سناریوی الف ۳)، سطح تولید ناخالص ملی به رشد ۱۵/۸۲- درصد خواهد رسید. در یک سناریوی دیگر (سناریوی الف ۲) که پاسخ سلامت عمومی مؤثر و اقدامات برای جلوگیری کافی نبوده است و فاصله‌گذاری اجتماعی در برخی مناطق لازم است برقرار باشد، ولی دولت به طور کارآمدی خسارت‌های ساختاری را جبران کرده است، تولید ناخالص داخلی تنها سطح رشد ۷/۵- درصد را تجربه خواهد کرد.

نتایج سناریوهای الف ۲ و الف ۴ نشان می‌دهد که دخالت مناسب دولت در حمایت از اقتصاد و سیاست‌گذاری مناسب به خوبی می‌تواند وضعیت اقتصاد را به نقطه اولیه بازگرداند. این در حالی است که در سناریوهای دیگر که دولت به خوبی نمی‌تواند خسارت‌ها را جبران کند، اقتصاد به وضعیت پیشین خود باز نخواهد گشت. در نمودار ۴، وضعیت تولید در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ آورده شده است. همان‌طور که در این نمودار مشاهده می‌شود، روند تولید در سال ۱۳۹۹ در چهار سناریو ترسیم شده است.

شکل ۴- نمودار رشد تولید ناخالص داخلی برآورد ۱۳۹۸ و پیش‌بینی ۱۳۹۹ برای چهار سناریو

پیشنهاد‌های سیاستی

کسب و کارهای خدماتی کوچک و متوسط حدود چهار درصد تولید ناخالص داخلی در حال حاضر با مشکلات گسترده‌ای در گردش مالی، ظهور بدهی‌های انباشته، سرباز زدن از تعهدات مالی و بروز موجی از ورشکستگی‌ها، دست و پنجه نرم می‌کنند و برخی نیز به تعطیلی کشیده شده‌اند. این موارد به علاوه مشکلات بنگاه‌های فعال در حوزه تجارت بین‌المللی به ساختارهای اقتصاد کلان و بنگاه‌های بزرگ بالادستی به‌ویژه نظام بانکی و مالی منتقل می‌شود و متغیرهای اقتصاد کلان مانند رشد، اشتغال و تورم را دچار بحران مجدد می‌کند. بنابراین:

- دیپلماسی توأمان اقتصادی - بهداشتی با مقاصد صادراتی برای اجرایی کردن پروتکل‌های مشترک بهداشتی و امنیت زیستی به منظور استمرار صادرات و واردات، ضروری است.

- تسهیل فرآیند ثبت سفارش، اعطای موقت فرصت واردات بدون انتقال ارز و اعطای فوری تسهیلات مالی ارزی و ریالی برای تأمین مواد اولیه بنگاه‌های تولیدی و تأمین نیازهای وارداتی کشور برای پیشگیری، محافظت و مقابله با ویروس کرونا.

- اولویت دادن به بازپرداخت بدهکاری و دیون دولت به بخش خصوصی در لایحه بودجه و نظام مدیریت مالی دولت به منظور بهبود تأمین مالی این بخش.

- تمدید شش ماهه کلیه مزایا و معافیت‌هایی که موعده آنها تا پایان سال ۱۳۹۸ بوده است، برای کسب و کارهای تولیدی و خدماتی خرد.

- امهال و تنفس شش ماهه وصول کلیه مطالبات بانک‌ها، دواير دولتی و عمومی نظیر مالیات، حق بیمه تأمین اجتماعی و سایر عوارض (نظیر عوارض شهرداری‌ها و دویاری‌ها) برای کسب و کارهای تولیدی و خدماتی خرد.
- تدوین برنامه جامع بهبود فضای کسب و کار و بهبود سرمایه‌پذیری کسب و کارهای خدماتی کوچک و متوسط که اتاق ایران پیشنهاد کرده است.
- گسترش روحیه فداکاری، همکاری، از خود گذشتگی و همگامی به منظور کمک عمومی به کنترل ویروس و فعالیت اقتصادی.
- کمک گسترده به خانوارهای آسیب‌دیده، دست کم چهار میلیون خانوار برای جلوگیری از بحران‌های اجتماعی.
- ارائه تسهیلات ارزان‌قیمت به کسب و کارها و نیز خانوارها، به طوری که حداقل اثر بر تورم را داشته، موجب بحران نظام بانکی نگردد.
- حمایت از کسب و کارهای نوآورانه به منظور کمک به خروج از بحران و ایجاد مزیت‌های جدید برای شرایط جدید اقتصادی پسا کرونا یا با کرونا.
- تشکیل مطالعه و راه‌اندازی مدیریت دانش ستاد مدیریت سلامت عمومی کشور به منظور استفاده در بحران‌های مشابه به ویژه در مدیریت کلان توسعه اقتصادی کشور و ارائه آن به شکل صدور خدمات به کشورهای دیگر.
- حمایت از کسب و کارهای خرید آنلاین.
- گسترش آموزش عموم مردم در استفاده گسترده از بازارهای آنلاین و دولت الکترونیک.
- تسریع استفاده کامل از روش‌های اینترنتی در اخذ مجوزهای حوزه کسب و کار از امتیازهای آب، برق، تلفن و گاز و نیز جواز کسب و کار، مجوز ساخت و پروانه بهره‌برداری، مجوزهای بهداشت و مانند آن.
- تغییر در شرایط ورشکستگی به طور موقت برای جلوگیری از ورشکستگی بنگاه‌های اقتصادی در دروان ویروس کووید ۱۹ به منظور بازبانی توان فعالیت تولیدی پس از رفع بحران.
- به کارگیری روش‌های جدید در تأمین مالی تولید به منظور تأمین وجوه نقد و سرمایه‌گذاری به ویژه انتقال بازار مالی ایران از وضعیت بانک محور به سرمایه محور.
- بازنگری و تغییر مشوق‌های صادراتی - وارداتی در جهت تراز تجاری و درآمد ارزی.

منابع

۱. اتاق بازرگانی صنایع، معادن و کشاورزی ایران (فروردین ۱۳۹۹ الف). مسیر رشد در میانه ابهام و امید؛ چشم‌انداز رشد اقتصادی در سال ۱۳۹۹. قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>.
۲. اتاق بازرگانی صنایع، معادن و کشاورزی ایران (فروردین ۱۳۹۹ ب). کاهش ۱۳ تا ۳۲ درصدی تجارت بین‌الملل به دلیل کرونا. قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>.
۳. اتاق بازرگانی صنایع، معادن و کشاورزی ایران (فروردین ۱۳۹۹ ج). صنعت گردشگری قربانی کووید ۱۹. قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>.
۴. اتاق بازرگانی صنایع، معادن و کشاورزی تهران (۱۹ فروردین ۱۳۹۹ الف). کرونا، پانزده درصد از اقتصاد ایران را هدف می‌گیرد. قابل دسترسی در: <http://www.tccim.ir/News>.
۵. اتاق بازرگانی صنایع، معادن و کشاورزی تهران (فروردین ۱۳۹۹ ب). کدام بخش اقتصاد از کرونا بیشتر آسیب دید؟ قابل دسترسی در: <http://www.tccim.ir>.
۶. ایرانا پلاس (اردیبهشت ۱۳۹۹). یک سؤال و پنج سناریو: اقتصاد جهان در پساکرونا چگونه خواهد بود. ترجمه مریم‌السادات علم‌الهدی. قابل دسترسی در: <https://plus.irna.ir/news>.
۷. بانی فیلم (فروردین ۱۳۹۹). خسارات ۹۷۶ میلیارد تومانی کرونا به بخش فرهنگ، هنر و رسانه کشور. قابل دسترسی در: <http://www.banifilm.ir>.
۸. حریری، مجید (۱۳۹۹). پیامدهای اقتصادی ویروس کرونا برای ایران چیست. خبر آنلاین (۲۵ فروردین ۱۳۹۹). قابل دسترسی در: <https://www.khabaronline.ir>.
۹. دنیای اقتصاد (فروردین ۱۳۹۹). پنجاه شغل آسیب‌دیده از کرونا را بشناسید. قابل دسترسی در: <https://donya-e-eqtasad.com>.
۱۰. سهیلی، حبیب و دیگران (۱۳۹۸). درآمدی بر آثار شیوع ویروس کرونا بر اقتصاد ایران. معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی وزارت تعاون کار و رفاه اجتماعی. قابل دسترسی در: <https://economic.mcls.gov.ir>.
۱۱. شافعی، غلامحسین (۱۳۹۸). هشت پیشنهاد به رئیس‌جمهور. تهران: نشریه رسانه. قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>.
۱۲. عبداللهی، محمدرضا و سید هادی موسوی نیک (۱۳۹۷). تحلیل بخش حقیقی اقتصاد ایران. مرکز پژوهش‌های مجلس. قابل دسترسی در: <https://www.rc.majlis.ir>.
۱۳. کردیچه مرجان و دیگران (۱۳۹۸). گزارش تحلیلی عملکرد بخش واقعی اقتصاد در نه ماهه سال ۱۳۹۸ و پیش‌بینی سال ۱۳۹۸. تهران: پژوهشکده آمار. قابل دسترسی در: www.srtc.ac.ir.
۱۴. کیهان-لندن (فروردین ۱۳۹۹). خسارت کلان بخش‌های مختلف اقتصادی در پی شیوع کرونا. قابل دسترسی در: <http://kayhan.london/fa>.
۱۵. لیلاز، سعید (۱۳۹۹). پیش‌بینی سعید لیلاز از نرخ رشد اقتصادی ایران در سال ۱۳۹۹؛ نظر در مورد مصالحه با آمریکا و پاسخ منتقدان برداشت از صندوق توسعه ملی. دنیای اقتصاد. قابل دسترسی در: <http://jamaran.news>.
۱۶. محمودی، محمدجواد و مهدی احراری (۱۳۹۲). «الگوسازی و پیش‌بینی رشد اقتصادی مبتنی بر سناریوهای رشد جمعیت با استفاده از شبکه‌های عصبی». فصلنامه مطالعات جمعیتی. سال اول، شماره دوم، صص ۴۳-۶۵.

منابع

۱۷. مرکز پژوهش‌های اتاق ایران (۱۳۹۹/۱/۲۵). قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>
۱۸. مرکز پژوهش‌های اتاق ایران (فروردین ۱۳۹۹). ایران گرفتار با ویروس کرونا؛ ضرورت حمایت از کسب و کارها. قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>
۱۹. مرکز پژوهش‌های مجلس (اسفند ۱۳۹۸). گزارش شماره ۸. معاونت پژوهش‌های اقتصادی، دفتر مطالعات اقتصادی. قابل دسترسی در: <https://www.rc.majlis.ir>
۲۰. مرکز پژوهش‌های مجلس (فروردین ۱۳۹۹). درباره مقابله با شیوع ویروس کرونا، ارزیابی راه طی شده و بایسته‌های مسیر پیشرو (ویرایش دوم)، گزارش شماره ۱۶. معاونت پژوهش‌های اقتصادی، دفتر مطالعات اقتصادی. قابل دسترسی در: <https://www.rc.majlis.ir>
۲۱. مرکز پژوهش‌های سیاست اقتصادی (۱۳۹۸). اقتصاد در زمان کووید ۱۹. ترجمه رضا دهنویه و دیگران. معاونت آموزشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی. پژوهشکده آینده‌پژوهی در سلامت. مرکز تحقیقات آینده‌نگری و نوآوری سلامت.
۲۲. مشکانی جنتی، ابوالفضل و دیگران (۱۳۹۰). بررسی تأثیر هزینه آموزش بر سرمایه انسانی و رشد اقتصادی با استفاده از الگوی تعادل عمومی قابل محاسبه. فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی. شماره ۵، صص ۱۰۳-۱۳۰.
۲۳. مطلق، منیر (۱۳۹۹). فقر بیشتر کشورهای فقیر در پی کرونا، الشرق الاوسط فارسی (۶ آوریل). قابل دسترسی در: <https://m.aawsat.com>
۲۴. مک کنزی (۱۳۹۹). توصیه‌های مک کنزی برای نحوه بازگشایی اقتصاد در زمان شیوع کووید ۱۹. ترجمه فروغ کریمی امیرکیاسر. اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران. قابل دسترسی در: <http://www.tccim.ir>
۲۵. واحد بررسی‌های اقتصادی اتاق ایران (۱۳۹۹). ارزیابی اثر بیماری کرونا بر اقتصاد ایران؛ گزارش اول. قابل دسترسی در: <http://otaghiranonline.ir>
26. Economist (11th April). The change covid-19 is forcing on to business. Available at: www.economist.com/breifing/2020/04/11.

پیامدهای روان‌شناختی شیوع ویروس کرونا در جامعه

مهرزاد فراهتی

دانشجوی دکتری روان‌شناسی بالینی و عضو هیئت علمی گروه روان‌شناسی اجتماعی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
mehrzaad83f@yahoo.com

چکیده

با ظهور ویروس کرونا، زندگی و سلامت میلیون‌ها انسان پس از چند هفته مورد تهدید قرار گرفته است. این بیماری همه‌گیر نه تنها میزان بالای مرگ و میر ناشی از عفونت و ویروسی را به همراه دارد، بلکه باعث فاجعه روانی در کل نقاط جهان شده است. عدم قطعیت و پیش‌بینی ناپذیری شیوع پاندمی بیماری عفونی، پتانسیل بالایی برای ترس روانی از سرایت بیماری دارد و اغلب منجر به بسیاری از مشکلات روحی و روانی می‌شود. در مدت چند ماهه شیوع ویروس، پژوهش‌های متعددی درباره پیامدهای روان‌شناختی آن در جامعه انجام شده است و پیامدهای روانی آن از جنبه‌های مختلف بررسی شده است. در مقاله حاضر، پیامدهای روان‌شناختی شیوع ویروس کرونا در پنج حیطه بررسی می‌شود که عبارتند از پیامدهای روان‌شناختی شیوع ویروس بر سلامت روان جامعه، سلامت روان کودکان، سلامت روان کارکنان مراقبت‌های بهداشتی، احساس اندوه جمعی، واکنش سوگ ابراز نشده و تعارضات خانوادگی. روش مقاله حاضر مروری است که در سال ۱۳۹۹ انجام شده است و با مرور پژوهش‌ها و مطالعات انجام شده در سال ۲۰۲۰ یعنی از زمان شیوع ویروس کرونا، پیامدهای ایجاد شده را بررسی می‌کند. برای جست‌وجوی مقالات مرتبط از مقالات نمایه شده در پایگاه‌های اطلاعاتی اس.آی.دی، ساینس دایرکت، گوگل اسکولار و پاب‌مد استفاده شده است. همچنین نظرهای دانشمندان و روان‌شناسان متخصص در این زمینه نیز عنوان شده، پیامدهایی که تاکنون درباره شیوع ویروس کرونا مطرح شده، بررسی می‌شود. در پایان به جمع‌بندی این پیامدها پرداخته شده و راهکارهای پیشنهادی برای مقابله و پیشگیری از این پیامدها مطرح خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: پیامدهای روان‌شناختی، ویروس کرونا و جامعه.

در ۳۰ ژانویه ۲۰۲۰، سازمان بهداشت جهانی، وقوع کروناویروسی جدید را خبر داد و وضعیت اضطراری سلامت عمومی را اعلام کرد. در ۱۱ فوریه سال ۲۰۲۰ میلادی، سازمان بهداشت جهانی به طور رسمی این ویروس را به عنوان بیماری ویروسی کرونا (COVID 19) نام گذاری کرد. این بیماری مسری، بزرگ‌ترین شیوع از زمان شیوع شدید سندرم حاد تنفسی سارس در سال ۲۰۰۳ بوده است و با احتمال ایجاد بیماری تنفسی شدید، به سرعت بر دولت‌ها و سیستم‌های بهداشت عمومی تأثیر گذاشته است. میلیون‌ها زندگی به طور قابل توجهی تغییر کرده و فرآیندی جهانی در حال انجام است. ویروس کرونا، یک بحران پزشکی عمومی را ایجاد کرده که نیازمند پاسخ اضطراری مناسب است. این ویروس به عنوان یک بیماری عفونی نوظهور برای اولین بار در ووهان چین شناسایی شد. از جمله علائم شایع این بیماری می‌توان به تب، سرفه و تنگی نفس اشاره کرد. به دلیل نداشتن واکسن، مداخلات غیر دارویی تنها راه پیشگیری از بیماری است که به طور چشم‌گیری عادات روزانه بدن، شرایط روحی، موقعیت اجتماعی و اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌دهد (WHO, 2020). اقدامات بی‌سابقه‌ای برای کند کردن و قطع انتقال ویروس کرونا انجام شده که زمان و فشار وارد شده بر سیستم‌های بهداشتی را کاهش می‌دهد، اما هزینه اقتصادی و اجتماعی زیادی دارد. معیارهای فاصله اجتماعی، بسته شدن مدارس و محیط‌های کاری، افراد را به چالش می‌کشد و منجر به مشکلات روان‌شناختی متعددی می‌شود که اثرات طولانی مدتی بر جای خواهد گذاشت.

بیماری کروناویروس اکنون به وضعیت پاندمی رسیده است. در حالی که این پاندمی به سرعت در سراسر جهان در حال گسترش است، باعث ایجاد ترس و نگرانی در عموم مردم به ویژه در میان گروه‌های خاص از جمله افراد مسن‌تر، مراقبان بیماران، ارائه‌دهندگان خدمات بهداشتی و افراد با شرایط بیماری‌های زمینه‌ای شده است. در نتیجه مداخلات بیشتری ضروری است، به ویژه برای گروه‌های خاص که در معرض خطر بالای پریشانی عاطفی حاد و مداوم هستند (Schoch-Spana, 2020). ثبات اجتماعی برخی کشورها به طور جدی تحت تأثیر قرار گرفته است. پیامدهای شیوع این بیماری که بر تمامی جنبه‌های زندگی انسان‌ها تأثیر گذاشته است، همچنان ادامه دارد. سازمان بهداشت جهانی، دستورالعمل‌هایی را برای مدیریت این مشکل از دیدگاه زیست‌پزشکی و روان‌شناسی صادر کرده است. اقدامات پیشگیرانه و پزشکی، مهم‌ترین اقدام در این مرحله است (WHO, 2020). با توجه به اینکه این بیماری پیامدهای روانی، رفتاری، تأثیرات بالینی و بین‌فردی بسیاری برای سیستم‌های بهداشت روانی به همراه آورده،

پس از شیوع بیماری، مؤسسات بالینی و دانشگاه‌ها در سطح بین‌المللی، پایگاه‌های آنلاین برای ارائه خدمات مشاوره روانی به افراد آسیب‌دیده ایجاد کرده‌اند. همچنین محققان و دانشمندان به بررسی پیامدهای ناشی از شیوع این ویروس از جنبه‌های مختلف پرداخته‌اند که یکی از این پیامدها، تأثیرات روان‌شناختی شیوع ویروس است. در مقاله حاضر، این پیامدهای روان‌شناختی بررسی شده و خلاصه پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه عنوان شده است.

شیوع ویروس کرونا و سلامت روان جامعه

شیوع آسیب‌های روانی ناشی از گسترش بیماری‌های مسری در جامعه بسیار قابل توجه است. ظهور بیماری کروناویروس نیز باعث سردرگمی شده، شرایط زندگی مردم را تغییر داده و اثرات روانی مخربی مانند اضطراب را به همراه داشته است. در حال حاضر در اوج شیوع کروناویروس، مردم به دلیل بسته شدن مدارس و کسب و کارها، احساسات منفی شدیدی را تجربه می‌کنند. هر چند محدودیت‌های گسترده‌ای مانند ممنوعیت مسافرت - که نشان‌دهنده نوع جدیدی از قرنطینه است - در کنترل و مدیریت بیماری مؤثر است، اثرات روانی منفی بر جامعه دارد و گسترش شایعات و نگرانی درباره کمبود غذا و لوازم بهداشتی نیز اضطراب افراد را بالاتر می‌برد. با شیوع کروناویروس همانند شیوع ویروس سارس ۲۰۰۳ و ابولا ۲۰۱۴، ترس تعمیم‌یافته و رفتار بیش‌واکنشی ناشی از ترس در میان مردم شایع است. هر دوی این رفتارها می‌تواند مانع از کنترل بیماری شود (Dong & Bouey, 2020).

شیوع بیماری کروناویروس باعث شده مردم بسیاری از کشورها در خانه و یا در یک مرکز قرنطینه بمانند. عدم قطعیت پیشرفت اپیدمی و مدت زمان آن باعث فشار روانی بیشتر بر عموم می‌شود. دلیل احتمالی این مشکلات روانی ممکن است مربوط به نگرانی از ابتلا به بیماری و ترس از کنترل بیماری باشد (Huang & Zhao, 2020).

سه پایگاه داده الکترونیکی، تأثیر روانی قرنطینه را بررسی و تأثیرات منفی روانی از جمله علائم استرس پس از سانحه، سردرگمی و خشم را گزارش کرده‌اند. مدت قرنطینه طولانی‌تر، ترس از بیماری، خستگی روانی، اطلاعات ناکافی و ضرر مالی از عوامل استرس‌زای زمان قرنطینه هستند. البته قرنطینه داوطلبانه با پریشانی و عوارض کمتر در درازمدت همراه است. با وجود این، قرنطینه اغلب تجربه ناخوشایندی است. جدا شدن از عزیزان، از دست دادن آزادی، عدم اطمینان نسبت به وضعیت بیماری و بی‌حوصلگی می‌تواند در مواقع خاص، اثرات چشمگیری ایجاد کند (Brooks & et al, 2020).

در طول شیوع بیماری‌های عفونی، قرنطینه می‌تواند اقدام پیشگیرانه ضروری باشد. با این حال بررسی‌ها نشان می‌دهد که قرنطینه اغلب با اثر روانی منفی همراه است و اثر روانی قرنطینه می‌تواند ماه‌ها یا سال‌ها بعد ظهور کند. در دوران قرنطینه، ضرر مالی می‌تواند برای افرادی که قادر به کار نیستند و باید کار خود را بدون برنامه‌ریزی قطع کنند، مشکل‌ساز باشد. زیان مالی در نتیجه قرنطینه، پرضمانی اقتصادی - اجتماعی جدی را ایجاد می‌کند و منجر به بروز اختلالات روانی و خشم و اضطراب شدیدتری می‌شود (همان).

در دوران قرنطینه، سیستم‌های حمایتی گسیخته و انزوای اجتماعی می‌تواند افراد را در برابر واکنش‌های استرس حاد آسیب‌پذیر کند. نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که حتی برای افرادی که از قبل شرایط سلامت روانی دارند، پاندمی می‌تواند افکار مضطرب و رفتارهای وسواسی ایجاد کند و احساسات منفی (مانند اضطراب، افسردگی و خشم) و حساسیت به خطرات اجتماعی را افزایش دهد، در حالی که نمرات احساسات مثبت (مانند شادی) و رضایت از زندگی کاهش می‌یابد. مردم بیشتر نگران سلامتی و خانواده خود و کمتر نگران اوقات فراغت و دوستان خود هستند (Schoch-Spana, 2020).

عدم قطعیت و پیش‌بینی‌پذیری پایین این بیماری نه تنها سلامت فیزیکی افراد را تهدید می‌کند، بلکه سلامت روانی افراد، به‌ویژه از نظر احساسات و شناخت را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. احساسات منفی طولانی‌مدت، عملکرد ایمنی افراد را کاهش می‌دهد و تعادل مکانیزم‌های فیزیولوژیکی نرمال آنها را از بین می‌برد. افراد ممکن است بیش از حد به هر بیماری واکنش نشان دهند، که منجر به رفتارهای اجتنابی می‌شود. همچنین عدم اطمینان از وضعیت آتی باعث ناهماهنگی شناختی و ناامنی می‌شود و مردم زمانی که احساس خطر بیماری می‌کنند، به شیوه‌ای محافظه‌کارانه و محتاطانه رفتار می‌کنند (Sijia & et al, 2020).

تقریباً همه افراد تاحدودی اضطراب سلامتی را تجربه می‌کنند، اما وقتی بیش از حد باشد، می‌تواند مضر باشد. سطح بالایی از اضطراب سلامتی به طور روزافزون در حال افزایش است. سطوح بالایی از اضطراب سلامتی با تفاسیر نادرست و فاجعه‌باری از احساسات و تغییرات بدنی، باورهای ناکارآمد درباره سلامت و بیماری و رفتارهای ناسازگار مقابله مشخص می‌شود. افراد با اضطراب سلامتی بالا تمایل دارند احساسات خوب بدنی و تغییرات را به اشتباه تفسیر کنند. درباره شیوع ویروس، بسته به تجربیات قبلی از آنفولانزا، یک فرد با اضطراب بهداشتی بالا ممکن است به اشتباه، دردهای عضلانی خوش‌خیم و یا سرفه را به عنوان نشانه مبتلا شدن به بیماری تفسیر کند. این به نوبه خود اضطراب آنها را افزایش می‌دهد و بر توانایی

آنها در گرفتن تصمیم‌های منطقی تأثیر می‌گذارد. از یک طرف، برخی افراد با اضطراب سلامتی بالا ممکن است بیمارستان‌ها و مطب پزشکان را به عنوان منبع سرایت در نظر گرفته، در نتیجه از جست‌وجوی کمک پزشکی خودداری کنند. برخی دیگر با اضطراب سلامتی بالا اغلب به دنبال اطلاعات مربوط به سلامتی و اطمینان خاطر از جانب پزشکان هستند. به این ترتیب ممکن است برای اطمینان از اینکه احساسات و تغییرات بدنی آنها ناشی از بیماری نیست، با کوچک‌ترین علائم در اورژانس بیمارستان حضور یابند که باعث تراکم جمعیت در بیمارستان‌ها شده، بار اضافی بر دوش کادر بهداشت و درمان خواهند گذاشت که می‌تواند پیامدهای منفی برای فرد و جامعه داشته باشد. این امر در طول پاندمی آنفلوآنزای خوکی در سال ۲۰۰۹ نیز مشهود بود، که در آن موج بیماران در بیمارستان‌ها، حتی زمانی که شیوع بیماری تنها یک شایعه بود، رخ داد (Asmundson & Taylor, 2020).

افرادی که اضطراب سلامتی بالایی دارند، در انواع رفتارهای غیر انطباقی ایمنی نیز درگیر می‌شوند؛ در زمینه شیوع ویروس، ممکن است شامل شستن بیش از حد دست‌ها، عقب‌نشینی اجتماعی و خرید همراه با وحشت باشد. به عنوان مثال، حس کاذب فوریت برای محصولات مختلف مورد نیاز برای قرنطینه ممکن است منجر به خرید بیش از حد برای ذخیره کردن منابع مورد نیاز شود (به عنوان مثال ضد عفونی‌کننده دست، داروها و ماسک‌های محافظ). این امر می‌تواند تأثیر زیان‌آوری بر جامعه نیازمند به این منابع برای اهداف دیگر، از جمله مراقبت‌های پزشکی معمولی داشته باشد (Asmundson & et al, 2020).

سطح پایین اضطراب سلامتی نیز می‌تواند اثرات منفی بر رفتار سلامتی داشته باشد. افرادی که خود را در معرض خطر کم بیماری می‌بینند نیز بعید است که رفتار اجتماعی خود را تغییر دهند و توصیه‌ها برای فاصله گرفتن اجتماعی را نادیده می‌گیرند. عدم پابندی به حتی ساده‌ترین توصیه‌ها، مانند شستن دست‌ها و فاصله اجتماعی می‌تواند اثرات منفی قابل توجهی بر هر گونه تلاش برای کاهش گسترش ویروس داشته باشد. بنابراین اضطراب سلامتی، یکی از چندین عامل روان‌شناختی است که بر شیوه واکنش هر فرد به شیوع ویروس کرونا تأثیر می‌گذارد (Taylor, 2019). یکی از پراسترس‌ترین شرایط، پیش‌بینی ناپذیر بودن وضعیت و عدم قطعیت زمان کنترل بیماری و جدی بودن خطر است. با توجه به بیماری‌های همه‌گیر و همه‌گیری‌های مشابه، در چنین مواردی، نگرانی‌های جدی مانند ترس از مرگ می‌تواند در میان بیماران ایجاد شود و احساس تنهایی و خشم می‌تواند در میان عموم مردم گسترش یابد (Xiang & et al, 2020).

مک و همکاران (۲۰۱۰) و لم و همکاران (۲۰۰۹)، هر دو گزارش دادند که بیش از ۴۰٪ از بازماندگان ویروس سارس در یک زمان در طول شیوع، اختلال استرس پس از سانحه را تجربه کرده بودند. شیوع اختلال استرس پس از سانحه یک ماه پس از اپیدمی ویروس کرونا در مناطق آسیب‌دیده چین، ۷٪ بود. علایم استرس پس از سانحه در اثر رویدادهای آسیب‌زا خارج از محدوده تجربیات معمول انسانی ایجاد می‌شود و با علائمی چون اجتناب از محرک‌های مرتبط، کرختی عاطفی و بیش برانگیختگی فیزیولوژیکی همراه است (Nianqi & et al, 2020).

در فجایع پاندمی در سراسر دنیا، اختلالات روانی حاد که با خاطرات مزاحم مشخص می‌شود، در زنان شایع‌تر از مردان است. برخی شواهد حاکی از آن است که (نوسانات در سطح هورمون‌ها) مسئول تغییر حساسیت به محرک‌های عاطفی است که این ممکن است پایه و اساس آسیب‌پذیری خاص نسبت به اختلالات روانی در زنان را شکل دهد. علاوه بر این زنان، شیوع بالاتری از علایم فرعی برانگیختگی را نشان دادند (Nianqi et al, 2020).

با توجه به اینکه شیوع بیماری‌های عفونی، پتانسیل زیادی برای سرایت روانی دارند و معمولاً منجر به ترس، اضطراب و انواع مشکلات روانی می‌شوند، با گسترش جهانی این ویروس، دولت‌ها باید با تدوین و اجرای برنامه‌های راهبردی هماهنگ، به رفع نیازهای مربوط به بهداشت روانی بپردازند.

شیوع ویروس کرونا و سلامت روانی کودکان

شیوع بیماری کروناویروس، رخداد بی‌سابقه‌ای برای همه افراد است، به ویژه برای کودکان. هر چند به نظر می‌رسد کودکان کمتر از بزرگسالان در برابر ویروس آسیب‌پذیر هستند، گزارش‌های اولیه از چین نشان می‌دهد که کودکان و نوجوانان از نظر روانی تحت تأثیر قرار گرفته‌اند و مشکلات رفتاری را نشان می‌دهند. کودکان نسبت به تأثیر چشمگیر اپیدمی بی‌تفاوت نیستند. آنها نسبت به تغییر حساس‌اند و ممکن است متوجه تغییراتی شوند که درک آنها دشوار باشد و ابراز خشم و عصبانیت کنند. آنها انواع ترس، عدم قطعیت، انزوای جسمی و اجتماعی را تجربه می‌کنند. یکی از مطالعات مقدماتی که در هفته دوم فوریه ۲۰۲۰ در چین انجام شد، نشان داد که شایع‌ترین مشکلات روانی و رفتاری در میان ۳۲۰ کودک و نوجوان، پر حرفی، حواس‌پرتی، تحریک‌پذیری و ترس از پرسش درباره این اپیدمی بود. کودکان کوچک‌تر (سه تا شش سال) بیشتر از کودکان بزرگ‌تر، احتمال بروز علائم بیماری را دارند، مانند خشونت و ترس از اینکه

اعضای خانواده به این عفونت مبتلا شوند. در تمام گروه‌های سنی، بی‌توجهی و تحریک‌پذیری، شدیدترین علائم روانی کودکان بودند (Jiao & et al, 2020). تحقیقات نشان می‌دهد که حتی کودکان دو ساله نیز از تغییرات اطراف خود آگاه هستند. گاهی کودکان خود را سرزنش می‌کنند و احساس می‌کنند که این بیماری مجازاتی برای بدی‌های آنهاست. ممکن است کودکان نگران وضعیت عاطفی بزرگسالان شوند و این اضطراب می‌تواند به طور غیر عمدی منجر به اجتناب کودکان از به اشتراک گذاشتن نگرانی‌های خود در تلاش برای حفاظت از دیگران شود و باعث شود کودکان به تنهایی با این احساسات دشوار کنار بیایند (Dalton & et al, 2020). از آنجایی که رسانه‌ها و مکالمات اجتماعی تحت تأثیر شیوع بیماری قرار دارند، کودکان در معرض مقادیر زیادی اطلاعات هستند و نگرانی، اضطراب و ترس را تجربه می‌کنند. این می‌تواند شامل انواع ترس‌هایی باشد که بسیار شبیه به ترس‌های بزرگسالان است، مانند ترس از مرگ، ترس از دست دادن عزیزان، یا ترس از درمان‌های پزشکی. ممکن است تقاضاهای بیشتری از والدین داشته باشند و در نتیجه والدین نیز تحت فشار بیش از حد قرار گیرند (Kluge, 2020).

وقتی مدارس تعطیل باشد، کودکان دیگر انگیزه و حس ساختار یافته‌ای که با محیط مدرسه فراهم می‌شود، ندارند و فرصت کمتری برای بودن با دوستان و کسب حمایت اجتماعی دارند. در خانه ماندن می‌تواند برخی کودکان را در معرض خطر بیشتری قرار دهد و در صورت نبود خانه امن، شاهد خشونت بین فردی و تجربه کودک آزاری باشند که بسیار نگران‌کننده است (Kluge, 2020).

شواهد نشان می‌دهد زمانی که کودکان خارج از مدرسه هستند (مثل تعطیلات آخر هفته و تعطیلات تابستان)، از نظر فیزیکی کمتر فعال هستند. زمان تماشای تلویزیون طولانی‌تر است، الگوهای خواب نامنظم و رژیم‌های غذایی نامناسب‌تری دارند که منجر به افزایش وزن و کاهش آمادگی قلبی - تنفسی می‌شود. چنین اثرات منفی بر سلامتی، به احتمال زیاد زمانی بدتر خواهد بود که در طول شیوع بیماری، کودکان در خانه بدون فعالیت‌های بیرونی و تعامل با دوستان خود محدود می‌شوند. مدت طولانی‌تر قرنطینه، ترس از بیماری، خستگی و بی‌حوصلگی، اطلاعات ناکافی، عدم ارتباط با همکلاسی‌ها، دوستان و معلمان، کمبود فضای شخصی در خانه و مشکلات مالی خانواده می‌تواند تأثیرات منفی و پایداری بر کودکان و نوجوانان داشته باشد. علاوه بر این تعامل بین تغییرات سبک زندگی و استرس روانی - اجتماعی ناشی از حبس خانگی می‌تواند اثرات مضر بر سلامت جسمی و روانی کودک را تشدید کند. برای کاهش پیامدهای

حبس خانگی، دولت، سازمان‌های غیر دولتی، جامعه، مدرسه و والدین باید از پیامدهای این وضعیت آگاه باشند و برای رسیدگی به این مسائل، تلاش بیشتری کنند (Dalton & et al, 2020).

شیوع ویروس کرونا و سلامت روان کارکنان مراقبت‌های بهداشتی

بیماری کروناویروس، چالشی بزرگ برای سلامت شغلی است. افراد در بسیاری از مشاغل، با خطر بالای ابتلا مواجه هستند. فهرست بلندی از مشاغل وجود دارد که شامل تماس مستقیم با مردم و نزدیکی فیزیکی به دیگران است. بدون شک پرسنل بهداشتی این روزها در سراسر دنیا مورد توجه قرار می‌گیرند. آنها در خط مقدم مبارزه با شیوع این بیماری قرار دارند و به صورت خستگی‌ناپذیر برای محافظت و مراقبت از بیماران فعالیت می‌کنند و فداکاری‌های بزرگی به نفع جامعه گسترده‌تر انجام می‌دهند. آنها نه تنها استرس کاری بالایی را تجربه می‌کنند، بلکه در معرض خطر بالای ابتلا به ویروس قرار دارند، که این امر آنها را در معرض مشکلات روانی قرار می‌دهد.

کارکنان مراقبت‌های بهداشتی در خطوط مقدم اپیدمی با عوامل استرس‌زای زیادی مواجه هستند: چشم‌انداز شیوع بیشتر و طولانی‌تر، منابع محدود تجهیزات حفاظت فردی، ترس انتقال ویروس به خانه، دیدن بیمار شدن همکاران و اتخاذ تصمیم‌های سخت درباره منابع کمیاب و نجات‌بخش مانند استفاده از دستگاه تنفسی برای برخی بیماران، فشار روانی زیادی بر آنها وارد می‌کند (Schoch-Spana, 2020). بسیاری از کارکنان خط مقدم درمان به طور متوسط بیش از شانزده ساعت در روز کار می‌کنند که باعث می‌شود خواب کافی نداشته باشند. اختلالات روان‌پزشکی مانند افسردگی، اضطراب و اختلال استرس پس از سانحه، در کارکنان مراقبت‌های بهداشتی و درمانی گزارش شده است (Dong & Bouey, 2020).

پس از اپیدمی سارس نیز مطالعات متعددی نشان داد که مشکلات سلامت روانی در کارکنان مراقبت‌های بهداشتی افزایش یافت که اختلال استرس پس از سانحه و افسردگی، شایع‌ترین اختلالات بودند. بروز افسردگی، بی‌خوابی و استرس پس از سانحه در میان پرستاران درگیر در درمان بیماران سارس به ترتیب ۳۸/۵٪، ۳۷٪ و ۳۳٪ بوده است. در چین نیز مطالعه مبتنی بر وب، شیوع بالای اختلال اضطراب فراگیر و کیفیت خواب ضعیف را در طول اپیدمی کروناویروس در کارکنان مراقبت‌های بهداشتی نشان می‌دهد (Huang & Zhao, 2020).

متأسفانه بسیاری از پرسنل خط مقدم، سلامتی خود را از دست داده‌اند و آلوده

شده‌اند یا مرده‌اند که باعث افزایش فشار روانی می‌شود. آنها در شرایط استرس فیزیکی و روانی بوده، در مواجهه با تهدیدها و فشارهای بهداشتی ناشی از کار پرتراکم، دوری از خانواده، ترس از بیماری، احساس انزوا و درماندگی می‌کنند. تحقیقات نشان می‌دهد آنها از تنهایی، اضطراب، ترس، خستگی، اختلالات خواب و دیگر مشکلات سلامت جسمی و روانی رنج می‌برند. همه پرستاران درباره تأثیر شیوع بیماری بر سلامت خانواده‌های خود ابراز نگرانی می‌کنند. خانواده‌هایشان نیز نگران سلامتی آنها هستند و پس از جدایی از خانواده، آنها احساس درماندگی و گناه می‌کنند (Brooks & et al, 2020).

در پژوهش ژنو و همکاران (۲۰۲۰)، شدت آسیب‌های شغلی در پرستاران خط مقدم، پرستاران غیر خط مقدم و عموم مردم بررسی شد. شدت آسیب‌های روانی در پرستاران غیر خط مقدم، جدی‌تر بود. نتایج نشان داد که پرستاران غیر خط مقدم بیشتر از مشکلات روانی رنج می‌برند، در حالی که تحمل روانی پرستاران خط مقدم بیشتر است. ممکن است به دلیل این واقعیت باشد که پرستاران خط مقدم به طور داوطلبانه انتخاب می‌شوند و آمادگی روانی کافی دارند. همچنین پرستاران خط مقدم عمدتاً با تجربه کاری بالاتر، آگاهی بیشتر درباره اپیدمی و ظرفیت روانی بالاتری هستند. علاوه بر این پرستاران خط مقدم در ارتباط نزدیک با بیماران هستند و با آنها همدردی می‌کنند و پرستاران غیر خط مقدم علاوه بر همدردی با بیماران، نگرانی و همدردی همکاران خط مقدم را نیز تحمل می‌کنند. در پژوهش نیوسان و همکاران (۲۰۲۰)، پرستاران، اجتناب، انزوا، گمانه‌زنی، شوخ‌طبعی، خودآگاهی و دیگر مکانیزم‌های دفاعی روانی را به کار گرفتند تا از نظر روانی خود را با شرایط وفق دهند. ثابت شده است که تمام اقدامات مقابله با این فاجعه همه گیر می‌تواند استرس را کاهش داده، سلامت روانی را ارتقا بخشد. از طرف دیگر بسیاری از پرسنل بیمارستان به دلیل مسئولیت کاری بالا و نگرانی از انتقال بیماری به خانواده، برای مدتی طولانی در بیمارستان می‌مانند و خود را قرنطینه می‌کنند. پنج مطالعه، نتایج روان‌شناختی قرنطینه کارکنان را بررسی کرده است. نتایج نشان داد که بلافاصله پس از اتمام دوره قرنطینه (نه روز)، قرنطینه عامل پیش‌بینی‌کننده نشانه‌های اختلال استرس حاد بود. در همین مطالعه، کارکنان قرنطینه‌شده به طور معنی‌داری بیشتر گزارش خستگی، جدا شدن از دیگران، اضطراب هنگام برخورد با بیماران تب‌دار، تحریک‌پذیری، بی‌خوابی، تمرکز و بی‌تصمیمی ضعیف، جلوگیری از انجام کار و تمایل نداشتن به کار و یا در نظر گرفتن استعفا بودند. کارگران مراقبت‌های بهداشتی که قرنطینه شده بودند،

نسبت به عموم مردم که قرنطینه شده بودند، نشانه‌های شدیدتری از استرس پس از آسیب داشتند، که به طور قابل توجهی در همه ابعاد بالاتر بود. آنها خشم، آزدگی، ترس، ناامیدی، گناه، درماندگی، تنهایی، عصبانیت، ناراحتی، نگرانی بیشتر و شادی کمتری گزارش دادند (Brooks & et al, 2020). بنابراین توجه به مسائل بهداشت روانی در کارکنان بهداشت و درمان برای پیشگیری و کنترل بهتر آسیب‌های روانی بسیار مهم است و برای کاهش این آسیب‌های روانی باید یک برنامه جامع مداخله بحران روانی تهیه و استفاده شود.

شیوع ویروس کرونا و اندوه جمعی

بیماری کروناویروس، بحرانی همه‌گیرشناسی است، اما یک بیماری روان‌شناختی نیز محسوب می‌شود که باعث بروز برخی خسارات از احساس امنیت شخصی گرفته تا روابط اجتماعی و امنیت مالی شده است. دکتر شری کورمیر، روان‌شناس متخصص درباره سوگ می‌گوید: وضعیت کنونی، اضطراب، استرس و ناراحتی را برمی‌انگیزد و این زمان، دوران اندوه جمعی است. مهم است تشخیص دهیم که در میانه این اندوه جمعی هستیم. همه ما اکنون چیزی را از دست می‌دهیم. بسیاری از مردم در حال تجربه خسارات فردی، از جمله بیماری و مرگ ناشی از کروناویروس یا از دست دادن شغل در نتیجه تحولات اقتصادی هستند. کورمیر می‌گوید: حتی افرادی که چیزی به اندازه یک شغل یا فرد مورد علاقه خود را از دست نداده‌اند نیز تحت تأثیر قرار گرفته‌اند. او می‌گوید: در حالی که ما کار، مراقبت بهداشتی، آموزش و سیستم‌های اقتصادی را نظاره می‌کنیم، اندوهی مشترک وجود دارد: همه این سیستم‌ها که ما به آنها وابسته‌ایم، بی‌ثبات هستند. ما در حال از دست دادن مکان‌ها، پروژه‌ها، دارایی‌ها، مشاغل و حمایت‌هایی هستیم که ممکن است به شدت به آنها وابسته باشیم. این بیماری همه‌گیر، افراد را مجبور می‌کند تا با ضعف چنین وابستگی‌هایی روبه‌رو شوند (Weir, 2020).

بسیاری از زیان‌هایی که افراد اکنون تجربه می‌کنند، به اصطلاح خسارت‌ها و فقدان‌های مبهم هستند. اینها فاقد شفافیت و تعریف نکته‌ای واحد مانند مرگ هستند و این عدم شفافیت می‌تواند حرکت رو به جلو را سخت کند. گسترش این بیماری همه‌گیر، مردم را مجبور به مواجهه با برخی خسارات می‌کند: از دست دادن حس امنیت، ارتباطات اجتماعی و آزادی‌های فردی، شغل و امنیت مالی. با شیوع بیشتر بیماری، مردم زیان‌های جدیدی را تجربه خواهند کرد که هنوز نمی‌توانیم پیش‌بینی کنیم. افراد در حال تجربه اندوه از دست دادن زندگی هستند.

حتی از دست دادن شغل می‌تواند منجر به دوره‌ای از اندوه طولانی شود که از اضطراب و افسردگی متمایز است. به نظر می‌رسد که این اندوه طولانی مربوط به اثرات از دست دادن شغل بر اعتماد به نفس و باور به دنیای عادلانه است. اریکا فلیکس (۲۰۲۰) می‌گوید چیزی که ما از بلاهای طبیعی آموختیم، اهمیت مداوم حمایت‌های اجتماعی است. بحران می‌تواند خلاقیت و تعهد را تحریک کند. حمایت اجتماعی می‌تواند در گذر از غم و اندوه حیاتی باشد. این امر در زمان فاصله فیزیکی که مردم در خانه‌های خود دور از عزیزان و اطرافیان هستند، دچار مشکل می‌شود. مردم باید از طریق فضای مجازی، تماس‌های تلفنی، پیام‌های متنی، چت تصویری و رسانه‌های اجتماعی با شبکه‌های حمایت اجتماعی خود ارتباط برقرار کنند (Weir, 2020).

شیوع ویروس کرونا و سوگ پیچیده (ابراز نشده)

مراسم سوگواری برای سوگ سالم، بسیار مهم است. تدفین، بخشی از روند سوگواری است که فرصتی را برای سوگواران فراهم می‌کند تا احساسات و عواطف خود را درباره عزیزانشان ابراز کنند و هیجان‌های خود را تخلیه کنند. در تلاش برای مهار گسترش بیماری کروناویروس، امکان برگزاری مراسم سوگواری معمول و جمع شدن افراد در مراسم سوم، هفتم، چهلم و رفت و آمد دوستان و نزدیکان از بین رفته است. بنابراین نه تنها یکی از عزیزانشان را از دست می‌دهند، بلکه نمی‌توانند برای گرامی‌داشت آنها جمع شوند و مراسمی برگزار کنند. احساس می‌کنند که عزیزانشان، تنها و بدون حمایت آنها مرده‌اند (Cummins, 2020).

بودن کنار بستر فردی که شدیداً بیمار است، بیان مهمی از عشق است؛ اما به دلیل فاصله فیزیکی برای جلوگیری از گسترش این ویروس، ممکن نیست. اغلب فرد بدون حضور خانواده می‌میرد و اعضای خانواده داغ‌دیده با پشیمانی شدید، احساس گناه و درماندگی باقی می‌مانند (Scott, 2020).

نبود مراسم سوگواری، خداحافظی نکردن با عزیز از دست رفته و ندیدن جسم او در آخرین لحظات و تصور درد و رنجی که ممکن است تحمل کرده باشد، خاطرات دردناکی هستند که با بازماندگان می‌ماند. مرگ ناشی از ویروس کرونا، حل فرایند سوگ را دشوار کرده، زمینه برای سوگ ابراز نشده یا پیچیده را تقویت می‌کند که اثرات مخرب و طولانی‌مدتی بر جای می‌گذارد. افرادی که به اندازه کافی برای عزیزانشان سوگواری نمی‌کنند، احتمالاً با اختلال سوگ پیچیده دست و پنجه نرم خواهند کرد. بیشتر افرادی که داغ‌دیدی طبیعی را تجربه می‌کنند، دوره‌ای از غم

و اندوه، کرحستی و حتی احساس گناه و عصبانیت دارند. به تدریج این احساسات فروکش می‌کند و فقدان را می‌پذیرند. ولی در سوگ پیچیده احساس فقدان، ناتوان‌کننده است و حتی بعد از گذر زمان بهبود نمی‌یابد و احساسات دردناک به قدری طولانی‌مدت و شدید است که از سرگیری زندگی طبیعی دشوار می‌شود. سوگ پیچیده یا ابرازنشده، طولانی‌تر و با علائم شدیدتر از سوگ معمولی تجربه می‌شود و بازگشت به روال عادی زندگی را با مشکل مواجه می‌کند. افرادی که دچار سوگ پیچیده هستند، در معرض بیشتر بیماری‌های جسمی و یا روانی قرار دارند و علائمی چون عصبانیت و یا حملات خشم، ناتوانی در تمرکز بر هر چیزی به جز مرگ شخص مورد علاقه، تمرکز بر یادآورهای مرحوم و یا اجتناب بیش از حد از چنین یادآورهایی را نشان می‌دهند. در سوگ پیچیده، احساسات شدیدی از غم، درد، جدایی، ناامیدی، پوچی، عزت‌نفس پایین، تلخی و یا اشتیاق برای حضور متوفی وجود دارد و ممکن است عدم پذیرش واقعیت مرگ، رفتار خودمخرب یا اعمال خودکشی نیز دیده شود. از طرف دیگر شروع ناگهانی ویروس کرونا، سرعتی که افراد از سلامت نسبی به شرایط بحرانی می‌روند و طبیعت ضربه‌زننده ساعات پایانی به آسیب می‌افزاید. این ویروس بی‌رحمانه است. کسانی که عزیزانشان به مدت چند هفته تحت حمایت دستگاه تنفس مصنوعی بودند، خستگی جسمی و روحی را پس از رسیدن به نتیجه نهایی تجربه کردند. این عوارض تا حد زیادی نادیده گرفته شده‌اند و جای خود را به نگرانی‌های فوری داده‌اند. اما قطعاً طی سال‌ها و ماه‌های آینده آشکار خواهد شد (Scott, 2020).

شیوع ویروس کرونا و تعارضات خانوادگی

با شیوع ویروس کرونا، دشواری‌های زیادی برای خانواده‌ها به‌ویژه والدین شاغل به وجود آمده است و اگر از آنها حمایت نشود، در درازمدت آسیب جدی می‌بینند که اثرات آن در نسل‌های آینده بروز خواهد کرد. آنها با یکی از مهم‌ترین تعارضات سروکار دارند: تعارض کار - خانواده. این تعارض با تقاضاهای رقابتی کار مزدی و تعهدات خانوادگی در ارتباط است. با وجود فاصله گرفتن اجتماعی و تعطیلی بسیاری از مشاغل، کار و نگهداری از کودک برای والدین شاغل در چند ماه آینده حتی سخت‌تر خواهد شد و تعارضات و مشکلات خانوادگی و فردی زیادی به وجود خواهد آورد. به دلیل این فاصله اجتماعی اجباری و یا داوطلبانه، بسیاری از والدین در حال حاضر با یک هنجار جدید سروکار دارند که باید در حین انجام وظایف والدینی تمام‌وقت کار کنند. این قرنطینه می‌تواند چالش فوق‌العاده‌ای

برای خانواده‌ها به‌ویژه خانواده‌های چندنسلی و آنهایی که در محله‌های بسته و کوچک زندگی می‌کنند، باشد. با توجه به رعایت فاصله اجتماعی و اقدامات قرنطینه، والدین حتی در استخدام افرادی برای مراقبت از کودکان نیز مشکل دارند. در برخی کشورها مانند کانادا، دولت‌های استانی و فدرال به سرعت به درخواست مراقبت از کودکان کارگران خط مقدم در طول بحران کرونا ویروس پاسخ داده‌اند. چندین استان کانادا، مراکز مراقبت از کودکان اضطراری را برای افراد فراهم کرده‌اند و اقدامات ویژه‌ای برای رعایت پروتکل‌های فاصله اجتماعی انجام داده‌اند (DeGregory & Italiano, 2020). ولی بسیاری از کشورها از این اقدامات محروم هستند و والدین شاغل، مشکلات بسیاری برای نگهداری از کودکانشان دارند و پیامدهای جدی سلامت روانی برای چنین افرادی وجود دارد.

در دوران قرنطینه، به دلیل طولانی شدن زمان ماندن در خانه و افزایش مدت زمان تعامل زوجین با یکدیگر، درگیری‌ها، خشونت‌های خانوادگی و همچنین تنش میان همسران و اختلافات زناشویی افزایش یافته است. برخی افراد هرچه زمان بیشتری را با هم می‌گذرانند، بیشتر از یکدیگر متنفر می‌شوند. مردم به فضا نیاز دارند. نه تنها برای زوج‌ها، بلکه برای همه صادق است. آمار طلاق در چین به شدت افزایش یافته و این یک هشدار برای کل دنیا است. گزارشی که در میانه ماه مارس در وبسایت دولتی شهر چین منتشر شد، نشان داد که مسائل جزئی در زندگی منجر به تشدید درگیری‌ها شده است و موارد خشونت خانوادگی نیز افزایش یافته است.

یک سال پس از بیماری سارس در هنگ کنگ و چین، تحقیقاتی صورت گرفت که نشان داد آمار طلاق ۲۱ درصد افزایش یافت که از علت‌های آن، خشونت‌های خانوادگی، افسردگی، اختلالات روحی و روانی بجا مانده از این بیماری اعلام شد. رسانه‌های چینی با گزارش‌هایی از نزاع زناشویی پر شده‌اند. یک نشریه آنلاین مستقر در شانگهای گزارش داد که پلیس در امتداد رودخانه یانگ تسه در استان هوبی، در نزدیکی جایی که این بیماری همه‌گیر در ووهان آغاز شد، ۲۶۱ گزارش درباره خشونت خانگی در ماه فوریه دریافت کرد؛ سه برابر بیش از ۷۴ گزارشی که در همان ماه در ۲۰۱۹ گزارش شد (Bloomberg BusinessWeek, 2020).

به نظر می‌رسد که شیوع ویروس کرونا و قرنطینه خانگی، مردم را در یک دیگ زودپز قرار داده است. قرنطینه، تناقض‌ها را تشدید کرده و برخی زوجین دیگر نمی‌توانند یکدیگر را تحمل کنند. در نیویورک، آمار درخواست طلاق بالا رفته است و با انبوهی از پرونده‌های در انتظار برای بازگشایی دادگاه مواجه هستند. حتی زمانی که بیماری همه‌گیر فروکش کند و زندگی به حالت عادی خود بازگردد،

انتظار می‌رود آسیب‌های وارده از فشارهای روانی و اقتصادی، ماه‌ها یا برجا بمانند. در ایران نیز طبق آمار ارائه شده از سوی وحیدنیا، مدیرکل مشاوره و امور روان‌شناختی سازمان بهزیستی کشور، میزان تماس‌های زوجین با صدای مشاور بهزیستی که مربوط به اختلافات خانوادگی در دوران قرنطینه و کروناست، نشان می‌دهد آمارهای اختلافات بین زوجین، سه برابر افزایش یافته است. برخی اختلافات زوجین مربوط به اختلافات بر سر رعایت اصول بهداشتی و هنگام بیرون رفتن یکی از اعضای خانواده است. همچنین با تعطیلی مدارس و حضور کودکان در خانه، بسیاری از اختلافات زناشویی بر سر تربیت فرزند صورت می‌گیرد. سرگرمی‌هایی که افراد خانواده از قبل برای خودشان ایجاد می‌کردند مانند بیرون رفتن از خانه، خرید و دید و بازدیدها، تنش‌های موجود را کاهش می‌داد، اما اکنون این فرصت‌ها وجود ندارد و با نشستن در خانه، خشونت‌هایی مانند بحث و جدل، کتک کاری و گاهی قتل رخ می‌دهد (ایرنا، ۱۳۹۹).

سازمان بهزیستی ایران از ابتدای شیوع این بیماری سعی کرد با ایجاد یک ظرفیت اضافی در مرکز مشاوره‌های تلفنی با شماره ۱۴۸۰ و افزایش ساعت کاری تا ساعت ۲۴، با استفاده از کارشناسان ارشد و دکترای روان‌شناسی به کسانی که درگیر ناهنجاری خانوادگی می‌شوند، مشاوره رایگان ارائه دهد. همچنین سامانه‌ای با شماره ۱۲۳ با عنوان اورژانس اجتماعی نیز راه‌اندازی شده است که هم مشاوره می‌دهد و هم در موارد خاص با مجوزی که دارد، در مورد کودک و همسرآزاری مداخله می‌کند.

هر چند مردم یکدیگر را دوست دارند، اما کنار هم ماندن در یک فضای کوچک برای مدت طولانی، تحمل و مدارای آنها را کاهش می‌دهد. تأثیرات جامعه‌شناختی کروناویروس را در آینده واضح‌تر خواهیم دید. با این حال افزایش جدی در تعداد موارد طلاق و درخواست‌های طلاق نشان‌دهنده تأثیر ویروس بر زندگی روانی و خانوادگی مردم است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بیماری همه‌گیر کروناویروس در سراسر جهان به عنوان تهدیدی بزرگ برای سلامت جسمی و روانی شناخته شده که با تأثیر بر رفتار روزمره مردم و ایجاد احساسات منفی و ترس شدید بر زندگی افراد تأثیر گذاشته است. مرور مطالعات انجام شده درباره شیوع این بیماری نشان از وجود پیامدهای روان‌شناختی گسترده در سراسر جهان دارد و سلامت روانی را در سطح فردی، بین فردی و اجتماعی تحت تأثیر قرار داده است. اثرات روانی ظهور و گسترش سریع بیماری باعث تغییر

شرایط زندگی افراد شده و اثرات روانی مخربی مانند اضطراب، افسردگی و ترس را ایجاد کرده است. ترس تعمیم یافته و رفتار بیش واکنشی ناشی از ترس، شیوع پیدا کرده و با کم رنگ شدن سیستم های حمایتی و گسترش انزوای اجتماعی، افراد از نظر روحی و روانی آسیب پذیرتر شده اند. قرنطینه نیز تأثیرات روانی زیادی از جمله سردرگمی، خستگی روحی و خشم را ایجاد کرده است.

برخی مطالعات، شیوع احساسات منفی (مانند اضطراب، افسردگی و خشم) و رفتارهای وسواسی را گزارش کرده اند و احساسات منفی طولانی مدت را باعث کاهش عملکرد ایمنی افراد می دانند. سطح بالای اضطراب سلامتی و یا رفتارهای غیر انطباقی ایمنی و همچنین سطح پایین اضطراب سلامتی، پیامدهای منفی برای فرد و جامعه دارد. یکی دیگر از پیامدهای روان شناختی شایع، تأثیرات منفی این بیماری بر سلامت روان کودکان و نوجوانان و ایجاد مشکلات رفتاری در آنهاست. وجود انواع ترس، انزوای جسمی و اجتماعی، خستگی و بی حوصلگی، بی توجهی و تحریک پذیری در کودکان دیده می شود. ارتباط نداشتن با همکلاسی ها، دوستان و معلمان، کمبود فضای مناسب در خانه و مشکلات مالی خانواده می تواند تأثیرات منفی و پایداری بر کودکان و نوجوانان داشته باشد.

مطالعات درباره سلامت روان کارکنان مراقبت های بهداشتی نشان از شیوع اختلالات روانی از جمله اختلال استرس پس از سانحه، افسردگی، بی خوابی و اختلال اضطراب فراگیر در طول اپیدمی کروناویروس دارد. با شیوع اضطراب، استرس و ناراحتی، همه افراد چیزی را از دست می دهند. از دست دادن سلامتی، عزیزان، خسارت های مادی و یا از دست دادن شغل می تواند احساس اندوه جمعی را در جامعه حاکم کند که تبعات روان شناختی آن در آینده مشخص می شود.

در برخی از مطالعات، سوگ پیچیده از پیامدهای شیوع ویروس کرونا عنوان شده که ممکن است برای افرادی که عزیزانشان را در اثر بیماری از دست می دهند رخ دهد. آنها احساسات شدیدی از غم، درد، جدایی، ناامیدی، پوچی و احساسات منفی دیگری را تجربه می کنند که می تواند اثرات مخرب و طولانی مدتی برجای گذارد. از دیگر پیامدهای شیوع این بیماری، اختلافات و تعارضات خانوادگی عنوان شده است. با وجود شرایط استرس زای کنونی و تأثیرات منفی دوران قرنطینه، خشونت های خانوادگی، تنش میان همسران، اختلافات زناشویی و آمار طلاق افزایش یافته است.

مرور مطالعات انجام شده درباره شیوع ویروس کرونا، همگی نشان از وجود شرایط سخت روانی در ابعاد مختلف دارد. مسئله ای که هر یک از ما با آن روبه رو هستیم، نحوه مدیریت و واکنش به این وضعیت پرتنشی است که به سرعت در

زندگی و جوامع رخ می‌دهد. تأثیرات مخرب ویروس کرونا برای همه افراد، فرصتی ایجاد می‌کند؛ فرصتی برای آگاه و حساس بودن نسبت به نیازهای سلامت جسمی و روانی خود و افرادی که به آنها اهمیت می‌دهند. طراحی مداخلات روان‌شناختی برای بهبود سلامت روانی در طول این بیماری همه‌گیر ضروری است و یک برنامه جامع مداخله بحران روانی باید تهیه و اجرا شود. افزایش آگاهی مردم درباره تدابیری که دولت برای مبارزه با گسترش شایعات، اعمال محدودیت‌های اختیاری بر محدودیت‌های اجباری و افزایش آگاهی عمومی از طریق ارائه اطلاعات درباره روند بهبود بیماران، اطلاع‌رسانی به موقع، قابل درک و صادقانه به افراد و حمایت روانی از درمانگران خط مقدم و خانواده‌های داغ‌دیده اتخاذ می‌کند، می‌تواند اضطراب را در جامعه کاهش دهد. اضطراب و ترس افراد نباید نادیده گرفته شود، بلکه باید تصدیق شود و اطرافیان، جوامع و دولت‌ها به آن توجه کنند. با اثرات مخرب فاصله اجتماعی که در حال حاضر بر زندگی روزمره حاکم است، مهم است که به یکدیگر بیشتر اهمیت دهیم و به شیوه‌های مناسب با یکدیگر ارتباط برقرار کنیم.

اثرات روانی درگیری با ویروس کرونا برای افراد مسن‌تر و افراد با بیماری زمینه‌ای که آسیب‌پذیرتر شناخته شده‌اند، ممکن است مشکلات روان‌شناختی شدیدتری را به وجود آورد. برخی افراد مسن ممکن است از نظر اجتماعی منزوی شوند و تنهایی را تجربه کنند که می‌تواند سلامت روانی را بیشتر تهدید کند. به همین سبب حفظ ارتباطات اجتماعی بسیار مهم است. برخی از افراد مسن ممکن است با روش‌های دیجیتال آشنا باشند و برخی دیگر ممکن است برای استفاده از آنها به راهنمایی نیاز داشته باشند. خدمات پشتیبانی روانی اجتماعی و سلامت روانی و سایر خدمات مرتبط با این جمعیت باید در دسترس باشد. انجام فعالیت‌های فیزیکی، انجام امور روزمره یا ایجاد فعالیت‌های جدید، درگیر شدن در فعالیت‌هایی که حس موفقیت می‌دهد، یادگیری و تمرین فنون ساده تمدد اعصاب (مانند تمرین‌های تنفسی، آرام‌سازی عضلانی، مدیتیشن و ذهن آگاهی)، ورزش منظم و خواب کافی می‌تواند در کاهش ناراحتی‌های جسمی و ذهنی بسیار مفید باشد.

از آنجا که کودکان در برابر خطرات محیطی آسیب‌پذیر هستند و سلامت جسمی، روانی و بهره‌وری آنها در زندگی بزرگسالی عمیقاً ریشه در سال‌های اولیه دارد، توجه دقیق و تلاش برای جلوگیری از هرگونه عواقب طولانی‌مدت برای کودکان ضروری است. راهکارهای ساده‌ای که می‌تواند به این مسئله کمک کند، عبارتند از ابراز عشق و توجه به کودکان که برای حل ترس‌هایشان نیاز

دارند و صادق بودن با آنها، توضیح آنچه در حال رخ دادن است، به گونه‌ای که آنها بتوانند درک کنند. کودکان بسیار حساس هستند و از نحوه پاسخ دادن والدین خود الگو می‌گیرند. والدین همچنین باید در مدیریت عوامل استرس‌زا حمایت شوند تا بتوانند الگویی برای فرزندان خود باشند. کمک به کودکان برای پیدا کردن راه‌هایی برای بیان خود از طریق فعالیت‌های خلاقانه و ایجاد فعالیت‌های ساختاریافته در طول روز می‌تواند مفید باشد و تعاملات والدین و فرزندان را بهبود بخشد. مهارت‌های خوب فرزندپروری به‌ویژه وقتی کودکان در خانه محدود می‌شوند، بسیار مهم است. علاوه بر نظارت بر عملکرد و رفتار کودک، والدین نیز باید به نیازهای خود احترام بگذارند و به کودکان کمک کنند تا مهارت‌های خودنظم‌دهی را گسترش دهند. کودکان به طور مداوم در معرض خبرهای همه‌گیر قرار می‌گیرند؛ بنابراین داشتن گفت‌وگوی مستقیم با کودکان درباره این مسائل می‌تواند اضطراب آنها را کاهش دهد. حبس خانگی می‌تواند فرصت خوبی برای افزایش تعامل بین والدین و کودکان، شرکت دادن کودکان در فعالیت‌های خانوادگی و بهبود مهارت‌های خودیاری آنها باشد. با روش‌های درست فرزندپروری، پیوندهای خانوادگی می‌تواند تقویت شود، نیازهای روانی کودکان برآورده شود و تعارضات خانوادگی کاهش یابد. در نهایت اینکه کروناویروس، اولین ویروسی نیست که بشریت را تهدید می‌کند و آخرین ویروس نخواهد بود. جوامع باید از راهبردهای مؤثر برای تقویت خانواده‌ها برای مراقبت و محافظت از خودشان و دیگران و تعامل بهتر با یکدیگر استفاده کنند تا پیامدهای روانی شیوع بیماری را کنترل کرده، به حداقل برسانند.

منابع

1. خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران. (فروردین ۱۳۹۹). افزایش سه برابری آمار تماس‌های اختلافات زوجین در قرنطینه. ایرنا. ۱۲ فروردین ۱۳۹۹. Irna.ir
2. Asmundson, Gordon J.G. Steven Taylor. (2020). How health anxiety influences responses to viral outbreaks like COVID-19: What all decisionmakers, health authorities, and health care professionals need to know. *Journal of Anxiety Disorders*. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102211>.
3. Asmundson, G. J. G., Taylor, S., Carleton, R. N., Weeks, J. W., & Hadjistavropoulos, H. D. (2012). Should health anxiety be carved at the joint? A look at the health anxiety construct using factor mixture modelling in a non-clinical sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 26, 246–251. [http://refhub.elsevier.com/S0887-6185\(20\)30025-6/sbref0020](http://refhub.elsevier.com/S0887-6185(20)30025-6/sbref0020)
4. Bloomberg Businessweek. (2020). China's Divorce Spike Is a Warning to Rest of Locked-Down World. <https://www.bloomberg.com/businessweek>.
5. Brooks, Samantha K, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg, Gideon James Rubin. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. Published Online February 26, 2020 [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
6. Cummins, A, Eleanor. (April 2020). GUIDE TO THE COVID-19 PANDEMIC. Grief support systems have been wrecked by COVID-19. *The Verge*. April, 1, 2020. <https://www.theverge.com/users/>
7. Dalton, Louise, Elizabeth Rapa, Alan Stein.(April 2020). Protecting the psychological health of children through effective communication about COVID-19. March 31, 2020 [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(20\)30097-3](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30097-3)
8. DeGregory, Priscilla and Laura Italiano. (2020) Coronavirus is making couples sick —of each other: Lawyers see divorces surge. *New York Post*. April, 4, 2020. <https://nypost.com/2020/04/03/sick-of-you-lawyers-see-coronavirus-divorce-uptick/>
9. Dong, Lu and Jennifer Bouey. (2020). Public Mental Health Crisis during COVID-19 Pandemic, China. *Emerging Infectious Diseases*. Volume 26, Number <https://doi.org/10.3201/eid2607.200407>
10. Huang, Yeen & Zhao, Ning (April 2020). Generalized anxiety disorder, depressive symptoms and sleep quality during COVID-19 epidemic in China: a web-based cross-sectional survey. medrxiv. The Preprint Server for Health Sciences. March 09, 2020. doi: <https://doi.org/10.1101/2020.02.19.20025395>
11. Jiao, Wen Yan, Lin Na Wang, Juan Liu, Shuan Feng Fang, Fu Yong Jiao, Massimo Pettoello-Mantovani, and Eli Somekh. (2020). Behavioral and Emotional Disorders in Children during the COVID-19 Epidemic. *The Journal of Pediatrics*. April 03 ,2020. doi: 10.1016/j.jpeds.2020.03.013.
12. Kluge, Hans Henri P. (2020). Statement – Physical and mental health key to resilience during COVID-19 pandemic. WHO Regional Director for Europe. World Health Organization. March,26, 2020. <http://www.euro.who.int/en/home>.

منابع

13. Kluge, Hans Henri P. (2020). Mental health and psychological resilience during the COVID-19 pandemic. WHO Regional Director for Europe. World Health Organization. March,27, 2020. <http://www.euro.who.int/en/home>.
14. Nianqi , Liu , Fan Zhang , Cun Wei , Yanpu Jia , Zhilei Shang , Luna Sun , Lili Wu , Zhuoer Sun , Yaoguang Zhou , Yan Wang , Weizhi Liu (2020). Prevalence and predictors of PTSS during COVID-19 Outbreak in China Hardest-hit Areas: Gender differences matter, Psychiatry Research, doi: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112921>.
15. Schoch-Spana, Monica. (April, 2020). COVID-19's Psychosocial Impacts The pandemic is putting enormous stress on all of us but especially on health care workers and other specific groups. Scientific American. March 20. 2020. <https://blogs.scientificamerican.com/>
16. Scott, Karen S.(April 2020). Onslaught of complicated grief:COVID-19 and death. Springfield NeNews- leader. April, 2, 2020. <https://www.news-leader.com/>
17. Sijia Li, Yilin Wang, Jia Xue , Nan Zhao, and Tingshao Zhu. (2020). The Impact of COVID-19 Epidemic Declaration on Psychological Consequences: A Study on Active Weibo Users. International Journal of Environmental Research and Public Health17,2032 <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17062032>
18. Taylor, S. (2019). The psychology of pandemics: Preparing for the next global outbreak of infectious disease. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. [http://refhub.elsevier.com/S0887-6185\(20\)30025-6/sbref0045](http://refhub.elsevier.com/S0887-6185(20)30025-6/sbref0045)
19. Weir, Kirsten (April, 2020). Grief and COVID-19: Mourning our bygone lives. American Psychological Association. April, 1, 2020. <https://www.apa.org/news/apa/2020/04/grief-covid-19>.
20. World Health Organization. (April 2020).Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak. 18 March 2020. <https://www.who.int>.
21. Xiang, Y.-T., Yang, Y., Li, W., Zhang, L., Zhang, Q., Cheung, T., Ng, C.H., (2020). Timely mental health care for the 2019 novel coronavirus outbreak is urgently needed. Lancet Psychiatry. [http://refhub.elsevier.com/S1876-2018\(20\)30098-8/sbref0035](http://refhub.elsevier.com/S1876-2018(20)30098-8/sbref0035)

پیامدهای کرونا بر شهر و شهرسازی آینده

ایرج قاسمی

دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری و عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
i_ghasemi@yahoo.com

چکیده

شهر به عنوان یک سیستم پیچیده و آشوبی عمل می کند که با ورود به بی نظمی، در تلاش برای دستیابی به نظم جدیدی است. در این تأثیر و تأثر انتظار می رود که فضای شهری به شیوه نسبتاً متفاوتی باز تولید شود و در این باز تولید، روابط بین مراکز فعالیت، سکونت و فضا دچار تحول شده، الگو و رفتار جدیدی را پی ریزی کند که خود می تواند فضای جدیدی را باز تولید کند. هدف این مطالعه، کشف آثار احتمالی بحران ناشی از کرونا در فضای شهری و منطقه ای و هم افزایی این تأثیر و تأثر با الگوی روابط و رفتار انسان در فضا است. برای این منظور پس از بررسی اسناد و منابع تاریخی و مشاهدات ناشی از تجربه زیسته، با گروهی از صاحب نظران و متخصصان این رشته مصاحبه شد که ۴۶ نفر از این افراد از طریق پرسشنامه طراحی شده بر بستر فضای مجازی، نظر خود را درباره متغیرها اعلام کردند. میانگین و ضریب تغییرات یافته های این نظرسنجی نشان داد که در همه متغیرها، میانگین نظرها بالاتر از پنج بوده و بنابراین صاحب نظران معتقد به تغییر در آینده هستند. اما ضریب تغییرات گویای آن است که تحولات عینیت یافته در وضع موجود، بیش از سایر متغیرها مورد وفاق و اتفاق نظر است. بنابراین ضمن تدوین اقدامات فوری در زمینه این موارد، برای سایر موارد نیز سناریوهای بلندمدت تری تدوین شود.

واژه های کلیدی: شهر و شهرسازی، کرونا، اپیدمی ها، مخاطره مدرن و سیستم آشوبی.

مقدمه

از اوایل سال جدید میلادی، جهان در جریان بحرانی قرار گرفت که شاید تصور نمی‌رفت اینگونه به جهانگیری تبدیل شود. کرونا یا کووید ۱۹ که از شهر ووهان چین پای به زندگی انسان گذاشت، با فرایند «فشرده شدن زمان و مکان» (رنه شورت، ۱۳۸۱: ۷۳) حاضر و غایب به لحاظ مکانی و زمانی به یکدیگر نزدیک شدند و به سرعت در سرزمینی به پهناوری کره زمین شیوع یافت. جهانی شدن از سوی دیگر چنان اقتصاد محلی را به اقتصاد جهانی پیوند زد که تصویری از تفکیک این دو غیر ممکن است. بنابراین در سایه فشرده شدن زمان و مکان و اقتصاد جهانی، نظامی از روابط شکل گرفت که بر اساس تعبیر فوکویاما می‌توان به آن پایان تاریخ گفت. هر یک از این دیدگاه‌ها که مدنظر قرار گیرد، با اندکی تفاوت بر نظام‌مند بودن روندها و جهت‌گیری‌ها خواهیم رسید؛ با این تفاوت که این نظم نسبت به جامعه سنتی از نظمی متقارن به نظمی نامتقارن تبدیل شده است. تحول در فرایندهای سیستمی و شبکه‌ای شدن سیستم بر همه ابعاد زندگی انسان و از جمله دفاع و آمادگی مقابله با بحران‌های طبیعی و انسانی تأثیر گذاشته است. ویژگی‌های یک شبکه می‌تواند راهبردهای بازدارندگی را با تغییرات بنیادین روبه‌رو سازد (قاسمی، ۱۳۹۳). در این چارچوب، همه‌گیری جدیدی با عنوان کووید ۱۹ یا کرونا نه مثل اسلاف خود (طاعون، وبا، ابولا، آنفولانزا و...)، بلکه با سرعت و شتاب بیشتری جوامع را از شرق تا غرب درنوردید. به دنبال آن، موجی از تحولات در ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایجاد کرد؛ به طوری که این پدیده از یک پدیده پزشکی به پدیده اجتماعی، اقتصادی و در پی آن شهر و شهرنشینی تبدیل شد. بر عکس سایر اپیدمی‌ها، این بار کرونا، ثروتمند و فقیر و شمال و جنوب را به یک چشم نگاه می‌کند؛ اما همواره گروه‌های آسیب‌پذیر به دلیل ناتوانی در رعایت موازین بهداشتی، الزام برای کار و تأمین حداقل معیشت خانواده و پرسه‌زنی اجتماعی برای فرار از مسکنی که محل سکونت نیست، بیشتر در معرض بیماری قرار دارند و این زمینه دیگری برای درگیری اجتماعی و اقتصادی همه گروه‌ها فراهم می‌کند. اپیدمی جدید، با کمی تأخیر و در شرایط ویژه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی وارد ایران شد. بنا به دلایل مدیریتی در سطح کلان جامعه، امکان قرنطینه کامل - آنگونه که متخصصان بهداشت و درمان انتظار داشتند - وجود نداشت. مبادلات تجاری، اقتصادی و اجتماعی به همراه تعطیلی مراکز آموزشی و فرهنگی، شبکه‌های شکل گرفته سنتی از روابط اجتماعی و سفر را هر چند نه در اندازه قبلی، با حجم دور از انتظار فعال کرد. بدین ترتیب فرایندهای اجتماعی و اقتصادی با شکل و فرم

دیگری در فضا، رخ نشان دادند. با توجه به طول مدت و زمان شکل‌گیری و اجرای این فرایندها (حدود دو ماه تا کنون)، برخی بر تغییرات کلی سیاست، برخی درباره موضوعات اساسی برنامه‌ریزی مانند تقویت سیستم‌های حمل‌ونقل عمومی و برخی درباره جنبه‌های طراحی شهری مانند بستن خیابان‌ها به روی اتومبیل و اختصاص خیابان‌ها برای دوچرخه‌سواران و پیاده‌ها تأکید دارند (Daneshpour, 2020).

به هر حال انتظار می‌رود بخشی از این فرایندها به فرهنگ و سبک زندگی بار شده، در آینده خود را تثبیت کند. در این صورت اگر به تعبیر لفور، فضا بازتولیدی از فرایندهای اجتماعی و اقتصادی دانسته شود، انتظار می‌رود فضا و کالبد شهری در این جریان به بازتولید خود پردازد که می‌تواند در ادامه گذشته و یا متفاوت با آن باشد. به تعبیر دیگر، بحران کرونا بر فضا و مکان در شهر تأثیر می‌گذارد و تغییراتی در آنها ایجاد خواهد کرد. این تغییرات چه و چگونه خواهد بود، نیازمند بررسی و مطالعات بیشتری است که در این شرایط زمانی، تحقق آنها دور از انتظار خواهد بود. به عقیده انجمن بین‌المللی شهرسازان، هنوز برای ارزیابی پیامدهای درازمدت این موضوع زود است (همان)، اما می‌توان سناریوهایی از این فرایند داشت.

در این مطالعه تلاش خواهد شد تا برخی از زوایای موضوع برای ایجاد چالش فکری در این زمینه بررسی شود. بنابراین هدف مقاله، طرح اولیه موضوع چالش برانگیز تأثیر بحران کرونا بر فضاهای شهری است و به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که کرونا و پروتکل‌های بهداشتی و درمانی آن، چه اثراتی بر شهر و شهرسازی خواهد گذاشت و پیامدهای این اثرگذاری چه خواهد بود؟

چارچوب نظری

۱- کرونا به عنوان مخاطره

فضا، محیط و فرم فضایی، محصول فرایندهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی (Lefebvre, 1991، زیاری، ۱۳۸۲: ۹۷ و حاتمی‌نژاد و قهرایی، ۱۳۸۵: ۳۳) است. می‌توان گفت که شهر، مکان تجربه مدرنیته (برمن، ۱۳۸۹ و تاجبخش، ۱۳۸۶: ۳۱) و محل تولید و عرضه دستاوردهای آن بوده و از آنها تأثیر می‌پذیرد (زیاری، ۱۳۸۲: ۱۵۱). نوگردانی شهری، ضمن اینکه افزایش امکانات و خدمات شهری را تضمین کرده و رفاه شهروندان را بهبود بخشیده و بخشی از تهدیدهای شهرهای سنتی را کاهش داده، شهرهای امروزی را به مکان‌هایی پرمخاطره تبدیل کرده است. مخاطراتی که با تهدیدها و خطرهای دوره ماقبل مدرن تفاوت اساسی دارد (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۴).

از مخاطره و ریسک، برداشت‌های متفاوتی وجود دارد. «مفهوم «مخاطره»، پیامد نگرانی عظیم جامعه درباره تطابق با خطرات زندگی مدرن است» (ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۷: ۱۲۷). بنابراین هر جامعه‌ای که فرایند مدرنیزاسیون را دنبال کرده، خواهان تطبیق خود با اصول مدرنیته باشد، باید بپذیرد که با مخاطرات جدیدی روبه‌رو خواهد شد. در برداشتی دیگر، «مخاطره» از موقعیت‌های غیر قابل کنترل مدرنیته تولید می‌شود. روایت مخاطره، روایت طنزآمیزی است. به بیان سقراطی، «آگاهی داشتن انسان از اینکه هیچ چیز نمی‌داند^۱». انسان نمی‌داند در آینده با چه خطرانی روبه‌روست (beck, 2006: 329). به تعبیر این جامعه‌شناس برجسته آلمانی، شعار جامعه نوین از «من گرسنه‌ام»، به «من می‌ترسم یا نگرانم» تغییر یافته است (نوروزی و تلخایی، ۱۳۹۸).

در بیانی دیگر، مخاطره روش سیستماتیک رویارویی با خطرات و ناامنی‌هایی است که به وسیله مدرنیزاسیون تولید می‌شود (beck, 1992: 21). این مفهوم با واژه‌های مشابه «خطر^۲» و «در معرض خطر قرار گرفتن^۳» متفاوت است (Mythen, 2004: 13-14; Giddens, 1999: 3). مخاطره به شرایط و موقعیتی نظر دارد که احتمالاً خطر آفرین و صدمه‌زننده است. مفهوم مخاطره با ظهور مدرنیته بسط یافت (Giddens & Pierson, 1998: 103) و با مفهوم بازاندیشی پیوند دارد. در این معنا، مدرنیته جریانی است که به شکلی ناخواسته شرایط مخاطره‌آمیز را می‌آفریند (ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۷: ۱۲۶). بک معتقد است که در جوامع غربی که در دوره‌ای در حال گذار زندگی می‌کنند، جامعه صنعتی در حال تبدیل شدن به یک جامعه مخاطره‌آمیز است. جامعه مخاطره‌آمیز، جامعه‌ای است که به نحو روزافزون درباره آینده (و اغلب ایمنی) نگران است و این نگرانی، مفهوم مخاطره را پدید می‌آورد (Giddens, 1999: 3). در دوران گذار، تولید ثروت، ملازم با بیم‌زدگی است؛ بیم‌زدگی‌ها یا مخاطراتی که به منزله پیامد مدرنیزاسیون در حال گسترش‌اند. مدرنیزاسیون مبتنی بر مسیرها یا مجاری جامعه صنعتی در حال جایگزینی به وسیله مدرنیزاسیون مبتنی بر اصول یا قواعد جامعه صنعتی است (توسلی و ودادهیر، ۱۳۸۸: ۲۵). بدین ترتیب شبکه‌ها و مجاری انتقال اطلاعات، نوآوری و به دنبال آن ویروس‌ها و عوامل تهدیدکننده انسان اهمیت می‌یابد.

1- I know that I know nothing
2- Hazard
3- Danger

جدول ۱- مقایسه مشخصه‌های مخاطره در جامعه ماقبل مدرن و جامعه مدرن

مشخصه	ماقبل مدرن	مدرن
نمونه مخاطرات	خشک سالی، بلاای طبیعی، جنگ‌ها، خدایان و شیطان‌ها	آلودگی‌ها، تخریب محیط زیست، تهدیدهای مدرن، عدم امنیت حریم خصوصی
ماهیت	محلی	جهانی و غیر محلی
مدیریت مخاطره	تسخیرناپذیر	تسخیرپذیر و قابل تبیین. با استفاده از ابزار تکنولوژیک قابل کاهش است، اما هیچ‌گاه به طور کامل کنترل نمی‌شود.
منشأ مخاطره	طبیعت و عوامل متافیزیکی	دنیای مرموزتر و نامعین‌تر طبیعت (سرسشت) و عملکرد آدمیزاد
نحوه مقابله	مبتنی بر طبیعت و بدون آگاهی و تصمیم	مبتنی بر تصمیم‌ها به ویژه تصمیم‌های گروه‌های ذی‌نفع

(توسلی و ودادهیر به نقل از قاسمی و دیگران، ۱۳۹۴)

جدول ۲- انواع مخاطرات و ویژگی هر یک از آنها از دیدگاه دو صاحب نظر اصلی این حوزه

صاحب نظر	نوع مخاطره	ویژگی مخاطره
گیدنز	مخاطرات خارجی ^۱	از ناحیه طبیعت بر انسان وارد می‌شود. با افزایش آگاهی، مخاطره افزایش می‌یابد و تنوع بیشتری پیدا می‌کند.
	مخاطرات انسان‌ساخت ^۲	تهدیدهایی که بر فعالیت بشری تأثیر می‌گذارند، زاییده انسان‌اند. از پیش مشخص شده نیست. تکنولوژی و فناوری‌های مدرن و انسان ایجاد می‌کند.
بک	مخاطره‌های دموکراتیک	همه شهروندان در مقابل آن برابر هستند. تفاوتی بین قشرهای اجتماعی و اقتصادی وجود ندارد. آلودگی هوا و بیماری‌های تنفسی از این نوع مخاطره به شمار می‌روند.
	مخاطره‌های تبعیض‌آمیز	نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی در مدیریت مخاطره نقش اساسی دارند (داراها در مقابل ندارها). فقر در تمامی ابعاد و ساحت‌های خود مخاطره‌آفرین است.

(تلخیص و اقتباس از مؤلف)

با توجه به تقسیم‌بندی بالا، تهدید کرونا در دسته مخاطرات خارجی و دموکراتیک قرار می‌گیرد. این تهدیدکننده، مخاطره‌ای است که بر بستر جهانی شدن طبق نظریه‌ها گستراننده اشاعه پیدا کرده و جهان را همراه خود کرده است. در این شرایط جدید، انسان‌نگران سرنوشت خود است. در برابر این تهدید و مخاطره، انسان سه واکنش ممکن از خود بروز می‌دهد: انکار، بی‌تفاوتی و یا تغییر و تحول (beck, 2006: 331). به نظر می‌رسد که شهروندان ایران، دو مرحله پیش‌گفته را پشت سر گذاشته و در حال تغییر و تحول در زندگی، کار و فضای

1- External risk

2- Manufactured risk

زیستی خود هستند. در این تغییر و تحول و به تعبیر گیدنز، بازاندیشی، از این به بعد فضاهای شهر نیز به نحو دیگری باز تولید خواهد شد تا انسان بتواند مخاطره جدید را مدیریت کند. در این فرایند قطعاً فناوری جدید و فرایندهایی که قبلاً امکان بروز و ظهور نداشتند، به انسان امروزی کمک خواهد کرد.

شهر به عنوان سیستم پیچیده و آشوبی

به طور کلی سیستم جهانی نوین در قالب سیستم‌های پیچیده و آشوب قابل بررسی است. در چنین سیستمی تنها نظریه پیچیدگی و آشوب است که توان تحلیل چنین سیستمی را دارد. نظریه پیچیدگی و آشوب، سامان و سازه سیستمی را در برمی‌گیرد که به دلیل تنوع در اجرای آن هر چند به نظر می‌رسد نوعی بی‌نظمی بر آن حاکم است، در بردارنده نظم مشخصی است. از این رو تهدیدها، ویژگی پیش‌بینی‌ناپذیری، غیر خطی، فاقد قطعیت و غیر معمول خواهند داشت (قاسمی، ۱۳۹۳). در چنین سیستمی:

- نظم نامتقارن است. بنابراین به طور قطعی نمی‌توان ارتباط میان اجزای سیستم را پیش‌بینی کرد.

- تهدیدها نیز ویژگی پیش‌بینی‌ناپذیر، غیر خطی، فاقد قطعیت و غیر معمول خواهند داشت.

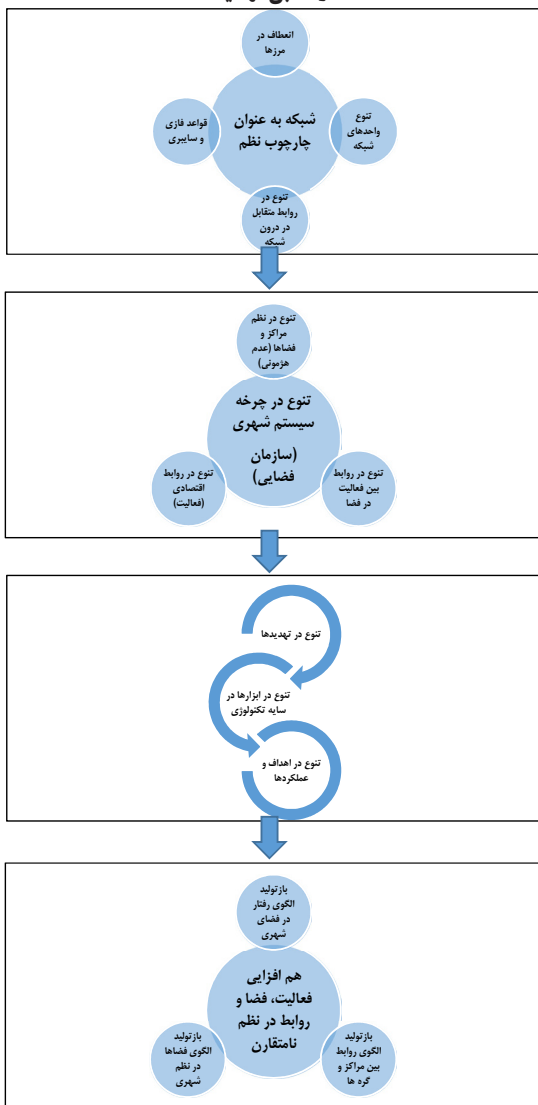
- دفاع هم دارای ویژگی‌های چنین سیستمی است.

- هر چند در برگیرنده مجذوب‌کننده‌های ناآشناست، چنین مجذوب‌کننده‌هایی بدون الگو نخواهند بود و در نهایت الگوی رفتاری خاصی را نمایان خواهند ساخت.

- راهبرد دفاع به‌ویژه دفاع جامع، از ویژگی‌های سیستم‌های پیچیده و آشوبی است.

شهر به عنوان سیستم پیچیده و آشوبی قابل تحلیل است. بر اساس این چارچوب تحلیلی، الگوی رفتار به عنوان اولین جزء این سیستم، از حالت ساده و سنتی و سلسله‌مراتبی مبادی و مقاصد مشخص و تعریف شده، به روابط نامتقارن، متنوع، فاقد مرز و فاقد نظم سلسله‌مراتبی تغییر می‌یابد. در این حالت انسان به عنوان عامل و ناقل بیماری دارای رفتاری پیش‌بینی‌ناپذیر است و می‌تواند فضاهای شهری را تحت تأثیر خود قرار دهد. در این روابط شبکه‌ای، هر عضو بدون توجه به جایگاه خود در نظام سلسله‌مراتب شهری و نیز اندازه و ابعاد کارکردی می‌تواند با مقاصد بزرگ‌تر و کوچک‌تر خود به صورت مستقیم و چرخه‌ای رابطه برقرار کند. در نتیجه مشاهده می‌شود که بعد از آلوده شدن یک شهر بزرگ، احتمال آلوده شدن یک روستا در دورافتاده‌ترین مکان و یا با آلوده شدن محله‌ای از شهر، محلات و فضاهای بزرگ و کوچک دیگر بسته به نوع ارتباط و الگوی رفتاری

تصویر ۱: چارچوب مفهومی نظم شبکه‌ای نامتقارن در مقابل تهدید

(اقتباس از قاسمی، ۱۳۹۳)

انسان شهروند، تحت تأثیر قرار می‌گیرد. در چنین شرایطی تنوع تهدید هم از نظر موضوعی و هم از نظر مکانی مشاهده می‌شود. سرانجام الگوهای رفتاری متفاوت و متمایزی در شبکه مشاهده خواهد شد که ممکن است از ناحیه واحدها و یا شبکه به عنوان یک کل شکل گیرد. بدین ترتیب هر تغییر کوچک در سیستم شهری می‌تواند تأثیرات بزرگی در کل آن سیستم به وجود آورد.

تنوع در نظم روابط، فعالیت در بستر فضای شهری با استفاده از ابزار و فناوری جدید از جمله هوشمند شدن نظم روابط و فناوری ارتباطی، پس از یک دوره انکار و بی‌تفاوتی، تلاش می‌کند تا روابط، فعالیت و فضا را در نظم پیچیده و آشوبی فعلی به الگوی دیگری که دارای تنوع، انعطاف و بی‌مکان بوده، تعریف کرده، آنها را در این چارچوب بازتولید کند (ر.ک: قاسمی، ۱۳۹۳؛ حسینی، ۱۳۹۶ و اشرافی، ۱۳۹۵).

روش تحقیق

این مقاله از روش مطالعات آینده‌پژوهی تبعیت می‌کند. از سوی دیگر با توجه به ناشناخته بودن ابعاد موضوع، پژوهش از نوع اکتشافی است. ابتدا با مطالعه اسناد و مدارک و مقاله‌های تاریخی، سوابق بحران‌های مشابه از جمله طاعون و وبا مطالعه شد. سپس پرسشنامه حاوی ده چالش اساسی احتمالی در آینده شهرسازی مطرح شد و در مرحله اول از صاحب‌نظران و نخبگان حوزه تقاضا شد تا در ارزیابی خود درباره گزاره مطرح شده درباره تأثیر کرونا بر فضای شهری و منطقه‌ای، امتیازی بین ۱ تا ۱۰ به آن اختصاص دهند. پرسشنامه به صورت برخط طراحی و از طریق فضای مجازی به صاحب‌نظران داده شد. در این فراخوان، پنجاه نفر مشارکت کردند. بر اساس یافته‌ها، مشارکت کنندگان حداقل کارشناس ارشد و حداکثر فوق دکترا بودند. این گروه را تحصیل کردگان رشته‌های شهرسازی، جغرافیا و جامعه‌شناسی تشکیل داده و از دانشگاه‌های اتریش، تبریز، تهران، خوارزمی، تربیت مدرس، شهید بهشتی و مهندسان مشاور و پژوهشگاه علوم انسانی در این فراخوان مشارکت داشتند. دیدگاه‌ها با اسناد و مدارک تاریخی تطبیق داده شد و نیز با مقتضیات روز هماهنگ گردید. بدیهی است این فرایند می‌تواند ادامه یابد.

جدول ۳- ویژگی مشارکت کنندگان در دلفی

تحصیلات	فراوانی	فراوانی پاسخ دهنده	درصد فراوانی کل	درصد پاسخ دهنده
بدون پاسخ	۸	۰	۱۶	۰
دکتری	۲۲	۲۲	۴۴	۵۲,۴
فوق دکترا	۱	۱	۲	۲,۴
کارشناس ارشد	۱۹	۱۹	۳۸,۰	۴۵,۲
جمع	۵۰	۴۲	۱۰۰	۱۰۰

یافته‌ها

پیشینه تاریخی بیماری‌های همه‌گیر

هر چند کرونای جدید در نوع خود متفاوت و در تاریخ سابقه نداشته، همه‌گیری‌ها با وسعت و اندازه‌های متفاوت در جهان و ایران سابقه دارد. همه‌گیری‌هایی مثل طاعون، وبا، ابولا و آنفلانزا، نمونه‌هایی از این همه‌گیری‌هاست. آنچه بیش از همه و با مدت زمان بیشتری در ایران تأثیرات خود را برجای گذاشت، همه‌گیری وبا و طاعون بوده است. به همین دلیل همه‌گیری‌ها با تأکید بر این دو، در سابقه تاریخی جهان و ایران بررسی شده، تأثیرات آنها تحلیل می‌شود.

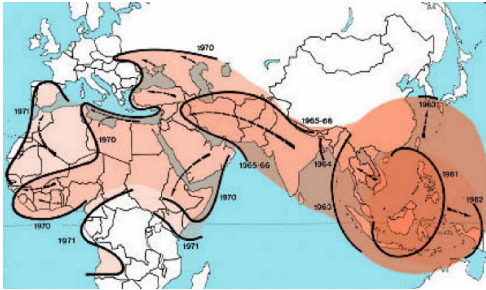
الف) تجربه جهانی

حدس اولیه این است که منشأ تاریخی وبا در جهان به عنوان یک بیماری همه گیر، از هند و دلتاهای رود گنگک باشد. پایین بودن وضعیت بهداشت در آنجا و استفاده از آب استخرهای آلوده‌ای که آب در آنها ساکن بود، باعث شد که از عهد باستان، موارد این بیماری در هند رایج شود. ثبت اطلاعات به شیوه علمی و مدرن این بیماری از قرن نوزدهم در جهان شروع شد. با این حال اطلاعات تاریخی سازمان بهداشت جهانی نشان می‌دهد که اولین بیماری همه گیر یا همه گیر جهانی، در سال ۱۸۱۷ از منطقه بومی آن در جنوب شرقی آسیا آغاز شد و متعاقباً به سایر نقاط جهان رواج یافت. این همه گیری اول و پس از آن، عوارض سنگینی و غیر قابل بازگشتی در جهان داشته است. موج دوم همه گیری وبا در سال ۱۹۶۱، در اندونزی آغاز شد و به سرعت در کشورهای دیگر آسیا، اروپا، آفریقا و سرانجام در سال ۱۹۹۱ به آمریکای لاتین گسترش یافت که بیش از یک قرن از وبا در آنجا خبری نبود. این بیماری به سرعت در آمریکای لاتین شیوع پیدا کرده و باعث شده که در آن سال، نزدیک به ۴۰۰۰۰۰ مبتلا گزارش شود و بیش از ۴۰۰۰ مرگ در شانزده کشور از قاره آمریکا رخ دهد.

در فاصله زمانی ۱۵۰ ساله، هفت همه گیری یا پاندمی عمده این بیماری در جهان شناسایی شده است:

- همه گیری اول در قسمت بنگال هند بین سال‌های ۱۸۱۷ تا ۱۸۲۴ رخ داد. بیماری از هند به جنوب شرقی آسیا و سپس چین و ژاپن و خاورمیانه و جنوب روسیه رسید.
- همه گیری دوم بین سال‌های ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۵ رخ داد و عمدتاً آمریکا و اروپا را متأثر کرد. دلیل آن هم پیشرفت‌های فناوری و میزان زیاد مبادلات تجاری و مهاجرت‌های گسترده‌ای بود که رخ می‌داد.
- همه گیری سوم بین سال‌های ۱۸۳۹ تا ۱۸۵۶ بود و به شمال آفریقا و جنوب آمریکا هم رسید و به ویژه در برزیل غوغا کرد.
- همه گیری چهارم بین سال‌های ۱۸۳۶ تا ۱۸۷۵ رخ داد و منطقه زیر صحرای بزرگ آفریقا را گرفتار کرد.
- همه گیری‌های پنجم و ششم به ترتیب بین سال‌های ۱۸۸۱ تا ۱۸۹۶ و ۱۸۹۹ تا ۱۹۲۳ رخ داد. این دو، آمار مرگ و میر کمتری داشتند، چون در این زمان باکتری وبا کشف و راه پیشگیری از آن مشخص شده بود. با وجود این در مصر، ایران، هند و فیلیپین، وبا در همین زمان به طرز گسترده‌ای شایع شد و افراد زیادی به خاطر ابتلا به آن درگذشتند.
- آخرین همه گیری در سال ۱۹۶۱ در اندونزی گزارش شد و به خاطر ظهور گونه جدیدی بود که همان El Tor است. این گونه هنوز هم در کشورهای در حال توسعه شیوع می‌یابد (سایت سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۲۰).

شکل ۲: همه‌گیری وبا و جایگاه ایران در این تهدید

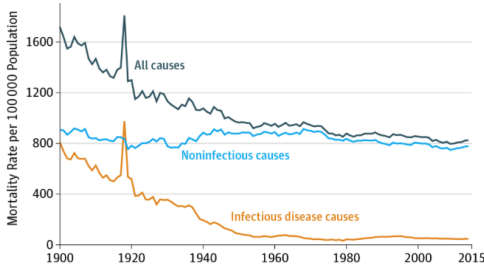
(سایت پزشکی، ۱۳۹۳)

تصویر ۳: توزیع فضایی بیماری وبا در جهان تا سال ۱۹۱۷ میلادی

No.	Yrs	Origin	Pandemic organism
1	1817-1823	India	Unknown
2	1829-1851	India	Unknown
3	1852-1859	India	Unknown
4	1863-1879	India	Unknown
5	1881-1896	India	<i>V. cholerae</i> O1, classical biotype
6	1899-1923	India	<i>V. cholerae</i> O1, classical biotype
7	1961-present	Sulawesi, Indonesia	<i>V. cholerae</i> O1, El Tor

(سایت پزشکی، ۱۳۹۳)

شکل ۴: نمودار تغییرات مرگ و میرهای ناشی از بیماری‌های عفونی در مقایسه با سایر علل

(سایت بانک جهانی، ۲۰۲۰)

از نظر سازمان بهداشت جهانی، همه‌گیری وبا علاوه بر رنج‌های انسانی ناشی از بیماری، باعث وحشت و اختلال در ساختار اجتماعی و اقتصادی می‌شود و می‌تواند مانع از توسعه در جوامع ناعادلانه ناشی از هراس توسط سایر کشورها شامل محدود کردن یا ممنوع کردن مسافرت از کشورهایی است که شیوع وبا در آن اتفاق می‌افتد، یا محدودیت‌هایی برای واردات برخی غذاها وجود دارد. به عنوان مثال، شیوع وبا در پرو در سال ۱۹۹۱ به دلیل تحریم‌های تجارت مواد غذایی و اثرات منفی آن بر گردشگری، ۷۰ میلیون دلار برای این کشور هزینه داشت (سایت بانک جهانی، ۲۰۲۰).

بین سال‌های ۱۹۰۰ و ۱۹۵۰، میزان مرگ و میر ناشی از بیماری‌های عفونی تقریباً از نصف به کمتر از ۱۰٪ از کل مرگ و میرها کاهش یافت، که

میزان مرگ و میرها را به طور قابل توجهی کاهش می‌داد. توجه داشته باشید که بالا رفتن تعداد مرگ و میرها در سال ۱۹۱۸ ناشی از آنفلوآنزای اسپانیا و افزایش‌های کوچک ۱۹۸۰-۱۹۹۵ به دلیل ایدز و شیوع‌های اخیر سل است (Litman, 2020).

در حوزه شهر و شهرسازی، بیماری‌ها و بهداشت شهری، بستری شدت تا مداخلات شهرسازانه بر پایه آنها صورت گیرد. به عنوان نمونه دومین اصل هوسمان، شهردار معروف پاریس برای این شهر عبارت بود از «وضعیت بهداشتی شهر با از میان بردن کوچه پس کوچه‌های منشأ بیماری‌های واگیردار ارتقا یابد». با این اصل، مداخله در شهر پاریس و ایجاد خیابان‌های عریض در محلات پرتراکم شهر اتفاق افتاد (گیدئین، ۱۳۶۵: ۶۴۳ و اریاب، ۱۳۹۲).

برخی اثرات و پیامدهای جهانی بیماریهای عفونی در محورهای زیر آمده است:

- اهمیت وبا تنها در میزان کشتار و کاهش جمعیت نبود، بلکه درک اجتماعی کسانی هم که شاهد این کشتار بودند، نکته مهمی بود. آنان دریافتند که قربانیان این بلا در درجه اول، تنگ‌دستان بودند که تاب مقاومت جسمانی نداشتند. بنابراین به سرعت، مرحله انکار به بی‌تفاوتی و تغییر اتفاق افتاد. مشاهدات عینی در این فرایند، کمک زیادی کرد.
- در جوامع پرجمعیت و اردوگاه‌ها، احتمال بیشتری وجود دارد. بنابراین جاهایی که فقرا و پناهندگان زندگی می‌کنند که خدمات بهداشتی و آب آشامیدنی ضعیف است، احتمال خطر بالاتر است و انتقال شخص به شخص در این مناطق که تراکم جمعیت بالاتر است، بیشتر می‌شود.
- جدای از هزینه‌های مستقیم، از دست دادن حقوق و حق‌الزحمه، کاهش تولید ناخالص، کاهش سفر و گردشگری، از پیامدهای اقتصادی این بیماری گزارش شده است.
- همه‌گیری طاعون در اروپا سبب افزایش تقاضا برای تولیدات شهری شد (Voigtlander & Voth, 2007).

ب) تجربه ایران

با ورود ایران به دوره مدرنیته و گسترش تجارت جهانی و افزایش ارتباط بین شهرها و روستاها، بیماری‌های واگیردار بیش از گذشته شیوع یافت (دهقان‌نژاد و کثیری، ۱۳۸۹)؛ به طوری که می‌توان قرن سیزدهم هجری (نوزدهم میلادی) را دوره شیوع بیماری‌های واگیردار در ایران دانست. در این دوره، علاوه بر اینکه امکانات بهداشتی بسیار ابتدایی بود و انواع بیماری‌ها از جمله وبا، طاعون، آبله، تیفوس و مالاریا، نقاط مختلف کشور را آلوده می‌کرد، ناآگاهی مردم در پیشگیری از بیمارها نیز بر مرگ‌ومیرها می‌افزود (جعفری و فروغی، ۱۳۹۴). طاعون از جمله بیماری‌های خطرناک و اضطراب‌آوری بود که در ایران عصر صفوی بروز یافته و تلفات زیادی به همراه داشت (پرغو و علی‌پور سیلاب، ۱۳۹۶). گزارش‌های مختلفی به بروز طاعون در سال ۹۴۶ ه. ق در تبریز و در سال ۹۴۸ ه. ق در اردبیل و فوت تعداد زیادی از اهالی شهر اشاره داشته‌اند. این بحران مجدداً در سال ۱۰۳۴ ه. ق و ۱۰۴۶ ه. ق در اردبیل و خلخال و نواحی اطراف تکرار شد (همان).

اطلاعاتی که منابع تاریخی از شیوع طاعون و تلفات آن در عصر صفوی به دست می‌دهند، در ارتباط مستقیم با مرکز سیاسی است و جالب اینکه با تغییر مرکز سیاسی، گزارش‌های مربوط به شیوع طاعون نیز تغییر یافته است (همان). به دلایل مختلف از جمله گسست‌های تاریخی در ایران، که مانع بزرگی بر سر راه انباشت تجربیاتی

از این دست بود، اینگونه تجربیات در زمینه مدیریت بیماری‌های واگیردار نتوانست از نسلی به نسل دیگر منتقل شده، میزان تلفات ناشی از شیوع بیماری را کاهش دهد. هر بار که مصیبتی از این دست فرامی‌رسید، نهاد باتجربه‌ای که بتواند از آلام مردم بکاهد، وجود نداشت و بیماری‌های واگیردار پیوسته مشکلاتی به صورت محلی و حتی در سطح کشور ایجاد می‌کرد (فلور، ۱۳۸۶: ۲۶۶).

شیوع بیماری‌های واگیر در تاریخ ایران به یک چالش اساسی بین موضوعات تخصصی پزشکی و بهداشتی با سیاست‌گذاران اقتصادی و اجتماعی و نیز سیاست‌مداران تبدیل شده است. همواره در طول تاریخ عده‌ای معتقد بودند که بی‌توجهی دولت‌ها به موضوع، یکی از دلایل افزایش تلفات ناشی از بیماری‌ها بوده است. به عنوان مثال هر چند عده‌ای در دوره صفویه، راه حل کنترل بیماری و با قرنطینه کامل ایران و بسته شدن کامل بنادر ورود و خروج کالا و افراد می‌دانستند، دولت وقت از قرنطینه کامل حمایت نکرد (دهقان‌نژاد و کثیری، ۱۳۸۹). با این حال فقط در دوره صدارت امیر کبیر در سال ۱۲۶۷، این دولتمرد مرز ایران با عراق را برای جلوگیری از وبا قرنطینه کرد (دهقان‌نژاد و کثیری، ۱۳۸۶). قرنطینه مرزهای شمالی در سال ۱۲۹۷ه.ق نیز بیشتر تحت تأثیر دلایل سیاسی بود تا تخصصی (سرنا، ۱۳۶۴). پس از شیوع بیماری وبا، بیماری طاعون از کشور همسایه وارد ایران شد و در حالی که عده‌ای معتقد بودند که این بیماری در ایران پانمی‌گیرد و زود از بین می‌رود (پولاک، ۱۳۶۱: ۵۰۲)، طی دو سال در ایران ماندگار شد و در بعضی مناطق ساحلی ایران چنان نقاط آلوده و تلفات انسانی بالا رفت که آبادی‌های شهری و روستایی از سکنه خالی شدند (جعفری و فروغی، ۱۳۹۴؛ دهقان‌نژاد و کثیری، ۱۳۸۹). در جهت مقابل، یکی از راه‌های جلوگیری از طاعون، آتش زدن کلبه‌های گلی بود. به همین دلیل در روستاهای شمالی از شیوع بیماری بهتر جلوگیری می‌شد (جعفری و فروغی، ۱۳۹۴).

یا در سند دیگری، هنری بروگشن در سفرنامه خود در این باره می‌نویسد: «پس از گردش در ویرانه‌های ری به سمت تهران بازگشتیم» (بروگشن به نقل از دهقان‌نژاد و کثیری، ۱۳۸۹). شیوع طاعون در اصفهان، موجب ایجاد رعب و وحشت در شهر شده، مردم را مجبور ساخت تا برای حفظ جانشان شهر را ترک نمایند که این موضوع به نوبه خود بیم مالی نیز به دنبال داشت تا آنجا که تمام محصولات کشاورزی از انواع میوه و سبزیجات از بین رفت. ترک منطقه طاعون‌زده و تغییر هوا به مردم توصیه می‌شد. در وبای سال ۹۸۹ه.ق قم، مردم برای حفظ جانشان به دهات پناه بردند (پروغو و علی‌پور سیلاب، ۱۳۹۶). در وبای

سال ۱۰۴۵ ه. ق شاه صفی از ورود به قزوین به دلیل وقوع طاعون خودداری کرد (وحید قزوینی به نقل از پرغو و علی پور سیلاب، ۱۳۹۶).

در سال ۱۲۴۷ همدان و کرمانشاه از اولین شهرهایی بودند که به خاطر جمعیت آن به زائران از عراق برگشته و ازدحام آنها با جمعیتی که در بازار رفت و آمد می کردند، در معرض بیماری قرار گرفتند و در سال ۱۲۴۸ ه. ق طاعون به اندازه ای تلفات از جمعیت شهر رشت گرفت که در تاریخ به آن شهر ارواح لقب دادند. در مجموع برآورد می شود نیمی از جمعیت گیلان از بین رفت و کم کم غیر بومی (خلخالها) در آنجا ساکن شدند. طاعون در شهرهای آمل و ساری و سایر شهرهای مازندران نیز به همین ترتیب تأثیر گذاشت (جعفری و فروغی، ۱۳۹۴). در سایر مناطق کشور نیز این تقلیل جمعیت و تخلیه شهرها و روستاها و نیز مهاجرت های گسترده پس از بحران وجود داشته است. در وبای سال ۱۳۱۰ تهران، بازار تعطیل شد، بانک ها بروات مردم را نمی گرفتند و یا بروات نمی دادند. زندگی بر مردم سخت شده بود و اجازه مسافرت نداشتند.

وبا بیشتر دامنگیر مردم فقیری بود که از تغذیه مناسبی برخوردار نبودند. این افراد دچار سوء تغذیه شدید شدند و این موجب کاهش قوای بدنی و ضعف عمومی آنها می شد. این امر منجر به ابتلای بیشتر این افراد از سایرین می گردد و در نتیجه بیشتر از دیگران به کام مرگ کشانده می شوند (ناطق به نقل از جعفری و فروغی، ۱۳۹۴). بدین ترتیب بیماری با فقر، رابطه مستقیمی داشته است.

«بارون دوید» که ده سال پس از طاعون بزرگ در خوزستان بوده، جمعیت شوشتر را چهار تا پنج هزار نفر تخمین زده و معتقد است که بسیاری از خانوارها به دزفول نقل مکان کردند (جعفری و فروغی، ۱۳۹۴).

از دیگر پیامدهای طاعون، از دست رفتن خانواده بوده که در طول تاریخ می توانست بحرانزا باشد؛ بحرانی که موارد متعدد به شکل اعتراض و شورش خود را نشان داده است و علاوه بر کاهش جمعیت، در شکل دهی بحران فقر و دیگر بحران ها مؤثرتر بود (همان).

از بحران های اجتماعی ناشی از وبا، بروز نارضایتی مردم بود که زمینه و فرصت را برای دیگر عوامل فراهم می کرد و در مجموع به صورت یک شورش اجتماعی بروز می کرد. برخی از شورش هایی که در نیمه اول قاجار رخ داد، علاوه بر دلایل مذهبی و مخالفت با سیستم حاکمیت، دلایل دیگری از جمله اعتراض به گسترش بیماری های فراگیری همچون وبا، طاعون و فقر در شهرهای مختلف بود (همان). شورش علی محمد باب بر همین بستر سوار شد (همان).

پیدایش مرض طاعون بر اساس مبانی معرفتی طب اسلامی، در ارتباط با ارتکاب انواع گناهان قابل ارزیابی است. در حقیقت در تناسب با فضای فکری - دینی مسلط بر جامعه عصر صفوی، شیوع انواع بیماری‌ها به خدا نسبت داده می‌شد که نتیجه انجام گناه از سوی افراد بود و برای رفع آن حتماً باید توبه نموده، از اعمال انجام شده، ابراز پشیمانی می‌نمودند (حقایق الطب، قرن ۱۱ ق: ۸۴، به نقل از پرغو و علی پور سیلاب، ۱۳۹۶). از دیگر موضوعات مهم در حیطه فرهنگ سلامت عصر صفوی که به نوعی با طب عامیانه مربوط می‌شود، جایگاه نجوم و تصور سعدی یا نحسی اعمال در شیوع بیماری طاعون بود (پرغو و علی پور سیلاب، ۱۳۹۶).

در تاریخ ایران، اسناد و مدارک زیادی از نحوه شیوع، حجم تلفات، افراد و گروه‌های درگیر بیماری، سیاست‌گذاری‌های کلان در زمینه جلوگیری از شیوع و درمان بیماری و اثرات کوتاه‌مدت و پیامدهای بلندمدت تر همه‌گیری‌ها وجود دارد که قابل بررسی است. اما در قالب اهداف این نوشته از مجموعه اسناد و مدارک تدوین شده، موارد زیر را می‌توان به صورت فهرست وار استخراج کرد:

- شیوع و بروز بیماری‌های واگیردار و همه‌گیری‌های تاریخی، هر چند از قبل هم وجود داشته، با ورود ایران به دوران مدرن و مدرنیته در این سرزمین، هماهنگی سرعت بیشتر و دوره زمانی کمتری داشته است. به عبارت دیگر تبادل با جهان خارج و توسعه تجارت، یکی از دلایل اصلی شیوع بیماری بوده است. هر چند عامل مذهبی و سفرهای زیارتی را نیز نمی‌توان نادیده گرفت.
- همواره در نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری ملاحظات خارجی و روابط با کشورهای دیگر و از جمله همسایه مدنظر قرار گرفته و تأثیر منفی یا مثبت داشته است؛ از قرنطینه کردن آستارا برای بستن راه دسترسی روسیه تا باز گذاشتن بنادر تجاری در جنوب برای حمایت از فعالیت برخی کشورها. بنابراین روابط و نوع تعامل با کشورهای دیگر، عامل مهمی در تصمیم بوده است.
- همواره چالشی بین قرنطینه کامل (مورد نظر متخصصان بهداشت و سلامت) و سیاست انبساط بازار و فعالیت وجود داشته است. در طول تاریخ و به روایت اسناد، فقط در دوره امیرکبیر، یک‌بار قرنطینه کامل در مرزهای غرب کشور اجرا شده است. در موارد دیگر تحت تأثیر سیاست‌های حکمرانان ملی و محلی و نیز تقاضای کشورهای همسایه به صورت ناقص و گاه زمان‌بندی شده، قرنطینه اجرا شده که مورد اعتراض متخصصان نیز بوده و ضعف عملکرد دولت ارزیابی شده است.
- درک مردم و هراس ناشی از همه‌گیری، یکی از آثار این بیماری‌ها بوده که مدت‌ها در جامعه باقی مانده است. این موضوع به حدی بوده که حتی مقطع

زمانی برای بیان رویدادها شده است. مثلاً تولد یا فوت افراد را به سال وبایی نسبت می‌دهند، به جای آنکه شماره سال را بیان کنند.

- وبا از ویژگی‌های سرزمین‌های عقب‌افتاده و از عوامل عقب‌ماندگی است. از یک طرف، زاده فقر است و از جهتی موجب فقر؛ قحطی می‌آورد و به دنبال قحطی می‌آید. معمولاً دامنگیر مردمی است که از وسایل مقدماتی بهداشت و تأمین اجتماعی برخوردار نیستند. از نظر اقتصادی، وبا عاملی است عمده در کاهش میزان جمعیت فعال و کاهش میزان تولید. از نظر سیاسی، تأثیر آن در تغییر مسیر تاریخ، انکارناپذیر است.

- عامل بروز بیماری و تأثیرگذار بر شیوع بیماری در نوع اقدامات تأثیرگذار بوده است. درباره وبا، فعالیت اقتصادی کشاورزان، بیشترین آسیب را دید؛ به طوری که به عنوان نمونه کشاورزان اصفهان، تمام صیفی‌جات خود را در جریان وبا ترک کرده، از شهر خارج شدند. درباره طاعون نیز مسکن روستایان (خانه‌های گلی مرکز شیوع طاعون دانسته شد) و فعالیت اقتصادی از جمله انبارها در شهرهای بندری و ساحلی، عامل شیوع تشخیص داده شد و تخریب و یا تخلیه شدند.

- همه‌گیری، از دست دادن شغل و فعالیت، فقر، نارضایتی و شورش، فرایندی بوده که در اغلب این همه‌گیری‌ها رخ داده است. نوع و شیوه بروز شورش و ابراز نارضایتی در تاریخ متفاوت و تحت تأثیر شرایط زمانی و مکانی بوده است. از راه‌بندان و راه‌زنی تا اعتراض سیاسی در شهرها و روستاها، بخشی از نمود نارضایتی و فقر و تنگدستی بوده است.

- در دوره‌ای از زمان، گروه‌ها و فرقه‌های سیاسی و دینی و اعتقادات و خرافه‌های سنتی و دینی بر این موج مشکلات و نارضایتی مردم سوار شده و مسائل دیگری را به وجود آورده‌اند. ترویج خرافه پرستی، بست‌نشینی در امامزاده‌ها تا شکل‌گیری و توسعه فرقه بهایی از جمله این اتفاقات بوده است.

- تخلیه جمعیت، تقلیل فعالیت و سکونت، مهاجرت از نقاط آلوده و جایگزینی جمعیت از جمله دیگر پیامدهای همه‌گیری در کشور بوده است. در طول تاریخ، تخلیه شهرهایی همچون رشت و جایگزینی جمعیت از خلخال در گیلان، نمونه‌هایی از این واقعه بوده است.

- تغییر مراکز تصمیم‌گیری سیاسی و پایتخت کشور و به دنبال آن تغییر گره ارتباطی باعث تغییر در مراکز پرریسک در همه‌گیری شده است. تجربه پایتختی تبریز و همه‌گیری در این شهر، نمونه‌ای از این اقدامات بوده است.

- مدیریت سرزمین و برنامه‌ریزی برای اسکان و فعالیت، حلقه مفقوده برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در زمینه بحران‌های ناشی از همه‌گیری بوده است.

تأثیر کرونا بر شهر

ارزیابی تأثیر بحران کرونا بر شهر و شهرسازی نیازمند گذشت زمان و نشانه‌های اولیه موضوع است. شهر در جریان بحران کرونا، شمشیر دولبه است: الف) شهرها بخش بزرگی از مشکل را دارند، زیرا گسترش و انتقال بیماری‌های عفونی از طریق افزایش تماس انسانی را تشدید می‌کنند. ب) شهرها نقش مهمی در آماده‌سازی، کاهش و سازگاری با همه‌گیری‌ها دارند (Daneshpour, 2020; ISOCARP, 2020). بر اساس مطالعات اکتشافی و ارزیابی پیش از اجرا، نمودهایی از وقوع پدیده‌هایی که در مدل مفهومی این مقاله به آن اشاره شده، در فضای شهری قابل پیگیری است.

۱- سازمان فضایی

سازمان فضایی نظام‌های شهری و به طور خاص روابط بین‌شهری در زمینه برنامه‌ریزی شهری و علوم منطقه‌ای، مدت مدیدی است که جایگاه ویژه‌ای یافته‌اند. در نظام شبکه‌ای مکان‌ها در برابر روابط، قدرت و سلطه خود را از دست خواهند داد. در این چارچوب، بروز بحران پیش‌بینی نشده، نظام روابط و در پی آن الگوی رفتار انسان برای دسترسی به مراکز را تغییر خواهد داد. در دوره گذشته بر اساس رویکرد حداقل کردن هزینه خدمات‌رسانی و نیز کاهش پیامدهای ناشی از حوادث طبیعی، تغییر در سازمان فضایی منطقه‌ای مورد تأکید قرار گرفته و از طریق کاهش تعداد روستاهای پراکنده و تجمیع آبادی‌ها و نیز افزایش تراکم‌های شهری برای کاهش تعرض به اراضی پیرامونی دنبال شده است. این سیاست اجرایی در طول تاریخ، کمی کمتر از هزار روستا و آبادی را تحت تأثیر خود قرار داده است. در شهرها نیز هر چند جلوگیری از پراکنده‌رویی و خزش شهری دنبال شده است، عملاً حاشیه‌نشینی و توسعه سکونتگاه‌های شهری و روستایی اتفاق افتاده، در نهایت رسماً پذیرفته شد. بحران‌هایی از نوع کرونا نشان داد که تجمیع و افزایش تراکم در سطح زمین علاوه بر افزایش تعاملات اجتماعی، نظام روابط بین مراکز مدیریت بیماری از طریق محدود کردن و قرنطینه را با مشکل روبه‌رو می‌کند. از سوی دیگر تجربه‌های تاریخی نشان می‌دهد که در مواردی تخلیه آبادی‌ها و شهرها در اثر بحران‌های مشابه با جایگزینی جمعیت و تغییر در کمیت و کیفیت جمعیت همراه بوده است. بنابراین برای مدیریت بحران این نوع از بیماری‌ها، بر شکل‌گیری خوشه‌های خوداتکا و روابط شبکه‌ای تأکید خواهد شد. یافته‌های ارزیابی انجام شده نشان می‌دهد که این گزینه میانگین ۶/۳ را داشته است. به تعبیری، پاسخ‌دهندگان با قطعیتی متوسط رو به بالا با این نظر موافق بودند. اینگونه می‌توان گفت که به احتمال زیاد تغییر رویکرد بالا، بر سازمان فضایی در سطح منطقه و نیز سازمان فضایی شهرها تأثیرگذار خواهد بود، اما این تأثیر در کوتاه‌مدت خود را نشان نمی‌دهد.

موضوع روابط فضایی و پیوندهای تعریف شده برای مدیریت بحران، تعریف استان‌های معین هر شهر و استان در مواقع مدیریت بحران‌های طبیعی، در شرایط قرنطینه و محدودیت‌های ارتباطی و تغییر الگوی رفتار متأثر از نوع بحران، نظم اساسی در پی بی‌نظمی‌های ظاهری است. در این شرایط، روابط و پیوندهای مکانی، اهمیت خود را از دست داده، چارچوب‌های جدیدی از این پیوندها در بستر شبکه‌ها و تکنولوژی جدید شکل خواهد گرفت که تبادل اطلاعات و نوآوری در مدیریت بحران در این کانال‌های ارتباطی توسعه خواهد یافت.

۲- روستا در برابر شهر

برخی تصور می‌کنند که خطر بیماری‌های عفونی، شهرها را خطرناک می‌کند و مناطق حومه‌ای و روستایی ایمن‌تر و سالم‌تر است. این به طور کلی نادرست است. هر چند همه‌گیرها، خطرات ویژه‌ای را برای شهرها به همراه دارد، خطراتی نیز برای حومه و مناطق روستایی به همراه می‌آورد (Daneshpour, 2020). برنامه‌ریزان باید از تجزیه و تحلیل جامع این تأثیرات استفاده کنند و راه‌هایی را برای به حداقل رساندن خطرات در هر منطقه شناسایی کنند (Litman, 2020). بدین منظور درک اولیه مردم و تجربه به دست آمده از یافته‌های تاریخی نشان می‌دهد که با بروز پدیده همه‌گیری، مردم به دامن کوه‌ها و خارج از شهر پناه برده‌اند. فرار از شهر و حاکم شدن روابط سرمایه‌دارانه و افزایش هزینه‌های زندگی نیز در این فرایند تأثیر گذاشته و چنین گرایش‌هایی در بحران کرونا نیز مشاهده شده است. بنابراین حافظه تاریخی به همراه بسترهای موجود، احتمال بازتولید روابط دگرگونه‌ای از شهر و روستا (حداقل در پیرامون شهرها) فراهم خواهد ساخت. صاحب‌نظران بر فرایند این بازتولید اتفاق نظر بالایی نشان ندادند. میانگین نظرها به سمت معدل گرایش پیدا کرده و عددی حدود ۵/۶ را نشان می‌دهد. بنابراین تأثیرگذاری این پدیده هنوز نیاز به زمان بیشتری دارد.

۳- فضاهای شهری خرد در برابر فضاهای بزرگ

در نتیجه مدرنیزاسیون شهری، فضاهای شهری از فضاهای عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی و خصوصی به دو دسته اصلی فرو کاسته شد؛ فضاهای شهری یا کاملاً خصوصی هستند و یا کاملاً عمومی. با شکل‌گیری و توسعه فرهنگ آپارتمان‌نشینی و برج‌نشینی، فضای خصوصی به درون و بیرون از آپارتمان فرو کاسته شد. چنین شکلی از زندگی در دوران قرنطینه بهداشتی که اجبار به آپارتمان‌نشینی بر جامعه‌ای تحمیل شد که مدرن‌ترین آنها نیز هنوز پارادوکسیکال زندگی و فکر

می‌کند، به این انزوا شکلی حمایت‌گرانه می‌دهد. تنها تفاوت جامعه مدرن‌تر با جامعه سنتی‌تر در نوع روابط و هم‌نشینی‌هاست. اگر در جامعه سنتی‌تر، تنهایی خود را با شب‌نشینی‌های خانوادگی و هم‌محلی‌ها (در گتوهای شکل گرفته در شهر) می‌گذرانند، جامعه مدرن‌تر این هم‌نشینی‌ها را به شکل پارتی‌ها و دورهمی‌های غریبه‌های آشنا تبدیل کرده است. به هر حال نیاز به دیدن افراد به شکل متفاوت در این جامعه خود را نشان داده است. در چنین جامعه‌ای، فضاهای شهری تبدیل به فضاهای بزرگ و مال‌ها و پارک‌هایی شده که غریبه‌های زیادی را در خود جای می‌دهد. حتی در آپارتمان‌ها نیز حیاط به شکل سنتی خود دارای کارکرد نیست و امکان حضور به صورت خانوادگی و محدود را نمی‌دهد.

بسترهای فضایی کالبدی شهر نیز خود را برای خانه‌نشینی طولانی مدت آماده نکرده بود. جامعه ایرانی از نظر تاریخی و در بستر مدرنیزاسیون پرشتاب اتفاق افتاده، هنوز فرصت کافی برای گسست کامل از گذشته خود را پیدا نکرده و جامعه‌ای پارادوکسیکال است؛ هم علاقه‌مند است روابط سنتی اجتماعی خود را داشته باشد و هم پرسه‌زنی در شهر را تجربه می‌کند. از این رو نمی‌توان قواعد حاکم بر جامعه چین، ژاپن و حتی کشورهای اروپایی و همسایه‌های شرقی و غربی را بر جامعه حاکم کرد. در این شرایط، موج همه‌گیری با توسعه روابط اجتماعی و از دست دادن شغل بسیاری از شاغلان، گروه یا طبقه اجتماعی‌ای شکل گرفتند که تا دیروز صاحب درآمد و کار و شغل بوده و در فضای اجتماعی و شهر فعال بوده و در عین حال وارد طبقه مدرن جامعه نشده و از این رو فضای شهری را بستر روابط اجتماعی خود و دیگران تلقی می‌کردند. کوچه‌نشینی در حاشیه‌ها، پارک‌نشینی در مناطق متوسط و حیاط‌نشینی و پرسه‌زنی در بازار و مال‌ها و... از نمودهای این حضور در فضای شهری عمومی و خصوصی است. با حذف این حضور و از دست رفتن منبع درآمد در بسیاری از فعالیت‌های روزمزدی و خویش‌فرمایی، فعالان اقتصادی نیز به گروه قبلی اضافه شده، در فضای محدود مسکن گرفتار می‌شوند. در این شرایط مسئله اقتصادی، مسئله اجتماعی ایجاد کرده و در تعامل این دو، آسیب‌هایی شکل خواهد گرفت که مدیریت آنها در آینده سخت خواهد شد. برای یافتن راهکار برای موضوع، شبکه‌ای شدن نظام و شکل‌گیری نظام نامتقارن و پیامدهای نظری چنین نظمی بر راهبرد بازدارندگی باید مورد توجه جدی قرار گیرد. نظریه پیچیدگی و آشوب، سامان و سازه سیستمی را در برمی‌گیرد که به دلیل تنوع در اجزای آن، هر چند به نظر می‌رسد نوعی بی‌نظمی بر آن حاکم است، در بردارنده نظمی مشخص است. چنین سامانه سیستمی دارای الگوی رفتاری

نامنظم، غیر خطی و پیش‌بینی‌ناپذیر است. بر اساس یکی از مفاهیم کلیدی این چارچوب فکری و نظری به‌رغم پیچیدگی و نوسان در رفتار، سیستم در مکان‌های خاصی، رفتار مشخصی از خود نشان می‌دهد و به عنوان مکان‌های فازی سیستم نام‌گذاری می‌شود (قاسمی، ۱۳۹۳). بنابراین در چنین شرایطی، شناخت نوع رفتار در مکان برای هوشمندسازی واکنش‌های سیستم، شناخت نظم مکانی و رفتاری سیستم به ظاهر نامنظم، ضروری است.

انسان بيمناک از آینده خود و محبوس در فضای محدود آپارتمان، به دنبال گم‌گشته خود خواهد بود. در این صورت دیر یا زود به بازتولیدی از فضا در شهر تن خواهد داد که به شکل محدودتر و با افرادی که بیم و نگرانی کمتری برای آینده از آنها دارد، بتواند حداقل به صورت مدیریت‌شده تعامل برقرار کند. فضاهای شهری خرد که نقش حیاط‌ها و فضاهای نیمه‌خصوصی - نیمه‌عمومی را بر عهده می‌گیرد، می‌تواند این نقیصه را جبران نماید.

۴- بازتعریف محله

محله در شهرهای قدیم واجد مفهومی اجتماعی، فرهنگی و هویتی بود و در ساخت کالبدی شهر نیز هسته‌های اصلی شهر و عاملی جهت ایجاد سلسله‌مراتب فضایی و نظم کالبدی بوده است که اولی انسجام اجتماعی و دومی انسجام نهادی را منجر می‌شد. در واقع این سلول‌های شهری همچون اندام‌هایی خودگردان دارای محدوده و حدود مشخص و تعریف خاص خود بوده و به لحاظ کارکردی نیز خدمات خاص اهالی خود را به شکلی منسجم در مرکز محلات ارائه می‌نموده است. وجود انسجام اجتماعی و نهادی به صورت تشابهات شغلی، همبستگی‌های قومی و عشیره‌ای، وابستگی به مکان زندگی و محله را باعث می‌شد که خود زمینه‌ساز حفاظت و نگهداری از محله می‌شد. اما در بافت جدید شهری با پیروی از الگوهای غربی که هیچ‌گونه قربانی با نیازهای خانوار ایرانی ندارد، فضاهایی فاقد هویت به وجود آورده که ساکنان آنها هیچ‌گونه تعلق خاطر به محل سکونت خویش ندارند. با توجه به مصاحبه‌های صورت گرفته، حس تعلق به مکان و وابستگی به آن در بافت‌های جدید شهری به شدت ضعیف است. در ادامه، مدل مفهومی بازتعریف مفهوم محله در بافت جدید ارائه می‌شود (ایلاقی و دیگران، ۱۳۹۹).

به نظر می‌رسد که محله از بعد عینی و ذهنی در پسا‌کرونا دچار تغییراتی خواهد شد و از نظر اندازه، کوچک‌تر و از نظر ذهنی، محدودتر باشد. در چنین فضای ذهنی، مرزهای محلات به شیوه سنتی، مرزهای فیزیکی و لبه‌های کالبدی، ارزش و اهمیت خود را به لبه‌های ذهنی و انسانی خواهد داد. تکنولوژی ارتباطی و فناوری مجازی

بر غیر کالبدی شدن مفاهیمی همچون مرز محلات و عناصر مرکزی محلات تأکید خواهد کرد. معدل نظر پاسخگویان ۵/۸ از ۱۰ بوده است. بنابراین ابهام در وقوع این پدیده وجود دارد و بازتولید محله در هاله‌ای از ابهام خواهد بود.

۵- تأثیر بر نظم و کارکرد کاربری‌ها

نظام مدیریت بحران بعد از وقوع زلزله‌های بزرگی همچون زلزله بم، دگردیسی اساسی پیدا کرد. نتیجه این دگردیسی، تعریف کاربری‌هایی خاص برای مدیریت بحران و سپس چندمنظوره و چندکارکردی کردن این فضاها و نیز تعریف و تقسیم کار فضاهای عمومی و کاربری‌های خاص برای مواجهه با بحران‌های طبیعی بود. با تغییر موضوعات و نیازهای بحران‌های زیستی از جمله بحران کرونا، انعطاف در کاربری‌ها بیش از پیش مورد توجه قرار می‌گیرد. تغییر نحوه استفاده از مساجد، مراکز بسیج، مال‌ها و استفاده از فضاهای بزرگ مثل پادگان‌ها و مراکز نظامی برای تبدیل به کاربری و عملکردهای بهداشتی، درمانی و تولید محصولات مورد نیاز، نمودهایی از این راهبرد شکل‌گیری نظم در بی‌نظمی‌های کاربری فضاها و کاربری‌های شهری است که می‌تواند تبدیل به یک اصل پذیرفته‌شده در شهر و شهرسازی شود.

بازتولید روند در حال وقوع کوچک شدن فضاهای سبز و باز و توسعه آنها در محله‌ها و واحدهای همسایگی، موضوعی است که احتمال وقوع آن در آینده بیشتر خواهد شد. پاسخگویان این مطالعه نیز با میانگین ۶/۲ بر ادامه این روند، نظر مثبتی داشته‌اند.

۶- بازتولید مسکن

«پیش از آغاز جریان شهرنشینی شتابان در کشور از دهه چهارم شمسی، خانه در مفهوم سنتی خود به دلیل جامعیت در اجزا، بسیاری از نیازهای فرد و خانواده (از قبیل سکونت، کار، مطالعه، تفریح، بازی، حضور خویشاوندان و...) را درون خود تأمین می‌کرد؛ اما پس از این دهه به دلیل مجموعه تحولات حادث شده در کشور، جریان مهاجرت، تحول در زاد و ولد و ابعاد خانوار و در نهایت آماده نبودن شهرها و مدیریت شهری برای مواجهه با چنین وضعیتی، مفهوم خانه نیز دچار تغییرات اساسی شد و به مثابه بزرگ‌ترین چالش در شهرها معرفی شد که تا به امروز نیز ادامه دارد. خانه‌ای که این بار جامعیت سابق خود را نداشت تا بتواند نیازهای اجتماعی انسان امروز را پاسخ دهد، بلکه صرفاً می‌توانست اسکان شبانگاهی (خوابگاهی) فرد را تأمین کند و شاید به جرأت بتوان جایگزینی مفهوم «مسکن» به جای «خانه» را از این دوره دانست.

چنین جریانی که سابقه آن در مقیاس جهانی نیز قابل ردیابی است، انسان را ناگزیر ساخت که تجربه زیستن، ارتباط چهره به چهره و تعامل را از فضای «خانه» به فضای «شهر» بکشاند، چرا که فضای شهری می‌توانست فضای زیستن و نیاز فرد را پاسخ گوید و امکان هر گونه پیاده‌روی برای تفریح یا رسیدن به محل کار، خرید در فروشگاه‌ها، حضور در سینما، کافه، رستوران، پارک، ورزشگاه‌ها و... را برای انسان مدرن فراهم نماید. مسکن در تمام جوامع دارای مفهومی متعالی و مقدس است که انسان در آن، هستی و زیستن را تجربه می‌کند. مارتین هایدگر، فیلسوف آلمانی، با نگرشی کیفی به موضوع مسکن معتقد است که بحران واقعی مسکن در کمبود آن نیست، بلکه بحران واقعی در جست‌وجوی آدمی برای سکونت است و انسان پیش از هر چیز باید سکونت‌گزینی را بیاموزد. وی زیستن، سکونت، ساختن، رشد و پروراندن را به موازات هم تعریف می‌کند. از دیدگاه لوکوربوزیه، خانه، پوششی است که در تطابق با برخی از شرایط، رابطه صحیحی را بین محیط خارج و پدیده‌های زیستی انسان برقرار می‌سازد. در خانه باید فرد یا خانواده زندگی کند؛ یعنی بخوابد، راه برود، دراز بکشد، بیند و فکر کند. به نظر چارلز مور، خانه برای ساکنانش مرکز جهان و شاخص‌ترین بنا در تحکیم مکان است. خانه در درجه اول، یک نهاد است و نه یک سازه و این نهاد برای مقاصد بسیار پیچیده‌ای به وجود آمده است.

آنچه از آرای فلسفی متفکران فهم می‌شود این است که «خانه» مفهومی فراتر از «مسکن» و «سکنی‌گزینی» دارد و ضمن ارتباط همه‌جانبه با محدوده پیرامون، باید بتواند به نیازهای زیستی انسان پاسخ دهد. مسکن امروز بیش از هر زمانی دیگری تحت حاکمیت جریان مدرن شکل گرفته است و این جریان بولدزری که از سرمایه‌داری مستغلات نیز تأثیر می‌پذیرد، مفهوم «خانه» را که به عنوان بستری برای زیست انسانی است، در شهرهای امروز تغییر داده و مفاهیم جدیدی نظیر مسکن حداقلی، مسکن کوچک، مسکن صنعتی، مسکن انبوه، مسکن قابل استطاعت، مسکن اولی، مسکن جوانان و... را در حوزه معماری و شهرسازی وارد کرده است.

به عقیده شایبر چیمما، «بی‌توجهی به شرایط اجتماعی و اقتصادی جامعه و متقاضیان، کمبود امکانات ساخت، ناآشنایی دست‌اندرکاران با تکنولوژی ساخت و... از عوامل مؤثر بر عدم مطلوبیت و کیفیت مسکن در عصر مدرن بوده است». معماری مدرن از این فکر خوش‌بینانه یعنی «زیبایی‌شناسی ماشینی» نشأت می‌گیرد و بر «ظاهر سطح بی‌آرایش ماشین‌گونه» تأکید می‌کند. این روش در معماری بر یگانگی و کارکرد مستقل بناها تأکید می‌کند و مبتنی بر عقل‌گرایی پوزیتیویستی است. در حالی که به عقیده آلمر، خانه هویت خود را دارد، ارتباط با دیگران را

تعریف می‌کند و تداوم سنن و ارزش‌ها را در خود جای می‌دهد. مفهوم خانه بسیار گسترده است و می‌تواند مکانی خاص، محل اقامت، یک ده، یک شهر یا یک سرزمین باشد که حس‌ها، صداها، ساختمان، رایحه‌ها و رخداد‌های هر جامعه و زندگی‌ها را به هم پیوند می‌دهد؛ همان جایی که ما با بودن در آن تصور می‌کنیم» (سعیدی رضوانی و تلخابی، ۱۳۹۹).

با وجود این در شرایط موجود، قرنطینه برای افرادی که دارای خانه‌های باثبات و درآمد قابل اعتماد هستند، دشوار ولی قابل تحمل است؛ اما برای افرادی که بی‌خانمان هستند یا در خانه‌های شلوغ یا ناسالم زندگی می‌کنند، تقریباً غیر ممکن است. بسیاری از جوامع، برنامه‌هایی برای کاهش بی‌خانمانی دارند، اما همه‌گیری این تلاش‌ها را بسیار فوری‌تر می‌کند. به جای اینکه فقط خطرات مربوط به ساکنان بی‌خانمان در نظر گرفته شود، بهتر است خطرات مربوط به ساکنان دارای خانه‌های ناکافی و ناسالم نیز در نظر گرفته شود: خانه‌هایی شلوغ، مشترک، کثیف و حتی چادر (Daneshpour, 2020).

بدین ترتیب در مقطع کرونا و جامعه کرونزده و ترویج فعالیت‌ها در محل سکونت، مسکن دوره سنتی به شکل جدید در حال بازتولید است. در این فرایند بازتولید، فضای مسکن بر بستر فضای مجازی، فضای کار و فعالیت در کنار استراحت و خوراک را به خود اضافه کرده و سبک دیگری از زندگی را تولید خواهد کرد. میانگین نظرها برابر $7/8$ و اتفاق نظر نسبتاً بالا ($c.v=2.86$) نشان می‌دهد که صاحب‌نظران با این فرایند موافق هستند.

در این شکل جدید، تغییر دیگری که نیاز فردای جامعه خواهد بود، تمرکز بر منظر و سازمان فضایی درون واحد مسکونی به جای طراحی بزرگ مقیاس و منظر شهری است. انسان سکونت یافته به مدت طولانی در فضای سکونت، نیازمند طراحی داخلی متفاوتی است که تنوع و زیبایی را بیش از گذشته مورد توجه قرار دهد. انسان برای خانه‌نشینی نیازمند احیای معنای خانه و توسعه عملکردهای آن است. با وجود این میانگین نظر پاسخگویان یا این بازتولید سیما و منظر، حدود $6/2$ درصد و اتفاق نظر بین پاسخگویان در ارزیابی این شاخص $0/365$ بوده که نشان‌دهنده گرایش متوسط رو به بالا نسبت به وقوع این فرایند است و اتفاق نظر نیز رو به متوسط است.

۷- توسعه شتابان شهر الکترونیک و هوشمند

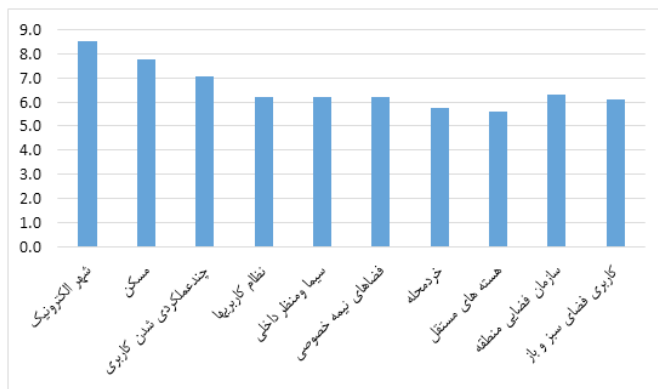
شهر الکترونیک و هوشمندسازی شهر، جزء برنامه حداقل دو شهرداری قبلی تهران و نیز در برنامه دولت نیز بر دولت الکترونیک تأکید شده است. این موضوع با فرآز و فرودهایی در گذشته شروع شده و به اجرا درآمده است. نمونه‌هایی از

فروشگاه‌های مجازی، تاکسی اینترنتی، کنترل هوشمند ترافیک و... در شهر اجرا شده است. با وجود این مقاومت بسیاری از سازمان‌ها و دستگاه‌های دولتی و خصوصی در این روند، مانعی در تحقق کامل این تحول بوده است. امروز بیش از هر چیز، نیاز زمانه به بازتولیدی از شهر الکترونیک پرداخت است که تاکنون با این شتاب تحقق پیدا نکرده بود. توسعه شتابان در الکترونیک و هوشمند شدن شهر و فضای شهری از نمودهای عینیت یافته این زمان است. بالاترین میانگین نظرها در بین شاخص‌های مورد بررسی، تحقق شتابان شهر الکترونیک بوده (۸/۵ از ۱۰)، کمترین ضریب تغییرات به معنی بالاترین اتفاق نظر ($cv=0.23$) مربوط به این شاخص بوده است.

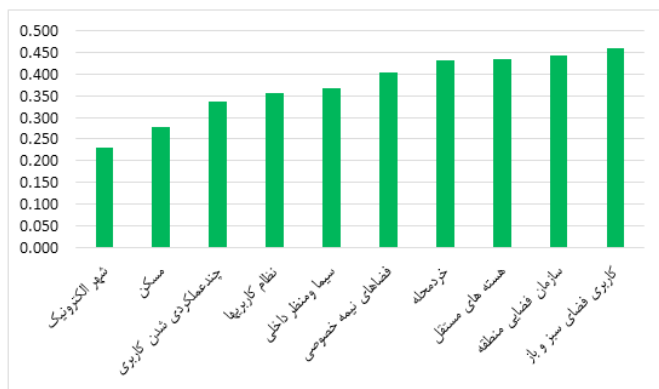
جدول ۴- ارزیابی اولیه از تأثیرات کرونا بر شهر و شهرسازی از دیدگاه صاحب‌نظران

مؤلفه مورد بررسی	میانگین (AVERAGE)	انحراف استاندارد (stdev)	ضریب تغییرات (c.v)
شهر الکترونیک	۸,۵	۲,۰	۰,۲۳۰
مسکن	۷,۸	۲,۲	۰,۲۷۶
چندعملکردی شدن کاربری	۷,۱	۲,۴	۰,۳۳۶
سازمان فضایی منطقه	۶,۳	۲,۸	۰,۴۴۲
نظام کاربری ها	۶,۲	۲,۲	۰,۳۵۷
سیما و منظر داخلی	۶,۲	۲,۳	۰,۳۶۸
فضاهای نیمه خصوصی	۶,۲	۲,۵	۰,۴۰۳
کاربری فضای سبز و باز	۶,۱	۲,۸	۰,۴۵۹
خردمحله	۵,۸	۲,۵	۰,۴۳۰
هسته های مستقل	۵,۶	۲,۴	۰,۴۳۵

شکل ۵: میانگین امتیاز پاسخگویان به شاخص مورد بررسی

شکل ۶: نمودار ضریب تغییرات شاخص‌های مورد بررسی

نتیجه‌گیری

کرونا به عنوان یک پدیده بهداشتی و زیستی در جهان ظهور پیدا کرد، ولی به زودی با بستر قرار دادن روابط و مناسبات جهانی و جهانی شدن و تحت تأثیر روابط گسترده شبکه‌ای و قواعد و ضوابط حاکم بر آنها از کشورهای خارجی به داخل ایران و سپس به سرعت در سراسر کشور و حتی مناطق روستایی دور و نزدیک گسترش یافت. بدین ترتیب به عنوان یک مخاطره مدرن، جامعه را درگیر خود قرار داده و نگرانی از تأمین منابع مالی و کار و سایر نگرانی‌های حاکم بر جامعه در شرایط تحریمی، جایگاه خود را به بیم و نگرانی از سلامت و زنده ماندن داد. در چنین بستری از بیم و نگرانی و مخاطره مدرن، ابتدا جامعه آن را انکار کرد و نگرانی به خود راه نداد. فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی و مشارکت مردم در فعالیت‌های اجتماعی-سیاسی، نمودی از این انکار بود. سپس بی‌تفاوتی مردم، خود را در مسافرت‌ها و کار و فعالیت نشان داد. اما به زودی با نمود یافتن و عینیت آثار این بحران بر ادامه زندگی انسان از یک طرف و قواعد سخت‌گیرانه از سوی نهاد سیاست‌گذار از طرف دیگر، سوژه این بحران تلاش کرد تا محیط را متناسب با زمان و مکان جدید تغییر دهد. بدین ترتیب مدیریت بحران، شرایط جدیدی را بازتولید کرد که در چارچوب نظریه مدیریت بحران بک قابل تحلیل است. پذیرش ابعاد و شاخص‌هایی که عینیت یافته و تحقق آن ملموس شده (شهر الکترونیکی و بازتولید مسکن و معیشت)، در این چارچوب قابل توجیه خواهد بود.

در این شرایط با بروز آشوب در سیستم پیچیده شهری، فضاهای شهر برای پذیرش این تغییر آمادگی نداشت. اما به زودی انسان با تدابیر و برنامه‌های مدیریت بحران، چاره‌ای جز پذیرش نداشت. در این چارچوب فضای شهری، روابط حاکم بر آنها و نظم بین فضاها و کاربری‌های شهری دچار دگردیسی شده و خواهد شد.

بخشی از این دگر دیسی در باز تولید سازمان فضایی کلان و خرد، سلول های شهری یعنی محلات با احتمال کمتری مورد پذیرش قرار گرفته است. بنابراین می توان این فرایند را به صورت یک تحول دراز مدت تری در شهر و فضای شهری تعریف کرد. کاربری ها و پهنه های کاربری و عملکرد و روابط بین آنها و نیز در عملکرد و کارکرد مسکن به عنوان خرد فضا تأثیر خواهد گذاشت. الگوی روابط بین کاربری ها و محلات بیش از گذشته و با شتاب بیشتری بی مکان شده، شبکه هایی را در شهر شکل می دهند. بدین ترتیب بر مبنای مدل نظری ارائه شده با تولید الگوی فضاها در نظم جدید شهری به باز تولید الگوی روابط بین مراکز و گره ها و باز تولید الگوی رفتار انسان در فضای شهری و سبک دیگری از شهرنشینی تبدیل شده و خواهد شد. در این باز تولید فضای شهری، بیش از همه شهر الکترونیک و تحول در مسکن اتفاق نظر بیشتری وجود دارد، ولی تحولات در سازمان فضایی و تغییر در ساختارهای شکل گرفته در نظم محلات شهری، نیاز به زمان بیشتری برای باز تولید است. برای آماده شدن برای این تغییرات از هم اکنون باید سناریوهای احتمالی وقوع پدیده و نیز راهبردهای مواجهه با آنها اندیشیده شود.

منابع

۱. ارباب، پارسا (۱۳۹۲). درس‌هایی از نوسازی شهر پاریس. روزنامه دنیای اقتصاد. چهارشنبه ۲۳ بهمن ۱۳۹۲، شماره ۳۱۳۴.
۲. اشرافی، نسیم (۱۳۹۵). بازشناسی شهرسازی و معماری اسلامی ایران با رویکرد تئوری آشوب و قانون فازی (مطالعه موردی: شهر یزد، میبد و تبریز). مجله باغ نظر. سال سیزدهم، شماره ۴۳، دی، صص ۷۷-۹۰.
۳. ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۸۷). نگاهی جامعه‌شناختی به مخاطره در شهر. مجله مطالعات اجتماعی ایران. دوره دوم، شماره ۲، زمستان، صص ۱۲۴-۱۴۲.
۴. برمن، مارشال (۱۳۸۹). تجربه مدرنیته. ترجمه مراد فرهادپور. تهران: طرح نو، چاپ هشتم.
۵. پرغو، محمدعلی و جواد علی‌پور سیلاب (۱۳۹۶). طاعون در ایران عصر صفوی، مجله تحقیقات تاریخ اجتماعی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال هفتم، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۳۳-۵۵.
۶. پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱). ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهانگیری. تهران: خوارزمی. جلد ۱.
۷. تاجبخش، کیان (۱۳۸۶). آرمان‌شهر: فضا، هویت و قدرت در اندیشه اجتماعی معاصر. تهران: نی.
۸. توسلی، غلامعباس و ابوعلی ودادهیر (۱۳۸۸). مناسبات دانش و سیاست در یک جامعه مخاطره‌آمیز: تأملی جامعه‌شناختی بر شکل‌گیری جوامع مخاطره‌آمیز نظارتی در عصر حاضر. مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره دهم، شماره ۴، صص ۲۲-۴۲.
۹. جعفری، علی‌اکبر و نسرین فروغی (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل پراکندگی بیماری‌های وبا و طاعون در ایران و تأثیر آنها بر گسترش بحران‌های اجتماعی ۱۲۱۰-۱۲۶۴ ه. ق. تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز). دوره ششم، شماره ۱۱، پاییز و زمستان، صص ۷۱-۱۰۰.
۱۰. حاتمی‌زاد، سید حسین و حسین قهرایی (۱۳۸۵). شهرنشینی و شهرسازی مدرن و پست‌مدرن. مجله علوم جغرافیایی. شماره ۲، تابستان، صص ۳۳-۵۳.
۱۱. حسینی، سید محمدحسین (۱۳۹۶). در آمدی انتقادی بر نظریه‌های آشوب و پیچیدگی. پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال هفتم، شماره ششم، آذر، صص ۱۷۵-۲۰۸.
۱۲. دهقان‌نژاد، مرتضی و مسعود کثیری (۱۳۸۹). مروری بر تاریخچه مشکلات ایجاد قرنطینه در ایران در دوره ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه. ق./۱۸۴۷-۱۸۹۶ م). پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان. دوره دوم، شماره ۴، زمستان، صص ۱-۱۳.
۱۳. رنه شورت، جان (۱۳۸۱). نظم شهری؛ درآمدی بر شهرها، فرهنگ و قدرت. ترجمه اسماعیل چاوشی. تهران: دانشگاه تربیت معلم.
۱۴. زیاری، کرامت‌الله (۱۳۸۲). تأثیر فرهنگ در ساخت شهر (با تأکید بر فرهنگ اسلامی). مجله جغرافیا و توسعه. شماره ۲، پاییز و زمستان، صص ۹۵-۱۰۸.
۱۵. زیاری، کرامت‌الله (۱۳۸۲). تحولات اجتماعی - فرهنگی ناشی از انقلاب صنعتی در توسعه فضایی شهر تهران. مجله جغرافیا و توسعه. دوره ۱، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۱۵۱-۱۶۴.

منابع

۱۶. سایت پزشک (فروردین ۱۳۹۹). بیماری وبا در تاریخ ایران و جهان. قابل دسترس در اینترنت به نشانی: <http://images.app.goo.gl/zTBqyUENcsmhRV>
۱۷. سایت سازمان بهداشت جهانی (May 2020) قابل دسترس در اینترنت به نشانی: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/41711/WHO_MONO_43
۱۸. سرنا، کارلا (۱۳۶۳). مردم و دیدنی های ایران (سفرنامه کارلا سرنا). ترجمه غلامرضا سمعی. تهران: نو.
۱۹. سعیدی رضوانی، نوید و حمید تلخابی (۱۳۹۹). بحران کرونا و بازاندیشی در مسکن ایرانی. برزن نیوز، ۱۶ فروردین ۱۳۹۹.
۲۰. فلور، ویلم (۱۳۸۶). سلامت مردم در ایران قاجار. ترجمه ایرج نبی پور. بوشهر: مرکز پژوهش های سلامت خلیج فارس.
۲۱. قاسمی، ایرج و دیگران (۱۳۹۴). مخاطره های بافت فرسوده شهر تهران از دیدگاه کنشگران عادی. مجله راهبرد اجتماعی - فرهنگی. شماره ۱۴، بهار، صص ۱۳۷-۱۶۲.
۲۲. قاسمی، فرهاد (۱۳۹۳). نظم نامتقارن سیستم های پیچیده و آشوب و راهبرد دفاع جامع در سیستم بازدارندگی. فصلنامه روابط خارجی. سال ششم، شماره اول، بهار، صص ۱۹۱-۲۰۹.
۲۳. گیدئین، زیگفرید (۱۳۶۵). فضا، زمان و معماری. ترجمه منوچهر مزینبی. تهران: علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
24. Beck. Ulrich (1992) Risk Society: Towards a New Modernity, translated by Mark Ritter, London • Newbury Park . New Delhi, SAGE Publications Ltd
25. Beck. Ulrich (2006). Living in the world risk society, Economy and Society Volume 35 Number 3 August 2006: 329 345
26. Daneshpour, zohreh (2020) Out of the coronavirus crisis, a new kind of urban planning must be born: Post pandemic urban and regional planning and the lessons that can be learned from Coronavirus pandemic 2020, preprint
27. Giddens, Antony (1999) Risk and responsibility, The Modern law review, volume 62, January 1999, No 1
28. ISOCARP (2020) Coronavirus outbreak – Roles & Responsibilities of Planning, <https://isocarp.org/activities/wuf10/coronavirus>
29. Giddens, Antony and Pierson C (1998) conversations with Anthony Giddens: making Sense of Modernity, Oxford, polity press,
30. Lefebvre, Henri (1991) The production of space, translated by Donald Nicholson-smith Pcm, BLAKWELL PUBLISHING
31. Litman, Todd (2020) Planners and Pandemics: Identifying Problems and Providing Solutions, <https://www.planetizen.com/blogs/108868-planners-and-pandemics-identifying-problems-and-providing-solutions>
32. Mythen, Gabe (2004) Ulrich Beck A Critical Introduction to the Risk Society, London, Pluto Press

اقدامات محلی در بحران‌های جهانی حق بر شهر و نقش مراکز حمایت اجتماعی و مدیریت بحران محلات در مقابله با شیوع بیماری کرونا (شهر تهران)

وحید حائری

کارشناس ارشد طراحی شهری و مدیر دفتر مطالعات تطبیقی و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، شهر و معماری
vahid_haeri@yahoo.com

چکیده

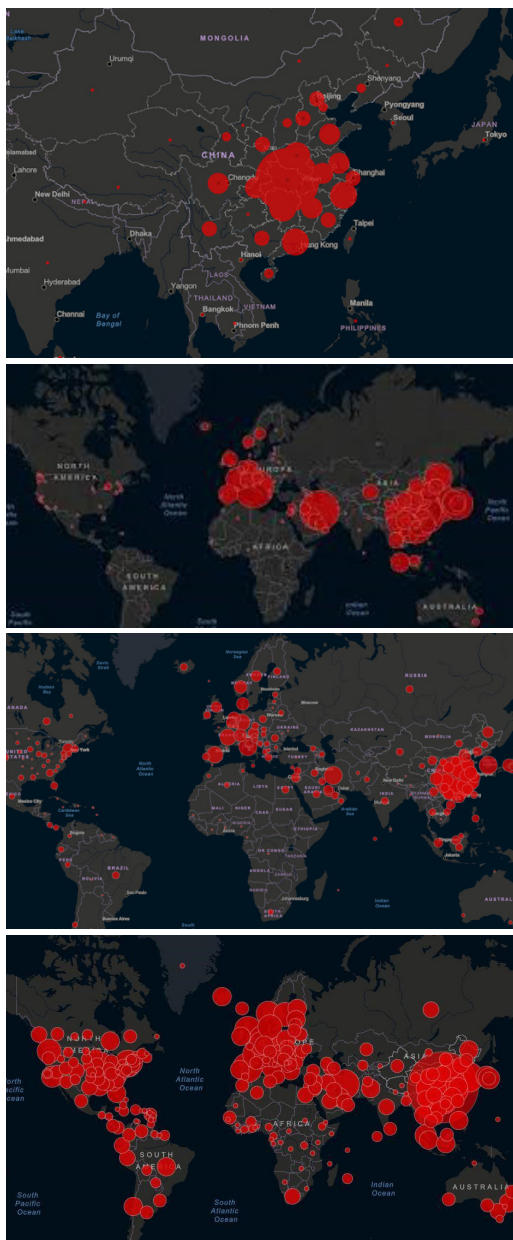
در مواجهه بحران‌هایی چون شیوع بیماری کرونا و دیگر حوادث چون سیل و زلزله، یکی از ساختارهای غایب در نظام مدیریت شهری، مراکز حمایت اجتماعی در مقیاس محله‌ای است. سازوکاری اجتماعی و مشارکتی به منظور شناسایی ظرفیت‌ها و کمبودهای جوامع کوچک محلی پیش از بحران، هدایت و راهبری اقدامات حین بحران و حمایت و کمک به رفع صدمات پس از بحران، از آن حیث که چنین مجموعه‌ای بدون حمایت مدیریت شهری و نظام حکمروایی میسر نخواهد شد، بررسی اثرات روانی و اجتماعی ناشی از بحران‌هایی چون شیوع کرونا در شهرهایی چون تهران چه از لحاظ ابزار و توانمندی‌های مقابله با شیوع و چه تبعاتی در روابط میان شهروندان و نظام حکمروایی و مدیریت شهری هر چه بیشتر، حاکی از اهمیت اتخاذ سیاست‌ها و تدوین برنامه‌ها و طرح‌های حمایت اجتماعی متمرکز و پیوسته و البته در مقیاس محلی است. از همین روی در این نوشتار سعی در بازخوانی تأثیرات شیوع بیماری کرونا به عنوان یک بحران شهری بر ساختارهای دیالکتیک شهر و شهروند، حق بر شهر و تأکید بر لزوم اتخاذ برنامه‌های حمایت اجتماعی در مقیاس محلی در کنترل و مقابله با بحران‌های آتی نظام شهری و اجتماعی شهرها به عنوان راهبردی محلی برای بحرانی جهانی است.

واژه‌های کلیدی: شهر، بحران، حق بر شهر، محله، حمایت اجتماعی و شهروندی.

مقدمه

ویروس کرونا در آغاز سومین دهه از هزاره سوم میلادی، یادآور مفهومی به حاشیه رفته از بحران شیوع بیماری در جهان بود؛ بحرانی که برخلاف موارد پیشین، سوار بر ارکان جدید زندگی امروز، عرصه‌های جدیدی در اثرات اجتماعی و اقتصادی چه در ابعاد جهانی و چه ابعاد محلی به همراه داشته است. سرعت انتشار و جهانی شدن شیوع این ویروس را هرچه بیشتر باید در ماهیت شهر و شهرنشینی و مؤلفه‌های توسعه شهری جست‌وجو نمود. به تعبیری ویروس کرونا را باید ویروسی اجتماعی نامید که جولانگاه خود را در شهر به عنوان یک پدیده هرچه بیشتر اجتماعی یافته و با همین ابزار به مفهوم جهانی شهر حمله کرده است. کرونا، ویروسی شهری است و به وسیله تعاملات و ارتباطات اجتماعی منتشر می‌گردد. بنابراین شهر تنها با تغییر در ماهیت روابط اجتماعی، امکان نجات از آن را خواهد داشت؛ واقعیتی بس عجیب و قابل تأمل.

شکل ۱- ابعاد شیوع ویروس کرونا

(سایت دانشگاه جان هاپکینز؛ تهیه شده از نقشه‌های ۳۰ ژانویه تا ۳۰ مارس ۲۰۲۰)

ویروس کرونا زاینده نظام مصرف شهری و منتشر شده با ابزار جدید ارتباطی و حمل و نقل و تحفه توسعه، پیشرفت و فرهنگ مصرف جهانی است. از همین روی در فرآیند شیوع و گسترش، مرز و کشور و زبان نمی‌شناسد. همچنین الگوها و میزان شیوع در کشورهای مختلف به روشنی حاکی از ابتلا و ناکارآمدی سازوکارهای مدرن شهری نیز هست و نمی‌توان میزان و رشد ابتلا به آن را معلول میزان توسعه‌یافتگی یا قدرت و ثروت کشورها دانست. آنچه در این حوزه واجد تفاوت است، زیرساخت‌ها و نحوه مواجهه و اقدام در اتخاذ سیاست‌های پیشگیرانه و حمایتی در کشورها و عرصه‌های شهری مختلف است.

اما آنچه در عبور از این بحران جهانی واجد اهمیت است، سلامت و بقای نظام اجتماعی در زمان مبارزه با این بحران و عواقب پس از آن است. اینکه نظام اجتماعی شهرها تا چه میزان در عبور از این شرایط موفق و تا چه میزان و با چه شرایطی، امکان بازسازی آسیب‌های وارده را خواهد داشت. به علاوه ارزیابی اینکه روابط میان نظام حکمروایی شهری و جامعه سازنده آن در حین و پس از مبارزه با این ویروس به چه شکل تغییر یا اصلاح خواهد شد، از مسائل امروز و آینده شهرهای جهان خواهد بود.

آنچه تاکنون این ویروس به ما آموخته، لزوم ترویج آگاهی و اعتماد جمعی در شهرها نسبت به واقعیت‌ها و نظام مدیریت شهری و کشوری است. هر چند بحران شیوع ویروس کرونا، بحرانی جهانی است و علاوه بر اثرات زیستی باید در انتظار مواجهه با اثرات اقتصادی ناشی از آن بود، تأثیرات اجتماعی و تبعات روانی و رفتاری ناشی از آن تا مدت‌ها گریبانگیر شهرها و کشورهای درگیر خواهد بود؛ تبعاتی از جنس محلی و مبتنی بر فرهنگ و الگوهای زیستی و روابط اجتماعی کمتر جهانی شده. در واقع ویروس کرونا، بحرانی جهانی است که نیازمند اقدامات محلی در کاهش اثرات اجتماعی و روانی آن است و مدیریت شهری و نظام حکمروایی به عنوان خط مقدم مواجهه با اثرات آن ملزم به پیش‌بینی و انجام اقدامات مقتضی در عرصه‌های زیستی و در مقیاس محلات شهری است.

یکی از الزامات تدوین و برنامه‌ریزی تحقق طرح‌های محلی در مواجهه با بحران‌های عارض بر شهر از جمله شیوع بیماری‌هایی چون کرونا، زلزله، سیل و فرونشست، تهیه آمار و اطلاعات جمعیتی و اجتماعی برای تخصیص حمایت‌های حوزه سلامت، اجتماعی و روانی به آسیب‌دیدگان و تهیه آمار و اطلاعات برخط از وضعیت سلامت ساکنان و ویژگی‌های اجتماعی و رفتاری آنان به صورت پیوسته است. در واقع سیاست حمایت اجتماعی در بحران‌ها به یکی از روش‌های مؤثر

در مقابله با بحران‌ها و اثرات ناشی از آن بدل شده و برخی مطالعات حاکی از تأثیر این روش‌ها در تاب‌آوری^۱ و پاسخگویی جوامع محلی نسبت به بحران‌ها و تنش‌های وارد شده بوده است (NICEF, 2019). این مطالعات به دنبال بررسی فرصت‌ها و چالش‌های مؤثر بر میزان پاسخگویی حمایت‌های اجتماعی در برابر بحران‌ها بوده، به روشنی توفیق این برنامه‌ها را در گرو برنامه‌ریزی و تخصیص منابع مالی دولتی ارزیابی نموده است؛ برنامه‌ای که به سرعت در کشورهای درگیر بحران‌های محلی و جهانی فراگیر شده است (UNICEF, 2019).

نتایج بررسی‌های او بریان^۲ و همکاران در سال ۲۰۱۸ که برای یونسکو صورت گرفته است، نشان می‌دهد که مشارکت واقعی و عینی بازیگران درگیر در بحران‌ها به عنوان واکنش اضطراری بر اساس سیاست‌های روشن صندوق‌های اضطراری حمایت اقتصادی با پوشش بالای جمعیتی در کنار فعالیت جامع سیستم‌های داده، منجر به اقدامات مؤثر در حل و فصل بحران‌ها می‌گردد.

درباره شهرها و عرصه‌های زیستی ایران نیز هر چند همچنان مؤثرترین نوع اقدامات از نوع اقدامات مشارکتی و مبتنی بر اقدامات محلی است، نبود پشتوانه حمایت دولتی در قالبی مشخص به عنوان حمایت اجتماعی، نبود پایگاه داده‌ای مدون و به‌روز شده از شرایط و نبود سازوکارهای اجرایی و عینی، سابقه مخدوش و اثرات سیاست‌های مدیریتی و دولتی، عدم پاسخگویی و اقدامات خودسرانه و نمایشی سبب صلب اعتماد عمومی به اقدامات و برنامه‌های نظام مدیریت شهری و بی‌توجهی به توصیه‌ها و برنامه‌های این حوزه گشته و جوامع محلی را هرچه بیشتر مورد هجوم‌های روانی و رفتاری قرار داده است.

بحران‌ها و وضعیت اجتماعی ایران در زمان شیوع کرونا

اختلال جدی در کارکرد یک جامعه را که خسارت‌های انسانی، مادی و زیست‌محیطی گسترده‌ای را سبب می‌شود، به گونه‌ای که فراتر از توانایی جامعه آسیب‌دیده است تا بتواند صرفاً با استفاده از منابع داخلی خود از عهده این خسارت‌ها بریابد و آن را تحمل کند، بحران می‌گویند. همچنین گاهی اصطلاح بحران برای توصیف یک وضعیت ناگهانی دهشتناک مثل زلزله یا سیل که طی آن الگوهای معمول زندگی یا اکوسیستم منهدم می‌شوند و مداخلات فوق‌العاده و اضطراری برای نجات و حفظ حیات انسانی و یا محیط‌زیست الزامی می‌گردد، به کار می‌رود (آهنچی، ۱۳۷۶: ۸).
درباره وضعیت اجتماعی ایران در زمان شیوع ویروس کرونا باید توجه داشت

1- Resilience
2- O'Brien

که مجموعه رخدادهای سال ۱۳۹۸، مجموعه‌ای از تنش‌های روزافزون بر پیکره جامعه ایران را در پی داشته است. تورم و افزایش نرخ برابری ارز نسبت به پول ملی، افزایش قیمت حامل‌های انرژی و حوادث منتهی به آن، درگیری‌های سیاسی داخلی و خارجی، سایه جنگ و هدف قرار گرفتن هواپیمای مسافربری اکرابن به همراه اتخاذ سیاست‌های خواسته و ناخواسته نظام حکمروایی و واکنش نسبت به اعتراضات، موجی از تنش‌های روانی و بحران‌های خفته اجتماعی را در کنار بی‌اعتمادی نسبت به مدیران و تصمیم‌گیران به همراه داشته است. این میراث در شروع شیوع ویروس کرونا در کشور و تقارن آن با انتخابات مجلس شورای اسلامی و به تبع آن برداشت‌های سیاسی و رسانه‌ای از دلایل و صحت آن، هرچه بیشتر شکاف میان تصمیم‌سازان و گروه‌های اجتماعی را سبب گشته و تحقق سیاست‌های مقابله‌ای و پیشگیرانه را دشوارتر نموده است. در واقع پیکره جامعه ایران پیش از مقابله با بحران شیوع بیماری کرونا، وام‌دار زخم‌هایی از بحران‌های گذشته بوده و در عین حال که خود را در این کشاکش تنها و فاقد حمایت پنداشته، از مقاومت آن برای مقابله مجدد با بحرانی نو کاسته است.

برای شناسایی ابعاد و ماهیت بحران‌های حادث شده می‌توان در یک طبقه‌بندی کلی، بحران‌ها را به انواع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و شخصی و خانوادگی طبقه‌بندی کرد و بر این اساس به چند نمونه از مناسب‌ترین انواع آن از منظر ماهیت و علت اشاره نمود:

الف) انواع بحران بر حسب ماهیت

از نظر فلسفه وجودی بحران، بحران انواع مختلف دارد: ۱- بحران طبیعی تکاملی، از قبیل تولد فرزند یا رفتن او به مدرسه ۲- بحران وضعی مثل از دست دادن پایگاه اجتماعی و جایگاه شغلی، مایملک یا یک شخص عزیز ۳- بحران اگزستانسیال^۱ که به دنبال تعارض فرد در زمینه مسائل مهم انسانی همچون هدف، مسئولیت، آزادی و تعهد احساس می‌شود. اگر این قبیل بحران‌ها به شیوه‌ای سازنده حل نشود، منجر به احساس زدگی، بی‌هدفی، یأس و ازهم گسیختگی می‌شود (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۹).

ب) انواع بحران‌ها بر حسب علت

در یک طبقه‌بندی دیگر، بحران‌ها به دو گروه عمده یعنی بحران‌های طبیعی و بحران‌های مصنوعی طبقه‌بندی می‌شود. همچنان که می‌دانیم، سه ویژگی بحران یعنی تخریب مایملک، آسیب یا از دست دادن و تأثیر بر خانواده و جمعیت وسیع

در هر دو نوع بحران مشترک است. ضمن اینکه این دو نوع بحران، ویژگی‌های انحصاری دارند که آنها را از هم متمایز می‌کند. ویژگی‌های بحران‌های طبیعی و مصنوعی مطابق جدول ۱ و نمونه‌هایی از بحران‌های مصنوعی عبارتند از: سوانح حمل و نقل عمومی از قبیل هواپیما، قطار، کشتی یا ماشین؛ آتش‌سوزی؛ انتشار مواد سمی در محیط؛ آشوب‌های شهری؛ تبهکاری؛ تروریسم و جنگ. همچنین حوادث طبیعی شامل گردباد، زمین‌لرزه، طوفان، صاعقه، سیل و رانش زمین است. برخی از حوادث نیز از ترکیب دو عامل طبیعی و مصنوعی ایجاد می‌شود، مانند سقوط هواپیما به خاطر شرایط جوی نامساعد و البته بحرانی همچون بیماری کرونا. با توجه به اینکه در بحران‌های طبیعی هیچ‌کس مقصر نیست، بنابراین ممکن است بازماندگان، خشم خودشان را درون خود بریزند و به خاطر اینکه اقدامات احتیاطی لازم را در پیش نگرفته‌اند، احساس گناه کنند یا اعتقاد داشته باشند که بحران، خواست خدا بوده و یا اینکه بحران، نوعی مجازات و کیفر اعمالشان است. بازماندگان بحران‌های طبیعی ممکن است به دلیل نبود مقصر، خشم خود را روی امدادگران و علی‌الخصوص کارکنان بهداشت روانی بحران برون‌ریزی کنند. تبعات و آسیب‌های پس از حادثه در بحران‌های مصنوعی بیشتر از بحران‌های طبیعی است. برای مثال در آسیب‌های ناشی از حمل و نقل عمومی، مرگ‌های غیر معمول عمومیت دارد و اغلب آسیب‌های جدی بدنی و قطع عضو به وجود می‌آید. به دنبال این حوادث ممکن است بازماندگان نسبت به آن نوع از وسیله حمل و نقل دچار ترس و اضطراب شوند. همچنین در بحران‌های مصنوعی، بازماندگان ممکن است نسبت به کسانی یا گروه‌هایی احساس خشم کنند و یا آنها را مقصر بدانند که مسئولیت پیشگیری از حادثه را داشتند (احمدی، ۱۳۸۸: ۲۱).

جدول ۱- انواع بحران‌های طبیعی و مصنوعی

عوامل	بحران طبیعی	بحران مصنوعی
علت	نیروهای طبیعی	خطای انسانی، بدکارکردی تکنولوژی
نمونه مثال	زمین‌لرزه، گردباد، سیل	سقوط هواپیما، نشت مواد شیمیایی در سطح وسیع، حادثه رآکتور هسته‌ای
مقصر	هیچ‌کس	شخص، صاحبان تکنولوژی، حکومت
وسعت	موقعیت وسیع	موقعیت حادثه ممکن است برای امدادگران و بازماندگان ناآشنا و غیر قابل دسترس باشد.
اثرات پس از حادثه	زیاد	خیلی زیاد، اغلب اعضای خانواده با حادثه اصلی درگیر نیستند.

(احمدی، ۱۳۸۸: ۲۳)

ج) انواع بحران از نظر نوع استرس

- ۱- سوانح: رویدادهایی که تأثیر روان‌شناختی آنها به آسیب‌های بدنی و احتمال وقوع مرگ مربوط است.
- ۲- بلاای طبیعی^۲: این بلاها به دلیل آنکه شخص هیچ‌گونه کنترلی بر آنها ندارد، خودبه‌خود موجب فشار روانی شدید در افراد می‌گردد.
- ۳- جنگ‌های نظامی^۳: سربازان در میدان جنگ همواره در حال ترس و اضطراب به سر می‌برند. ترس آنها از اسیر شدن، مردن و ناقص‌العضو شدن است. همچنین کمبود خواب، خستگی بدنی، جدایی از خانواده و تعارض زندگی، فشار روانی را در آنها افزایش می‌دهد. یکی از احساساتی که همراه با اضطراب و افسردگی در آنان ملاحظه می‌شود، خشم است؛ خشمی انفجار آمیز و توأم با تنفر (احمدی، ۱۳۸۸: ۲۵).

مراحل بحران

به طور کلی بحران مرحله‌ای دارد. تعداد و انواع مراحل بحران به گونه‌های متعددی فهرست شده است. در اینجا با بهره‌گیری از نظریه لازاروس (۱۹۶۶)، بحران را در چهار مرحله مطالعه می‌کنیم. ویژگی تقسیم‌بندی حاضر این است که شیوه‌های مداخله‌ای در هر مرحله مستتر است.

- ۱- احساس اولیه تنش که باعث تحریک پاسخ‌های تطابقی متعارف می‌گردد.
- ۲- بالا رفتن تنش همراه با تداوم تحریک و احساس عدم موفقیت در مقابله با کاهش آن.
- ۳- بالا رفتن تنش تا حدی که منابع اورژانس درونی و بیرونی به حرکت درآید.
- ۴- لازم به ذکر است که بحران ممکن است به واسطه عملکرد مکانیسم‌های اورژانسی مانند دیدن مشکل به صورت متفاوت یا صرف نظر کردن از اهداف موقتاً تخفیف پیدا کند.
- ۵- اگر بحران در مرحله سوم تخفیف نیابد و یا با نفی و تسلیم به قضا دفع نشود، مرحله حاد شروع می‌شود. در این مرحله تنش تا جایی افزایش می‌یابد که اختلال در رفتار ظاهر می‌شود و کنترل عاطفی از دست می‌رود. در این مرحله، واکنش مردم بسیار مشابه است.

موارد زیر جزء رایج‌ترین واکنش‌ها هستند:

- ناباوری
- پذیرش

- وحشت

- کاهش توانایی فکری

- مقصر دانستن

- جریحه دار شدن احساسات (احمدی، ۱۳۸۸: ۲۸)

باید توجه داشت که تمامی مراحل و علائم بحران منفی نیست. بحران ممکن است نقطه رشد قابل توجهی را به همراه داشته باشد و فرد را عمیقاً تحت تأثیر قرار دهد. ارزش بحران وقتی آشکار می‌شود که شخص آماده رسیدن به مراحل بالاتر (خودشکوفایی) و تعادل باشد. از این رو و به خاطر آمادگی فرد برای تغییر، ارائه یآوری در این مرحله، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. علاوه بر ارائه یآوری، زمینه و ساخت روانی شخص نیز در واکنش او در برابر فشار روانی و بحران‌ها اثر قاطع دارد. پیش‌بینی اثر فاجعه بر فرد و خانواده، کار آسانی نیست. برخی از اشخاص و خانواده‌ها از توشه و توان فراوانی برای مقابله با بحران برخوردارند (احمدی، ۱۳۸۸: ۳۳). در چنین زمانی اهمیت وجود مراکز حمایت اجتماعی پیش و پس از بحران، هرچه بیشتر مشخص و عیان می‌گردد. این مراکز پیش از وقوع بحران‌ها، وظیفه آموزش و توانمندسازی جوامع را برعهده دارند. در شرایط کنونی ایران نیز تعدد بحران‌های پیش از کرونا خود می‌تواند سبب تساهل و بی‌توجهی نسبت به وقایع و اثرات شیوع بیماری گردد.

شیوع کرونا به عنوان یک بحران و شهر به عنوان مسئله

شیوع ویروس کرونا به عنوان یک بحران جهانی از جهات مختلف با دیگر بحران‌ها چون سیل و زلزله، تفاوت‌ها و تشابهات علی و ماهوی دارد. این شیوع عالم‌گیر را به عنوان یک وضعیت ناگهانی، از آن جهت که اختلالی جدی بر الگوهای معمول زندگی و کارکرد جوامع، همراه با خسارت‌های انسانی، مادی و اجتماعی گسترده‌ای فراتر از توانایی جامعه آسیب‌دیده را سبب شده و مداخلات فوق‌العاده و اضطراری برای نجات و حفظ حیات انسانی و شهری را به یاری می‌طلبد، باید یک بحران نامید. اما آنچه سبب تفاوت این بحران با دیگر بلاهای حادث بر شهر شده است، نوع کارکرد و تأثیر آن بر ارکان نظام زیست شهری است. اگر دیگر بحران‌ها همچون زلزله، سیل و حتی جنگ، تأثیر خود را بر جوامع با تخریب ساختارها و ارکان نظام شهری بدان غالب می‌ساختند، این ویروس با تکیه بر همین مظاهر و ارکان زندگی شهری و شهروندی انتشار یافته و شهرها را با ابزار شهرنشینی به عرصه شیوع بیشتر خود بدل می‌سازد. به عبارتی شمار روزافزون مبتلایان به این ویروس در شهرهای مختلف جهان، نشان از شیوع بیشتر و افزایش سریع تر نرخ

ابتلا به این بیماری در شهرهای توسعه یافته است؛ زیرا جولانگاه انتشار کرونا، سیستم‌های حمل و نقل عمومی، نظام گسترده و پرتراکم اداری و خدماتی، نظام درمانی و عرصه‌های مختلف نظام اقتصادی است و شهرهای هرچه بیشتر جهانی و پیشرو در توسعه، نقش میزبانی بهتری را برای آن بازی می‌کنند.

در واقع شیوع ویروس کرونا، پرسش‌ها و چالش‌های جدیدی را در جهان مطرح کرد و جوامع را با ابعاد جدیدی از بحران‌های شهری و تأثیرات آداب شهرنشینی آشنا نمود. ویروس کرونا را چه به لحاظ منشأ و چه در عرصه‌های انتشار باید بحرانی زاینده نظام‌های شهری نوین نامید؛ زیرا مستقیماً با ابزار مختلف ارتباط جهانی و روابط اجتماعی منتشر و شیوع یافته و شهرها را به چالش با اصلی‌ترین رکن سازنده خود یعنی جامعه شهری و شهروندی فراخوانده است. آنچه از این بحران جهانی به عنوان میراث برجای خواهد ماند، درس آموزه‌هایی برای پایداری و تاب‌آوری جوامع شهری و مذاقه‌ای در روابط میان فضای اجتماعی و نظام قدرت در بستر کالبدی و عملکردی شهرها خواهد بود؛ فرصتی که از قیاس رویکردها و اقدامات نظام‌های قدرت و حکمروایی شهری مختلف در بحرانی جهانی به دست داده و هرچه بیشتر بر لزوم اقدامات محلی و محله‌ای مدیریت شهرها صحه خواهد گذاشت.

اما بحران کرونا چنان که پیشتر بیان شد، واجد تفاوت‌های بنیادین با دیگر بحران‌ها نیز هست. این بحران را به لحاظ علت و با توجه به ابهام در منشأ شیوع و نقش سیاست، ابزار و اقدامات انسانی در انتشار می‌توان هم در زمره بحران‌های طبیعی و هم بحران‌های مصنوعی قرار داد. با مراجعه به جدول ۱ به روشنی می‌توان ترکیب علت‌ها، مقصران، وسعت و تأثیرات ناشی از بحران‌های طبیعی و مصنوعی را درباره بحران کرونا مشاهده کرد. همچنین باید این بحران و عواقب منبث از روش‌ها و سیاست‌های پیشگیری و مقابله با آن همچون قرنطینه و محدودیت‌های ناشی از فاصله‌گذاری اجتماعی را از نظر ماهیت به لحاظ تأثیراتی چون از دست دادن پایگاه اجتماعی، شغل و جایگاه شغلی، مایملک یا یک شخص عزیز، در زمره بحران‌های وضعی و به سبب تعارض فرد در زمینه مسائل مهم انسانی همچون هدف، مسئولیت فردی و اجتماعی، آزادی و تعهد که منجر به احساس زدگی، بی‌هدفی، یأس و ازهم گسیختگی می‌گردد، بحرانی اگزستانسیال برشمرد.

از دیگر مسائل مهم و وجه افتراق در عواقب حین و پس از بحران کرونا با دیگر انواع بحران‌ها باید به بررسی تأثیرات استرس و تنش ناشی از آن بر جوامع اشاره کرد. اثرات این بحران به روشنی به لحاظ تأثیر روان‌شناختی به دلیل آسیب‌های بدنی و احتمال وقوع مرگ، فشار روانی شدید به دلیل عدم نقش و کنترل بر آن

و فشار روانی ناشی از ترس و اضطراب مرگ و جدایی از خانواده می‌تواند باعث اضطراب و افسردگی و خشم توأم با تنفر گردد. این اثرات، ترکیبی از انواع اثرات ناشی از سوانح، بلایای طبیعی و جنگ است؛ جنگ جوامع شهری با ساختارها و روابط سازنده آن در عرصه شهرها.

آنچه امروز دامنگیر شهرها در مبارزه با شیوع ویروس کرونا گشته است، تعارض میان منافع اقدامات پیشگیرانه با ارکان حیات و سازنده شهرهاست، چنان که اگر این شهرها اقدام به توقف فعالیت این سازوکارهای درگیر در شیوع بیماری کرونا با محدود ساختن حضور جامعه شهری نمایند، عملاً شهر مفهوم و حیات خود را از دست می‌دهد؛ کشاکشی میان حفظ حیات جامعه شهری و حیات ماهوی و کارکردی آن. در واقع تفاوت میان شهرها و نظام‌های حکمروایی، نه در کثرت قربانیان و نرخ ابتلای کثورها، که به لحاظ اتخاذ سیاست‌ها و روش‌های مقابله و حمایت اجتماعی و اقتصادی و انعطاف و کارآمدی نظام مدیریت شهری و شهروندی در حفظ همزمان حیات شهر و جامعه شهری حین و پس از این بحران خواهد بود. مصادیق متعدد این تعارض را می‌توان در روش، پذیرش و زمان اعلام شیوع کرونا توسط دولت‌ها و واکنش مدیریت شهرها، نظام حکمروایی شهری و ذی‌نفعان مشاهده نمود؛ نمونه‌هایی چون مقاومت شهرهای مذهبی در تحدید فعالیت مراکز مذهبی - به عنوان رکن اصلی و وجودی شهر - یا تسامح در محدود کردن سفر به نقاط گردشگری که هر کدام باعث شیوع بیشتر این بیماری در شهرهای مختلف شده است. این نوع رفتار، نمودهای مشابه جهانی نیز داشته و دولت‌مردان و اصحاب قدرت را در یک مکانیسم دفاعی وارد مجادله مقصریابی، کتمان واقعیات و پنهان‌کاری در ارائه آمار نموده است.

نظام مدیریت شهری و شهروندی در ایران

نظام مدیریت و حکمروایی شهری در شهرداری و شورای اسلامی شهر، دو رکن اصلی مدیریت شهری در ایران هستند. با این حال به جز این دو که وظیفه اصلی و قانونی آنها، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و تمشیت امور شهری است، نهادهای دیگری وجود دارد که در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی عمل نموده، وظایف و عملکرد آنها در ارتباط با شهر و مدیریت شهری است و لزوماً هنگام تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی برای شهر و حتی اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها باید به برنامه‌ها، طرح‌ها و حوزه عملکرد این نهادها توجه داشت. وظایف مدیریت شهری در ایران عبارت است از: الف) آماده‌سازی زیرساخت‌های اساسی برای عملکرد کارآمد شهرها، ب) آماده‌سازی خدمات لازم برای توسعه منابع انسانی، بهره‌وری و بهبود استانداردهای

زندگی شهری، ج) تنظیم فعالیت‌های تأثیرگذار بخش خصوصی بر امنیت، سلامتی و رفاه اجتماعی جمعیت شهری، د) آماده ساختن خدمات و تسهیلات لازم برای پشتیبانی فعالیت‌های مولد و عملیات کارآمد مؤسسه‌های خصوصی در نواحی شهری (عدالتخواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۰۳). اما در نظام شهری ایران نمی‌توان برای شهرها و حتی محلات مختلف بر اساس یک ایده کلی و بدون توجه به ماهیت و نقش‌های اجتماعی‌شان، تصمیم‌گیری یا سیاست‌گذاری نمود.

مدیریت شهری به معنای برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، نظارت و ایجاد انگیزش است. اگر شهر به مثابه یک سازمان قلمداد گردد، لازم است که در رأس آن و به منظور اداره امور شهر از فنی استفاده گردد که مدیریت شهری نام دارد. مدیریت شهری باید برای شهر، برنامه‌ریزی‌هایی را به انجام برساند، فعالیت‌های شهری را سازمان دهد و بر فعالیت‌های انجام‌شده نظارت کند و حتی برای انجام بهینه امور، انگیزش ایجاد نماید (سعیدینا، ۱۳۷۹: ۲۰). انجام چنین مواردی به آگاهی از اصول مدیریت، برنامه‌ریزی، ارتباطات، انگیزش، سازمان‌دهی، هدایت و رهبری و نظارت و کنترل بازمی‌گردد (شیعه، ۱۳۸۲: ۳۹). روشن است که مشخصات و ساختار نهادهای قانونی اداره‌کننده شهر از کشوری به کشور دیگر تفاوت دارد و هر جامعه‌ای با توجه به ساختار اقتصادی، اجتماعی و سیاسی خود، تعریف یا تلقی خاصی از مدیریت شهری دارد. مدیریت شهری به تمامی نهادها، سازمان‌ها و افرادی گفته می‌شود که به صورت رسمی یا غیر رسمی در فرآیند مدیریت شهر اثرگذار هستند (عدالت‌خواه، ۱۳۸۸: ۱۰۴). مهم‌ترین هدف مدیریت شهری را می‌توان در ارتقای شرایط کار و زندگی جمعیت ساکن در قالب اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی و حفاظت از حقوق شهروندان، تشویق به توسعه اقتصادی و اجتماعی پایدار و حفاظت از محیط کالبدی دانست (سعیدینا، ۱۳۷۹: ۲۱).

ساختار تاریخی و سنتی شهرهای ایران به‌ویژه در دوران اسلامی علاوه بر ویژگی‌ها و عناصر سازندهٔ ویژه خود، به دلیل همزمانی روند توسعهٔ کالبدی با تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌اش تا زمان معاصر، واجد پویایی و سرزندگی ویژه‌ای به‌ویژه در محلات که دارای ریشه‌های قومی و مذهبی قدرتمند و تعیین‌کننده بوده‌اند و توسعه‌ای هم‌راستا، هم‌زمان و متعادل با پتانسیل‌ها و نیازهای ساکنان و دولت‌ها داشته است. هر چند همواره تغییر در مراکز قدرت و حوادث و بلایا و متعاقب آن مهاجرت‌ها و منابع و قدرت‌های وارد بر شهرها، موجودیت و رونق آنها را تهدید یا تشویق می‌کرده است، پایداری ساختارها و تبعیت روند شکل‌گیری محلات و عناصر تشکیل‌دهنده شهر از فرهنگی مکانی - زمانی، متعلق

به ساکنان شهر و البته در ارتباط با قومیت‌ها، فرقه‌ها و روستاهای مرتبط با آن و سرعت متعادل و متناسب تحولات با روند تغییرات - چه کالبدی و چه اقتصادی و چه اجتماعی و فرهنگی - سبب پدید آمدن توسعه‌ای پایدار در سطح محلات و در نهایت شهرها و البته با توجه به مقیاس و جایگاه شهر در نظام اداری حاکم می‌گشت (حائری، ۱۳۹۳: ۴۸).

پس در نگاه ساختاری به مدیریت شهری به‌ویژه در شهر تهران، بحث و پرسش محوری این است که عناصر اصلی ساختار قدرت و مدیریت شهری کدامند؟ پایگاه اجتماعی این عناصر چیست و چگونه مشروعیت یافته‌اند؟ منافع کدام گروه‌های اجتماعی و اقتصادی را نمایندگی می‌کنند؟ و در ساختار موجود، چه چیز را چه زمانی و چگونه به دست می‌آورند؟ (هال، ۱۳۸۱: ۱۷). پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند نظام مدیریت شهری را به مدل‌هایی کارا تر در مواجهه با بحران‌هایی چون کرونا رهنمون سازد و زمینه‌آکنش و مدیریت رفتارها و اقدامات زمان بحران را با تقویت مشارکت، حس تعلق و مسئولیت‌پذیری اجتماعی به دست شهروندان و در یک فرآیند پایین به بالا قرار دهد.

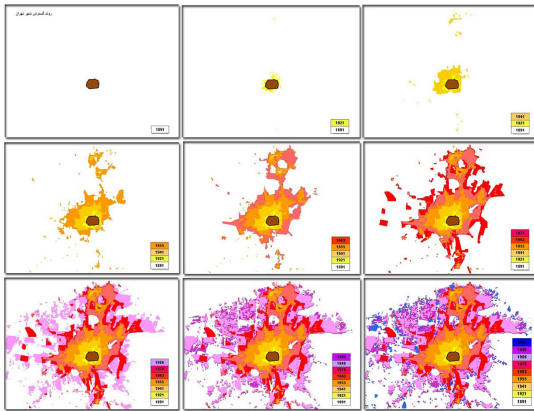
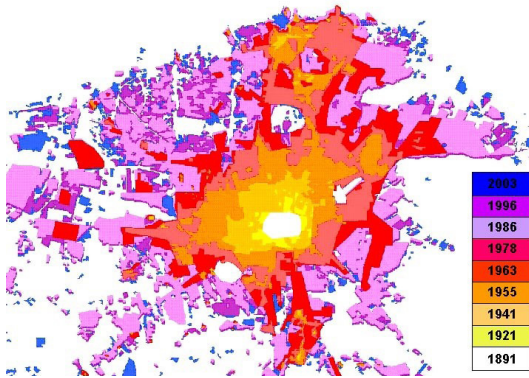
ساختار محلات شهر تهران

در نظام سنتی شهرهای ایران، نحوه شکل‌گیری و مکان‌یابی عناصر و بخش‌های مهم شهر و رابطه آنها با یکدیگر تحت تأثیر عوامل متعددی مانند عوامل طبیعی، عوامل اقتصادی - اجتماعی، عوامل اداری - نظامی و همچنین خصوصیات و نیازهای فضایی و رابطه آنها با سایر فعالیت‌ها قرار داشته است. ساخت هر شهر از یکسو بیانگر هماهنگی فضای کالبدی شهر با شرایط و عوامل مزبور و از سوی دیگر گویای چگونگی جریان فعالیت‌های اصلی شهر است (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۵۳).

اما در روند تحولات دوران صنعتی و مدرن و اثرات منعکس شده آن در معماری و شهرسازی ایران و به‌ویژه شهر تهران که به عنوان پایتخت معاصر ایران در خلال فرآیندهای شتابان قرن حاضر، مراحل توسعه و بلوغ خود را نیز سپری می‌نمود، سرعت تغییرات به مراتب بیشتر از سرعت انطباق فرهنگی و اجتماعی ساکنان شهر بوده و ساختارها به سرعت در حال تکامل و تغییر و ارجاع به دلالت‌ها و معانی جدید بوده‌اند. همین مطلب سبب تغییر چهره و فرهنگ ساکنان و تولید معانی و ارزش‌های جدید برای پهنه‌هایی بود که زمانی هویت فرهنگی شهر را تعریف می‌کردند (شکل ۲).

در این روند، شکل‌گیری محله‌هایی نو، توسط مردم جذب شده به پایتخت و البته مبتنی بر عوامل فرهنگی و مکانی مبدأ آنها صورت پذیرفت. بر همین اساس الزامات

شکل ۲- نقشه گسترش شهر تهران

(حائری، ۱۳۹۳)

زیستی و اقتصادی ساخت، رنگ و بوی تازه‌ای به خود گرفته و کم‌کم طی مراحل این مناطق حاشیه‌ای که بخشی از نظام سنتی شهرهای ایران بوده‌اند، جزئی از شهر و سیستم اداری و حکومتی آن شدند.

در واقع هسته مرکزی نه چندان بزرگ شهر که پیش از این یکپارچه و مبتنی بر معادلات اجتماعی پیوسته‌ای بود و نسبت به دیگر شهرهای بزرگ ایران که به واسطه اهمیت حکومتی و اداری‌شان، پس از سال‌ها پذیرای فرهنگ‌های متنوع و گوناگون در سامان‌دهی و تشکیل محلاتشان بودند، یکباره و با مهاجرت کثیری

از فرهنگ‌ها و قومیت‌هایی تشکیل و به صورت ناهمگون در محلات جمع گشته بودند و هویت و فرهنگی متمایز از رویه رایج در ایران را معرفی می‌نمودند. در عوض این مناطق که در زمان عمرشان در خدمت ساکنان جدیدشان بودند، متناسب با زمان شروع تحولات جهان نوی پیش رویشان، تا حدودی متناسب با پیشرفت‌ها و نیازهای رایج پیش رفته و همین امر در حال حاضر بستری مطلوب‌تر نسبت به محلات قدیمی‌تر به منظور نوسازی، بازسازی و توسعه و توانمندسازی محله فراهم ساخته است (حائری، ۱۳۹۳: ۵۰).

نوع ارتباط عناصر سازنده شهر و نحوه تعاملشان با محلات و همچنین جایگاه معنایی و ارزشی محلات، ناشی از نحوه معیشت و تمکن، جایگاه اجتماعی، فرقه‌ای و قومیتی و... است که بقا و توسعه محلات را تحت الشعاع قرار می‌دهد. به سبب شکل‌گیری همین ساختار معنایی درباره محلات است که هر یک از این مناطق به عنوان نشانه از مدل‌ولی

خاص شناخته می‌شود (حائری، ۱۳۹۷: ۵۹). این نوع تصویر به قول بارت، معناهای اسطوره‌ای، دارای یک تأثیر وحدت‌بخش اجتماعی نیز هستند. درست همان‌طور که معنا در لانگ (زبان) جنبه اجتماعی دارد (هارلند، ۱۳۸۸: ۶۷). اینگونه تعابیر و معانی درباره ماهیت اجتماعی و فرهنگی محلات نیز وجود دارد و اغلب یک منظر اجتماعی مبتنی بر وحدت‌نگرش بر حوزه‌های مفهومی متصل و منفصل را سبب شده است. شاید یکی از مهم‌ترین اقدامات در راه حمایت اجتماعی از این مناطق، تغییر در اینگونه نگرش و تغییر این اسطوره‌هاست؛ چون هاله‌ها و ایده‌ها ممکن است پیشاپیش تعیین‌کننده حتی بلافصل‌ترین علایقمان باشد. در حقیقت باید کار کرد و معنای محلات در قالب شهر به عنوان کلیت و روابطش با اجزای اجتماعی آن سنجیده شود.

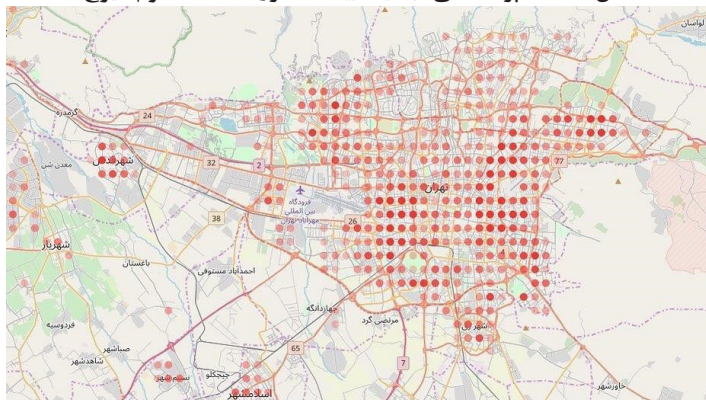
بحران کرونا در ساختارهای شهر تهران

شهر تهران به لحاظ اهمیت و جایگاه، نقش بسزایی در عرصه سرزمینی ایران داشته، عملاً پاشنه آشیل نظام سیاسی و اقتصادی آن به حساب می‌آید. در بحران شیوع بیماری کرونا نیز هر چند نقطه شروع و شیوع این ویروس شهر قم معرفی شد، افزایش نرخ ابتلا و شمار قربانیان در شهر تهران دور از ذهن نبود. همچنین حجم مبادلات انسانی و غیر انسانی این شهر با نقاط مختلف ایران به لحاظ تنوع زیستی و خدماتی از یکسو و فرهنگ سفر، رجعت به موطن و گذران تعطیلات شهروندان تهرانی از سوی دیگر، در انتشار هرچه بیشتر این ویروس، تأثیر چشمگیری داشته است.

همچنین توسعه نامتوازن شهر تهران نسبت به دیگر شهرها، چه از نظر وسعت و جمعیت و چه از نظر خدمات و امکانات، لزوم به کارگیری سیاست‌های ویژه برای کنترل بیماری در آن را دوچندان می‌سازد. هر چند آمار رسمی نرخ ابتلا و شمار قربانیان کرونا در ایران و شهر تهران نسبت به دیگر کشورها و شهرهای بزرگ جهان قابل تأمل است، نباید فراموش کرد که عرصه ابتلا و شیوع این بیماری در تمام این عرصه‌های شهری مشترک است و باید رشد شمار قربانیان و مبتلایان در کشورهای چون آمریکا، انگلستان، ایتالیا، اسپانیا، فرانسه و شهرهایی چون نیویورک، لندن، پاریس، رم و... نسبت به ایران و شهر تهران را نه در ضعف نظام و زیرساخت‌های شهری آنان که اتفاقاً در توسعه ارکان شهری بستر شیوع کرونا دانست؛ ارکانی که فارغ از این بحران از مؤلفه‌های توسعه شهری بوده و هستند. از جمله این ساختارها می‌توان به سیستم حمل و نقل عمومی یا تراکم و رونق سیستم‌های اداری، بازرگانی و خدماتی که از مصادیق تعاملات فردی و اجتماعی و به تبع آن شیوع بیماری کروناست، اشاره نمود.

نرخ ابتلا به ویروس کرونا در شهری چون تهران به روشنی دلالت بر اهمیت رویکردهای مقابله‌ای و پیشگیرانه در مقیاس محلی دارد. این نرخ ابتلا در شهر تهران با گذشت بیش از پنجاه روز نه تنها قابل کنترل نبوده، بلکه با وجود تمرکز منابع و امکانات، رو به افزایش گذاشته است و به گفته فرمانده ستاد مبارزه با کرونای استان تهران، در حالی که با شروع این بیماری چند منطقه در شهر تهران درگیر بوده‌اند، در حال حاضر تمام شهر آلوده شده است. نگاهی به نقشه پراکندگی مبتلایان در شهر تهران - که وزارت ارتباطات تهیه کرده است - نیز حکایت از عدم شناخت ماهیت اجتماعی و رفتاری شهروندان تهرانی دارد و هر چه بیشتر لزوم یک اقدام پیوسته در مقیاس محلی را روشن می‌کند (شکل ۳).

شکل ۳- نقشه پراکندگی مبتلایان بیماری کرونا در هفته سوم شیوع

(سایت خبرگزاری صدا و سیما، اسفند ۱۳۹۸)

درصد میزان مبتلایان و قربانیان کرونا در شهر تهران شامل ۳۰ درصد مجموع آن در کشور است، در حالی که تفکیک عرصه‌های ابتلا به این ویروس شامل حدود ۲۹ درصد در اثر استفاده از حمل و نقل عمومی و ۳۰ درصد در تماس با فضاهای بیمارستانی و سپس مبادلات بانکی اقتصادی و مالی اعلام شده است. اهمیت این موضوع در حجم استفاده از حمل و نقل عمومی در شهر تهران و وسعت پخشایش آن در سطح شهر است. طبق آمار شورای شهر و شهرداری تهران (به نقل از سخنگوی شورای شهر)، پیش از شیوع کرونا، سهم مترو تهران از حجم جابه‌جایی مسافر بیش از ۱/۸۰۰/۰۰۰ نفر و سهم سیستم اتوبوس‌رانی حدود ۲/۱۰۰/۰۰۰ نفر مسافر بوده است. این تعداد با احتساب شبکه تاکسیرانی و تاکسی‌های اینترنتی تا ۴/۵۰۰/۰۰۰ سفر قابل پیش‌بینی است. این حجم از تردد در داخل شهر تهران و شهرهای اطراف آن و عبور آن از مناطق و محلات مختلف شهر تهران در کنار

تمرکز مراکز و تجهیزات درمانی در این شهر، خود از عوامل شیوع هرچه بیشتر بیماری کرونا در آن و پیچیده‌تر شدن مقابله با آن خواهد بود.

درباره اهمیت شهر تهران و پیچیدگی‌های موجود در مبارزه با شیوع ویروس کرونا باید به نقش سیاسی و اقتصادی آن در نظام شهری ایران نیز اشاره کرد. حساسیت این شهر به لحاظ ارکان عریض و طویل دولت، وزارت‌خانه‌ها، مجلس، احزاب و رجال، بازار و نقش توزیع و مبادله در مقیاس ملی بسیار بیشتر بوده، اما خود مانعی در تحقق برنامه‌های مقابله‌ای چون قرنطینه و فاصله‌گذاری اجتماعی و هوشمند بوده و امکان تعطیلی سراسری مشاغل تا قطع زنجیره ابتلا را بعید و دور از دسترس می‌نمایاند.

شهر تهران در حال حاضر ۸۶۹۳۷۰۶ جمعیت و ۷۵۱ کیلومتر مربع وسعت دارد. این در حالی است که تراکم جمعیت در آن از ۲۷ نفر در هکتار (در منطقه ۲۲) تا ۴۰۰ نفر در هکتار (در منطقه ۱۰) متغیر است. اهمیت و پیچیدگی اقدامات حمایتگر در بحران‌ها برای این شهر از آن جهت مشخص می‌شود که بدانیم میانگین جمعیت محلات شهر تهران ۲۵۰۰۰ نفر و تقریباً ۹۰۰ شهر از ۱۲۴۳ شهر مصوب ایران پایین‌تر از این میانگین جمعیت دارند. همچنین مجموع جمعیت کلان‌شهرهای ایران ۱۷ میلیون نفر است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). مدیریت این وسعت و جمعیت به شکل کلان، مشابه صادر کردن حکمی کلی برای بیش از دویست شهر با ویژگی‌های متفاوت اجتماعی، کالبدی، فرهنگی و اقتصادی است. این تنوع در کنار مراکز و ادارات دولتی، نهادهای سیاسی و حکومتی، بستری از فرصت‌ها و چالش‌های مواجهه با بحران‌ها را پدید آورده و خود به لحاظ تنوعات و تکثرهای اجتماعی می‌تواند یک بحران تلقی گردد. پس توجه به این کلان‌شهر در بحران‌ها با وجود تفاوت‌های ذاتی هر شهر و منطقه می‌تواند به عنوان الگویی از مدیریت بحران به کار رود.

باید دید در مقابله با بحران شیوع ویروس کرونا، نظام حکمروایی شهری تهران می‌تواند به تعامل با نظام قدرت و جلب اعتماد و مشارکت نظام اجتماعی دست یابد، یا همچنان جایگاه خود را در سهم ابتلا به کرونا حفظ می‌نماید. این بزنگاه می‌تواند و باید بر بازآفرینی نقش و کارکرد اقدامات عملی در محله‌های شهر تهران برای مقابله با بحران‌های پیش‌رو تمرکز و اقدام نماید.

کرونا و مفهوم حق بر شهر^۱ در گذار از بحران

مفهوم حق را می‌توان در حوزه‌های گوناگون دنبال نمود. اما آنچه درباره مرجع مطالبه «حق بر شهر» در یک ساختار اجتماعی تعیین کننده است، تلقی عمومی

از مفهوم «حق» در آن ساختار و ارتباط آن با دیگر ساختارهای رفتاری و فرهنگی مختص آن جامعه است. در برقراری گفتمان حق بر شهر نیز بایستی وجود چنین اختلافی را در ساختارهای معنایی ایجاب حق به رسمیت شناخت و در تبدیل گفتمانی جهانی به گفتمانی محلی بدان توجه نمود.

در واقع مفهوم «حق» متبادر در موضوع «حق بر شهر» به طور اخص، نشأت گرفته از رویکردهای فلسفی هگلی، مارکسی و نظرهای گرامشی و دیگران بوده و بر اساس قبول شهری با ساختار اجتماعی و سیاسی اروپای قرن بیستم بنا شده است؛ شهری که رابطه شهر و ساختار حیات شهری آن با ساختار حکمرایی آن در ارتباطی لازم و ملزوم تجلی می‌کند. این در حالی است که مذاقه در مفهوم «حق» در حوزه سرزمینی ایران، مؤید دو نکته است: اول آنکه مفهوم حق در یک نظام اعتقادی و مذهبی، چهارچوب پذیر گشته و حتی در روابط سیاسی و اقتصادی نیز خودنمایی می‌کند و دوم آنکه رابطه موجود میان ساختار حکمرایی و حیات شهری با شهروندان، لااقل تا پیش از قرن اخیر، دارای رابطه‌ای لازم و ملزوم نبوده و بیش از آنکه حیات یک شهر معطوف به جامعه شهری آن باشد، تحت تأثیر نظام قدرت سیاسی بوده و ساختار ارباب و رعیتی بر این فاصله دامن می‌زده است. از همین روی تبیین مفهوم حق بر شهر و یا اساساً حق، در چنین شرایطی فاقد مرجعی مشروع به نظر می‌رسیده است. حال باید دید طرح گفتمان «حق بر شهر» در جامعه شهری ایران با چنین زمینه تاریخی و فرهنگی در حوزه سرزمینی اش تا چه میزان و تا چه سطحی امکان تجلی خواهد داشت (حائری، ۱۳۹۴: ۱۸۱).

مبنای این استعمال «حق بر شهر» و عمومی شدن مطالبه آن (چه در زمان وقوع بحران‌هایی چون کرونا و چه پس از آن)، علاوه بر ایجاد زمینه‌های مشارکت شهروندی، بستر تحقق توسعه پایدار و شهروندگرا را نیز فراهم می‌سازد. در حقیقت نوع خاص توسعه شهری و سامان‌دهی فضا - مکانی که بر این اساس در حال وقوع است، تجربه زیستی ما را شکل داده و موقعیت اجتماعی ما را - اعم از جنسیتی و طبقاتی - تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ تجربه زیسته‌ای که مواجهه با بحران‌هایی چون کرونا بر روابط اجتماعی، شیوه زندگی، تراکم و توزیع فضا، اخلاق و مناسبات و تعاملات اجتماعی انسان‌ها تأثیر می‌گذارد. اهمیت توجه به مسئله حق در سازمان‌دهی روابط اجتماعی و رابطه شهر و حوزه‌های پیرامونی آن، با جامعه مدنی و ساختار زندگی روزمره سازنده آن، از آن حیث دوچندان می‌گردد که بدانیم الگویی که ما از شهر مطلوبمان مدنظر داریم، به شکلی بلافصل با نوع روابط اجتماعی - اعم از جنسیتی و طبقاتی - ارتباط با طبیعت، شیوه زندگی و ارزش‌هایی که خواستار آنیم در ارتباط است (هاروی و مری فیلد، ۱۳۹۱: ۱۴).

همان‌گونه که پیشتر بیان شد، بحران ممکن است علاوه بر عوارض فرسایشی و آسیب‌های فردی و اجتماعی، مبتلایان را عمیقاً تحت تأثیر قرار دهد و نقطه رشد قابل توجهی را به همراه داشته باشد و افراد جامعه را آماده رسیدن به مراحل بالاتر خودشکوفایی و تغییر نماید. از این حیث ساختارهای معطوف به مفاهیم و روابط شهروندان با نظام‌های قدرت (چه نظام حکمروایی و چه نظام مدیریت شهری) نیز می‌تواند مورد بازبینی جامعه قرار گیرد و به چالش درآید. این مهم به‌ویژه در مفاهیم نوپایی چون حق بر شهر برای جامعه در حال گذار (۱) شهرهای ایران می‌تواند در درک وظایف متقابل و میزان حمایت، پاسخگویی و کارآمدی نظام‌های متولی در کشاکش بحران‌ها و تحقق آگاهانه مفاهیم شهروندی، مطالبه‌گری پس از عبور از بحران باشد. در نتیجه آینده روابط شهرها و شهروندانشان (و جامعه ایران با دولت و نظام سیاسی) را باید منبعت از اقدامات و واکنش‌های نظام حکمروایی ملی و شهری در این آزمون، میزان وقوف جامعه شهری ایران از حقوق و وظایف خود و لمس تأثیرات ناشی از تساهل و تسامح انتخاب‌ها و انفعالات گذشته نسبت به سیاست‌ها، برنامه‌ها و تصمیم‌های امور جزئی و کلی حادث، مبتنی بر منافع فردی و نه منفعت جمعی و عمومی دانست.

کرونا و مفاهیم جدید در عرصه حق بر شهر

شیوع بحران و جهانی شدن ویروس کرونا، کاربست‌های جدیدی پیش روی شهرها و دولت‌های درگیر با این بیماری قرار داده است. لزوم فاصله‌گذاری، محدود کردن روابط و در نهایت قرنطینه شهرها، ماهیت مشاغل و روابط میان فردی و اجتماعی را به سمت بهره‌گیری از فضای مجازی سوق داده است. نیازهای جدید، نحوه زندگی نویی را پدید آورده و اینک خانه از تقید مکان رها شده است. دنیای مجازی پای به خانه گذاشته است. حال خانه، مدرسه است، کارخانه است، کارگاه است، اداره است و البته محل استراحت و تعامل خانواده است. در این محیط، امکان برقراری عدالت و داشتن رفاه بیشتر، حداقل به صورت مجازی برای همه فراهم می‌شود (جلالی، ۱۳۸۲: ۲۳). در این عصر همچنین تغییرات اساسی در رفتار و اخلاق بشر به وجود خواهد آمد و جوّ معنویت، جوّ غالب بر جوامع خواهد بود. مردم در جهان مجازی، فرصت شناخت بهتری از جهان و فلسفه وجودی انسان خواهند داشت و با شکل بهتری، تربیت خواهند شد. چون از نظر تئوری در عصر مجازی، مشکلات معیشتی و تهیه ابزار کار و دسترسی به دانش و اطلاعات وجود ندارد. شرایط برای توجه بیشتر به مسائل معنوی و مذهب افزایش خواهد یافت

(جلالی، ۱۳۸۲: ۴۸). به راستی باید بسط فضای ارتباطی و اطلاعاتی و تحدید فضای کالبدی ناشی از سیاست‌های مقابله و پیشگیری از شیوع بیماری کرونا را فرصتی در بازبینی مبانی روابط شهری و شهروندی به حساب آورد و از آن علاوه بر ابزار توسعه اجتماعی، برای کاهش و کنترل اثرات پس از بحران کرونا بهره گرفت. دهه‌های اخیر انسان نه تنها پای در دهکده جهانی گذاشته، بلکه خود نیز در اثر توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات، به یکی از ارسال‌کنندگان پیام تبدیل شده است. وی هم گیرنده پیام و هم فرستنده پیام است. همچنین با تحول در عصر ارتباطات در موج سوم، تحول در نظام کار پیش‌بینی شده بود، اما با پای گذاشتن در دنیای مجازی و عصر آگاهی، این امر هرچه بهتر و سریع‌تر تحقق یافته و دیگر زمان و مکان برای کار بی‌معنا شده است. در اینجا است که خانه به عنوان محلی برای زندگی، کاشانه به عنوان محلی برای آرامش و کلبه الکترونیک به عنوان محلی برای کار مطرح می‌شود (حائری، ۱۳۸۸: ۲۸). چنین پدیده‌ای با وجود ظرفیت ذاتی و پیشرو خود در زمان بروز بحران‌هایی چون شیوع بیماری کرونا به دلیل گستردگی جهان‌شایعات و عواقب ناشی از آن ممکن است سبب تشدید بحران‌های فردی و اجتماعی نیز گردد. در واقع پذیرش دسترسی به جهان ارتباطات و اطلاعات به عنوان یک حق در دیالکتیک با وظایف و مسئولیت‌های شهروندی قابل‌بازشناسی است؛ زیرا تغییر و جابه‌جایی ارزش‌ها، اکنون از تمام ادوار تاریخ سریع‌تر شده است. در گذشته، کسی که در جامعه‌ای می‌زیست، می‌توانست انتظار آن را داشته باشد که نظام ارزشی مورد پذیرش آن جامعه در سراسر طول حیات وی بدون تغییر باقی بماند. ولی امروز شاید به جز در منزوی‌ترین جوامع ماقبل فناوری، در هیچ‌کجای دیگر نمی‌توان چنین انتظاراتی داشت (تافلر، ۱۳۸۶: ۲۱۵) و جامعه همواره خود در بحرانی از تغییر ارزش‌ها و راستی‌آزمایی اطلاعات منتشر شده به سر خواهد برد که مصادیق آن در بحران کرونا به وفور دیده می‌شود.

جهان جدید - موج چهارم، جهان مجازی - و همچنین عصر آگاهی، با دوسویه کردن ارتباط جهانی، پای در بخش جدیدی از تعاملات می‌گذارد. اگر در موج دوم و حتی موج سوم، کسانی که شرایط گفتمان را تعریف می‌کردند - حاکمان - تعیین‌کننده روند جریان آینده امور بودند (رجایی، ۱۳۸۲: ۱۸۳)، در موج چهارم و جهان جدید ارتباطی، این افراد جامعه هستند که به دنبال زبان گفتمانی مناسب می‌گردند و پای به عرصه دهکده جدید جهانی می‌گذارند. آنگونه که مک‌لوهان معتقد بود که رسانه‌های جدید باعث به وجود آمدن پدیده جهش اطلاعات خواهند شد و می‌گفت اطلاعاتی که انسان‌ها نیاز خواهند داشت، از

چهار گوشه جهان و با سرعت فراوان در اختیارشان قرار خواهد گرفت. به این ترتیب جهان بزرگ روزبه‌روز کوچک‌تر و انسان‌ها چه بخواهند و چه نخواهند، گویی در یک قبیله جهانی و یا یک دهکده بزرگ زندگی می‌کنند. چنین وضعیتی را امکانات الکترونیک فراهم خواهد کرد (محسنیان راد، ۱۳۸۷: ۳۲).

بهره‌گیری نظام مدیریت شهری از فضای مجازی برای پیشبرد امور و حرکت هرچه بیشتر مشاغل به سمت این نوع از روابط به منظور فرار از رکود ناشی از شیوع ویروس کرونا و محدودیت‌های متأثر از آن، این زیرساخت را به یکی از ارکان و ساختارهای نظام شهر و شهروندی بدل ساخته است. شهروندان امروز شهرها به موضوع دسترسی آزاد به اطلاعات و زیرساخت‌های ارتباطی به عنوان یک نیاز و یکی از حقوق اساسی خود می‌نگرند. شاید باید چنین گفت که امروز حق بر شهر به ماهیتی فراتر از تأمین نیازهای شهری بدل شده و پای به عرصه آگاهی گذاشته است. در واقع با شیوع بحران کرونا در جهان کارآمدی، گستردگی و همه‌گیر بودن سازوکارهای ارتباطی و مجازی را می‌توان میزان سنجش ظرفیت شهرها در تاب‌آوری و مقابله با بحران به شمار آورد؛ مفاهیمی جدید که در قالب حق بر شهر توسط شهروند عصر آگاهی مورد مطالبه قرار خواهد گرفت، زیرا در مقابله با شیوع بحران کرونا به عنوان یک بحران شهری، ابزاری مؤثرتر از آگاهی و عمل به مسئولیت اجتماعی نمی‌توان یافت.

مرکز حمایت اجتماعی محلات، تحقق ظرفیت محلی در واکنش به بحران‌ها

توجه به لزوم اقدام در مقیاس محله به یکی از سیاست‌های شورای پنجم اسلامی شهر تهران بدل شده است، تا جایی که اختصاص بودجه برای پیشبرد طرح مراکز محله و توجه به راهبردهای پیاده‌مداری در صحن علنی مطرح و گام‌های عملیاتی آن برداشته شده است. با این حال با شروع بحران شیوع ویروس کرونا در شهر تهران، اقدامات مدیریت شهری در مقیاس منطقه و اساساً شورای شهر و شهرداری، نقش کم‌رنگی در سیاست‌گذاری‌های ستاد استانی مبارزه با ویروس کرونا ایفا نموده و نهادهای محلی نوپایی چون شورایی‌ها یا اسلاف قدیمی‌تر آن به عنوان سراهای محله، کارایی مناسب در مقابله و مدیریت بحران محلات نداشته‌اند. همچنین در بحران اخیر و دیگر بحران‌های ملی، ناکارآمدی سازمان‌های دولتی با مقیاس ملی چون سازمان پدافند غیر عامل و گروه‌ها و کارگروه‌های مدیریت بحران کاملاً مشهود بوده است.

این کمبود نظام یکپارچه مدیریت بحران‌ها به عنوان یک سازوکار اجرایی

پایین به بالا و مبتنی بر مشارکت جوامع محلی به لحاظ اقتصادی، اجتماعی و نیروی داوطلب انسانی، یکی از دلایل عمده شکست یا عدم تطابق سیاست‌ها و راهکارهای نظام حکمروایی شهری با واقعیات عینی، تنش‌ها و صدمات وارد شده ناشی از بحران‌های واقع شده از جمله شیوع ویروس کرونا در شهرها بوده است. اساساً مفهوم بانک اطلاعات شهروندان و تهیه داده‌های به‌روز آماری از شرایط زیستی و سلامت جامعه (در مقیاس محلات)، تعامل با سازمان‌های مردم‌نهاد و گروه‌های محلی، شناخت ظرفیت‌ها و امکانات، آموزش و توانمندسازی جوامع محلی برای مواجهه با بحران‌های پیش‌رو، پیش‌بینی و عملیاتی نمودن سازوکارهای مالی و صندوق‌های دولتی و تعاونی جهت حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و آسیب‌دیده از بحران‌ها و حوادث (UNICEF, 2019) را از جمله موارد مغفول مانده در برنامه‌ها و طرح‌های توسعه محله‌ای باید برشمرد.

شکل ۳- نقشه پراکندگی مبتلایان بیماری کرونا در هفته سوم شیوع

در واقع بحران شیوع ویروس کرونا به‌ویژه در شهر تهران، حکایت از ناکارآمدی سیاست‌های محله‌ای در این شهر توسط مدیریت شهری دارد و به‌روشنی فاصله آن با گروه‌های اجتماعی محله‌ای را نمایان ساخته است. با این حال نباید فراموش کرد که موضوع شهر تهران و محلات آن با دیگر شهرها و محلات، تفاوت‌های ماهوی فراوان دارد. تعدد و نقش مختلف محلات، گستردگی شهر تهران و پیچیدگی

روابط اقتصادی جاری در آن، جابه‌جایی جمعیتی و وجود مناطق اداری، تجاری که با بارگذاری ارکان دولتی و روابط سیاسی معطوف بدان بر پیچیدگی مسائل پیش روی محلات افزوده است. در واقع محلات شهر تهران، نه در کالبد که بر اساس پیوندهای اجتماعی و عملکردی‌شان، قابلیت برنامه‌ریزی برای مواجهه با بحران‌ها را دارند و از همین روی پیشنهاد تمرکز سیاست‌های توسعه‌محله‌ای بر پی‌ریزی یک نهاد مشارکتی در حمایت اجتماعی و مدیریت بحران محلات می‌تواند به عنوان یک پایگاه اجتماعی در شناسایی ظرفیت‌ها، جمع‌آوری داده‌ها، آموزش و توانمندسازی جوامع محلی و راهبری اقدامات در زمان بروز بحران‌ها مفید فایده باشد و با اقدامات پیش از بحران سبب جلب اعتماد عمومی و مشارکت مدنی ساکنان گردد.

بنیان این پیشنهاد مبتنی بر مکان‌یابی و استقرار یک نهاد مدنی در مرکز محله (مبتنی بر مؤلفه‌های ساختاری و رفتاری بازشناسی شده در محله) برای شناسایی ظرفیت‌های موجود در محله، چه از لحاظ مدنی و اجتماعی و چه زیرساختی و خدماتی، جمع‌آوری داده‌های اجتماعی و به‌روزرسانی آمار محلی و ارتقای توانمندی‌های جوامع محلی در کنار ارائه خدمات اجتماعی و روانی مناسب در زمان پیش از بحران‌هاست.

از لحاظ کالبدی و فضایی، این مرکز میدانگاهی متشکل از فضای باز و کالبد معماری است که در مقیاس‌های مختلف، نقش فضایی عمومی را برای محله و در مواردی نقش مرکز محله را بر عهده خواهد داشت. این مکان‌یابی چه به لحاظ پیوستگی یا ناپیوستگی فضایی بسته به ظرفیت‌ها و نیازهای محلات مختلف متفاوت بوده، اما به عنوان پایگاهی شناخته‌شده و مورد وثوق اهالی در رویدادها، حوادث و بحران‌ها، امکان راهبری و هدایت نیروهای عملیاتی، ارزیابی خسارات و تعیین اولویت‌های اقدام با توجه به آمار اجتماعی و گروه‌های آسیب‌پذیر را دارد و پس از حادثه یا بحران نیز مرکز اصلی امداد رسانی و بازسازی صدمات خواهد بود. این مجموعه برای اهالی قابل دسترس به صورت پیاده خواهد بود و در زمان نبود بحران یا حادثه به واسطه فعالیت شبانه‌روزی و ایمن‌سازی ساختارهای محلی منتهی به آن، امکان ارائه خدمات اجتماعی محلی، تأمین امنیت شبانه محله (مقیاسی محدود از زندگی شبانه) برای تردد گروه‌های آسیب‌پذیر و ارائه خدمات اضطراری درمانی، روانی و اجتماعی را برای آنها خواهد داشت.

نکته حائز اهمیت در مکان‌یابی و امکان‌سنجی این مراکز، ممکن نبودن تهیه نسخه‌ای فراگیر برای تمام محلات است؛ زیرا تعیین ویژگی‌ها و خدمات

و عملکرد آنچه به صورت مستقل و چه وابسته و حتی تعداد و فاصله آنها در محله یا محلات مجاور مبتنی بر نیازسنجی و شرایط منحصر به فرد هر محدوده متفاوت و در مطالعات اولیه روشن خواهد شد. به علاوه این مرکز به عنوان مرکز دریافت اقلام و کمک‌ها و پخش آن امکان کاربرد دارد. لزوم این امر با توجه به مقیاس کلان شهر تهران و هم‌جواری محلات با عرصه‌های گسترده شهری مشخص می‌شود. مقایسه نحوه امداد رسانی در شهرهای مختلف (مانند زلزله بم و سرپل ذهاب و...) که گاه از لحاظ وسعت و جمعیت در حد محلات یا ناحیه‌های شهر تهران هستند، حاکی از اهمیت وجود این مرکز است. به‌ویژه در محلات متراکم و مرکزی شهر تهران که معابر، امکان تردد و امداد رسانی به قلب محلات را ناممکن می‌سازد، وجود یک بنای مقاوم با امکان دسترسی و امداد رسانی هوایی یا زمینی با امکان دسترسی زمینی از آن به دیگر نقاط محله می‌تواند ابزاری مناسب در تسهیل اقدامات پس از حادثه و بحران بوده، اقدامات هدفمند و منطقه‌ای را ممکن سازد. باید توجه داشت که اساس ساز و کار مراکز حمایت اجتماعی و مدیریت بحران در محلات، مشارکت ساکنان و جلب اعتماد عمومی است. این اعتماد سازی علاوه بر تقویت حس شهروندی و مسئولیت اجتماعی میان ساکنان می‌تواند به عنوان یک پایگاه حمایتی از تنش‌ها و استرس‌های ناشی از بحران‌ها بکاهد و مدیریت عواقب و اثرات روانی و اجتماعی را برای ساکنان ممکن سازد.

درباره شیوع ویروس کرونا نیز وجود چنین مراکزی علاوه بر بهره‌گیری از اطلاعات اجتماعی محلات و ایجاد امکان برنامه‌ریزی خرد و کلان می‌توانست بازیگری تعیین‌کننده در تأمین و اختصاص نیازهای خانوارها به‌ویژه گروه‌های آسیب‌پذیر و به حاشیه رفته باشد و وظیفه نظارت، پایش بیماران، آگاه‌سازی و آموزش ساکنان و اعمال محدودیت‌های آمدوشد به محله در تحقق سیاست فاصله‌گذاری اجتماعی و قرنطینه محلات آلوده یا پاک و دریافت و پخش اقلام حفاظتی، داروها و واکسن‌های احتمالی را متناسب با نیاز و ظرفیت محله برعهده گیرد (جدول ۲).

مجموع این وظایف و پتانسیل‌های معطوف به راه‌اندازی چنین نهادی در محلات با ساز و کاری فعال، پیش، حین و پس از حوادث و بحران‌ها بدون تأمین منابع مالی پایدار جهت تأمین نیازها، جلب مشارکت، انجام اقدامات ترویجی، سنجش و پایش اطلاعات و داده‌ها و به خدمت گرفتن نیروهای محلی یا متخصص امکان‌پذیر نخواهد بود. لیکن نظام مدیریت شهری با سرمایه‌گذاری در اینگونه طرح‌ها، هزینه‌های بعدی ناشی از بحران‌ها و حوادث را پوشش خواهد داد. همچنین تخصیص ظرفیتی از

جدول ۲- وظایف و کارکردهای مراکز حمایت اجتماعی پیش، حین و پس از بحران

پس از بحران	حین بحران	پیش از بحران
- حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر از نظر اجتماعی و اقتصادی - تشکیل صندوق‌های حمایتی - ارائه خدمات اجتماعی و روانی به آسیب‌دیدگان - تأمین مایحتاج اولیه ساکنان و زیرساخت‌های لازم برای بازگشایی مشاغل - تأمین فضاهای پیش‌ران توسعه و کارآفرینی	- مدیریت بحران بر اساس شناخت اجتماعی و دقیق از وضعیت ساکنان - راهبری و هدایت نیروهای محلی - برآورد خسارت‌ها و آسیب‌های وارده - تأمین و توزیع ملزومات اولیه با توجه به اولویت گروه‌های حساس و آسیب‌پذیر - تأمین نیازهای ارتباطی و اطلاعاتی چون اینترنت و ارزیابی صحت اخبار - به کارگیری و پشتیبانی از شبکه‌های اجتماعی در مقیاس محلی - اجرایی کردن طرح‌های قرنطینه و فاصله‌گذاری اجتماعی در مقیاس محله - توزیع اقلام ضروری و پشتیبانی از گروه‌های آسیب‌پذیر - ارائه خدمات اولیه در شناسایی و درمان - به کارگیری ظرفیت‌های درمانی محلی - شناسایی بیماران یا موارد مشکوک - پاک‌سازی عرصه‌های مشکوک به آلودگی - تأمین زیرساخت امداد هوایی و زمینی	- جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های زیستی و جمعیتی محله - بررسی ظرفیت‌ها و امکانات زیرساختی و درمانی محله - تأمین فضای تعامل محله به عنوان یک مرکز محله فعال - تقویت و ایمن‌سازی ساختارهای محلی - برگزاری برنامه‌های ترویجی و آگاهی‌بخشی ساکنان - ایجاد ارتباط با محلات هم‌جوار برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های بین‌محله‌ای - آموزش در مقیاس محلی و تعیین مسئولیت‌ها برای زمان بحران - ارائه مشاوره‌های روانی و اجتماعی برای توانمندسازی جوامع محلی - شناسایی تهدیدهای کالبدی و اجتماعی در محله - تبیین ساز و کارهای مالی حمایتی برای زمان بحران‌ها - تأمین امنیت روانی و اجتماعی ساکنان - تأمین امنیت محلی و شبانه ساکنان (تحقق مقیاس محلی از زندگی شبانه) - راه‌اندازی شبکه‌های ارتباطی میان ساکنان - تجهیز مشاغل محلی به فناوری‌های نوین

فضای تجاری با کاربری شبانه‌روزی در این مراکز نه تنها هدف تأمین امنیت شبانه به عنوان ناظری حاضر در محله را تأمین می‌سازد، بلکه می‌تواند منبع درآمدی برای تأمین منابع مالی موردنیاز فعالیت این مراکز باشد.

در نهایت باید چنین گفت که حمایت اجتماعی از ساکنان محلات در حوادث و بحران‌ها می‌تواند پاسخ اجتناب‌ناپذیر محلی بر بحرانی جهانی باشد؛ زیرا معطوف دانستن مفهوم شهر بر مفهوم اجتماعی جاری در آن، تحقق ارتباط و گفتگومانی دوسویه با این بازیگران را می‌طلبد؛ مهمی که جز در مقیاس خرد محلات و مهیا نمودن امکان ارتباط فردی و گروهی مستقیم و مشخص به منظور شناخت مسائل و ماهیت رفتارهای جاری ممکن نیست و عزم مدیریت شهری و تصمیم‌سازی‌های خرد و کلان را در تعمیم نتایج داده‌ها و اطلاعات محلی به منظور اتخاذ و اصلاح سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه شهری و محلی می‌طلبد.

غفلت از توجه به مناطق شهری به حاشیه رفته و گروه‌های ساکن در آن، چه

در سکونتگاه‌های غیر رسمی و حاشیه‌ای و چه در بافت میانی و مرکزی شهر تهران، در کنار پیچیدگی روزافزون نظام کار و اقتصاد در شهر تهران، شبکه حمل و نقل عمومی، توسعه نامتوازن شهری و مکان‌گزینی نامتناسب و متمرکز مشاغل، نبود اطلاعات و داده‌های قابل اتکا در مقیاس شهر تهران و عدم همکاری جامعه کنونی شهری با نهادهای خدمات و مدیریت شهری ناشی از شکاف اجتماعی میان نظام قدرت و جامعه شهری نیز لزوم وجود نهادی واسطه جهت میانجی‌گری و کاهش فاصله فضای ذهنی، فضای اجتماعی و نظام قدرت را دوجندان نمایان می‌سازد.

نتیجه‌گیری

یکی از جنبه‌های حائز اهمیت در تحقق وجوه مختلف حمایت اجتماعی و به تبع آن تاب‌آوری جوامع شهری در بحران‌ها، ساختارمند نمودن وجوه مشارکت در سطح جامعه و احیای روح شهروندی در میان ساکنان شهرهاست. اما تحقق این مفهوم در جوامع شهری با ساختارهای فرهنگی و اعتقادی متفاوت از بستر ذهنی سیاست‌گذاران و مدیران شهری، همواره چالش‌برانگیز بوده است. از این‌رو بازخوانی مفاهیم بنیادین، درس‌آموزی از تجارب و شناخت نوع رابطه نظام اجتماعی با ساختارهای اقتصادی و سیاسی شهرها، یکی از اقدامات مؤثر در ایجاد درکی صحیح از مسئله و اهمیت حمایت اجتماعی در بحران‌های شهری خواهد بود.

با توجه به آنچه بیان شد، نهادینه کردن مطالبه و تحقق حمایت اجتماعی در بحران‌ها (به عنوان یکی از ابعاد حق بر شهر) در جامعه شهری ایران را باید در بازتعریف رابطه شهر و شهروند مورد مذاقه قرار داد؛ زیرا این مفاهیم در یک رابطه چندسویه معناپذیر است و فقدان این رابطه، نقص وجودی مفهوم شهر و شهروندی را به همراه خواهد داشت. این ادعا درباره حق بر شهر نیز صادق است و عدم مشارکت شهروندان در شکل‌گیری و ادامه حیات شهرها، یا لاقبل عدم باور به ایفای این نقش، سبب نقصان در مطالبه و تحقق آن می‌گردد. در واقع «حق بر شهر» با میزان مشارکت نسبت مستقیم دارد و این دو در یک نظام دیالکتیکی معناپذیر و تحقق‌پذیر می‌گردند.

درباره جامعه ایران نیز باید اذعان نمود که با توجه به تلقی سنتی از مفاهیم و ساختارهای شهری رایج، توفیق در دستیابی به نظامی پویا و کارآمد برای توانمندسازی و اقدام در بحران‌ها، هر چه بیشتر نیاز به رابطه‌ای فعال در سطح فعالیت‌های شهری و شهروندی دارد. به عبارت دیگر اجتماعی شدن اقدامات پیشگیرانه و مقابله‌ای با بحران‌ها در یک قالب محله‌ای به عنوان بستر شکل‌گیری

تحولات و ورود به گفتمانی جهانی، در اولین گام نیازمند ورود شهروندان، نه تنها در نظام مشارکتی تصمیم‌گیری، بلکه در نظام فعالیت شهری مستمر است. هرچه نقش عملی جامعه در فعالیت‌های روزمره بیشتر به سطح شهر و فضای شهری وارد شود، علاوه بر رنگ تعلق بخشیدن به فضا به عنوان یکی از بنیان‌های توسعه پایدار، خود را هرچه بیشتر در رابطه‌ای معنادار با شهر قرار می‌دهد و ساختار تحقق یک نظام محله‌ای حمایت و مدیریت بحران را به عنوان اهرم متقابل و مورد مطالبه در مقابل نقش شهروند، در ادامه حیات و توسعه شهر فراهم می‌سازد.

این امر مستلزم شناختی صحیح از ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و تاریخی محلات شهری و روابط میان آنهاست. به‌ویژه در جامعه‌ای مانند ایران نمی‌توان مستقیماً به این شناخت دست یافت، بلکه یا نیاز به یک بازخوانی تطبیقی از مفاهیم است و یا تغییر در نظام مدیریت شهری به منظور مطابقت با نظام شهری موردنظر در حوزه‌های مرتبط لازم می‌نماید. در هر حال بازتعریف ساختارهایی جدید، چه در حوزه نظام مدیریت شهری و چه در حوزه نظام حقوق شهری و شهروندی را می‌توان از اولین گام‌های تئوریک تحقق «مراکز حمایت اجتماعی» در محلات به منظور هماهنگ نمودن امکانات و ظرفیت‌های مختلف محلی و تأمین خدمات و نظارت بر اقدامات پیش، حین و پس از بحران‌ها با مشارکت شهروندان و دخیل نمودنشان چه در تصمیم و چه در عمل - در سطوح مختلف - برای دستیابی به شهر و محلاتی تاب‌آور، پویا، مشارکت‌محور و سرزنده دانست.

پی‌نوشت

۱. مفهوم جامعه در حال گذار یا دوره گذار، به دوره انتقال از دوره ثبات گذشته به دوره ثبات مورد انتظار در آینده گفته می‌شود که خود نیازمند مذاقه و بررسی در بازشناسی و واکاوی مفاهیم مورد نظر از ثبات در گذشته و چشم‌انداز مورد نظر در آینده خواهد بود. این مفهوم بیشتر به نقل از ماکس وبر به دوره انتقال (جامعه در حال گذار) از سنت (جامعه سنتی) به مدرنیته (جامعه مدرن) اطلاق می‌گردد.

منابع

- آهنچی، محمد (۱۳۷۶). مدیریت سوانح. تهران: جمعیت هلال احمر، مرکز آموزش تحقیقات.
- احمدی، خدابخش (۱۳۸۸). اصول و فنون مداخله روان‌شناختی در بحران. تهران: مؤسسه آموزش عالی علمی - کاربردی هلال ایران.
- تافلر، الوین (۱۳۸۶). شوک آینده، ترجمه حشمت‌الله کامرانی. تهران: علم.
- تافلر، الوین (۱۳۸۸). موج سوم. ترجمه شهیندخت خوارزمی. تهران: فرهنگ شهر نو، چاپ هجدهم.
- جلالی، علی‌اکبر (۱۳۸۲). عصر مجازی: چهارمین موج تغییر، دومین سمینار میان منطقه‌ای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی، سایت ایران و جامعه اطلاعاتی.
- حائری، وحید (۱۳۸۸). کلبه‌های الکترونیک، فضای شغلی آینده. تهران: معماری و فرهنگ، دوره دوازدهم، شماره ۴۰، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، صص ۲۶-۳۱.
- حائری، وحید (۱۳۹۳). بازخوانی تغییر ساختار ماهیت فضای شهری در حوزه مرکزی شهر تهران، اصفهان. کتاب مجموعه مقالات برگزیده همایش ملی شهرسازی و معماری فرهنگ مینا، دانشگاه شیخ بهایی.
- حائری، وحید (۱۳۹۴). کندوکاوی ساختاری در مسئله حق بر شهر. تهران: نشریه هفت شهر، شماره ۴۹-۵۰، شرکت بازآفرینی شهری ایران، صص ۱۶۵-۱۸۳.
- حائری، وحید (۱۳۹۷). منطق مکالمه در تحلیل و راهبردهای احیاء در بستر اجتماعی و فرهنگی بافت تاریخی. نشریه احیای بناها و بافت‌های تاریخی، شماره ۳ و ۴، صندوق احیا و بهره‌برداری از بناها و بافت‌های تاریخی و فرهنگی، صص ۵۶-۵۹.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۲). پدیده جهانی شدن، وضعیت بشری و تمدن اطلاعاتی. ترجمه عبدالحسین آذرنگ. تهران: آگه.
- سعیدنیا، احمد (۱۳۷۹). مدیریت شهری. تهران: نشر سازمان شهرداری‌های کشور، جلد یازدهم.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۹۰). تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شیعه، اسماعیل (۱۳۸۲). لزوم تحول مدیریت شهری در ایران. مجله جغرافیا و توسعه، دانشگاه زاهدان، شماره ۱، صص ۳۷-۶۲.
- شیعه، اسماعیل (۱۳۸۷). با شهر و منطقه در ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت، چاپ پنجم.
- عدالتخواه، فرداد و دیگران (۱۳۸۸). مدیریت شهری و جایگاه آن در ارتقای حقوق شهروندان. فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیای انسانی. سال دوم، شماره اول، صص ۱۰۱-۱۱۰.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۸۷). ایران در چهار کهکشان ارتباطی. تهران، سروش، جلد ۲ و ۳.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). سری زمانی نماگرها و شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پنجاه سال کشور، سازمان برنامه و بودجه.
- هارلند، ریچارد (۱۳۸۸). ابرساختگرایی، فلسفه ساختگرایی و پسا ساختگرایی. ترجمه فرزانه سجودی. تهران: سوره مهر.
- هاروی، دیوید و اندی مری فیلد (۱۳۹۱). حق بر شهر. ترجمه خسرو کلاتری. تهران: مهریستا.
- هال، پیتر (۱۳۸۱). برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای. ترجمه جلال تریزی. تهران: پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

21- Unicef (2019) Building Shock-Responsive National Social Protection Systems in the Middle East and North Africa (MENA) Region, International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG).

English Abstracts

* Local Interventions in the Midst of Global Crises: Right to the City and the Role of Centers for Social Support and Neighborhood Crisis Management in Preventing the Spread of Coronavirus Disease

Vahid Ha'eri

* Impacts of Coronavirus on the Future Cities and Municipal Engineering

Iraj Ghasemi

* Psychological Impacts of the Spread of Coronavirus in Society

Mehrzaad Farahati

* Impacts of Coronavirus Covid-19 Pandemic on National Production Growth in 1399 SH

Seyed Mohammad Mousavi Motallebi

* The Study of Coronavirus Pandemic on the Global Economy

Hossein Mennati

* Corona and Religiosity: Challenges and Analyses

Mohammad Javad Chitsaz

* The Socio-Cultural Impacts of Coronavirus on Religious Lifeworlds: A Sociological Narrative of Stands and Behaviors of Religious Activists and Religious Communities in a Coronized World

Seyed Mahmoud Nejati Hosseini

* Social Impacts of the Spread of Coronavirus in Iranian Society

Hossein Imani Jaajarmi

* Assessing the Impacts of Coronavirus on Lifestyles

Gholamreza Eskandarian

* Social Construct of Coronavirus and Its Crisis-Coping Strategies: Case Study of Online Users

Adel Abdollahi , Ali Rahimi

* Causes and Impacts of Coronavirus Covid-19 Pandemic

Khalil Mirzaei

**Local Interventions in the Midst of Global Crises
Right to the City and the Role of Centers for Social Support and
Neighborhood Crisis Management in Preventing the Spread of
Coronavirus Disease**

Vahid Ha'eri

Master in Urban Design, Director of the Office of Comparative Studies and
Interdisciplinary Research in Art, City and Architecture
vahid_haeri@yahoo.com

Abstract

In the face of crises such as the outbreak of Coronavirus disease and other events such as floods and earthquakes, one of the missing components in the urban management system is neighborhood-scale social support centers - social and participatory mechanisms for identifying the capacities and deficiencies of small local communities before crises, directing and leading interventions during crises, and assisting and helping recover after crises. Since such structures would not be possible without the support of government and urban management systems, investigating psychological and social impacts of crises such as the Coronavirus outbreak in cities like Tehran, both in terms of the tools and capabilities to contain the spread and the impacts on the relationship between citizens and the systems of governance and urban management, suggest the importance of focused and consistent social protection policies and programs on a local scale.

Therefore, in this article, we try to revise the impacts of the spread of coronavirus as an urban crisis on the dialectical structures of the city and the citizen, the right to the city and emphasis on the need of social support programs at the local level in order to control and contain future urban and social crises as a local strategy for a global crisis.

Key Words: City, Crisis, Right to the City, Neighborhood, Social Support, Citizenship.

Impacts of Coronavirus on the Future Cities and Municipal Engineering

Iraj Ghasemi

PhD in Geography and Urban Planning, Faculty Member of ACECR Institute for Humanities and Social Studies

i_ghasemi@yahoo.com

Abstract

Cities function as complex and chaotic systems that seek to achieve a new order through tending to entropy. In this interactional context, urban space is expected to be reproduced in a relatively different way, and in this process, the relations between the centers of activity, habitation and space have evolved and establish a new pattern and behavior that can reproduce its own new space. The aim of this study is to discover the probable impacts of Coronavirus crisis on urban and regional space and on synergy of this interplay by the pattern of human relations and behavior in space. For this purpose, after reviewing historical documents and sources and observations resulting from lived experience, in an interview with a group of experts and specialists in this field, 46 of them were selected to conduct an online survey. The resulted average and the coefficient of variation of this opinion-poll showed that for all variables, the average was higher than 5, and therefore experts believe in a change in the future. However, the coefficient of variation indicates that among all variables there's a more consistent consensus on objectified changes in status quo. Therefore, besides developing immediate actions for some cases, long-term scenarios should be developed for other cases.

Key Words: Impact Assessment, City and Urbanism, Corona, Epidemics, Modern Risk, Chaotic System.

Psychological Impacts of the Spread of Coronavirus in Society

Mehrzaad Farahati

PhD Student in Clinical Psychology, Faculty Member of ACECR Institute for
Humanities and Social Studies
Mehrzaad83f@yahoo.com

Abstract

After a few weeks of Coronavirus disease emergence, lives and health of millions of people have been threatened. This pandemic has not only led a high number of deaths from viral infections, but has also caused a psychological catastrophe all over the world. Uncertainty and unpredictability of the spread of infectious disease have a high potential for fear of the disease transmission and often lead to many psychological issues. Over the course of last months, the virus has been the subject of numerous psychological studies and its impacts have been studied in various ways. The present paper examines the psychological impacts of Coronavirus pandemic in five areas: mental health of society, mental health of children, mental health of healthcare workers, feeling of collective grief, unresolved grief response and family conflicts. In terms of method, the present article is a review conducted in 1399 SH by reviewing research and studies conducted since the outbreak of Covid-19. SID, Science Direct, Google Scholar and PubMed have been used in order to search for related articles from indexed journals. The views of scientists and psychologists' specialized in this field are also considered and all the impacts that have been raised so far for the spread of the coronavirus have been examined. In the end, these impacts are summarized and the solutions to deal with and prevent these impacts will be proposed.

Key Words: Psychological Impacts, Coronavirus, Society.

Impacts of Coronavirus Covid-19 Pandemic on National Production Growth in 1399 SH

Seyed Mohammad Mousavi Motallebi

PhD Student in Economics, Faculty Member of ACECR Institute for Humanities and Social Studies

smotalebi@gmail.com

Abstract

Understanding the Impacts of Covid-19 pandemic on the economy of Iran, especially on GNP and growth, is crucial to providing solutions. In this paper, analytical method is used to identify the problem by scenario writing. Accordingly, GNP and economic growth in 1399 SH, considering the impacts of Covid-19 under assumption of fixity of other conditions, were estimated in four different scenarios. The results show that production in the best case scenario, will have a growth rate of -4.17%. In the worst case scenario, growth can be reduced to -17.5%. In the two intermediate scenarios, growth rates are estimated -5.7% and -15.28% for economy of Iran. Based on the presented scenarios, two factors of government policy-making and public health are pivotal. First of all, the government should be technically considerate and careful in policy-making process, especially in compensating for the damage caused to economic structures; and secondly, it should try to increase social capital in order to increase the degree of public conformity aligned with health and hygiene instructions and also performance of the economy in the country.

Key Words: Economic Growth, Covid-19, Pandemic, Gross National Product, Economy of Iran..

The Study of Coronavirus Pandemic on the Global Economy

Hossein Mennati

Ph.D. in Business Management; Faculty Member of ACECR Institute for Humanities and Social Studies
mennati_h@yahoo.com

Abstract

Coronavirus crisis primarily seemed as just a threat to public health, but it has gradually turned into a threat to global economy. While exact specification of economic damage caused by this epidemic is not possible, there is a consensus among economists that the epidemic will have a severe negative impact on the global economy.

OECD has warned that some of the world's major economies will face recession in the coming months, and the economic damage of COVID-19 will take years to repair. According to some economists, this will be more severe than 2008 global crisis, and even if there won't be a global recession, some of the leading economies will either have zero or negative growth. Thus not only growth rates are going to be low, but also it will be a time-consuming process to improve economic growth in the future. This article aimed to overview of the impacts of the COVID-19 epidemic on the global economy, especially the world's major economies and countries most affected by the crisis, and to review some general probable scenarios for development and also the way this epidemic will affect global society and economy.

The next step was examining the effects of the epidemic on important sectors of the global economy, such as financial markets, labor market, energy market and the tourism industry based on published statistics and data from world-renowned sources on the current state of the epidemic. In the final step, in order to identify the different economic solutions for managing the effects of this crisis, we briefly reviewed the economic policies of different countries facing the COVID-19 epidemic.

Key Words: Epidemic, Coronavirus, Covid-19, Economic Impacts, Global Economy.

Corona and Religiosity: Challenges and Analyses

Mohammad Javad Chitsaz

Faculty Member of ACECR Institute for Humanities and Social Studies
j.chitsaz@gmail.com

Abstract

From a medical and local issue, the Corona crisis quickly turned into a social, political, economic, and cultural, and in a sense, the most global issue in humanity. One of the most controversial areas today which has provoked various debates is the impacts of the spread of Covid-19 on religion and religious people. This study uses related analyses that have been documented to examine the challenges that have been created in the field of religion and religiosity due to the outbreak of Coronavirus. The cancelling of religious rites and rituals and closure of the places of worship is considered to be the most controversial impact of Coronavirus breakout on religious life of religious people. Suspension of religious rites has led to two hypotheses: one is rising of a great crisis in the religious life of Iranians; the other one is returning of faith and the strengthening of religiosity. Although the results of some polls suggest that religion is important to religious people during the Coronavirus era, evaluating the impacts of Coronavirus on Iranians' religious status should be left to future national surveys.

Key Words: Religiosity, Religious Rituals, Religious Entities, Religion in Post-Coronavirus Era..

**The Socio-Cultural Impacts of Coronavirus on Religious Lifeworlds:
A Sociological Narrative of Stands and Behaviors of Religious Activists
and Religious Communities in a Coronized World**

Seyed Mahmoud Nejati Hosseini

Researcher in Social Philosophy of Science and Religion
nejati.hosseini@gmail.com

Abstract

This “Detailed and Illustrated” article is a sociological narrative of the reflections of the “Coronized World” on religious lifeworlds “from Qom to Rome” since the beginning of 2020. Theoretical and analytical basis of this narrative are derived from the perspective of “Sociology of Religion and Anthropology of Religion” and its sources of data are based on national and global media and cultural multilingual (i.e. English, Arabic, Persian) reports.

In this narrative, an attempt is made to describe and interpret what happened in the “Lifeworlds of Abrahamic Religions” (Judaism, Christianity, and Islam) and the “Lifeworlds of Asian religions” (Hinduism, Buddhism, and Zoroastrianism) and the probable social challenges that are likely to arise in these lifeworlds from the perspective of sociology of religion and anthropology of religion. Religious biographies should be described and interpreted from the perspective of the sociology of religion and the anthropology of religion. Moreover the illustrations themselves, as social narrators, speak to the audience on recently occurred events in a coronized world and religious lifeworlds from Qom to Rome.

This detailed illustrated article, as a lived experience, is probably a good start for fellow sociologists and anthropologists of religion in Iran to put this genre of combined narrative (sociology and anthropology of religion and religion digital journalism) to test in order to describe, interpret and explain social events related to the religious lifeworld at four levels (i.e. local, national, regional, and global) and also at inter-religious level.

Key Words: Coronized World, Religious Worlds, Social Impacts Assessment, Sociology of Religion; Anthropology of Religion; Cyber Journalism Religion.

Social Impacts of the Spread of Coronavirus in Iranian Society

Hossein Imani Jaajarmi

PhD in Sociology of Development, Associate Professor of Social Development Studies
Department, Faculty of Social Science, Tehran University
imanijajarmi@ut.ac.com

Abstract

This article aims to identify some of the most important social impacts of the coronavirus outbreak in Iran. The main question revolves around changes that implementation of the social distancing policy –which has led to the suspension of most of the social interactions in society– has brought about in the social system, as well as impacts of these changes. In terms of methodology this research uses the researcher’s observations, documentary research and two expert panels held at the University of Tehran. Results of this study show that the crisis has had the greatest impact on areas such as the family and education, work relations and some social groups such as women, children, small business owners and immigrants. Solutions such as the necessity to adopt a social cohesion approach in parallel with the social distance policy are suggested at the end of the article.

Key Words: Coronavirus, Social Impact, Social Distancing, Social Cohesion.

Assessing the Impacts of Coronavirus on Lifestyles

Gholamreza Eskandarian

PhD Student in Sociology of Development, Faculty Member of ACECR Institute for Humanities and Social Studies
Eskandarian@ut.ac.com

Abstract

Coronavirus is a phenomenon that has made the world face a crisis due to its rapid spread and uncontrollable nature. Although the nature of this crisis appears to be merely medical and related to the healthcare system, it is a multidimensional phenomenon associated with various economic, social, cultural and political effects and impacts. Lifestyle is one of the areas affected by the social impacts of this crisis. This article aimed to assess the impacts of Coronavirus crisis on lifestyle with an emphasis on cultural consumption patterns. This article is a documentary research in terms of methodology based on the reviews of the findings of immediate studies conducted after the outbreak of the virus in Iran. The findings of this study reveal that Coronavirus crisis and quarantine conditions have had several positive and negative impacts on Iranian families' cultural consumption pattern. Coronavirus crisis and its aftermath have greatly strengthened the multimedia consumption patterns. The pattern of document consumption patterns has changed positively, although this pattern has not been as significant as expected. In the field of cultural activities, outdoor activities based on relationships have been severely restricted and on the contrary interactions with family members have been considered as an opportunity. However, this opportunity has also posed serious threats. Online consumption patterns with the emergence of many capabilities, has found a special position in the cultural consumer basket, moreover this pattern has the potential to fill the vacuum in other patterns. Because of containing experimental-based teachings, these findings will be efficient if the Coronavirus crisis and social distancing continue.

Key Words: Coronavirus Crisis, Impact Assessment, Quarantine, Lifestyle, Cultural Consumption Pattern.

Social Construct of Coronavirus and Its Crisis-Coping Strategies: Case Study of Online Users

Aadel Abdollahi

PhD in Economic and Development Sociology, Faculty Member of National Population Studies and Comprehensive Management Institute
abdollahi1980@gmail.com

Ali Rahimi

PhD student in Population Studies, Research Fellow of National Population Studies and Comprehensive Management Institute
a_rahimi77@yahoo.com

Abstract

When a macro-level problem directly or indirectly affects the majority of people in a society, behaviors and attitudes would probably reflect the public attitude of society. In such conditions, researchers can provide policy makers with suggestions by identifying and studying collective attitudes and behaviors in different areas. Coronavirus epidemic created a social construct that can influence policy-making process in various fields. The aim of this paper is to study the social construct of coronavirus epidemic in Iran and the policies against it, among Internet users, in a period of 50 days (from the beginning of March to April 10, 2020). Thematic analysis was used to analyze the collected data in this qualitative research. The results of the study are presented in three main categories (i.e., “context for intensification of epidemic”, “interaction between the state and the citizens in the face of epidemic” and “strategies for disease containment”) and various subcategories and concepts. The results of this study shows a relatively critical attitude among users towards the performance of the state and the people in the fight against corona. Among all solutions, following the hygiene tips and heeding intra/intercity transport restrictions seemed more important to internet users. This study demonstrates the need to use people’s capacities to contain corona epidemic.

Key Words: Coronavirus Epidemic, Social Construct, State, Citizens, Internet Users.

Causes and Impacts of Coronavirus Covid-19 Pandemic

Khalil Mirzaei

PhD in Sociology, Associate Professor in Islamic Azad University, Roudehen Branch
mirzaeikhalilr@yahoo.com

Abstract

Coronavirus Covid-19 pandemic has drastically challenged the world that many, including the UN Secretary-General, see it far greater and more influential than World War II. This disease has already had numerous political, economic and socio-cultural impacts and is anticipated to create a fifth wave in the world called the post-Coronavirus era, which will alter international, national, and local trends and relations. Therefore, it was necessary to address the causes and Impacts of this virus, which is considered in this paper. This study was basic/theoretical in terms of application and based on logical/rational reasoning, and documentary in terms of implementation and based on theoretical foundations. The findings and conclusion of this article suggest that the spread of this disease has been the result of humanity's inappropriate interactions with nature, which has expanded due to modernity, especially in the field of transportation in the world. It is also concluded that it is unlikely or even impossible that this virus is man-made. The virus is likely to cause fundamental changes globally, nationally, and locally in a variety of areas, and is likely to lead to a paradigm shift in which the scientific paradigm will be a point of reference.

Key Words: Coronavirus Covid-19, Pandemic, Biomedical, Biocapital, Biopower, Government and State of Exception, Paradigm Shift.

SPECIAL ISSUE

A Special Issue on Covid-19 Pandemic

SOCIAL IMPACT ASSESSMENT

Causes and Impacts of Coronavirus Covid-19 Pandemic Khalil Mirzaei

Social Construct of Coronavirus and Its Crisis-Coping Strategies: Case Study of Online Users
Aadel Abdollahi, Ali Rahimi

Assessing the Impacts of Coronavirus on Lifestyles Gholamreza Eskandarian

Social Impacts of the Spread of Coronavirus in Iranian Society Hossein Imani Jaajarmi

The Socio-Cultural Impacts of Coronavirus on Religious Lifeworlds: A Sociological Narrative of
Stands and Behaviors of Religious Activists and Religious Communities in a Coronized World
Seyed Mahmoud Nejati Hosseini

Corona and Religiosity: Challenges and Analyses Mohammad Javad Chitsaz

The Study of Coronavirus Pandemic on the Global Economy Hossein Mennati

Impacts of Coronavirus Covid-19 Pandemic on National Production Growth in 1399 SH
Seyed Mohammad Mousavi Motallebi

Psychological Impacts of the Spread of Coronavirus in Society Mehrzad Farahati

Impacts of Coronavirus on the Future Cities and Municipal Engineering Iraj Ghasemi

Local Interventions in the Midst of Global Crises: Right to the City and the Role of Centers for Social
Support and Neighborhood Crisis Management in Preventing the Spread of Coronavirus Disease
Vahid Ha'eri